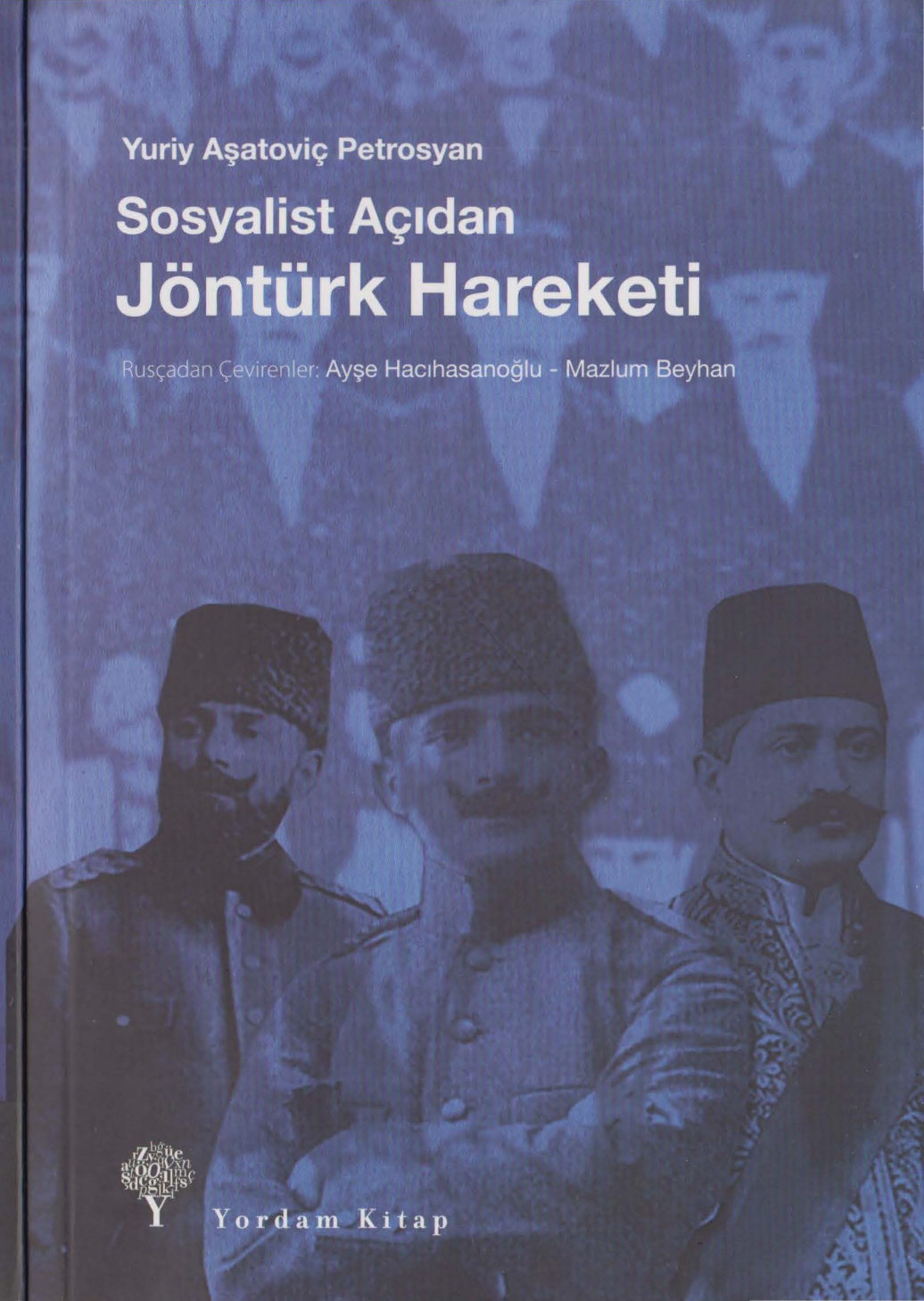
Y. A. Petrosyan • Jöntürk Hareketi

Yuriy Aşatoviç Petrosyan

Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi

Rusçadan Çevirenler: Ayşe Hacıhasanoğlu - Mazlum Beyhan

Yordam Kitap

Yuriy Aşatoviç Petrosyan

Tarihçi, Doğu bilimci ve Türkolog Y. A. Petrosyan 20 Temmuz 1930'da Rusya'nın Rostov-na-Donu kentinde doğdu. 1952'de Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'ni bitirdi. 1956'dan itibaren SSCB Bilimler Akademisi Leningrad Şubesi'nde çalıştı. Doğu el yazmaları ve belgeleri fonunu yönetti. Bilimsel ilgi alanını Orta ve Yakın Çağ Türkiye tarihi, kültür tarihinin genel konuları ve Doğu metinleri oluşturuyordu. *Manuscripta Orientalia* adlı uluslararası derginin baş redaktörlüğünü yaptı. Çalışmalarıyla pek çok ödüle değer görüldü. 10 Aralık 2011'de hayata veda etti.

Yazarın, bu kitap dışında çoğu çeşitli dillere çevrilmiş kitaplarından bazıları şunlardır: *"Yeni Osmanlılar" ve 1876 Meşrutiyet Savaşı*, (1958); *Türkiye Eğitim Tarihi* (XVIII. yy. sonu-XX. yy. başı), (1965, A. D. Jeltyakov'la birlikte); *İzmir*, (1973); *İki Kıta Üzerinde Bir Kent: Bizans, Konstantinopol, İstanbul*, (1977, A. R. Yusupov'la birlikte); *Türkiye Tarihi Üzerine Yazılar*, (1983, M. A. Gasratyan ve S. F. Oreşkova'yla birlikte); *Reform Döneminde Türkiye'de Gazetecilik* (XVIII. yy. sonu-XX. yy. başı), (1985); *Osmanlı İmparatorluğu: Kudret ve Çöküş*, (1990).

Eserin orijinal adı:

Младотурецкое Движение

(вторая половина XIX-начало XX в.)

Mladoturetskoye Dvijeniye

(vtoraya polovina XIX. veka-naçalo XX. veka)

SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

Bilim Yayınevi, Moskova, 1971

Eserin Türkçedeki ilk basımı:

(*Sovyet Gözüyle Jöntürkler* adıyla) Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974

Yordam Kitap'ın Notu:

Eserin bu basımı da aynı çevirmenlerin imzasını taşıyor. Ne var ki, çevirmenler, bu yeni basım için çevirilerini baştan sona gözden geçirip yenilemişlerdir. "Giriş" ile ilk dört bölüm Mazlum Beyhan tarafından, geri kalan bölümler ise Ayşe Hacıhasanoğlu tarafından çevrilmiştir.

Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi

Yuriy A. Petrosyan

Rusçadan Çevirenler
Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu

Yordam Kitap: 259 • **Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi** • Yuriy Aşatoviç Petrosyan
ISBN 978-605-172-105-7 • *Düzeltme:* Günnur Aksakal
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Aralık 2015

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Berdan Matbaası** (Sertifika No: 12491)
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No: 215/216
Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 613 12 11

Sosyalist Açıdan
Jöntürk Hareketi

İçindekiler

Giriş 9

I. BÖLÜM
XIX. Yüzyılın 60'lı-70'li Yıllarında
Osmanlı İmparatorluğu 20

II. BÖLÜM
Jöntürklerin Öncelleri "Yeni Osmanlılar":
İlk Türk Anayasacıları 47

III. BÖLÜM
60-70 Yılları Türk Anayasacılarının Toplumsal-Siyasal
Görüşleri ve İdeolojileri 117

IV. BÖLÜM
Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-sömürge
Haline Gelmesi ve Abdülhamit Rejimi 154

V. BÖLÜM
XIX. yy. Sonlarında-XX. yy. Başlarında
Jöntürklerin Örgütleri ve Eylemleri 183

VI. BÖLÜM
Osmanlı İmparatorluğu'nda Devrim Hareketinin
Yükselişi ve 1905-1907 Yıllarında Jöntürk Eylemleri 241

VII. BÖLÜM
Jöntürklerin Sosyo-Politik ve İdeolojik Görüşleri 283

VIII. BÖLÜM
1908 Burjuva Devrimi Öncesinde ve
Devrim Sırasında Jöntürkler 310

Sonsöz 343

Yararlanılan Kaynaklar 352

Dizin 365

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyıl başlarındaki Türk burjuva-liberal hareketi tarihinin temel sorunlarına ışık tutmaktır. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının başında doğan reformcu Türk burjuva-liberal hareketi, gelişme süreci içinde bir dizi aşamalardan geçerek burjuva devrimci bir nitelik kazandı ve 1908 yılında Türk tarihinin ilk burjuva devrimiyle sonuçlandı. Feodal-saltçı rejime karşı mücadele eden güçlerin oluşum ve gelişim sürecinin bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesi, 1908 burjuva devriminin motor gücünü ve devrimin niteliğini doğru anlayabilmenin vazgeçilmez koşuludur.

Çağdaş tarih yazınında, XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarındaki anayasacılık (meşrutiyet) hareketiyle, XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarındaki Jöntürk hareketi, birbirlerinden ayrı hareketler olarak ele alınır ve öyle değerlendirilir. Ancak, bu toplumsal-siyasal hareketlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyoekonomik gelişimindeki belirli aşamaların ifadesi oldukları düşünüldüğünde, bunların siyasal ve düşünsel olarak birbirlerinden ayrılamayacaklarını, ayrı hareketlermiş gibi ele alınamayacaklarını kabul etmek gerekir.

"Yeni Osmanlılar"la Jöntürklerin feodal-saltçı düzene karşı mücadeleleri, aslında, ömrünü tamamlamış feodal yaşam biçimiyle, ülkenin kapitalist yönde gelişmesini isteyen yeni güçler arasındaki savaşın doğrudan bir yansımasıydı. Bu yüzden de, "Yeni Osmanlılar" hareketiyle Jöntürkler hareketi, siyasal, tarih-

sel ve ideolojik açıdan aynı toplumsal hedefe yönelmiş, birbirlerine sımsıkı bağlı tarihsel süreçler olarak değerlendirilmelidir. XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarındaki "Yeni Osmanlılar" hareketiyle, XX. yüzyıl eşiğindeki Jöntürk hareketi, tarihsel açıdan, Türk ulusal burjuvazisinin siyasal ve ideolojik bilincinin oluşmasına ilişkin, 1908 Devrimi'ne dek sürecek olan karmaşık bir sürecin ifadesidir.

Aslında Jöntürk hareketinin tüm öyküsünün -başlangıcı olan 60'lı ve 70'li yıllar meşrutiyet hareketinden, 1908 Devrimi'ne dek- ekonomiyi kapitalist yoldan geliştirmek için gerekli siyasal koşulların sağlanması ve ülkenin siyasal, ekonomik ve kültürel hayatına burjuva normlarının ve kurallarının yerleştirilmesi mücadelesi olduğu söylenebilir. Düşünsel ve siyasal açıdan Jöntürk hareketi, Türk burjuva liberalizminin oluşum ve gelişimiyle, burjuva devrimci düşünce yapısının adım adım olgunlaşmasının tarihidir. Bir başka açıdansa Jöntürk hareketi, Türklerin egemen oldukları, pek çok ulusu içine alan bir devletin karmaşık koşullarında, Türk halkında ulusal bilincin doğuşunu yansıtan, Türk tarihinin ilk düşünsel-siyasal hareketiydi. Ve son olarak Jöntürk hareketi, Türk tarihinde emperyalizmin ekonomik ve politik yayılmasına karşı ilk karşı koyuş, emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline gelen devlete karşı ise ilk siyasal protestoydu.

Jöntürk hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem toplumsal-siyasal hayatında öylesine önemli bir olay oldu ki, bu hareketin siyasal tarihinin ve düşünsel alt yapısının incelenmesinin; hem Türkiye tarihinin ilk burjuva devriminin hemen öncesindeki toplumsal-siyasal gelişimin ve toplumsal düşüncelerin incelenmesi açısından, hem de feodal düzenin ve onunla birlikte bütün feodal normların yıkılmasıyla Doğu halklarının tarihsel gelişmesindeki kanuniyetin ortaya çıkarılması açısından ilginç bilimsel sonuçlar vereceğine kuşku yoktur. Jöntürk hareketi tarihi üzerine yapılacak araştırmaların, "Asya'nın uyanışı" adı

verilen dönemde Doğu ülkelerinde gerçekleşen tarihsel süreçlerin karşılaştırmalı analizi açısından da büyük önem taşıdığına kuşku yoktur.

"Jöntürk" terimi Avrupa tarih yazıcılığında ve basın yayın organlarında ilk kez Türk meşrutiyetçilerinin eylemleriyle ilgili olarak XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında kullanılmaya başlandı. A. F. Miller'in belirttiğine göre, Avrupa gazetelerinde ve yazınında Türk meşrutiyet hareketine "Genç Türkiye", bu harekete katılanlaraysa "Genç Türkler" adı verilmekle birlikte, böyle ucu açık, belirsiz adlar, hem daha önceki Tanzimat Dönemi'ne, hem de Türkiye'nin yenileşmesine yönelik sonraki bütün akımlara ilişkin olarak da kullanılmıştı (168, s. 6). Ancak 60'lı ve 70'li yılların meşrutiyet hareketi eylemcileriyle, XIX. yüzyıl sonları, XX. yüzyıl başlarının hükümet karşıtı gizli eylemler içinde yer alanların, kendileri için "Genç Türkler" terimini nadiren kullandıklarını belirtmemiz gerek. 60'lı ve 70'li yılların meşrutiyetçileri, kendilerini "Yeni Osmanlılar" diye adlandırıyorlardı. "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin çekirdeğini oluşturan gizli örgüt ve grup üyeleriyse kendilerine ya "Osmanlı Liberalleri" ya da kısaca "Yeni Osmanlılar" diyorlardı. Öylesine ortaya çıkıvermiş, rastlantısal bir adlandırma değildi bu; Türk burjuva liberal ve burjuva devrimci hareketi üyelerinin ta 1908 Devrimi'ne değin, "bütün imparatorluğu", "tüm Osmanlı"yı kapsayan bir yurtseverlik şiarıyla hareket etmelerinin getirdiği bir sonuçtu. 1908 Devrimi'nden sonraysa, Türk burjuva ideolojisinde, milli fikirler ve kavramların birinci plana geçmeye başlamasıyla, "Genç Türk" terimi, Fransızcadaki karşılığıyla, "Jöntürk" olarak Türk diline girdi. "İttihat ve Terakki Partisi"nin hükümet ettiği dönemde, bu terim çoğunlukla ittihatçıları belirtmek için kullanıldı.

Çağdaş Avrupa tarih yazıcılığında "Jöntürkler" teriminin kapsamı ve kullanımına ilişkin birlik yoktur. Örneğin Ernest Ramsaur, "Jöntürk" terimini XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başla-

rındaki Jöntürk örgütleriyle "Yeni Osmanlılar" hareketinin aktivistlerini genel olarak belirtmek için kullanırken; B. Lewis, salt Abdülhamit despotizmine karşı mücadele eden örgüt ve grupların aktivistleri için kullanıyor. B. Lewis, XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllar Türk meşrutiyetçilerini ise "Genç Osmanlılar" diye adlandırıyor (262a, s. 147-156, 192-205).

Çağdaş Türk tarihçileri arasında da aynı şekilde bu konuda birlik yoktur. Jöntürk hareketinin tarihi ve ideolojisi hakkında önemli yapıtlara imza atan Şerif Mardin, 60'lı ve 70'li yıllar meşrutiyetçilerini "Yeni Osmanlılar" ya da "Genç Osmanlılar" diye adlandırırken, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında saltçı yönetime karşı mücadele eden gizli örgüt üyelerini, "Jöntürkler" olarak adlandırıyor (264; 231). Türk siyaset tarihinin tanınmış başka bir araştırmacısı T. Z. Tunaya ise "Jöntürk" terimini daha çok, "I. ve II. Meşrutiyeti hazırlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda günün koşullarına uygun reformlar yapmak arzusunda olan devrimcileri ya da isyancıları" adlandırmak için kullanıyor (239, s. 103). T. Z. Tunaya bu ilkeyi izleyerek "Yeni Osmanlılar"ı, "Jöntürkler" olarak adlandırıyor, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı Jöntürk örgütlerinin eylemlerine ise "İkinci Jöntürk hareketi" adını veriyor (240, s. 43, 68).

Biz bu çalışmamızda XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarına yayılan meşrutiyet hareketinin toplumsal yönlerini ve XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarındaki Jöntürk örgütlerinin eylemlerinin temel ortak noktalarını saptamaya çalışacağız. Meşrutiyet hareketinin toplumsal yönü göz önüne alındığında, "Yeni Osmanlılar"ca gerçekleştirilen eylemler, Türk siyasal tarihi çerçevesinde Jöntürk hareketine başlangıç sayılabilir. Meşrutiyetçilerle Jöntürk örgütlerinin ideolojik bağları çok daha organikti. Hareketin içeriğini oluşturan düşünsel yapının oluşum ve gelişim tarihi bize 60'lı ve 70'li yıllar meşrutiyet hareketinin, sonraki Jöntürk hareketinin ilk aşaması olduğunu göstermektedir. "Yeni Osmanlılar"ın ve yüzyıl başındaki Jöntürk hare-

ketinin taktiksel ve ideolojik özelliklerine bakarken ve hareketi tek bir toplumsal-siyasal akım olarak değerlendirirken, Sovyet tarih yazıcılığının da benimsediği gibi, gelişim tarihinin farklı aşamalarında Jöntürk hareketine katılanları tanımlamak için "Yeni Osmanlılar" ve "Jöntürkler" gibi farklı terimler kullanmak yerinde bir tutum olacaktır.

Bu araştırmanın amacı, Jöntürk hareketi tarihinin temel sorunlarına ışık tutmaktır. Yani burada yapacağımız şey Jöntürk hareketinin toplumsal tabanını, hedeflerini, siyasal programını, önderlerinin düşünce yapılarını ve hareketin farklı aşamalarda kaydettiği gelişmelerin özelliklerini aydınlatmaya çalışmaktır.

Çalışmamızın metodolojisini, toplumsal hayatın ve tarihsel süreçlerin altyapı-üstyapı ilişkileriyle belirlendiğini öngören, tarihsel materyalizm ilkeleri oluşturacak. Ele aldığımız dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal-ekonomik durumunu doğru anlamamızda, değerlendirmelerimizi doğru yapmamızda Marksist-Leninist klasikler bize yol gösterecek. Bu açıdan Lenin'in emperyalizm eleştirisi, emperyalist devletlerin yarısömürgesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişim özelliklerinin çözümü için sağlam bir temel oluşturacak. K. Marx ve F. Engels'in yapıtlarında, 60'lı-70'li yıllar meşrutiyet hareketinin değerlendirilmesi için önemli olan ve hareketin ideolojisine, politikasına ve yenilgi nedenlerine değinen eleştiri ve değerlendirmelerden, ayrıca V. İ. Lenin'in, 1908 Türk burjuva devrimiyle tamamlanan Jöntürk hareketini ve bu hareketi oluşturan güçleri ilkesel olarak değerlendiren çalışmalarından da yararlanacağız.

Sovyet tarih yazıcılığında 1860-1870 meşrutiyet hareketinden 1908 burjuva devrimine dek, Jöntürk hareketini tüm aşamalarıyla ele alan özel bir monografi yoktur. Ama bu elbette Sovyet tarihçi ve Türkologlarının 1876 meşrutiyet mücadelesinin ve devrime kadar Jöntürk hareketinin tarihiyle ilgili konuları hiç incelemedikleri anlamına gelmiyor. Yine de bu çalışmalarda Jöntürk hareketinin siyasal tarihi çok üstünkörü anlatılıyor; araştırma-

cılarımız dikkatlerini daha çok, 1876 meşrutiyet mücadelesiyle, Temmuz 1908 devrimci olayları ve Jöntürkler yönetimi altında yaşanan sonraki gelişmelerin çözümlemesi üzerinde topluyorlar. 1908 Devrimi'ne dek geçen süreçte, Jöntürklerin sosyopolitik ve ideolojik yapıları üzerinde hemen hiç durulmuyor.

Buna karşın A. A. Alimov, G. Z. Aliyev, A. A. Valuyskiy, G. L. Bondarevskiy, H. Z. Gabidullin, E. Y. Hasanova, A. D. Jeltyakov, A. F. Miller, H. İ. Muratov, A. D. Noviçev, A. S. Tveritinova ve V. İ. Şpilkova'nın kitap ve makaleleri, hem önemli ve doğru bilgileri, hem de Jöntürk hareketi döneminde Türkiye'nin ekonomik ve politik tarihine değinen gözlemleri ve değerli sonuçları kapsıyor. Genellikle, 30'lu yıllar tarihçilerinin, A. A. Alimov'un "Türkiye'de 1876 Meşrutiyet Mücadelesi" ve H. İ. Muratov'un katkısıyla kaleme aldığı "Türkiye'de 1908 Devrimi" adlı makaleleri ve H. Z. Gabidullin'in *Jöntürk Devrimi* gibi yapıtlarını değerlendirirken, her şeyden önce bu çalışmaların, özellikle de H. Z. Gabidullin'in kitabının, çok dar çerçeveli ve özellikle Türk kaynaklarından yararlanılarak yazıldığını belirtmemiz gerekiyor. A. A. Alimov'un ilgi çekici çalışmalarının, XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllar meşrutiyet hareketiyle, yeni yüzyıl eşiğindeki Jöntürk örgütlerinin toplumsal ve ulusal bileşimleri üzerine yanlış ve çelişik değerlendirmeler içerdiğini de belirtelim.

Jöntürk hareketinin ve 1908 burjuva devrimi tarihinin en kapsamlı analizi A. F. Miller'in *Jöntürk Devriminin 50. Yılı* ve *Türkiye'de 1908 Burjuva Devrimi* adlı yapıtlarında yer alıyor. Miller bu yapıtlarında Jöntürk devriminin belli başlı aşamalarını, devrimi harekete geçiren güçleri ve hareketin sonuçlarını özet olarak aktarıyor. A. A. Valuyskiy'nin, Jöntürk devrimi öngünlerinde Küçük Asya halkları arasındaki kaynaşmaları değerlendiren makalelerinin, bizim bu araştırmamız açısından gerçekten değerli belgelere yer verdiğini belirtmemiz gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında sosyoekonomik durumunu ana çiz-

gileriyle değerlendirebilmemiz bakımından A. D. Noviçev'in yapıtları, özellikle de onun *Dünya Savaşı'ndan Önceki Türkiye Ekonomisinden Notlar* adlı kitabı büyük değer taşıyor. Son olarak da A. F. Miller ve A. D. Noviçev'in, Türk tarihinin genel rotasına ilişkin yaptıkları kapsamlı değerlendirmelerin, bize bu çalışmamızda, yeni Türk tarihi üzerine araştırmalar yapan Sovyet tarihçilerinin bilgi birikimlerinden ve deneyimlerinden yararlanma olanağı sunduğunu belirtelim. Böylece biz bu araştırmamızda, hem görece daha yeni bilgi ve belgelerden, hem de 60-70 yılları meşrutiyet hareketi ve XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başı Jöntürk hareketine ilişkin daha önce kendi yayınladığımız çalışmadan yararlandık.

Bu çalışmamız daha çok Türk kaynaklarının incelenmesiyle hazırlanmıştır. "Yeni Osmanlılar"la Namık Kemal, Ziya, Mithat, Mustafa Fazıl, Ahmet Rıza, Murat, Sabahattin gibi Jöntürk önder ve ideologlarının gazetecilik yapıtlarından da yararlanılmıştır. Hareketin siyasal programının ve önderlerin görüşlerinin belirlenebilmesi için "Yeni Osmanlılar"la Jöntürklerin gazete, broşür, bildiri türünden pek çok illegal yayını değerlendirildiği gibi, hareket içinde yer alan İbrahim Temo, Kazım Duru, Ahmet Bedevi Kuran, Niyazi Bey gibi kişilerin yazdıkları anılardan da yararlanılmıştır. Bütün bu kaynaklar ve bunlara ek olarak İ. H. Uzunçarşılı'nın (bkz. 122) yayınladığı önemli arşiv belgeleri, hareketin siyasal tarihine ilişkin temel sorunları aydınlatabilmemize olanak sağladı. Çeşitli Jöntürk örgütlerinin tarihinin incelenebilmesi için A. B. Kuran ve T. Z. Tunaya tarafından yayınlanan gizli Jöntürk örgütlerinin tüzüklerinden de yararlanılmıştır. Bunlardan biri de "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin 1907 tarihli tüzüğünün orijinalidir. Bu tüzük, 1961 yılında yazar tarafından Romanya'nın Mecidiye kentinde İbrahim Temo'nun kütüphanesinin kalıntıları arasında tesadüfen bulunmuştur. İbrahim Temo'nun dul eşi Nafiye Temo hanımefendinin, bu tüzüğün yanı sıra, gizli Jöntürk yayınlarından birkaç tanesini

daha, incelememiz için bize vermek lütfunda bulunduklarını da burada belirtelim (bkz. 188).

Rusya Dış Politika Arşivleri (Arhiva Vneşney Politiki Rossii-AVPR), meşrutiyet mücadelesi ve Jöntürk hareketinin incelenebilmesi için önemli bir kaynaktır. Türkiye'deki Rus diplomatik temsilcilerinin raporlarında, 1908 Devrimi öngünlerinde ve devrim sırasında Jöntürk örgütlerinin çalışmalarına ayrıntılı olarak yer verildiğini görüyoruz. Rus Dış Politika Arşivi'nde, 1907 Jöntürk kurultayının yayınlanmış protokolüyle, Jöntürklere ait pek çok bildirinin kopyaları da bulunmaktadır. 1908 Devrimi'yle ilgili diplomatik belgelerin bazılarının, 1930-31 yıllarında *Kızıl Arşiv* dergisinde yayınlandığını da belirtelim. Ancak biz araştırmamızda bu belgelerin asıllarından yararlandık.

Jöntürk hareketinin tüm aşamalarıyla incelenebilmesi için, Ahmet Bedevi Kuran, Y. H. Bayur ve Enver Ziya Karal gibi tanınmış Türk araştırmacıların yapıtları büyük değer taşır. Bu yapıtlarda daha çok hareketin tarihine ilişkin sınıflandırılmış bilgiler yer almakta, Jöntürk hareketinin toplumsal temeline ve hedeflerine ilişkin çözümlemeler ise bulunmamaktadır. Jöntürk devriminin sosyoekonomik öncüllerine ilişkin yapılacak çözümlemeler, değişik Jöntürk gruplarının eylemlerinin ayrıntılı olarak incelenmesini ve çözümlenmesini gerektiriyor. Öte yandan Jöntürkler, yeni doğmuş Türk ulusal burjuvazisinin çıkarlarının sözcüsü olarak sosyal bir ayırtkanlıktan da yoksundu. Sözünü ettiğimiz Türk tarihçileri Jöntürklere ilişkin çözümlemelerini, onların feodal-saltçı yönetimden hoşnut olmayan aydın sınıf temsilcileri olmalarından daha öteye götürmüyorlar. Türk araştırmacılar devrim öngünlerindeki kitlesel halk hareketlerine de gereken önemi vermiyorlar. Bu araştırmacıların yapıtlarında 1906-1907 Doğu Anadolu ayaklanmaları hakkında hemen hiçbir şey söylenmediği gibi, Jöntürk hareketinde kendini göstermeye başlayan antiemperyalist eğilimlere de hak ettiği değer verilmiyor. Jöntürk devrimi, 1905-1907 Rus Devrimi'nin

muazzam etkisiyle Doğu ülkelerinde yükselen devrim hareketlerinden bağımsız, izole, kendi başına bir hareketmiş gibi gösteriliyor. Sözü edilen Türk tarihçilerin çalışmalarında Jöntürk hareketinin içinde geliştiği sosyoekonomik koşulların çözümlemesinin olmaması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk kitlelerinin anti-feodal ve ulusal kurtuluşçu mücadelelerinin görmezden gelinmesi, onların Jöntürk hareketi üzerine yaptıkları genel değerlendirmede de etkisini gösteriyor. Bu tarihçiler, Temmuz 1908'de patlayan devrim için "burjuva devrimi" terimini bile kullanmaktan kaçınarak, "anayasa devrimi" ya da basitçe "meşrutiyetin ilanı" gibi tanımlamaları yeğliyorlar. Buna karşın, A. B. Kuran, Y. H. Bayur ve E. Z. Karal'ın kitaplarında yer alan, ama bizim ulaşamadığımız orijinal belgeler, bu yapıtları, Jöntürk hareketi tarihinin incelenmesinde önemli ve yararlı kılıyor (Daha fazla ayrıntı için bkz. 160).

Bu çalışmayı hazırlarken yararlandığımız Türk yazarlarına ait kitaplar arasında, Şerif Mardin'in "Yeni Osmanlılar"ın ideolojilerini (İngilizce olarak) ve Jöntürklerin siyasal düşüncelerini değerlendiren kitaplarına da değinmemiz gerekiyor. Aslında bu yapıtlar, Jöntürk hareketinin ideolojisinin ve siyasal programının sistematik olarak açıklanmasına ilişkin ilk denemelerdir. Şerif Mardin araştırmalarında yabancı ülkelerde Jöntürkler tarafından yayınlanan ve büyük bir bölümü bizim kitaplıklarımızda bulunmayan gazetelerden yararlanmıştır. Şerif Mardin'in Türk tarih yazıcılığında Jöntürk hareketinin ideolojisine ilişkin ilk çözümleme denemesi olan çalışmalarına hak ettikleri üstün değeri verirken, harekete katılan çeşitli grup ve akımların her birinin politik ve ideolojik görüşlerini ayrı ayrı çözümlemeye yönelmiş olmasına karşın, genel olarak Jöntürk hareketinin sosyal tabanını, toplumsal içyüzünü ortaya sermediğini belirtmemiz gerekiyor. Mardin'in kitaplarında, Jöntürkler arasındaki ideolojik görüş ayrılıkları, salt düşünsel nedenlerle ortaya çıkmış olgular gibi görünüyor.

XX. yüzyılın 50'li ve 60'lı yıllarında Jöntürk hareketinin tarihini Avrupalı araştırmacılar da incelediler. 60-70 yıllarındaki meşrutiyet hareketi, R. H. Davison'un, 1856-1876 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform olaylarını inceleyen kitabında ayrıntılı olarak açıklanıyor. Geniş bir kaynakçaya dayanan oldukça ilginç bir kitap bu. Ne var ki kitabın, meşrutiyet hareketini Tanzimat reformları döneminin son halkası ve onların kendine özgü tamamlayıcısıymış gibi gösteren yaklaşımına katılabilmemiz mümkün değil. R. Devereux'nun ilk Türk Anayasasının ilanını ve parlamentonun çalışma koşullarını inceleyen yapıtı, R. H. Davison'un kronolojik araştırmasını sürdürüyor. Devereux'nun kullandığı, ama bizim yararlanma olanağımız bulunmayan belgeler arasında, Amerikan diplomatik arşivlerine ait belgelerle, Türkiye'de 1940 ve 1954 yıllarında yayınlanan, ilk Türk parlamentosuna ait tutanaklar ve protokoller gibi değişik belgeler bulunuyor. R. Devereux, kitabında daha çok somut olaylara yer veriyor. Meşrutiyet hareketinin başarısızlığa uğramasını ve parlamentonun dağıtılmasını ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda hem egemen sınıfın hem de halkların meşrutiyet düzenine henüz hazır olmamalarıyla açıklıyor.

Ernest Ramsaur'un 1957 yılında yayınlanan kitabı, XIX. yüzyıl sonlarından 1908 Devrimi'ne kadar Jöntürk örgütlerinin ve ayrı ayrı grupların eylemlerinin sistematik açıklamasını içeren tek uzmanca araştırmadır. E. Ramsaur'un kitabını asıl önemli kılan, yararlandığı, Jöntürk militanlarının yayınlanmamış anılarıdır. Sözünü ettiğimiz anılar, E. Ramsaur'a 1941 yılında Türk İçişleri Bakanlığı'nın aracılığı ve katkılarıyla gönderilmiştir. E. Ramsaur bu değerli belgelerden geniş ölçüde yararlanırken, A. B. Kuran ve T. Z. Tunaya'nın kitaplarında yer alan belgelerden hemen hiç yararlanmamıştır. E. Ramsaur'un çalışmasının metodolojisi üzerine birkaç şey söyleyecek olursak öncelikle yazarın Jöntürk devriminin ekonomik ve toplumsal koşullarına hiç değinmediğini, Jöntürklerin siyasal ve ideolojik konumlarını

üstünkörü ele aldığını ve hareketin gelişmesinde 1905-1907 Rus Devrimi'nin etkisini hiç hesaba katmadığını belirtmemiz gerekiyor. Ancak tüm bu eksiklerine karşın E. Ramsaur'un değerli bilgilerle dolu kitabı, Jöntürk hareketi tarihinin araştırıcıları için gerçekten önemli bir kaynak.

Bu çalışmayı hazırlarken yararlandığımız kaynakların[1], Jöntürk hareketi tarihinin tüm yönlerini, hareketle ilgili tüm sorunları yeterince aydınlatmaktan, özellikle de Türk ulusal burjuvazisinin doğuş ve gelişim süreciyle, XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarındaki Jöntürk örgütlerinin sosyal bileşimini derinlemesine çözümlemekten uzak olduğunu belirtmeliyiz.

Ulaşabildiğimiz kaynaklardan yararlanarak, Jöntürk hareketinin toplumsal-siyasal tarihini, hareketin ideolojisinin doğuş ve gelişim sürecini ve hem "Yeni Osmanlılar"ın, hem de Jöntürklerin toplumsal-siyasal ve ideolojik anlayışlarını sistematik bir şekilde ele almaya çalıştık.

Bu yapıt, XIX. yüzyılın 60'lı-70'li yıllarındaki meşrutiyetçilerin eylemlerinden, 1908 Türk burjuva devrimine kadar tüm aşamalarında Jöntürk hareketi tarihinin ve ideolojisinin ilk inceleme denemesi sayılabilir.

Yazar, görüşleriyle yapıtın hazırlanmasına katkıda bulunan SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Leningrad Şubesi Türk-Moğol Dairesi'nin, SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Yakın ve Ortadoğu Dairesi'nin tüm çalışanlarına teşekkürü borç bilir. Ayrıca, kitabın baskıya hazırlanmasında öğütleri ve düşünceleriyle yardımcı olan Profesör A. F. Miller ve Doçent A. D. Jeltyakov'a şükranlarını sunar.

1 "Yeni Osmanlılar" hareketiyle ilgili kaynaklar için bkz.: (184)

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN 60'LI-70'Lİ YILLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Dünya tarihinde emperyalizm döneminin hemen eşiğinde, bir zamanların güçlü Osmanlı İmparatorluğu şiddetli bir toplumsal-siyasal kriz yaşadı. XIX. yüzyılın ilk yarısında, feodal Türk devletinin temellerinin çürümesini ve imparatorluğun siyasal olarak bölünüp parçalanmasını durdurmak için Türk yöneticilerin kim bilir kaç kez giriştikleri reform denemeleri hep başarısızlıkla sonuçlandı. 40'lı 50'li yılların Tanzimat reformları[1] bile, XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'na damgasını vuran ileri derecedeki toplumsal ve siyasal çürümeyi durdurmaya yetmedi.

Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde son derece geri kalmış bir tarım ülkesiydi. Tarımsal üretim güçlerinin gelişme düzeyi çok düşüktü. Bir görgü tanığının anlatımıyla "Türkiye'de tarım, 2000 yıl önceki basamağında duruyor, ilkel kara saban kullanılıyor, gübreleme nedir bilinmiyor... Tahıl harmanı Musa Peygamber zamanındaki gibi yapılıyordu" (134, Bl. II, s. 245).

Büyük ve verimli topraklar, buraları köylülere kiraya veren büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmıştı. Görgü tanıkları bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretim ilişkilerindeki hâkim biçimin "ortakçıya verme" sistemi olduğunu

1 bkz.: (169, s. 68-82; 178, s. 83-91; 180; 203; 257).

belirtiyorlar. 1879 yılında Güneydoğu Anadolu'yu gezen Ermeni papazı Garegin Srvandzyan, Harput'la Diyarbakır arasındaki yöreyi anlatırken şöyle diyor: "Ağalar tüm toprakların tapularını köylülerden habersiz kendi üzerlerine geçirmişler. Arazilerle ilgili her tür vergiyi halk ödediği halde, ödemeler ağanın hesabına yazılıyor... Maraba (ortakçı –*Y.P.*) olarak yaşayan köylüler, topraktan elde ettikleri ürünü ağayla paylaşıyor" (72, s. 27-28). Garegin, aynı zamanda, köylülerin toprakla ilgili tüm yükümlülükleri taşımalarına karşılık, toprakların sahibinin ağalar olduğunu belirtiyor. Köylü toprağı sürüyor, ekiyor ve kendi olanaklarıyla ürünü kaldırıyor; aşarın ve öteki vergilerin hükümete ödenmesinden sonra geriye kalan ürün ise, köylü ve ağa arasında bölüşülüyordu, hem de pay oranı köylünün aleyhine olarak (72, s. 39). Makedonya'daki toprak mülkiyetinin bölünüşünü anlatan başka bir görgü tanığına göre, toprağın önemlice bir bölümü büyük çiftlikler halindeydi ve bu çiftliklerin sahipleri İstanbullu büyük memurlar, paşalar vb. idi. Çok büyük alanları kapsayan bu topraklar "yarıcı" denen köylüler tarafından işleniyor, toprak sahipleri ise işleri kâhyalara bırakarak kentlerde yaşıyorlardı (60, s. 135, 137). Tarıma hâkim olan ve köylülerin, ağaların topraklarını kendi araçlarıyla işlemek zorunda oldukları bu ilişki, V. İ. Lenin'in, "... milyonlarca yoksul köylünün, toprak ağalarının on binlerce dönümlük çiftlikleri aracılığıyla toprak kölesi olarak sömürülmeleri" şeklinde belirttiği ilişkinin ta kendisiydi (14, s. 276). Aslında, üretim güçlerinin gelişmesine düşman olan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımı üzerinde frenleyici bir etki yapıyor, ülkede kapitalist ilişkilerin gelişmesini engelliyordu[2].

V. İ. Lenin ortakçılığı eleştirirken, ekonominin bu sisteminde toprak ağasının, kapitalist işveren gibi değil de, "komşusu köylünün yoksulluğundan yararlanarak onun emeğini yok pahasına ele geçiren tefeci olarak" ortaya çıktığını belirtiyor (10, s. 73).

2 Ortakçılığın, Türkiye tarımının gelişmesindeki frenleyici etkisine ilişkin olarak daha fazla ayrıntı için bkz.: (77, s. 57-60).

Bununla birlikte, incelenen dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim düzeyinin çok düşük olmasının önemli bir nedeni de feodal sultan rejimiydi. Sultan hükümetinin vergi politikası, üretimi temelinden yıkacak biçimdeydi. Başlıca vergi, ürünün doğal vergisi olan aşardı. Bu verginin toplanması, çoğunlukla mültezimlere (kesimcilere) veriliyordu. Kesim sistemiyle vergi toplanması, Türk köylüsünü perişan ediyor, tarımsal üretimin azalmasına neden oluyordu. Pek çok görgü tanığının oy birliğiyle belirttiği bu olguyu, Türk resmî görevlileri de gizleyemiyorlardı. Örneğin Beyrut valisi, hükümete şöyle bildiriyordu: "Bu bölgenin aşarı, başka bölgelerde de olduğu gibi kesimcilere açık artırmayla satılıyor, sonuçta da halk birden çok aşar ödemek zorunda kalıyor. Böylesi bir zulmün nelere mal olduğunu göstermek için aşağıdaki olayı anlatmak zorundayım: Bu bölgede aşar 1866 yılında toplanmaya başlandı. Halk, kesimcilerin baskısından kurtulmak için, yani dikip yetiştirdikleri ağaçların tüm meyvelerini onlara verdikten başka üstüne bir de para cezası ödememek için en az 15 bin zeytin ağacını kesip yok etti." (141, s. 8). Ürünün onda biri kadar olması gereken aşar, uygulamada bunu fazlasıyla aşıyordu. 1867-1872 yıllarında aşarın ölçüsü, resmen %12,5'a kadar çıkmış, yani onda bir yerine sekizde bir olmuştu. Gerçekte toplanan vergi bundan da yüksekti ve kesimcilerin keyfine bağlıydı. Verginin, ürünün dörtte biri, hatta üçte biri düzeyine çıktığını öne süren görgü tanıkları bulunduğunu belirtelim (134, Bl. II, s. 245). 1874 yılında Edirne'ye giden V. Teplov şöyle yazıyordu: "Bulgar çiftçisini yıkan birinci neden, kesimcilerin keyfî hareketine korkunç bir özgürlük tanıyan vergi toplama yöntemidir" (169, s. 36).

Aşardan başka köylüler toprak vergisi, hayvan vergisi ve başka küçük vergiler de ödüyorlardı. Bu vergiler, hükümet memurları tarafından ayrı ayrı bölgelerde değişik ad ve ölçülerde ve bölgelerdeki yöneticilerin keyiflerine göre toplanıyordu. Erzurum'daki Rus konsolosu, Haziran 1872'de İstanbul'daki

büyükelçiliğe şunları bildiriyordu: "Bugünkü vergiler aşırı yüksek ve sistematik olarak da belirsiz... Ancak halk için asıl dayanılmaz olan, vergi toplayanların açgözlülüğü, bilgisizliği, anlık kaprisleri ve bizzat yönetimce belirlenmiş olan vergi toplama biçiminin kendisidir. Aynı ilçenin ya da bucağın değişik köylerinde aynı vergi değişik adlar altında, değişik ölçülerde, yılın değişik zamanlarında, değişik koşullar altında ve çok değişik biçimlerde toplanabiliyor" (40, s. 4). Yafalı portakal üreticileri de verginin bu türünden yakınıyorlardı: "Bir ağaç, kendisi için ödenmesi gereken vergi kadar gelir sağlamıyor!" Son derece ağır vergiler yüzünden halk, meyveciliği bırakmaya başlamıştı (68, s. 60). Aslında hükümetin vergi politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün gibi önemli tarım ürünlerinin üretimini temelinden sarsıyordu. Tütünde vergi yüksekti. Önceleri bayağı, orta ve en iyi olarak üç sınıfa ayrılıyordu tütün; bunlardan alınan vergiler de, bir okka için sırasıyla 6, 12, 24 piastr[3] idi. Daha sonra hükümet bütün türler için bir okkaya 12 piastr ölçüsünde tek vergi konulmasının "daha münasip" olacağına karar verdi. Sonuçta bayağı tütün üreten bölgelerin tütüncüleri, tütünlerinin okkasını 7-8, en iyi olasılıkla 10 piastra satabildikleri için, tümüyle yok olup gittiler (134, Bl. II. S. 273-274). Aynı yıllarda, Trabzon ilini gezen bir İngiliz gezgini, köylülerin, güçlerinin üstündeki vergilerden ve vergi memurlarının keyfî davranışlarından yakındıklarını anlatıyordu. Öyle ki, bina vergisi toplanması sırasında 400 piastr bile etmeyen bir kulübeye, 7-8 bin piastr değer biçiliyor, genç bir meyve ağacından, bu ağaç yabani bir elma ağacı bile olsa 4 piastr vergi alınıyordu (134, Bl. II. S. 41).

Bütün bu koşullara, köylülerin devlete olan öteki yükümlülüklerini, yol yapım ve onarımında zorla çalıştırılma, vergi toplayıcıların ve onlara eşlik edenlerin –çoğunlukla da zaptiyelerin– karşılıksız olarak geçimlerinin sağlanması gibi haraçları da

3 *Piastr:* Bir Türk altın lirasının yüzde birine eşit para birimidir (kuruş); 1870'lerin ortalarında 1 piastr, yani 1 kuruş, 6 altın kapiğe yakın değerdedir.

eklemek gerekiyor. Trabzon'daki İngiliz konsolosu C. Palgrev, 60'lar sonu 70'ler başında Trabzon vilayetine ilişkin verdiği ilginç raporlarlardan birinde şöyle diyordu: "Bir köylünün, ailesinin geçimi için gerekli giderler çıktıktan sonra yıl sonuna doğru elinde 120 piastr dolayında bir para kalıyor. Oysa köylünün türlü adlardaki vergilere karşılık ödemesi gereken tutar, 240 piastr! Kimsenin kolay kolay içinden çıkamayacağı bir sorun! Sorunun çözümü, bölgenin koşullarında yatıyor. Son gezim sırasında iki ayrı vali tarafından da doğrulandı bu gözlemim. Valiler, yönettikleri vilayetlerde herkesin üç yıllık muhtemel gelirinin, ödemesi gereken vergi borcundan daha düşük olduğunu, koca vilayette geliri vergi borcunu aşan tek kişinin bile bulunmadığını belirttiler." (63, s. 35). Böylesi bir durumun yaratacağı doğal sonuç, tanınmış şarkiyatçı A. D. Mordtmann'ın şu sözlerinde dile geliyor: "Bu dönemde Türk hapishanelerinde 40 bin dolayında insan borç yüzünden, büyük bir bölümü de vergi borçları yüzünden yatıyordu". (134, B1. I, s. 35).

Ülkenin tarımsal üretiminin gelişmesinin engellerinden biri de, tefecilikti. Tefeciliğin, "bu üretim biçimini yaratmadığını, ama onu sömürdüğünü, onunla ilgisinin dışsal olduğunu" belirten K. Marx, "Tefecilik, tekrar tekrar sömürme olanağı elde etmek için, bu üretim biçimini olduğu gibi korumaya çalışır; tefecilik tutucudur ve var olan üretim biçimini çok daha acınası bir duruma düşürür," diyor (1, s. 159-160). 60'lı yıllar sonu, 70'li yıllar başında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan gezginlerin hemen hepsi, tefeci zulmünden ve faizlerin son derece yüksek oluşundan (%30, 40, 60, hatta daha da yüksek) söz ediyor.

Tarımsal üretimin gelişmesini engelleyen bir neden de, yolların yetersizliği ve iç gümrüklerdi. A. D. Mordtmann, "İstanbul'daki fırıncılar, yabancı ununu yerli una göre daha ucuza satın alıyorlardı. Çünkü, başkent değirmencileri Rumeli'den ya da Anadolu'dan aldıkları her çuval buğdaya iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar," diyor (134, B1. II. s. 287). 1876 yılına

dek Asya Türkiye'si ancak iki küçük demir yolu hattına sahipti. Avrupa Türkiye'sinde demir yolu biraz daha fazlaydı. Ülkede şose ve toprak yollar hem az, hem de bakımsızdı. Yolların yetersizliği, tarımın piyasaya mal çıkarma gücünün gelişmesine engel oluyordu. Rus diplomatı Y. D. Malam tarafından konuya ilişkin şöyle bir olay bildirilmiştir: "1874 yılında bir tüccar Erzurum'dan Trabzon'a buğday gönderiyor. 6290 pud[4] buğdayı, 4536 rubleye satın alıyor, yani her bir pud buğday için yaklaşık 72 kapik ödüyor. Buğdayın taşınması (at ve araba kiralanması, çuval ve urgan satın alınması) için de tüccar 4151 ruble harcıyor, yani her pud buğday için 66 kapiklik daha harcama yapıyor. Böylece, yerinde pudu 72 kapik olan buğday, şose yoldan, 280 versta[5] uzaklıktaki Trabzon'a götürüldüğünde tüccara pudu 1 ruble 38 kapiğe geliyor" (41, s. 108). Pek çok yazar, gezgin, diplomat, Orta ve Doğu Anadolu'da, Suriye ve Kürdistan'da da durumun aynı olduğunu belirtiyor. Örneğin A. D. Mordtmann şunları yazıyor: "Çeşitli bölgelerde insanlar bana ürünlerini topladıktan sonra, önceki yılın ürününü nehre dökmek zorunda kaldıklarından, çünkü yolların yetersiz oluşu nedeniyle ürünü satış noktalarına ulaştıramadıklarından, depolama olanaklarının da bulunmadığından yakındılar." (134, B1. II, s. 63).

Tüm bunlar, tarımın gelişmesine engel oluyordu. Bu dönemde ülkenin iç bölgelerinde tarımsal üretim hâlâ doğal karakterini koruyordu. Pek çok tanıkça doğrulanan bir gerçeklik bu. Y. D. Malam, "Çiftçiliğin en geniş boyutlarda yapılabilmesi için son derece uygun olan koşullar bulunmasına karşın, üretim genellikle bölge sakinlerinin ihtiyaçlarıyla sınırlı tutuluyor", diye yazıyordu (41, 108). 1876 yılında Tiflis'te yayınlanan Ermeni gazetesi *Mşak*'in Erzurum muhabiri de, gazetenin 27. sayısında hemen hemen aynı şeyi yazıyordu: "Pek çok vilayette köylü para yüzü görmüyor. Buralarda doğal ekonomi yürüyor, eldeki doğal

4 Pud: 16,3 kg eşit eski Rus ağırlık ölçü birimi.

5 Versta: 1,06 km.

ürünler takas ediliyor, hükümete vergi borçları da bunlarla ödeniyor."

Ülkede sanayi üretimi de düşüş halindeydi. Dönemin bir tanığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun "kumaş, hırdavat, iş aletleri, kimyasal ürünler, zırhlı gemiler, hatta hükümet kararnamelerinden halkın haberinin olmasını sağlayan basımevi tezgâhları vb. gibi, –tarımsal ürünler dışında kalan– tüm tüketim maddelerini Avrupa'dan getirttiğini" belirtiyor (252, s. 78). C. Palgrev'in tanıklığına göre ise, Anadolu içlerinde yapılacak kısa bir yolculukta bile, zanaatçılık ve sınai üretim alanındaki gerileyiş insanın hemen dikkatini çekecektir. "Düne kadar sanayinin şu ya da bu alanında iyi kötü gelişmişlik gösteren pek çok kent, bugün alabildiğine yoksul, issız." (63, s. 87).

Ülkede zengin bakır yatakları vardı ancak bunların işletmeleri çok kötüydü. Yine, Diyarbakır vilayetinde bakır fabrikaları kurulmuştu, ama bunların da işletmeleri çok kötüydü, üretime sık sık ara veriliyor ve yöneticilerin ahlaksızlığı nedeniyle fabrikalar ender olarak kâr edebiliyordu (134, Bl. II, s. 250). C. Palgrev, Trabzon vilayetini anlatırken, bölgede gümüş, kurşun, demir gibi zengin doğal kaynaklar bulunmasına karşın, Tirebolu'daki küçük demir ocağı dışında bu zenginliklerin hiçbirinin işletilemediğini belirtiyordu (63, s. 16). Pek çok fabrikada işletme teknik düzeyi öylesine düşüktü ki, maden cevherinin işlenişi sırasında metal kayıp oranı %20-40'ı buluyordu (181, s. 135-136).

Bir zamanlar çok gelişmiş olan ipekli, yünlü ve pamuklu dokuma sanayi de bu dönemde tam bir gerileme ve çöküş sürecine girmişti. Ülkenin ekonomik durumunu iyi bilen A. D. Mordtmann, ipekli dokuma sanayinin felce uğradığını, ancak koza ve ham ipek ihracıyla yetinildiğini yazıyordu (134, Bl. II, s. 288). Avusturyalı mühendis İ. Çernik'in araştırmasına katılanlar da Kuzey Suriye'de sınai üretiminin gerilediğini, Şam, Halep ve Beyrut'ta yünlü ve ipekli dokuma üretiminin önemli

ölçüde azaldığını belirtiyorlardı (75, s. 185-186). XIX. yy. başlarında, dış pazarlara büyük ölçüde ürün gönderebilen Bursa ve Diyarbakır'ın ipek üretimi gitgide azalıyordu.

Ülkeye giren yabancı sermayenin gittikçe artması ve feodal sultan rejimi, üretimdeki bu gerilemenin başlıca nedeniydi. İ. Çernik'in araştırmasına katılanlar, inceleme ve gözlemleri sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin geri kalmasını şöyle açıklıyorlardı: "Önce, akıl dışı bir gümrük vergisi sistemi, tıpkı İran'da olduğu gibi yabancı endüstriyi teşvik ederek yerli malları iç pazardan kovdu; ardından, gelişmiş, mükemmel makinalar yardımıyla ucuz ve geniş ölçekli üretim yapan Batı'nın rekabeti, yerli sanayiye ağır bir darbe indirdi. Bu yüzden de ülkede dış alımın dış satımı aşması gibi hiç şaşırtıcı olmayan bir sonuçla karşı karşıya kalındı" (75, s. 185).

Yönetimde keyfilik, iç gümrük vergileri, türlü vergi ve harçlar, yerli sanayi üretimini eziyordu. Ülkede egemen olan feodal rejim, kapitalizmin gelişmesi karşısında önemli bir engeldi. F. Engels şöyle yazıyor: "... Türk devleti, bütün öteki Doğu devletleri gibi, kapitalist toplum yapısıyla bağdaşamazdı. Artı değer yoluyla edinilen servetlerin, açgözlü satraplar ve paşalar karşısında hiçbir güvencesi yoktu; ülke, burjuva girişimciliğinin ilk ve en temel koşulu olan can ve mal güvenliğinden yoksundu" (7, s. 33). Can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamaması, XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında ülkenin endüstriyel gelişmesinin karşısındaki engellerden biriydi. İdarecilerden kaynaklanan engellemeler ve oyalamalar, sanayi yatırımı yapacak yerli girişimcilerin heveslerini kırıyordu. Genellikle valiler, tanıyacakları birtakım ayrıcalıklar karşılığında büyük paralar talep ediyorlardı. İncelenmek için başkente giden işlerde, hükümet valinin de düşüncesini istiyordu. Valiye eğer akıl almaz bahanelerle istediği rüşvet verilmemişse, girişimciye sağlanacak ayrıcalığın "memleketin hayrına olmayacağını" bildirerek işi engelliyordu. Haraç, rüşvet günlük olaylardan olmuştu. Bölgeyi iyi bilen bir yazar,

Van ve Hakkari vilayetlerindeki duruma ilişkin şunları yazıyordu: "Bu vilayetlerin yönetimi de tüm imparatorluğunki gibidir; yöneticiler hiç çekinmeden görev ve yetkilerini kötüye kullanıyorlar. Buraların başkentten uzak oluşu, memurların açgözlülüğünün ve doğruluktan uzaklaşmalarının önemli bir nedenidir." (130, s. 31). Memurlara rüşvet verilmedikçe hiçbir devlet dairesinde hiçbir iş çözümlenemiyordu. Sözünü ettiğimiz dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun alışılmış tablosu buydu. Valilikte herhangi bir memuriyete atanma için, veziri azama ya da önemli bir bakana büyük bir rüşvet vermek zorunluluk haline gelmişti. Rüşvet olarak verilecek bu parayı memur, çoğunlukla tefeciden borç alıyordu. Bu arada başkentte veziri azamlar (ve onlarla birlikte bakanlar) sürekli değişiyordu. İdarede kayırmacılık alıp başını gittiği için, bu değişimden valiler de nasibini alıyordu. Örneğin Rauf Paşa Selanik valiliğine atanmıştı, ama oraya gidemeden veziri azamın emriyle önce Bosna'ya, iki gün sonra da Hersek'teki Türk orduları kumandanlığına atandı. On gün sonra ise, Manastır valiliğine atandı. Başka bir yüksek mevki sahibi memur, Trabzon vilayetine atandı, ama hemen arkasından Suriye'ye atanma emri aldı (252, s. 58-59). Bu tür olaylar, artık gündelik olaylar halini almıştı. Rus gezginlerinden biri, Adana valisinin kendisine yerinde ne kadar zaman kalacağını bilmediğini itiraf ettiğini, valinin kâtibininse bir ara baş başa kaldıklarında kendisine şunları söylediğini aktarıyordu: "Kaymakamlar, bakanlar, veziri azamlar her Cuma günü değişiyor. Dirlik, düzen hak getire! Bize, küçük memurlara maaşlarımızı gününde vermiyorlar. Biz de ister istemez çalıp çırpıyor, rüşvet alıyoruz." (74, s. 141). Tefeciye büyük bir borç yapan ve başkentteki koruyucusu, sultanın bir kaprisi yüzünden etkinliğini yitirebileceği için bulunduğu yerde ne kadar kalacağından emin olamayan memur, kısa zamanda elinden geldiğince çok çalıp çırpmaya çalışıyordu.

Yerel yönetimde keyfilik öyle bir hal almıştı ki, örneğin Türk kabotaj filosunun gemileri limana geldiğinde zaptiye bunları iş-

gal ediyor ve kaptanlara, hükümet adına yüke el koyduklarını bildiriyordu. Sık sık yinelenen bu tür olaylar gerçekte valinin yetkilerini kötüye kullanmasından ve keyfî tutumundan ileri geliyordu. Vali yük sahibine, gerçek değerinden çok daha az bir para ödeyerek malı alıyor, sonra da bunu adamlarının yardımıyla kendi adına aşırı bir kazançla satıyordu. İstanbul valisi Hüseyin Bey bile bu tür yolsuzluklara katılıyor ve kente yakacak getiren Türk gemilerini çok az bir para ödeyerek mallarını onun dükkânına indirmeye zorluyordu. Hüseyin Bey bu şekilde başkentin tüm odun ve kömür ticaretini tekeline almıştı (134, Bl. II, s. 256-257). Rüşvetçilik ve yönetimde keyfiliğin, politikacılar arasında da aynı şekilde yayılmış olduğunu belirtelim.

Bütün bunlar, yerli sermayenin, endüstriyel girişimlere değil tefeciliğe, mültezimliğe, çeşitli devlet dairelerinin müteahhitliğini yapmaya yönelmesine neden oluyordu. Feodal sultan hükümetinin vergi politikası da buna yardımcı oluyordu. Türk ipek dokumacılığı, hammaddeden alınan ondalıkla, pul resmiyle, %12 iç gümrük resmiyle ve diğer küçük vergilerle vergilendirilmişti. Şarap ve diğer alkollü içkilerin üretimleriyle ilgili olarak da, hammaddeden alınan ondalık dışında, üretim hakkı bedeli olarak %10'luk, yurt dışından makine ve hammadde –saf alkol ve şerbetçi otu– ithali için %8'lik vergi alınıyordu (134, s. 286-288).

Endüstriyel üretimin gelişmesi karşısındaki bir başka önemli engel, feodal üretim biçimine özgü esnaf ve zanaatkârlığın korunmak istenmesiydi (177, s. 98-99).

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişmesine engel olan iç nedenler yanında, yabancı sermaye de bu gelişmenin önemli bir engeliydi. XIX. yy. başlarında, artık iyiden iyiye imparatorluğun iç pazarlarına girmeye başlayan yabancı malların rekabetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstriyel üretimin geri kalmasında önemli bir etken olduğu herkesin kabul ettiği bir gerçektir. K. Marx, 1853'te şöyle yazıyordu: "... yabancı ülkelerden endüstri malları ithali, Çin endüstrisine, bundan önce

Küçük Asya, İran ve Hindistan endüstrilerine yaptığı etkiyi yaptı; böylece de Çinli iplikçiler ve dokumacılar, bu yabancı rekabetinden çok zarar gördüler." (2, s. 100). Yabancı malların rekabeti sonunda, özellikle Bursa'nın ve Diyarbakır'ın ipekli üretimiyle Şam, Halep, Beyrut ve öteki dokuma sanayi merkezlerinin yünlü ve ipekli üretimleri geriledi. 1866 yılında Türk hükümeti, son 30-40 yıldır yabancı rekabeti nedeniyle deri üretiminin de azaldığını belirtiyordu (233, s. 428). Karakteristik bir olay da 1875 yılında Manastır'daki Rus konsolosu tarafından bildirilmişti. 1874 yılında Pirlepe panayırına hemen hemen bütün Rumeli'den yağdırılan yerli sanayi ürünlerinin toplam değeri 38.280 lira iken, başlıca olarak İngiltere, Avusturya ve Fransa'dan gelen yabancı malların toplam değeri 207.314 liraydı; yani panayıra getirilen yabancı malların değeri, yerli mallarının değerinin beş katını aşıyordu (45, 1. 2-5).

Gerçi XIX. yy. başlarında yabancı rekabetinden en çok zarar gören yerler kıyı bölgeleriydi, ama yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında iç bölgeler de bu rekabetin yıkıcı etkilerinden paylarını almaya başladılar. Görgü tanıklarının XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Musul, Amasya ve öteki bazı vilayetlerin endüstriyel durumlarına ilişkin anlattıkları, bu görüşü doğrular niteliktedir (233, s. 427-428). Bu durumu Diyarbakır, Urfa ve öteki Güneydoğu Anadolu vilayetlerinin pazarlarında Avrupa mallarının önemli bir miktarı bulduğunu belirten mühendis İ. Çernik'in araştırma gezisine katılanlar da doğruluyorlar (75, s. 147,154).

Yabancı rekabetinin, yerli sanayi üzerindeki etkisi öldürücüydü, çünkü kapitülasyonlar ve İmparatorluğun yabancı ülkelerle yaptığı –bu kapitülasyonlara temel oluşturan– ticari anlaşmalar, yerli endüstriyi gelişmiş Batı endüstrisinin rekabeti karşısında eli kolu bağlı durumda bırakıyordu. 1861-1862 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar, ülkedeki yabancı uyrukluların "haricezmemleket hakkı", konsolosluk mahkemeleri, özel posta servisi kurma ve işletme

hakkı gibi tüm kapitüler haklarını pekiştiriyordu. Bu anlaşmalara göre yabancılar, devlet tekelinde bulunan silah ve askerî donatım ile tuz ve tütün dışında her türlü malın ithal ve ihraç hakkına sahiptiler ve ithalat vergileri malın bildirilen değerinin %8'i kadardı. Yabancı mallar için iç gümrük vergisi yoktu. Açıktır ki bu koşullar yabancı mallara herhangi bir engel yaratmak şurada dursun, tam tersine, yabancı rekabeti karşısında yerli üretimin elini kolunu bağlayarak, onu her türlü savunmadan yoksun bırakıyordu. Ünlü Ön Asya araştırmacısı P. A. Çihaçev, 1858 yılında aynen şöyle yazıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret barbarca bir yasayla felç edildi; ithalat %5 oranında vergilendirilirken, ihracat %12 gibi ölçüsüz oranda vergilendirilmeye başlandı" (73, s. 116).

XIX. yüzyılın ilk yarısındaki bu durum, 1860'lı ve 70'li yıllarda yabancı sermayenin tüm biçimleriyle Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi üzerindeki etkisini artırmasıyla daha da büyük bir önem kazandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye tarafından yarı-sömürge haline getirilmesinin temelleri bu yıllarda atıldı. 75 milyon frankı bulan ilk yabancı borç, Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında alındı. Bunun ardından da ülkeyi kölece bağımlılığa düşüren bir borç furyası alıp yürüdü (177, s. 192-193). 1853-54 mali yılından başlayarak devlet bütçesi sürekli açık veriyor ve bu açığı kapatabilmek için hükümet yeniden ve yeniden dış borçlara başvuruyordu. Bu durum, 1865 yılında ülkeyi mali batağın eşiğine getirdi. Devlet bu bataktan büyük bir güçlükle, yeniden aldığı dış ve iç borçlar sayesinde kurtulabildi (18, 1. 544-547). Ama bundan sonra da ülkenin mali durumu zayıflamaya devam etti. 1876 yılına kadar 14 kez dış borç alan Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam 277 milyon lira (6 milyar franktan daha çok) dış borcu vardı. 1875-76 bütçesinde giderler gelirleri 116 milyon frank aşıyordu. 1875-76 yılı bütçesinin gider bölümünün yarısına yakını, devlet dış borçlarının ana para ve faiz ödemelerine gitti. Borçların ve faizlerinin kapatılması, ço-

günlukla bütçenin türlü gelir kalemlerinin yabancı bankalara devredilmesiyle sağlandığı için, Sultan hükümeti ülkenin maliyesi üzerindeki kontrolünü de giderek yitiriyor, mali durumun kötüleşmesiyle imparatorluğun yabancı sermayeye olan bağımlılığı daha da artıyordu.

Boyunduruk altına girmenin bir başka önemli aracı da, yabancı şirketler ve bankalar oldu. XIX. yy.'ın 50'li-60'lı yıllarında İngiliz-Fransız sermayesi, Asya ve Avrupa Türkiye'si demiryollarının yapımında ilk ayrıcalıkları ele geçirdi. Bu ayrıcalıkların koşulları, Türkiye'yi gittikçe daha çok gerileten mali köleliği güçlendirir nitelikteydi. Böylece, 1875-76 bütçesine göre devlet, kilometre garantisi adı altında (alacaklı şirketlere garanti edilen gelirle, gerçekleşen gelir arasındaki farktan oluşan) 6 milyon frank ödedi imtiyazlı şirketlere.

Kırım Savaşı'ndan sonra sermaye ithali gittikçe artan bir önem kazanmaya başladı. Yabancı işadamları, kendi hükümetlerinin de yardımıyla ve kapitüler üstünlüklerinden yararlanarak, demir yolu yapımından, yer altı zenginliklerinin işletilmesine, ülkede değişik bankalar kurmaya kadar akıl almaz imtiyazlar elde etmeye başladılar. 1860'lı yıllarda yabancı sermaye sahipleri Türkiye'nin Avrupa kesimindeki doğal kaynakları işletme hakkını elde ettiler. İmparatorlukta ilk yabancı bankalar da bu sırada kurulmaya başlandı. Bunların en önemlisi 1856'da kurulan Osmanlı Bankası'ydı (İngiliz-Fransız sermayesi). Bu banka, 1863 yılında kâğıt para çıkarma, hükümetin dış ve iç borçlarla ilgili bütün işlemlerinde resmî ara buluculuk yapma gibi devlet bankası hak ve yetkilerine sahip oldu. Osmanlı Bankası'nın edindiği geniş ayrıcalıklar arasında, tüm bankacılık işlemlerinde vergiden bağışık tutulması, bedava toprak sahibi olabilmesi vb. de vardı. Giderek hazine görevini de üzerine alan banka, yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm maliyesini denetimi altına almaya başladı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesi, artan borçlar nedeniyle yabancı bankaların ve bu arada ilk sırayı

alan Osmanlı Bankası'nın denetimine giriyordu.

Ülkenin yabancı sermayeye gitgide artan bağımlılığı, dış ticaret dengesine de açıkça yansımaktaydı. XIX. yy. ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu bütçesinde açık yoktu ve ihracat ithalattan daha fazlaydı. Ama 1850'li yıllardan başlayarak dış ticaret dengesi bozuldu ve önemli açıklar vermeye başladı. Örneğin 1880'li yıllarda ithalat, ihracatı hemen hemen iki kat aşıyordu. 1860'lı yılların dış ticaret verileri, bu dönemde imparatorluğun yabancı sermayenin pazarı ve hammadde kaynağı haline geldiğini gösteriyordu. Temel ihraç malları ham ipek, yün, pamuk, tütün, afyon vb. gibi tarımsal hammaddelerdi. Buna karşılık tekstil, deri, metal ve çeşitli tüketim maddeleri ithal ediliyordu (56, s. 264-287). Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti, bu dönemde, onu emperyalist devletlerin tarımsal hammadde deposu haline dönüştüren bir süreçten geçmekteydi. Türkiyeli ekonomist İsmail Hüsrev, bu süreci, "kapitalizm, tıpkı kilden pipo yapan bir zanaatkâr gibi Türkiye'yi istediği kalıba sokuyor, ona kendi çıkarlarına uygun bir biçim veriyordu" diyerek canlı bir şekilde tasvir ediyor.

1850'li ve 60'lı yıllarda yabancı sermaye Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstriyel girişimlere de sermaye yatırmaya başladı ve bu yatırımlarla yabancı sermayedarlar 1876 yılında, yabancı uyruklular için toprak mülkiyeti hakkını elde ettiler. Türkiyeli araştırmacı Hüseyin Avni'ye göre, "Avrupa kapitalizmi ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmak amacıyla yeni demiryolları yapımı, yer altı zenginlikleriyle depo ve iskele gibi tesislerin işletilmesi için doğal olarak kendilerine arsa satılmasını istiyordu" (137, s. 18). Ama sermaye çoğu durumda hammadde işlenmesi girişimine yatırılıyordu. 1852 yılında Lübnan'da yabancı sermayenin kurduğu ipek fabrikaları vardı. Bunların en büyüğü Fransızlara aitti ve her yıl Fransa'ya ihraç edilen 10 bin kg. ham pamukla 50 bin kg. ham ipek üretiyordu (233, s. 428). 1864 yılında İngiliz ve Amerikan sermayesi tarafından Volo

ve Laris'te (Fessalia) pamuk ipliği fabrikası, aynı yıl Fransız ve Yunan sermayesi tarafından Edirne yakınında üç ham ipek fabrikası ve yine Fransız sermayesince Şam'da birkaç tane ipek iplik fabrikası kuruldu (56, s. 272, 275, 285). Bunlar yabancı sermayenin imparatorluk topraklarında attığı ilk adımlardı. Demiryolu ağının gelişmesiyle birlikte, hemen tüm tarımsal hammaddelerin işletme hakkı yabancı sermayenin eline geçti.

XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında tarımsal ve endüstriyel üretimdeki büyük gerilik ve ülkenin yabancı sermayenin mali boyunduruğu altına girerek her geçen gün biraz daha emperyalist ülkelerin tarımsal hammadde deposu haline gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin o dönem için en baskın özelliğiydi. Buna eklenebilecek bir başka nokta da, ekonomik ve mali durumun bozukluğuna bakmaksızın devletin parasının amaçsızca sağa sola saçılması, yeni sarayların yapımına dudak uçuklatıcı paraların harcanmasıydı. Türkiyeli tarihçi Ahmet Saip, Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) tek bir sarayın yapımına 7 milyon liranın (161 milyon frank) üzerinde para harcandığını belirtiyor (207, s. 133). Ordu ve donanmaya yurt dışından modern silahlar alınması için büyük paralar ödeniyordu. Abdülaziz döneminde birkaç gemi yapıldıysa da, yurt dışına çok sayıda gemi ısmarlanmaktan da geri durulmadı. Sonuçta yurt dışına askerî donatım ve gemi alımı için giden para, aslında yabancı bankaların kasalarına doluyordu. Ordunun donatımı ve giydirilmesi için ayrılan büyük paraların, askerî memurlarla, giyim ve yiyecek üstencilerinin ceplerine aktığını da unutmamak gerek.

60'lı yılların sonuyla 70'li yılların başında Osmanlı hükümeti, ekonomik durumunu biraz olsun düzeltebilmek için bazı girişimlerde bulundu. 60'lı yılların ortalarında "ikrazat sandığı" kurularak tefeciliğin düzenlenmesi denendiyse de, sandık yöneticisi memurların görevlerini kötüye kullanmalarıyla bu önlemin de büyük bir etkisi olmadı. 1860'ların sonunda Babıali yerli sanayiyi düzenleyecek önlemleri alması için özel bir komisyon kurdu.

Buna göre birkaç esnaf birleşerek bir şirket kuracak, devlet de bu şirketlere 12 ay süreyle makine ve hammadde ithaliyle ilgili bazı gümrük vergilerinde muafiyet, üretilen malların devlet organlarınca satın alınması gibi bazı ayrıcalıklar tanıyacaktı (233, s. 431). Komisyon çalışmaları kapsamında İstanbul'da ve başka bazı illerde sanat okulları kuruldu. 1863 yılında İstanbul'da, ülke tarihinde ilk kez yerli ve yabancı üretim mallarının sergilendiği bir sanayi sergisi açıldı.

60'lı yılların başında Osmanlı hükümeti, yerli pamuk üretimini teşvik amacıyla bazı önlemler aldı. Bu dönemde ABD'deki iç savaş nedeniyle tüm dünyada pamuğa talep aşırı yükselmişti. 1862 yılında hükümet boş topraklarda pamuk yetiştireceklerin bu topraklara parasız sahip olacakları gibi beş yıl süreyle aşar da ödemeyeceklerini açıkladı (223, s. 252-253).

1874 yılında Babıali, deniz nakliyatı, tütün, tuz ve alkol gibi mallar dışında iç gümrük vergisinin kaldırılacağını açıkladıysa da (bkz.: 134, B1. II, s. 287; 143, s. 34-35), bu karar hiç uygulanamadı. Örneğin Erzurum ilinin 1881 resmî yıllığı, ilin iç gümrük gelirlerine ilişkin bilgileri kapsamaktadır (58, s. 19)[6].

1874 yılında Babıali ticari anlaşmaları yeniden gözden geçirmeyi de denedi. Konuya ilişkin olarak yabancı devletlere verilen notada bu anlaşmaların gözden geçirilmesinin gerekliliği belirtiliyor ve sultan hükümetinin bu konudaki düşünceleri şu ana başlıklar altında toplanıyordu: 1. Devletlerle yapılan anlaşmalarda değişik tarifeler yerine tek gümrük tarifesinin hazırlanması; 2. Her malın özel gümrük vergisinin belirtilmesi; 3. İthalat vergisinin yükseltilmesi; 4. Aynı cins yerli üretim mallarından alınan dolaylı verginin yükseltilmesi halinde, ithalat vergisinin yükseltilmesi hakkının Babıali'ye bırakılması; 5. Fener, demir, karantina ve benzeri vergilerin toplanması hakkının Babıali'ye verilmesi (43, I. 159). İstanbul'daki Rus elçisine göre Babıali ithal mallarından alınan vergiyi, bu malların ortalama değerinin

6 İç gümrük vergisi tam olarak 1898 yılında kaldırılmıştır.

%20'si kadar artırmak niyetindeydi (43, I. 175). Ancak Batılı devletlerin güçlü direnciyle karşılaşan Osmanlı hükümeti kararsız davrandı ve bu planını hayata geçiremedi. Hükümet kararsız davrandı, çünkü ülkenin mali ve ekonomik durumunun ağırlığı ve yabancı sermayeye olan bağımlılığı gün geçtikçe artmaktaydı. 1875 yılı sonlarında Babıali özellikle mali buhranın şiddetlenmesi ve Bosna-Hersek ayaklanması nedeniyle yabancı sermayenin yardımına gerek duyarak isteğinde direnmekten vazgeçti (43, I. 183-184).

Büyük bir kararlılıkla ve ödünsüz biçimde uygulanabilseler bile hükümetin tek tek aldığı önlemlerin ülkenin ekonomik durumunu düzeltmekten uzak oldukları açıkça ortadaydı. Çünkü ülkenin üretim güçlerinin gelişmesi yolundaki asıl engeller olarak feodal sultan rejimine ve yabancı sermayenin ülke içinde kazandığı ayrıcalıklı konuma son verecek nitelikte şeyler değildi bunların hiçbiri.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayenin avucunun içine düşmüş olması, köylülüğün sömürülmesini acımasız vergiler olmaksızın da artırıyor, bu da köylülerin hükümete duydukları hoşnutsuzluğu güçlendiriyordu. Yine, esnaf ve sanatkârlar ile küçük memurlar ve ufak rütbeli kara ve deniz subaylarının durumları da hiç iyi değildi. Çünkü ekonomik durumu düzeltme yolları arayan hükümet, karşılıksız kâğıt para basımını artırdıkça artırıyor, bu da paranın değerinin düşmesine ve pahalılığa neden oluyordu. Görgü tanıkları bu dönemde geniş halk yığınlarında hoşnutsuzluğun büyüdüğünü belirtiyorlardı. Örneğin F. Millingen'e göre, "Irk ve inanç ayrımı olmaksızın bütün Türkiye halkı artık son sabrını da yitiriyor ve öteden beri kendilerini yönetme konusundaki yeteneksizliklerini çok iyi bildiği egemenlerin boyunduruğundan kurtulmak istiyordu... Anadolu'daki Müslümanların bile ayaklanmaya hazır olduklarına hiç kuşku yoktu" (130, s. 364). Yönetim, halktaki hoşnutsuzluğun büyümesini çoğu kez dinsel farklılıkları körükleyerek ve Müslüman fa-

natizmini kışkırtarak önleyebiliyordu. Ama imparatorlukta geniş köylü kitlelerinin durumu o kadar ağırdı ki, dinsel fanatizm kışkırtmalarıyla bile hükümete duyulan hoşnutsuzluğu bastırmak mümkün değildi. Türk olmayan köylüler kadar Türk köylüsü de feodal sömürünün ağırlığı altında eziliyordu. Bir İngiliz araştırmacıya göre "Türk ileri gelenler ve eşraf takımı yoksul Müslüman köylülere pek acımasız davranıyor, hatta onlara aşağılık yaratıklar gözüyle bakıyor... toprak sahipleri bu yoksul insanları köleleriymiş gibi kullanıyor, acımasızca sömürüyor... İki kesimi birleştiren tek öğe, ortak dinleri" (57, s. 62).

Sultandan ve onun hükümetinden hoşnutsuzluk, tekrar tekrar ve çok değişik biçimlerde kendini gösteriyordu. 1859 Eylülünde İstanbul'da bir komplo ortaya çıkarıldı. Komploya katılanlar Çengelköy'deki Kuleli kışlalarına kapatıldıkları için, bu olay Türk tarihine "Kuleli Vakası" adıyla geçmiştir (bkz.: 201; 185; 221). Aralarında medrese öğrencileri, küçük memurlar ve subaylar, askerler, silahhane memurları, Müslüman din adamlarının da bulunduğu komplocuların amacı, Sultan Abdülmecit'i tahttan indirmekti. Komplocuların programına ve amaçlarına ilişkin ayrıntılı bilgi olmasa da[7], komplonun nedeninin, sultan ve hükümetine karşı duyulan genel hoşnutsuzluk olduğuna kuşku yoktur. Elebaşılar önce idama mahkûm edildilerse de, daha sonra bu ceza ömür boyu hapse çevrildi ve tutuklananların tümü sürgüne yollandı. Hükümet komployu bastırmakta fazla zorlanmadı, çünkü komplocuların halk yığınları arasında ciddi bir desteği yoktu. Yine de sultana ve hükümetine karşı halkın duyduğu sessiz hoşnutsuzluk birkaç kez daha kendini gösterdi. Örneğin 60'lı yılların başında İstanbul'da hayat pahalılığından kaynaklanan ve az kalsın hükümet karşıtı ayaklanmaya dönüşecek olan birtakım kaynaşmalar oldu (68, s. 41). İstanbul'daki Rus askerî ajanı, 1860 yılı ortalarında, İstanbul garnizonundan iki taburun, böylesi halk hareketleri sırasında olayları bastırma-

7 Bu konu ayrıntılı olarak II. Bölüm'de ele alınmıştır.

ma kararı dahi alabildiklerini yazıyordu (52, l.71). Rus diplomatik temsilcileri, bu tarihten sonra da çeşitli halk kesimlerinin hükümet politikalarından duyduğu hoşnutsuzluğa ilişkin raporlar vermeyi sürdürmüşlerdir. 1867 başlarında İstanbul'daki Rus elçisinin bildirdiğine göre, başkentteki memurlar hükümete duydukları hoşnutsuzluğu göstermeye başlamışlar, hükümet de bunu önlemek amacıyla 100 bin liralık iç borçlanmaya giderek apar topar o ayın maaşlarını ödemişti (o dönemlerde maaşların 6 ay bile ödenmediği oluyordu). Rus elçisine göre, başkentin Hristiyan ve Müslüman halkı arasında baş gösteren kaynaşma, sultanınki başta olmak üzere, bazı ileri gelen devlet yöneticilerinin saraylarını da hedef alacak nitelikte bir dalgalanmaya dönüşme tehdidi içeriyordu (26, 1. 97-99).

60'lı ve 70'li yıllarda İmparatorluğun Türk olmayan halklarının kurtuluş savaşları da ivme kazanmaya başladı. Dışarıdan bakıldığında bu halk ayaklanmaları, Türk sultanının baskı ve zulmüne karşı verilen bir özgürlük savaşı gibi görünse de, gerçekte, bunların tümü antifeodal köylü savaşlarıydı. Bu temel nitelik birbirini izleyen bir dizi halk hareketinde de kendini gösterdi. 1861 yılında Hersek ve Bosna'da, 1866'da ise Girit'te köylüler ayaklandı. Yine Bulgar halkı 60'lı yıllar boyunca Türk despotizmine karşı birkaç kez ayaklandı. Bulgar ve Yunan (Girit) ayaklanmalarına bu bölgelerin genç milli burjuvazisi öncülük etti; bu hareketler zaman içinde ulusal kurtuluş hareketi niteliği kazandı. 1862'de Zeytun'da, dağlı Ermeniler büyük bir ayaklanma başlattılar. Sultan hükümeti bu ayaklanmaları güçlükle ve son derece acımasız bir şekilde bastırdı. Bunlar, zaten sallanmakta olan zayıflamış devlet mekanizmasını büsbütün sarsan hareketler oldu.

1853-56 Kırım Savaşı'ndan başlayarak dış politika alanında bağımsızlığını her gün biraz daha yitirme sürecine giren ülkenin bu alanda sergilediği durum, ekonomi ve iç politika alanındaki durumuyla tam bir koşutluk içindeydi. Osmanlı

İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan kendilerine bağımlılığının gitgide artmasından yararlanan Avrupa devletleri İstanbul'daki elçileri aracılığıyla sürekli ülkenin iç işlerine el atıyorlardı. Bu el atma, ya bir reformun gerçekleştirilmesine "yardım" etme ya da Müslüman olmayan uyrukları yönetimin keyfî davranış ve zorbalığından "koruma" görünümünde ortaya çıkıyordu. Gerçekteyse Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman olmayan emekçi halk kitlelerinin durumlarının ne olduğu Avrupa devletlerinin umurunda bile değildi. Onları ilgilendiren tek şey kendi durumlarıydı ve durumlarını güçlendirmek için her fırsattan yararlanıyorlardı. Bu uğurda Babıali'ye diplomatik baskı yapmakla yetinmiyor, 1860 yılında Lübnan'da gerçekleştirilen Dürzi-Maruni kıyımında da tanık olunduğu gibi, işi açık askerî müdahaleye kadar vardırabiliyorlardı. Kolayca anlaşılacağı gibi, Türkiye sömürgeci devletler arasında paylaşılamamış ya da bunlardan herhangi birinin sömürgesi olmamışsa bunun nedeni, bu yağlı lokmayı emperyalist devletlerin içlerinden birinin ele geçirmesine olanak vermeyen kendi aralarındaki azılı rekabetti. Bu yüzden de Türkiye, emperyalist devletlerin ekonomik ve siyasal açıdan en üstün konumu elde etme mücadelesi verdikleri bir savaş alanıydı. Bu savaş, azmanlaşan dünya kapitalizminin emperyalizm aşamasına geçişi dolayısıyla yeni bir kapsam ve içerik de kazanmış bulunuyordu. V. İ. Lenin'in de yazdığı gibi, "...yarı bağımlı ülkeleri paylaşmak için verilen savaş, dünyanın geri kalan bölümünün çoktan paylaşılmış olduğu finans kapital döneminde özellikle sertleşmek zorundaydı" (16, s. 379). Lenin, yarı bağımlı ülkeleri paylaşma savaşının sertleşme nedenlerini açıklarken, finans kapital için sermaye ihracının kazançlı olduğu sömürge ülkelerin ya da –bağımsız ülkelere göre sermaye ihracından üç kat daha fazla kazanç elde ettiği– Türkiye gibi bağımlı ülkelerin sayısı ne kadar azalmışsa, "...Türkiye, Çin vd. ülkelere boyun eğdirmek, onları parçalamak için yürütülen savaşlar da o denli *sertleşecektir*" diyordu (15, s. 235).

XIX. yüzyılın 60'lı-70'li yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik durumu ana hatlarıyla böyleydi. Ülkenin ekonomik yönden son derece geri kalmış olması, ülke içindeki sosyal ve ulusal çelişkilerin iyice şiddetlenmiş olması, mali yönden yabancı sermayeye bağımlılığın artmış olması, devletin dış politika konularında bağımsızlığını neredeyse tümüyle yitirmiş olması, bu ekonomik ve politik durumun en ayırt edici özelliklerini oluşturuyordu.

Yine de, öncelikle kentlerde, daha küçük ölçekte de köylerde kapitalist ilişkilerin her gün biraz daha geliştiği görülüyordu. Feodal-sultan rejimi ve ülkenin yabancı sermayeye olan bağımlılığının arttığı koşullarda bu ilişkilerdeki gelişme son derece yavaştı ve büyük güçlüklerle doluydu, ama yine de yüzyılın başıyla karşılaştırıldığında kat edilen yolu görmemek olanaksızdı. Öncelikle –tüm eksiklerine karşın– Tanzimat reformlarının kapitalist ilişkilerin gelişmesine belli ölçüde katkısı olmuştu. Pek çok eksikleri olmakla birlikte, yönetim sisteminde yapılan reformlar (1867, Vilayetler Kanunu), yargıda yapılan küçük düzenlemeler ve 50'li-60'lı yıllarda gerçekleştirilen başka bazı düzenlemelerle, az da olsa can ve mal güvenliği sağlanabilmişti.

Ülkede tarım ve endüstri alanında kapitalist ilişkilerin doğmasına ve gelişmesine neden olan üretim-para ilişkileri de gün geçtikçe gelişiyordu. Askerî tımar sisteminin hukuksal varlığına son veren 1858 Toprak Yasası'nın da bu ilişkilerin gelişmesine bir dereceye kadar yardımcı olduğunu belirtmek gerekir. Yine, toprağın miras bırakılabilmesine ilişkin hakları genişleten 1867 tarihli yasanın da buna katkısı olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren dünyadaki mal dolaşım süreci içinde giderek daha çok yer almaya başladı. Tarımın, endüstri bitkileri ve bahçe kültürleri gibi dış pazarlarla ilgili dallarında malların hem sayısı, hem çeşitliliği arttı. Ülkenin en büyük ticari limanı olan İzmir

Limanı'na ilişkin sayısal veriler bu durumu kanıtlar niteliktedir: 1839 yılında limanın dış ticaret hacmi yaklaşık 53 milyon frank iken, 1881'de bu sayı 221 milyon franka yükselmişti. Özellikle de ithalattaki artış, ülkenin yabancı sermayeye olan bağımlılığını bire bir yansıtır nitelikteydi. 1881 yılına doğru ithalat, 1839 yılına göre yedi kat artmıştı. Bunun yanında ihracatta da yaklaşık üç kat gibi, küçümsenemeyecek bir artış vardı (126, s. 188-189). İzmir Limanı'ndan yapılan ticaretin tonaj olarak artışı da oldukça ilginçtir: 1860 yılında toplam 830.436 ton olan ticaret, 1880 yılında 1.967.028 tona yükseldi (126, s. 195). Dış pazarlarda çok aranır olmaya başlamasıyla, özellikle de endüstri bitkilerinin ve bahçe kültürlerinin ihracındaki artış, dikkat çekiciydi. Örneğin 1840 yılında İzmir'den Fransa'ya ihraç edilen afyonun tutarı 48 bin frank iken, bu rakam 1858'de 314,3 bin franka, 1876'da ise 504 bin franka ulaştı. Kuru üzüm ihracında da aynı durum söz konusuydu. 1873 yılında Küçük Asya'dan Fransa'ya ancak 642 bin franklık kuru üzüm ihraç edilirken, 1881 yılına doğru bu rakam 10,6 milyon franka yükseldi (126, s. 15, 24). Başta meyve olmak üzere başka tarım ürünlerinin ihracı da artıyordu. Tarım ürünleri ihracatındaki artış, bu ürünlerin üretimlerini de artırıyordu. Örneğin 1862 yılında Küçük Asya'nın batı bölgelerindeki pamuk üretimi 12 bin balyaya eşitken sonraki yıllarda büyük bir artış göstererek 150 bin balyaya ulaştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, yabancı sermayenin dokuma sanayi için yeni hammadde kaynakları aramaya başladığı bir sırada ABD'de patlayan iç savaşın da bunda katkısı olduğunu unutmamak gerek. ABD'deki iç savaşın bitmesinden sonra Türkiye'nin pamuk üretimi yeniden azalmaya başladı; ama yine de, örneğin 1876'da, pamuk üretimi 1862 rekoltesinin birkaç katı düzeyindeydi (yalnızca İzmir Limanı'ndan yapılan pamuk ihracatı 1876 yılında 72.365 balyaydı) (126, s. 11-12). 70'li yıllarda Kuzey Suriye'den Avrupa ve Amerika'ya büyük miktarda koyun yünü ihraç edildi. Yine bu yıllarda ihracata dönük olarak geniş çapta ham ipek

üretimine başlandı ve örneğin Humus'tan 35 bin liralık (815 bin frank) ham ipek ihraç edildi (75, s. 12, 185).

Küçük Asya'nın iç bölgelerinde demir yolu bulunmadığından, tarım ürünlerinde mal dolaşımı daha çok İmparatorluğun batı kıyılarında gelişmişti ve buralarda artıyordu. Sürecin bir başka karakteristik özelliği de, büyümenin iç talepten değil, ihracattan kaynaklanıyor olmasıydı. Böylece, endüstri bitkileriyle bir dizi bahçe kültür bitkisinin üretimleri artarken, ülke yabancı sermayenin tarımsal hammadde deposu haline geldi ve tarımın yabancı sermayeye olan bağımlılığı iyice arttı. Tarımda üretim-para ilişkilerinin gelişmesi sonucu, köylülüğün sömürülmesindeki hâkim ilişki olan yarı feodal yöntemlerin yanında bazı alanlarda kapitalist sömürü biçimleri de gelişmeye başladı. Pamuğa olan talebin artışı, Adana'nın pamuk üretiminde, belli oranda kapitalist ilişkilerin gelişmesine neden oldu. Genişleyen pamuk tarlalarında çalışacak işçileri bulmak ve kiralamak için Adana son derece uygun bir kentti (137, s. 24-27). XIX. yüzyılın 60'lı yılları başında Bursa çevresinde kiralık işçilerin ve tarım makinelerinin kullanıldığı büyük çiftlikler vardı (65, s. 134-135).

Tarımda kapitalizmin gelişmesini, bu alanda henüz egemenliğini sürdüren yarı feodal ilişkiler, feodal sultan yönetimi ve yabancı sermaye gibi önemli engeller yavaşlatıyordu. Yabancı sermaye, pratikte kıyı bölgelerinde üretim-para ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunsa da, esasta ülke tarımında kapitalist ilişkilerin gelişmesi onun pek çıkarına değildi. Unutmamak gerekir ki, hem borç faizleri, hem de "kilometre garantisi" faizleri feodal vergilerle ödendiği gibi, köylünün sömürülmesinde yarı feodal yöntemlerin varlığını sürdürmesi de yabancı sermayeye ihtiyaç duyduğu hammaddelere en ucuz fiyattan sahip olma olanağı sağlıyordu.

Tarımda göreli olarak geliştiği gözlenen kapitalist ilişkiler, sanayi alanında da varlığını hissettiriyordu. XIX. yüzyılın ilk on yılı incelendiğinde kolayca görülebilecek bir olgudur bu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın ilk yarısındaki endüstriyel durumunun analizini yapan A. D. Noviçev şu sonucu çıkarıyor: "...(Bu dönemde) Türkiye'de Marx'ın da belirttiği, kapitalist üretim biçiminin öncülü niteliğindeki bir mal üretimi ve dolaşımı gerçekleşmekle kalmamış, ama rüşeym halinde bir ev üretimi, tek tük büyük manifaktür ve fabrika üretimi şeklinde kapitalizmin kendisi, kapitalist sanayi üretimi de başlamış bulunuyordu" (177, s. 98).

İncelenen döneme ilişkin sanayi üretim verileri, küçük çaplı üretimin her yerde daha yaygın olduğunu gösteriyor. Anadolu'da gerçekleşen iç ticarete ilişkin verilerden, hemen hemen tüm illerin öteki illere kendi sanayi ürünlerinin bir bölümünü sattıkları anlaşılıyor (bkz.: 254). Van dokuma sanayine ilişkin bir örnek vermekle yetineceğiz: Van'da pamuklu ve kaba yünlü dokuma yapan 900 atölyede 2300 işçi çalışıyordu. Toplam 90 bin kalem mal üretiliyordu ve bunların 25 bini yurt dışına satılıyordu (254, Cilt II, s. 677). İmparatorluğun orta ve doğu bölgelerinde de küçük üreticilere sıkça rastlanabiliyordu. Bunların yanında manifaktür ve fabrika üretimi şeklinde girişimler de gelişmekteydi. 60'lı yıllarda ordunun ve donanmanın yeniden silahlandırılması ve donatımı için hükümetin aldığı tedbirlerle askerî sanayi belirli bir gelişme gösterdi. 1870 yılında İstanbul'daki Rus askerî ajanı, eski silahların onarıldığı Tophane'de 3500 dolayında, mermi üretimi yapılan Kırkağaç silahhanesinde 3000 dolayında, top üretilen Zeytinburnu silahhanesinde ise 1500 dolayında işçinin çalıştığını bildiriyordu (53, 1. 8-9). Yine aynı Rus askerî ajanı 1871 yılında ordunun ve donanmanın silahlandırılması ve donatılması çalışmalarının sürdürülmesi nedeniyle, Tophane'de yeni atölyelerin açıldığını, buraya İngiltere'den getirilen makinaların yerleştirildiğini ve çalışmaların yoğun bir tempoda sürdürüldüğünü bildiriyordu (54, 1. 8-9). Bütün bu çalışmalara ek olarak devletin İstanbul, Beykoz ve İzmit'teki fabrikaları da ordunun giydirilmesi ve donatılması işlerini üstlenmiş durumdaydı. Bu

girişimler, endüstriyel üretimin gelişmesinden çıkarı olan hammadde tüccarlarını doğrudan ilgilendiren gelişmelerdi.

Böylece, son derece yavaş bir biçimde de olsa kapitalizm, sanayi üretimi alanında da gelişme gösteriyordu. Tarımda ve sanayide kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle, tek bir iç pazarın oluşması süreci de ilerliyordu. İç pazarın daha da gelişmesine, ülkedeki yol -genel olarak ulaşım- yetersizliği ve iç gümrük vergileri engel oluyordu.

60'lı ve 70'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalist ilişkilerin gelişmesinden söz ederken imparatorluğun Balkan illerinde, özellikle de Bulgaristan'ın bir bölümünde bu gelişmenin çok daha hızlı gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Bu dönemde Bulgaristan'da ulus oluşumunun ekonomik koşulları artık ortaya çıkmıştı. Milli burjuvazinin önayak olduğu Bulgar ulusal kurtuluş savaşının gücünü ve kapsamını da belirleyen bir gelişmeydi bu.

Tarımda ve sanayide kapitalist ilişkilerin gelişmesi, Küçük Asya'da burjuvazinin de gelişmesini sağlıyordu. Anadolu'da, Türk olmayan burjuvazi yaygındı ve bunların da çoğunu Rum ve Ermeniler oluşturuyordu. XIX. yüzyılın 50'li yıllarında F. Engels aynen şöyle yazıyordu: "Türkiye'de ticareti yönetenler kimler? Herhalde Türkler değil... Türkiye'nin tüm ticareti, büyük limanlara yerleşen Rum, Ermeni, Slav ve Batı Avrupalıların elinde ..." (5, s. 25). Bir dizi tarihsel gelişmenin yarattığı bir sonuçtu bu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman olmayan uyrukları geleneksel bir şekilde ticaretle uğraşıyorlar, salt Türk uyruğundan değil, kapitüler ayrıcalıklar sağlayan yabancı uyruğundan da yararlandıkları için, dış pazarlarla ve yabancı sermayeyle sağlam, köklü ilişkiler kurabiliyorlardı. Bütün bunlar ülkenin Türk olmayan burjuvazisine sağlam, güvenilir bir durum sağladığı gibi, yalnızca dış ticaretin değil, iç ticaretin ve sanayi üretiminin de önemli bir bölümünü kontrol etmeleri gibi bir sonuç yaratıyordu.

Tüm bu olumsuz koşullara karşın iç bölgelerin ürettikleri malların ticaretiyle uğraşan bir Türk ticaret burjuvazisi de doğmuştu ve giderek gelişiyordu (137, s. 6). Bunun yanı sıra yeni yeni palazlanmakta olan bir Türk sanayi burjuvazisinden de söz etmek mümkündü. Örneğin 1860'larda Erzurum vilayetinde küçük çaplı iç ticaret ve yerli sanayinin bazı dalları, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Müslümanların elinde bulunuyordu (130, s. 164). 60'lı ve 70'li yıllarda tarımsal hammadde talebinin artışı ve buna koşut olarak büyük toprak sahipleri sayısının fazlalaşması, ticari amaçlı mal üretimine ilgiyi artırıyor, büyük toprak sahiplerinden çoğu ticarete aktif olarak katılıyordu. Aslında gerçekleşen sermaye birikimi, sanayi alanına da yatırılabilirdi. Ancak genç Türk ulusal burjuvazisinin ticari ve sınai girişim faslında attıkları her adım, onlar için feodal sultan bürokrasisi ve yabancı sermaye sultası karşısında toplumsal ve siyasal açıdan ne denli eşitsiz konumda bulunduklarını anlamalarını sağlayan bir hukuksuzluk dersi oluyordu. Özellikle de genç Türk burjuvazisiyle, liberalleşmeye başlayan toprak sahipleri, ülkenin, ekonomik ve politik yönden yabancı sermayeye olan bağımlılığının ne kadar arttığını kolaylıkla görebiliyorlardı. Sonuçta, Türk ulusal burjuva sınıfını da yaratan bu ortam için, feodal-sultan rejimine duyulan hoşnutsuzluk büsbütün arttı. Yeni Türk burjuvazisinin ekonomik durumunu sağlamlaştırmak için uygun koşulların yaratılması arzusu daha da güçlendi. 1876 yılı sonları, İstanbul gazetelerinden birinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari anlaşmalarının yeniden ele alınması, gümrük vergisinin %20 yükseltilmesi, yerli ticaretin ve sanayinin gelişmesini engelleyen yasa maddelerinin ticari anlaşmalardan çıkarılması gibi isteklerin dile getirildiği, ilk Türk meşrutiyetinin ilanı için yapılan mücadelenin doruk noktasına ulaştığı bir dönemdi (134, Bl. II, s. 299-300).

Genç Türk aydınları, Türk milli burjuvazisinin çıkarlarının sözcüsü olmuştu. Türk aydın tabakasının oluşumu ve göreli ola-

rak hızla büyümesi, Tanzimat yıllarında eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar vb. kültürel gelişmelerin bir sonucuydu (bkz.: 159, s. 34-63). Dinsel olmayan okulların kurulması ve hızla gelişmesi, ilk bilim topluluklarının ortaya çıkması, periyodik yayınların sayısındaki hızlı artış, burjuva Avrupa devletleriyle kültürel ve bilimsel ilişkilerin gelişmesi... Tüm bunlar, bir yandan Türk aydın kadrolarının nicel ve nitel olarak büyümesini sağlarken, bir yandan da XIX. yüzyılın 60'lı yıllar Osmanlı'sında burjuva liberal-anayasacı düşüncelerin gövermesini sağlayan bir ortam oluşturuyordu.

II. BÖLÜM

JÖNTÜRKLERİN ÖNCELLERİ "YENİ OSMANLILAR": İLK TÜRK ANAYASACILARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda, sosyal ve kültürel ilerlemeye uygun siyasal koşulların yaratılması için ülkeyi meşruti bir monarşi haline getirme amacını taşıyan hareket, XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının ortalarında doğdu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na meşruti monarşik bir yönetim biçiminin uygulanabileceği düşüncesinin yalnızca bu dönemde ortaya çıktığını söylemek, doğru olmaz. Kimi ilerici Türk devlet adamlarının, monarşik yönetime dünyevi yasalar çerçevesinde bir düzen verme sorunuyla ilgilenmeye başlamaları, "meşrutiyet" sözcüğünün, feodal-saltçı yönetimle ve dinsel gericilikle savaşın gerçek bayrağı oluşundan epey öncelere dayanır. XVIII. yy. sonları ile XIX. yy. başlarında Avrupa'daki Türk diplomasi memurları, meşrutiyet sistemini yakından tanıma olanağı bulmuşlardı. Örneğin, Londra'daki Türk Büyükelçisi Agâh Efendi'nin özel sekreteri Mahmut Raif Efendi, İngiltere'deki meşrutiyet sistemini dikkatle incelemişti. Mahmut Raif Efendi, Babıali'ye "Osmanlı Devleti'nin yükselmesi için, İngiltere'deki meşrutiyet düzeni yönünde birtakım reformlar yapmak gerektiği"ni dile getiren yazılar yolluyordu (235, s. 39). 1798-1802 yıllarında İstanbul'da elçi olan V. S. Tamara, Dışişleri Bakanı A. R. Vorontsov'a gönderdiği raporlardan birinde Mahmut Raif Efendi'nin, "Bay Pitt'in ve İngiliz meşruti-

yetinin en büyük âşıklarından biri" olduğunu belirtiyordu (171, s. 76). İstanbul'a döndükten sonra 1806-1807 yıllarında Reis Efendilik (Dışişleri Bakanlığı) koltuğuna oturan Raif Efendi, "tüm enerjisini kendisine Londra'dan yollanan önerilerin gerçekleştirilmesine" harcıyordu; ne var ki 1807 yılında yeniçeri (ve yamaklarının) ayaklanmasında can verdi (235, s. 39-40). Raif Efendi'nin tasarılarının başarısızlığa uğramasının nedeni hiç kuşkusuz kendisinin erken ölümü değildi. Kendisinin gerçekleştirmeye çalıştığı şeyler, XIX. yüzyılın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun açıklanan ortamında gerçekçi değildi: Çünkü o dönemde bu tasarıların gerçekleşebilmesi için gerekli toplumsal güçlerden yoksundu ülke.

Türk tarihinde toplumsal yasalar çerçevesinde sultanın egemenliğini düzenleme denemesine ilk kez Reşit Paşa'nın Tanzimat reformuyla girişildi. Tanzimat'la ilgili çalışmalarda, Reşit Paşa'nın düşüncelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasacı dönüşümlerin başlangıcı olduğu, bu çalışmaların feodal-saltçı sultan yönetiminin ortadan kaldırılmasının ilk adımı niteliğinde olduğu nadiren görülüyor. Oysa Reşit Paşa yaşadığı süre içinde, "ülkenin kesin bir mahvoluştan biricik kurtuluş yolunu reformlarda gören", belli belirsiz bir şekilde de olsa, "Türkiye'nin Orta Çağ Doğu despotizmini reddetmek zorunda olduğu, can ve mal emniyetini güvence altına alacak ve yabancıların himaye bahanelerini ortadan kaldıracak yeni bir düzen kurmak zorunda olduğu" bilincine ulaşmış bulunan ilerici Türk memur ve entelektüellerinin temsilcisi ve ideolojik önderiydi; ölümünden sonra ise onlar için bir simge oldu. (169, s. 68). Buna, İmparatorluk halklarının başlattığı ve giderek genişlemekte olan ulusal kurtuluş savaşlarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği bölünme tehlikesini aydınların bu yolla bertaraf etmek istediklerini de eklemek gerekir.

Reşit Paşa'nın girişimi ve bizzat katılımıyla hazırlanan ünlü Gülhane Hatt-ı Şerifî, bu ve benzeri düşünceleri yansıtan bir bel-

geydi. Ancak tarihçiler bu belgeyi çoğunlukla sultanın, Tanzimat reformlarının başlangıcı olan bir fermanı olarak kabul ediyorlar. Ne olursa olsun, sultanın bu fermanla Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk kez uyruklarına karşı belirli ve sürekli yükümlülükler üstleneceğine söz vermiş olması son derece önemlidir.

Gülhane Hatt-ı Şerifî'nin görkemli bir dille duyurduğuna göre bundan böyle din ayrımı gözetmeksizin Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm uyruklarının canları, malları ve onurları güvence altındaydı (199a, s. 203-207; 203, s. 42-50). Fermanda şunlar belirtiliyordu: "Dünyada can, ırz ve namustan daha değerli bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede görünce canını ve namusunu korumak için olmadık çarelere başvurur. Bunun devlete ve memlekete zarar vereceği açıktır. Buna karşılık canından ve namusundan emin olan kimse sadakat ve doğruluktan ayrılmaz, işiyle gücüyle uğraşarak devletine ve milletine yararlı olur. Mal güvenliğinin olmadığı yerde ise kimse devlet ve milletine ısınamaz, ülkesinin yükselmesiyle ilgilenmez, hep korku ve üzüntü içinde yaşar. Buna karşılık malından mülkünden emin olduğu zaman hep kendi işiyle, işini genişletmekle uğraşır. Devlet millet gayreti, vatan sevgisi kendisinde her gün artar" (199a, s. 204). Ferman'da ayrıca vergi toplanması, zorunlu askerlik hizmeti, mahkemelerin açıklığı, suçlunun mallarına el konularak varislerinin miras haklarından yoksun bırakılamayacağı, suçlunun malına el konulamayacağı, suç işleyenlerin durumları şeriat yasaları gereğince incelenip hükme bağlanmadıkça kimse hakkında açık ve gizli idam ve zehirleme uygulanmayacağıyla ilgili hükümler bulunuyordu. Gülhane Hatt-ı Şerifî din ayrımı yapılmaksızın, imparatorluğun tüm uyruklarının hak ve yükümlülüklerinin eşit olduğunu belirtiyordu. Böylece, ferman aslında burjuva talepleri olan can ve mal güvenliğinin sağlanacağını törenle ilan ediyordu.

Türkiye'de meşrutiyet düşüncesinin doğuş ve gelişiminde büyük değer taşıyan bu belgeyi değerlendirirken önemle vurgu-

lanması gereken nokta, Ferman'ın, sultanın verdiği söze aykırı düşecek hiçbir davranışta bulunmayacağına ilişkin vaadini de kapsamasıdır. Ferman'da şöyle deniliyordu: "Yasalar sırf din, devlet, ülke ve milleti kalkındırmak amacıyla çıkarılacaklarından, bunlara tam uyacağımıza yemin ederiz. Bu konuda, Hırka-i Şerife odasında tüm din adamları ile bakanların hazır bulunacakları bir sırada yemin edeceğiz" (199a, s. 206).

Gülhane Hatt-ı Şerifî, sultanın egemenliğini dünyevi yasalarla kısıtlayan bir belge sayılamasa bile, bu egemenliği az da olsa düzenlemesi açısından Türk tarihindeki bir ilk denemedir. Büyük Türk yazarı ve XIX. yüzyılın 50'li, 60'lı yıllarının toplumsal eylem adamı İbrahim Şinasi, yapıtlarında dünyevi yasaların önemini savunuyor ve sultanın egemenliğini sınırlayan bir belgenin sadrazamca hazırlanmış olmasının değerinden söz ediyordu (264, s. 271-272). Şinasi'nin önünde tek örnek vardı: Gülhane Hatt-ı Şerifî ve yazarı Reşit Paşa. Türk tarihi uzmanı Alman Helmut Sheel'e göre, "Biçimsel açıdan bu Hatt-ı Şerif, Türkiye'nin en yüce makamınca onaylanmış bir meşruti misak"tır (259, s. 57).

Kuşkusuz, fermanın tarihsel önemi değerlendirilirken abartmalardan da kaçınmak gerekir. 1839 yılında Hatt-ı Şerif henüz bir yasa değil, çıkarılacak yasalar için belirlenmiş ilkelerin deklare edildiği bir belgeydi. Kaldı ki, çağdaş Türk tarihçisi Tarık Zafer Tunaya'nın da belirttiği gibi, kişisel hakları güvence altına alan ferman, bu hakları insanın doğal hakları olarak değil, salt hükümdarın bağışı olarak dile getiriyordu (240, s. 34).

Fermanın hazırlanışı sırasında bu güvencelerin yerine getirilmesini gözetecek herhangi bir organ bulunmadığından (ki bu organ, meşruti monarşi koşullarında, parlamentodur), söz verilen tüm güvenceler kâğıt üzerinde kaldı. Bu ilerici olduğu hiç kuşku götürmez bildirge, öz olarak hiç kuşkusuz, meşruti monarşi fikrinin embriyonu niteliğindeydi. Bu fermanın yaratıcısı Reşit Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek mevki sahibi

bir kişisi olarak her fırsatta sultana şu tehlikeli sözleri söylemeye cesaret edebilmesi kolay göz ardı edilebilecek bir olgu değildir: "Yasa, padişahtan daha yücedir" (194, s. 29).

Kimi Türk tarihçilerinin belirttiğine göre Reşit Paşa daha da radikal değişimlerden yanaydı. Bir Avrupa dönüşü Sultan II. Mahmut'a düşüncesini şöyle açıklıyordu: "Devletimizi kurtarmak için meşrutiyet yönetimine geçmekten başka çare yoktur" (235, s. 51). Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid'e verdiği ve açık kalplilikle meşrutiyet yönetiminin gerekliliğini belirttiği raporlarından birinde de aynı düşünceleri dile getiriyordu (229, s. 40). Ancak 1830'lar ve 40'larda böylesi düşünceler Türkiye'de toplumdan fazlaca bir destek görmüyordu. Bu fikirler Türk milli burjuvazisinin ve liberal toprak sahiplerinin sosyal ve politik çıkarlarının sözcüsü olarak ortaya çıkan genç Türk aydın sınıfının sayıca ve ideolojik yönden güçlenmeye başladığı 1850'ler sonu, 60'lar başında ancak gerçek bir gelişme perspektifi kazanabildiler.

Çünkü Türk toplumunun kültürlü katmanlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrutiyetçi bir devlet haline getirme düşüncesinin gelişebileceği uygun koşullar ancak bu dönemde oluşmaya başladı. Birçok etkenin payı oldu bunda. Bu etkenler arasında başta geleni, kuşkusuz, kültürel alandaki dikkate değer gelişmelerdi. XIX. yüzyılın 40'lı 50'li yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin gelişmesi sonucunda kültür sahibi aydın bir sınıf ortaya çıkmaya ve büyümeye başladı. 60'lı-70'li yılların meşrutiyet hareketi de, ana kadrosunu işte bu ortamdan bulup çıkardı. Bir başka belirleyici etken de, genç Türk entelektüellerinin Batı'nın burjuva devletleriyle, özellikle de Fransa'yla ilişkilerinin artması, sık sık ziyaret ettikleri bu ülkelerdeki düşünsel yaşamı, siyasal yapılanmayı gençlerin yakından görüp tanımalarıydı. Ayrıca 1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında Türklerin müttefik ordularıyla ilişkilerinin de, burjuva liberal düşüncelerin Türk gençliği, özellikle de iyi öğrenimli

kara ve deniz subayları arasında yayılmasında önemlice bir katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye'de "parlamentarizm rüzgârlarının esmesi"ni bu ilişkilere bağlayan gözlemcilerin de olduğunu belirtelim (66, s. 134).

Böylece, 50'lerin sonu, 60'ların başında aydın Türk memurları arasında meşrutiyet fikrinin çekirdek halinde de olsa bulunduğunu kabul edebiliriz.

*
* *

Kimi tarihçiler, 1859 yılındaki "Kuleli Vakası"nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet rejiminin kurulmasına yönelik ilk girişim olduğu görüşündeler. Çağdaş Türk tarihçisi Niyazi Berkes, 1859 yılını, meşrutiyet hareketinin başlangıcı sayıyor (251, s. 203). Olayın çağdaşı olan yazarlar arasında, komploculuğun meşrutiyet tasarıları olduğundan söz edenler olduğunu belirtelim (bkz.:201; 185). 1859 komplosunun önderlerinden Hüseyin Daim Paşa'yı bizzat tanıyan F. Millingen, komploculuğun amacının imparatorluk halklarının yasal haklarını sağlamak olduğunu belirtiyor (130, s. 159). Niyazi Berkes, Macaristan'a sürülen Hüseyin Daim Paşa'nın Macar devrimci göçmenlerinin etkisi altında bulunduğunu, komploculuğun sultanı anayasanın ilanına zorlamayı gerekli saydıklarını ve Kuran'la saltçı yönetimin bağdaşamayacağı hükmüne vardıklarını açıklıyor (251, s. 203). V. İ. Şpilkova'nın Rus diplomatik arşivlerinden elde ettiği bilgilerle yazdığı makalesinde komploculuğun planlarına ilişkin ilginç bilgiler yer alıyor. Bu bilgiler, komploculuğun Meclisi Mebusan seçimini sağlamak gibi bir niyetlerinin olduğunu gösteriyor (201, s. 102).

Bu arada Türk tarihçisi Uluğ İğdemir'in, gerek konuyla ilgili kaynakları, gerekse komploya katılanların Türk arşivlerinde bulunan ifadelerini inceledikten sonra, komploculuğun meşrutiyet gibi bir tasaları olmadığı sonucuna vardığını da belirtelim (bkz.: 221). "Yeni Osmanlılar" hareketinin tanınmış aktivistlerinden N. Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi olayın geniş bilgi sahibi çağ-

daşları da 1859 komplosunu meşrutiyet hareketinin başlangıcı saymıyorlar. Yine olayın bir başka çağdaşı tarihçi Ahmet Mithat, komplocuların meşrutiyet gibi bir niyetlerinin olduğundan söz etmiyor (bkz.: 185, s. 106-107).

Bizce, Ahmet Bedevi Kuran'ın 1859 "Kuleli Vakası"nın "özgürlüğe atılan ilk adım" olduğu saptaması, yerinde bir tespittir. Yazar, tespitinde epey ihtiyatlı bir dil kullanmış ve "...yine de bazı komplocuların kafalarında meşrutiyet gibi bir düşüncenin de olabileceğini" belirtmiştir (227, s. 7-8).

Olaylar farklı bakış açılarıyla incelendiğinde, 1859 komplosunun doğrudan doğruya sultanın şahsına yönelen basit bir saray komplosu olmadığı görülmektedir. Bunu A. Mithat ve U. İğdemir de kabul ediyorlar. Kuşkusuz komplocular salt Abdülmecit'i devirmeyi değil, bunun yanında ülkedeki düzeni değiştirmeyi de istiyorlardı. Bu düşünceyi V. İ. Şpilkova'nın makalesinde komplocuların meşrutiyet tasarıları olduğuna ilişkin bilgiler de kanıtlıyor. Ne var ki bu bilgiler bize biraz abartılmış gibi geldi. Komploculara ait meşrutiyet tasarıları sistemli ve düzgün bir nitelikte olmadığı gibi, bunların, komploya katılanların tümü (ya da büyükçe bir bölümü) tarafından desteklenip desteklenmedikleri bile belli değil. Yine de, kendiliğinden ortaya çıkan, ama henüz bilincine pek varılamayan sultanı devirme ve ülkenin düzenini değiştirme hevesi, 1859 yılının komplocularının çoğunca paylaşılıyordu. U. İğdemir'in yayınladığı Türk arşiv belgeleri, komplocuların, "halkın ve ordunun sultana karşı ayaklanmasından sonra hükümetin değiştirilmesi yoluyla eski düzenin ve yasaların ortadan kaldırılması" gibi bir amaçlarının olduğuna ilişkin bilgiler kapsıyor (221, s. 44). Uluğ İğdemir'in yayınladığı protokollerden de anlaşılacağı gibi komplonun önderi Şeyh Ahmet, toplumda şeriat yasalarının yerine getirileceği bir düzen kurmak amacındaydı (239, s. 90). Bununla ilgili olarak Niyazi Berkes'in kitabında komplocuların, şeriat yasalarının uygulanmasının, temsilî halk meclisiyle, bu meclise karşı sorumlu

olacak hükümetin kurulmasına yol açacağını düşündüklerine ilişkin ilginç bilgiler yer alıyor (251, s. 204). Şeriat buyruklarının katı bir biçimde uygulanması çağrısı yapan Şeyh Ahmet 1839 ve 1856 yıllarındaki Tanzimat Fermanlarıyla güvence altına alınan Hristiyan ve Müslümanların hak eşitliğini şeriata aykırı buluyordu. Komplo yöneticisi bu tavrıyla, kuşkusuz, "gavurların tahakkümü"nden hoşlanmayan geniş Türk halk yığınlarının tutumlarını kendine özgü bir biçimde yansıtıyordu. Aslında kendiliğinden ortaya çıkan bu hoşnutsuzluk, daha çok Türkiye'nin gitgide yabancı devletlerin kölesi olmasına karşı bilinçsizce bir protestodur. Bu konuya değinen Niyazi Berkes, 1859 yılı komplosunun ortaya çıkış nedenlerinden birinin, Tanzimat yıllarında yabancı sermayenin Türk ekonomisini kıskaca alması sonucunda Türkiye'nin düştüğü durum olduğunu belirtiyor (251, s. 204).

1859 "Kuleli Vakası" Türk tarihinde örgütlü, önceden planları yapılmış ilk siyasal karşı çıkıştı. Komplo önderleri, ülkenin durumunu düzeltmek için komploya katılan arkadaşlarını, henüz fazla sistematize edilmemiş, birbirinden kopuk bazı düşüncelerin çevresinde toplamak istiyorlardı. Komploya katılan aydın memur ve subaylardan bir bölümü için, meşruti monarşi rejiminin yararları üzerine düşüncelerin geçerli olması da mümkün. Bütün bu koşullar "Kuleli Vakası"nı, meşrutiyet hareketi öncesinde en dikkate değer siyasal olaylardan biri yapıyor.

***

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, ekonomik ve kültürel ilerlemesi için mücadeleyi amaç edinen bir siyasal hareketin ortaya çıkışının ideolojik öncülleri, XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının başlarında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin kurulup yayın hayatına başlamasıyla ortaya çıktı. Gazetenin kurucusu ve genel yayın yönetmeni İbrahim Şinasi, çok yönlü bir insandı. Çağdaş Türk araştırmacılarından Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar"ın doğuş

ve gelişiminde Şinasi'nin rolünü şöyle değerlendiriyor: "'Yeni Osmanlılar' hareketi değişik pek çok etkenin ürünü olsa da, hareketin entelektüel temelleri tek kişi tarafından atılmıştır ve o tek kişi, yapıtlarıyla Türk aydın sınıfına XIX. yy. Avrupa'sının yazınsal, toplumsal ve siyasal görüşlerini tanıtan şair Şinasi Efendi'dir." (264, s. 252). Büyük Türk şairi, yazar ve toplumsal eylem adamı Namık Kemal, Şinasi'yi "Yeni Osmanlılar"ın manevi öğretmeni, entelektüel üstadı sayıyordu (230, s. 377).

Haklı olarak yeni Türk edebiyatının babası sayılan Şinasi, XIX. yüzyılın 50'li ve 60'lı yıllarında genç Türk aydın sınıfının en önde gelen temsilcisiydi. 1826 yılında mütevazı bir topçu subayının oğlu olarak doğan ve babasını küçük yaşta kaybeden Şinasi yoksulluğun acısını çok erken tattı. Ancak elverişli koşulların bir araya gelmesiyle bu yetenekli genç, 1840 yılında, Tanzimat reformlarına önayak olan Mustafa Reşit Paşa'nın öğrenim için yurt dışına göndermeye karar verdiği birkaç Türk genci arasında yer aldı. 1852 yılına değin Paris'te kalan Şinasi, burada toplum bilimleri alanında iyi bir öğrenim yapmakla kalmadı, bu yıllar Fransa'sının toplumsal ve kültürel hayatını da derinlemesine inceledi. Tanınmış Fransız edebiyatçılarıyla ve bilim insanlarıyla, bu arada A. De Lamartine ve A. Renan'la tanıştı. Fransa'da yaşadığı yıllarda Şinasi, "Fransız başkentinin liberal çevreleriyle sıkı ilişkiler kurmuştu" (264, s. 253). Hatta bazı tanıklıklara göre, 1848 Devrimi sırasında siyasal gösterilere bile aktif olarak katılmıştı[1] (154, s. 353).

1852-1858 yıllarında Şinasi, Reşit Paşa'nın çalışma arkadaşı olarak devlete hizmet etti. Devletteki görevi Reşit Paşa'nın ölümünden sonra da devam edecek ve Şinasi tüm gücünü edebiyat ve gazetecilik alanındaki çalışmalara verecekti.

1 Şinasi'nin biyografisinde, bizce son derece önemli olan bu olaydan bilinen öteki kaynaklar söz etmiyor. Birçok çağdaş araştırıcı bunun doğruluğundan kuşkulu. R. Davison da Şinasi'nin 1848 Devrimi'ne katılmasının kuşkulu olduğunu yazıyor (255, s. 183). Şinasi'nin görüşlerine büyük yer veren Şerif Mardin de böyle bir olaydan söz etmiyor.

1860 yılında Şinasi, Agâh Efendi'nin kurduğu ilk özel Türk gazetesi *Tercüman-ı Ahval*'in yayın yönetmeni oldu. Şinasi'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel ilerlemesinin türlü sorunlarına ilişkin makaleleri ilk kez bu gazetede yayınlandı. Ama gazetenin sahibi Agâh Efendi'yle yaptığı işbirliği uzun sürmedi. Altı ay sonra Agâh Efendi, gazetede siyasal ve toplumsal konularda sert yazılara yer vermek istemeyince, araları bozuldu.

Bu yıllarda Şinasi'nin hayatının olayı gerçekleşti: Yazdığı *Şair Evlenmesi* adlı oyun, 1860 yılında *Tercüman-ı Ahval*'de yayınlandı[2]. Ulusal Türk dramaturjisinin başlangıcı olan bu oyun, bazı araştırıcılara göre J. B. Moliére'in etkisiyle yazılmıştı (255, s. 184). Bu oyununda Şinasi, görücü usulüyle evlenilmesi ve genç insanların kendi mutluluğunu seçme hakkından yoksun bırakılması gibi Müslüman göreneklerini şiddetle yeriyordu. Oyun, son çözümlemede, okurlarına "sorun tek tek insanların kusurlarında, ayıplarında değil, düzenin ve yaşam biçiminin yetersizliğindedir" düşüncesini aşılıyordu (163, s. 56).

Bu oyun salt ailenin, toplumsal yaşamın, kadının toplumdaki rolünün önemli sorunlarını ortaya koymakla kalmadı, aynı zamanda birçok Türk aydınını bu sorunlar vesilesiyle ülkenin sosyal ve siyasal sorunlarını daha kapsamlı ve daha ciddi olarak düşünmek zorunda bıraktı. Yazar, ozan, edebiyat araştırmacısı ve eleştirmeni Ahmet Hamdi Tanpınar, bu oyunun önemini şu sözlerle belirtiyor: "Şinasi kuşkusuz ne Moliére, ne Goldoni'dir... Ama, oyunun anlam ve önemi yazıldığı dönem olan 1860'lar Türkiye'sinin koşullarına göre değerlendirilecek olursa, güldürü niteliği de belirgin bir biçimde ortaya çıkacaktır. Gerçek şu ki Şinasi bu yapıtıyla bize dönemin hayatını anlamamız için bir anahtar armağan etmiştir" (163, s. 60).

Kamuoyunun uyanması ve ülkenin en can alıcı sorunlarına dikkatini çekmesi bakımından Şinasi'nin ilk sayısını 27 Haziran

2 Bu oyunun ayrıntılı incelemesi, İbrahim Şinasi'nin sanatının tümünün incelenmesiyle eşdeğerdir. bkz.: (163, s. 47-61).

1862 günü çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin önemi büyük olmuştur. Bu ilk sayıda Şinasi'nin de yazdığı gibi gazete, ülkede bilim ve eğitimin gelişmesi sorununu ele alacaktı (232, s. 40). Kuşkusuz Şinasi, Batı'nın burjuva fikirlerinin yayılmasında ve Türk aydın sınıfının ideolojik biçimlenişinde zamanı için öncü sayılabilecek, önemli bir rol oynamıştır.

Tasvir-i Efkâr'ın daha ilk sayısında, Şinasi büyük bir gözü peklikle ülkenin sorunlarında halkın da düşüncesini söyleme hakkından söz ediyor ve şunları yazıyordu: "Halk, gazete aracılığıyla kendini ilgilendiren konularda düşüncelerini belirtecektir. Bu bakımdan gazete, her kültürlü ulus için olağanüstü önemdedir" (163, s. 49). Düşüncesini geliştirmeye devam eden Şinasi, "ulus" kavramını da ilk kullananlardan biri olur ve devlet işlerinde kamuoyunun önemini belirtir. "Devlet, ulusun temsilcisi olarak işleri yönetir ve ulusun gönenci için çalışır. Ulus da 'söz' ve 'yazı' yardımıyla kendi esenliği konusunda görüşlerini açıklama hakkına sahiptir" (163, s. 50). İ. Şinasi'nin bu görüşlerini değerlendirirken, onun ülke yaşamında kamuoyunun önemini ve rolünü kavrayan ilk Türk toplum adamı olduğunu kabul etmek gerekir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adlı kitabında, Şinasi'yle ilgili bölüme haklı olarak, "Şinasi: Kamuoyunun Doğuşu" adını vermiştir.

Şinasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşması (ya da Avrupalılaşması) fikrinin ilk büyük yayıcısı sayılır. Bu düşüncenin özü, Türk topraklarında Avrupa devletlerinin kurumlarını uygulayarak bunlardan yararlanma, hatta gelişmiş Avrupa ülkelerinin ekonomik ve kültürel hayatını Türkiye'ye aşılama arzusuydu. Ş. Mardin, Şinasi'nin eyleminin bu yönünü değerlendirirken şu çok önemli durumu belirtiyor: Şinasi'ye kadar, Türkiye'nin Avrupalılaştırılması alanında tüm reform hareketleri ve bu konudaki düşünceler ya devlet adamlarından ya da hükümetten gelmiştir. Şinasi ise "bu düşüncelerin ilk kişisel yayıcısı" olmuştur. Onun görüşleri, aydın sınıfın reform yanlısı olan

ve daha sonraları, "Yeni Osmanlılar" hareketinin yöneticilerinin çekirdeğini oluşturacak grubu biçimlendiriyordu (264, s. 256).

1862-1864 yıllarında *Tasvir-i Efkâr*'ın küçük idarehanesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde ilerici fikirlerin merkezi oldu. "İkinci katında çok ilkel bir baskı makinesinin bulunduğu idarehanenin küçük, dar odaları, reformlara susamış, o zamanın Türk toplumunda yeniliklere hevesli, tüm ileri fikirli kişileri bir araya topluyordu. Geleceğin Yeni Türkiye'sinin doğacağı bu merkeze sık sık ilerici subaylar, ilerici büyük memurlar, aydınlar, hatta zadegândan insanlar gelip gidiyordu" (194, s. 96).

Tasvir-i Efkâr idarehanesindeki bu edebî ve sosyal çevrenin esinleyicisi ve düşünsel önderi Şinasi'ydi. Bundan dolayı onun ideolojik görüşlerini incelemek, bu çevrenin ideolojik atmosferini anlama yönünden gerekli ve önemlidir. "Yeni Osmanlılar" önderliğindeki liberal meşruti hareketin gelecekteki militanları, özellikle de, 1863 yılında gazetede Şinasi'nin en yakın çalışma arkadaşlarından olan Namık Kemal, işte bu düşünsel atmosfer içinde yetişmişlerdir.

Şinasi'nin dünya görüşünün en belirgin özelliği, aydınlanmacılığıdır. Şinasi'den geriye kalan yapıtlar incelendiğinde, o dönemde pek çok Doğu ülkesinde yaygınca görülen bilim ve eğitim propagandası, edebiyat ve dilin demokratlaştırılması, Batı'nın bilim ve kültür düzeyine erişilmesi ve devlette bu amaca uygun reformlara gidilmesi gibi fikirlerin geniş ölçüde işlendiği görülecektir.

Gerek *Şair Evlenmesi* oyununun, gerekse Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'daki makalelerinin, Türk dilinin toplumsal düşüncenin anlatım aracı haline gelme mücadelesine somut ve eylemsel olarak büyük katkıları oldu. Türk dilinde birtakım reformlar yapılarak dilin yalınlaştırılması, edebî yapıtların dilinin halk diline yaklaştırılması, dilin ve edebiyatın Arap, Fars etkilerinden kurtarılması hareketi, somut biçimde ilk kez Şinasi'nin yazınsal yapıtlarıyla gazetecilik yapıtlarında uygulama alanı bulmuştur (bkz.: 154, s. 354-358; 163, s. 50, 57-58).

Şinasi, *Şair Evlenmesi* adlı oyununda, Türk konuşma diliyle yazmanın daha kötü değil, tersine, "divan" diline göre daha iyi ve daha doğru olacağını göstermiş oldu. Böylece yıllardır günlük yaşamda, pazarda, sokakta kullanılan ve basit halk dili sayılan Türkçenin, edebiyatta işe yaramayacağı düşüncesini kaldırıp çöpe attı," diye belirtiyor H. Kâmilev (163, s. 159).

Şinasi'nin ve *Tasvir-i Efkâr*'daki mücadele arkadaşı Namık Kemal'in yayıncılığı, "ulus", "vatan", "özgürlük", "yurtseverlik", "devrim" vb. gibi kavramları edebiyatta ve gazetecilikte ilk kez kullanılır hale getiriyordu.

Şinasi'nin tüm edebî faaliyeti, edebiyatın, seçkinlerin oyalanma aracı olmaktan çıkıp halkın eğitilme aracı olması gerektiği düşüncesinde toplanıyordu. Türk şiir tarihinin ünlü araştırıcısı E. Gibb şöyle yazıyor: "Şinasi, tek başına, edebiyatı zadegân takımının gönül eğlencesi olmaktan çıkarıp, tüm halkın ahlaki ve fikrî eğitim aracı haline getirme yolunda son derece ciddi ve sistematik bir çaba gösterdiği için haklı olarak modern Osmanlı edebiyat ekolünün kurucusu sayılıyor" (259a, s. 28). Şinasi, makalelerinde, gelişmiş Avrupa bilim, teknik ve kültürünün, Osmanlı hayatına uygulanmasının önemini pek çok kez ele almıştır. Şinasi, Avrupa devletlerinin hızla ilerlemiş olmasını, doğrudan doğruya sanatın, el sanatlarının ve endüstriyel üretimin gelişmiş olmasına bağlıyordu (264, s. 275). Bu tür fikirlerin Türk aydınları arasında belirgin bir biçimde yerleştiği bir dönemdi bu. 1862 yılında yayınlanan *Mirat* (*Ayna*) gazetesinde, Avrupa uygarlığının temelini, endüstriyel gelişmeyle emeğin oluşturduğu belirtiliyordu. Bu gazeteyi çıkaran Refik Bey, *Tercüman-ı Ahval*'de Şinasi'yle birlikte çalışmıştı. Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar"ın 1865 yılında 23 yaşında ölen Refik Bey'i öncelleri saydıklarını belirtiyor. Bir başka Türk araştırıcı da, Refik Bey'in Namık Kemal'in dikkatini Batı'nın liberal fikirlerine çektiği görüşünü savunuyor (264, s. 259-260). Böylece İbrahim Şinasi'nin sosyal ve yazınsal çevresinde yer alan pek çok düşünce

ve eylem adamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalılaşmasını, ilerlemenin en önemli aracı olarak görüyordu.

Şinasi bazen, ülkenin refaha erişmesiyle, Avrupalılaşma sürecini birbirine eşitliyordu. "Avrupa düşünce iklimi"ni Türkiye'ye getirmiş olmasını en üstün hizmeti olarak gördüğü Reşit Paşa'ya hayranlığı da doğrudan bu durumla ilgiliydi. Reşit Paşa'ya adanan, Paris'te yazdığı şiirlerinden birinde Şinasi şöyle diyordu:

> Eyâ ahâli-i fazlın reis-i cumhuru
> .....
> Bildirir haddini Sultana senin kanunun

Şinasi'nin Türk dilinde ilk kez, uzun yıllar sonra Türkiye Cumhuriyeti devletinin başındaki kişinin resmî unvanı olacak "reisicumhur" sözcüğünü kullanması dikkate değer (194, s. 85-86).

Şinasi, yazdığı yapıtların yanı sıra gazete yazılarında da yine Türkiye'de ilk kez halkın, çevresinde olup bitenleri bilmesi ve değerlendirmesi hakkından söz ediyor ve Tanrı'nın insanlara, kendilerini kuşatan dünyayı inceleyip araştırmalarının aracı olarak akıl ihsan ettiğini belirtiyordu (264, s. 267, 273). *Tercüman-ı Ahval*'de şöyle yazıyordu: "İnsanlar, ayrı ayrı toplumlar halinde yaşadıklarından, hal ve hareketleri, değişik yasal zorunluluklarla sınırlandırılmıştır. Bu insanların vatanı savunmak, vatanın çıkarlarını korumakla ilgili düşünceleri, kendi haklarının bir bölümü olarak kabul etmeleri pek doğaldır. Bu düşüncenin gerçek kanıtlarını almak isteyenlere, bilme ve anlama sınırları bilimin etkisiyle gelişmiş bu halkların siyasal gazetelerini göstermek yeterlidir" (264, s. 273). Şinasi böylece bir devletin siyasal hayatında bilgiyle beslenen kamuoyunun önemini de göstermiş oluyordu. Yine aynı makalede Şinasi, halkın "vatana yararlı olabilecek düşüncelerini" dile getirme hakkından söz ediyordu (264, s. 273). Ancak Şinasi'nin "halk" anlayışında bir belirsizlik vardır. Halk derken ne büyüklükte bir grubu kastettiği belli değildir; *Tercüman-ı Ahval*'in önsözünde "halkın tamamı" derken kafasında Osmanlı seçkinlerinden daha geniş bir sosyal tabaka-

nın var olduğu anlaşılırsa da, daha sonra *Tasvir-i Efkâr*'da yazacağı gibi, "bilgi, görgü, deneyim sahibi bireyler"in görüşlerine başvurulması gerektiğine inandığını gösteren işaretler de vardır (264, s. 273). Tüm bunlardan görüleceği gibi Şinasi toplum ve devlet yaşamının türlü sorunlarında kamuoyuna biçim verme hakkını aydın sınıfına tanıyordu. XIX. yüzyılın 60'lı yılları başında, Türk entelijansiyasının aktif toplumsal ve siyasal bir güç olarak ortaya çıkmasında bunun yeni ve önemli bir yaklaşım olduğunu belirtmemiz gerek.

Şinasi'nin devlete ve hukuka bakışı da, geleneksel Müslüman bakış açısından kesin biçimde ayrılır. Öte yandan Şinasi hükümdarın hem bu dünyada, hem de öte dünyada tüm davranışlarının hesabını vereceğini söylüyordu. Şinasi, devlet adamlarınca hazırlanan dünyevi yasalarla sultanın egemenliğini nsınırlandırılmasını da çok önemli buluyor (264, s. 271, 272) ve bu yeni dünyevi yasaların Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesine yardımcı olabileceğini savunuyordu. Şinasi'nin düşüncesine göre, Reşit Paşa, yeni bir siyasal kuram ve yeni bir yasa yaratmıştı. Bu düşünce, Şerif Mardin'in de belirttiği gibi, yasaları, Kuran'a ve şeriata dayandırılan Müslüman-Türk hukuk sistemi için "bütünüyle din sapkınlığı"ydı. Şinasi'nin hukuka ve yasalara ilişkin görüşlerinde ilk plana din hukuku ve sultan kanunnamesi değil, "vezir kanunu" yani, devlet adamlarının hazırladıkları yasalar geçiyordu (264, s. 272). Böylece Şinasi'nin, doğrudan dinsel kaynaklı olmayan yasalarla devlet düzeninde yapılacak reformların olabilirliğine ilişkin görüşleri, zamanın Türk toplumunun aydın kesimince giderek daha çok benimsenir oldu.

Kuşkusuz, burada Şinasi'nin İslam dogmalarına karşı çıktığını söylemek istiyor değiliz. Şinasi, toplum ve devlet yaşamının devlet adamlarının hazırladıkları yasalarla düzenlenebileceğini kabul ediyordu. Şinasi'nin bu ve benzeri görüşlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun saltçı yönetimden meşrutiyete geçmesi dü-

şüncesinin doğduğu XIX. yüzyılın 60'lı yıllar ortamında, genç Türk aydın sınıfının ideolojik biçimlenişi üzerinde önemi büyük oldu.

*
* *

1865 yılının Haziran ayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti monarşi devleti haline gelmesinin önemli bir aşaması ve 60'lı-70'li yıllar meşrutiyet hareketi ile, genel olarak Jöntürkler hareketinin de çıkış noktası oldu.

6 Haziran akşamı Sağır Ahmet Bey'in Yeniköy'deki sayfiye evinde beş genç adam, kurmayı tasarladıkları gizli örgüte katılacak olanların bir toplantı yapması konusunu görüşmek için bir araya geldi. Toplantı ertesi gün, yani 7 Haziran günü Boğaziçi'nin Avrupa yakasında, Belgrat Ormanı'nda, bir piknik havasında yapıldı. Böylece Türk tarihine "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adıyla geçen gizli örgütün ilk adımları atılmış oldu. Örgütün kurucularından ünlü gazeteci ve yayıncı Ebuzziya Tevfik böyle anlatıyor, "gizli örgüt"ün ilk kuruluş adımlarını[3]. Pazar günü yapılan "piknik"te örgütün kurulması onaylandı[4] (230, Cilt 1, s. 293); böylece o gün, örgütün kuruluş günü ve çalışmalarına başladığı gün olarak tescil edildi.

Örgütün kurulduğu günlerde ad konusu bütünüyle aydınlığa kavuşmamıştı. Ancak 1867 yılında örgüt üyelerinin, gittikleri Avrupa ülkelerinde "Yeni Osmanlılar"ın yayın organları olmak üzere gazeteler çıkarmaya başladıkları biliniyor. Elimizdeki belgelere göre, örgüt üyeleri ilk zamanlarda kendilerini "Vatanseverler Birliği" diye adlandırıyorlardı (251, s. 204; 255, s. 188; 264, s. 20-21). Ancak 1867 yılında "Yeni Osmanlılar

3 Ebuzziya Tevfik'in 1909 yılında *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan anıları, belki de şimdiye dek "Yeni Osmanlılar" hareketinin başlangıç aşamasıyla ilgili tek kaynaktır. Biz bu kaynağa doğrudan sahip olamadığımızdan, Ebuzziya Tevfik'in bu konuda sunduğu bilgilere, çağdaş Türk araştırıcıların yapıtları aracılığıyla ulaştık.

4 R. Davison, örgütün kuruluş tarihinin kesin olarak bilinmediğini ve "piknik" yapılan tarihin de kuşkulu olduğunu belirtiyor (255, s. 188).

Cemiyeti"[5] adını aldılar ve bundan böyle çalışmalarını bu ad altında yürüttüler[6].

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin düzenli kuruluş ilkeleri ve tüzüğü var mıydı? Bu konuyu ele alan herhangi bir kaynak bulunmadığından, soruya bir yanıt verebilmek kolay değil. Tarık Tunaya örgütün "karboneri" tüzüğüne benzeyen bir tüzüğü olduğunu ileri sürüyor (239, s. 93). Tüzük, *Utarit* gazetesini yayınlayan Ayetullah Bey tarafından hazırlanmıştı. Bazı bilgilere göre Ayetullah Bey, tüzük çalışmaları sırasında karboneri örgütü ve "Polonya gizli örgütleri"yle ilgili iki kitaptan yararlanmıştı (255, s. 21). Bu "Polonya gizli örgütleri", büyük olasılıkla Polonya devrimci örgütleriydi.

Çağdaş Türk tarihçilerinin çoğu, örgüt üyelerinin kısa sürede 245 kişiye ulaştıklarını ve üyelerin yedişer kişilik gruplara ayrıldıklarını kabul ediyorlar. Ne var ki güvenilir kaynaklar böyle bir sayıdan söz etmiyor. V. A. Gordlevskiy'de, Ebuzziya Tevfik'in sözlerine dayanarak, örgüt üyelerinin sayısının 367'ye ulaştığı bilgisini buluyoruz (154, s. 373). Ancak pek olasıdır ki, örgütle ilgisi olan ya da örgüte sevecenlik duyan kişilerin sayısı çok daha fazlaydı.

---

5 Şerif Mardin, örgüt üyelerinin, 1867 yazında Avrupa'ya gittikleri zamandan başlayarak kendilerini "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" diye adlandırdıklarını kabul ediyor (264, s. 44-45).

6 Bu yıllarda Avrupa'da örgütün üyeleri ve yandaşları "Jöntürkler" olarak adlandırılıyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün Tanzimat Dönemi boyunca reform yanlısı olan herkes, Avrupa basınında Jöntürkler diye adlandırılıyordu (bkz.: 255, s. 173-174). Örgüt üyeleri kendilerini "yeni" ya da "genç" Türkler diye değil, "Yeni Osmanlılar" diye adlandırıyorlardı. Bu rastgele bir seçim değildi. Örgütün adı, "Yeni Osmanlılar"ın ana fikirlerinden biriyle, III. Bölüm'de açıklanacak olan Osmanlılık doktriniyle sıkı sıkıya ilintiliydi. Avrupa tarih yazıcılığında 60'lı-70'li yılların Türk meşrutiyetçileri kadar, onların eylemini sürdüren XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarındaki gizli Jöntürk örgütlerine katılanların da Jöntürk adını aldıklarını belirtmek gerekir. Önsöz'de de belirtildiği gibi toplumsal temelleri ve özü açısından "Yeni Osmanlılar"a Jöntürk hareketinin başlangıç aşaması gözüyle bakılması alışılmış bir tutum olsa da, "Yeni Osmanlılar"la onları izleyen XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarındaki Jöntürkler arasında tam bir benzerlik olduğu ileri sürülemez.

Örgütün çekirdeğini kimler oluşturuyordu, "Yeni Osmanlılar"ın eylemlerinin yönünü belirleyenler kimlerdi ve örgütün toplumsal bileşimi nasıldı? Bu soruların yanıtlarını örgütün tanınmış üyelerinin yaşamöykülerinden çıkarmak mümkündür[7].

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin en tanınmış üyeleri, ideolojik yönetici ve sözcüleri kuşkusuz ünlü Türk şairi ve yazarı Mehmet Namık Kemal Bey, tanınmış gazeteci ve yazar Abdülhamit Ziya Bey ile, ünlü edebiyatçı ve gazeteci Ali Suavi Efendi idi.

Mehmet Namık Kemal Bey, 1842 yılında doğdu. I. Mahmut'un tanınmış veziri azamı Topal Osman Paşa'ya kadar uzanan aile kökleri, Anadolu derebeylerinin yoksul düşmüş eski bir soyundan geliyordu. İstanbul'da rüştiyede okuduktan sonra Dışişleri Bakanlığı çeviri bürosunda çalışmaya başladı. Reşit Paşa'nın kurduğu bu büro aslında devletin memur-diplomat kadrosunu hazırlıyordu. Bu büroda iyi öğrenim görmüş, Batı kültür ve edebiyatını iyi bilen kişiler çalışıyordu. Bu memur okuluna salt Namık Kemal değil, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin öteki tanınmış kişilerinin de girmiş olması dikkate değer. Genç memur Namık Kemal kısa sürede yetenekli bir şair olarak da ün kazandı. Önceleri, şiirlerini Arap-Fars şiirlerinin kötü taklitleri olmaktan kurtarmaya uğraşan genç Türk edebiyatçılarının arasına katıldı. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu yıllarda İbrahim Şinasi Efendi'yle tanıştı ve *Tasvir-i Efkâr*'ın yayınlanmasında onun en yakın çalışma arkadaşlarından biri oldu.

Tarihçiler, örgütün çalışmalarının ilk aşamasında Şinasi'nin nasıl bir rolü olduğu sorusunu farklı değerlendiriyorlar. Büyük bir bölümü, onun örgütün kurulması fikrini desteklediğini, hatta başlangıçta örgütün çalışmalarına bile katıldığını kabul edi-

7 Bu konuda en değerli ve düzenli bilgileri M. C. Kuntay, Ş. Mardin, R. Davison, V. Stambulov ve H. Kâmilev'in yapıtlarında buluyoruz. Örgüt üyeleriyle ilgili bilgiler daha çok bu yapıtlardan alınmıştır (bkz.: 230; 231; 255; 194; 163).

yorlar. Bununla birlikte en yaygın ve en kabul gören açıklamaya göre, Şinasi kısa süre sonra örgütten ayrıldı ve 1865 yılında veziri azam Ali Paşa'ya suikast hazırlıklarına katıldığı için tutuklanmaktan korkarak Fransa'ya gitti. Şinasi'nin örgütteki çalışması da, olasılıkla böylece sona erdi. Yaşamının son yıllarını salt yazınsal ve bilimsel çalışmalarla geçiren Şinasi, 1869 yılında İstanbul'a döndü ve 13 Eylül 1871'de burada öldü.

Şinasi'nin Paris'e gidişinden sonra Namık Kemal, ilerici aydın sınıfın ve öğrenci gençlerin buluşma merkezi olan *Tasvir-i Efkâr*'ın yayın yönetmeni oldu.

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin tanınmış üyelerinden Abdülhamit Ziya Bey, 1825 yılında doğdu. Örgüt kurulduğunda kırk yaşında olan Ziya, üyelerin en yaşlılarından biriydi. Çünkü örgüt üyelerinin büyük bölümünü 20-30 yaş arası gençler oluşturuyordu. Ziya Bey, Galata gümrük memurlarından birinin oğluydu; o da önce İstanbul rüştiyesinde okudu. 1855 yılından başlayarak bir bakanlıkta memur olarak çalışmaya başladı. Kısa süre sonra şair olarak ünlendi (bkz.: 247, s. 349-383). Bu arada memuriyetini de sürdürüyordu. Bu yetenekli memuru fark eden Reşit Paşa, onu kendi ölümüne dek korudu. Ziya Bey, başkentte ve taşrada önemli devlet görevlerinde bulundu, bir ara Kıbrıs'ta valilik yaptı. Örgütün kuruluşuna yakın, Reşit Paşa taraftarı liberal bir memurdu ve bu yıllarda Babıali'nin yöneticileri Ali Paşa ve Fuat Paşa'yla ilişkileri son derece gergindi.

Ali Suavi Efendi'nin yaşam öyküsü biraz daha başkaydı. 1838 yılında İstanbul'da bir zanaatkârın oğlu olarak doğdu. Medresede ve rüştiyede okudu. Öğrenimi bittikten sonra Filibe medresesinde, Bursa ve Filibe rüştiyelerinde öğretmenlik yaptı. Camilerdeki konuşmalarında hükümete karşı sert çıkışlarıyla dikkati çeken Ali Suavi Efendi, İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Namık Kemal'le tanıştı ve yeni kurulan örgütün militanlarından biri oldu. 1867 yılı Ocak ayında da İstanbul'da *Muhbir* gazetesini çıkarmaya başladı.

Örgüt üyelerinin çoğu feodal bürokrasinin zengin ailelerinden geliyorlardı. Örgüt kurucularından biri olan Sağır Ahmet Beyzade Mehmet Bey (ki geleceğin örgüt üyeleri ilk toplantılarını onun babasının köşkünde yapacaklardır), çok tanınmış bürokrat bir soydan geliyordu. Veziri azam Mehmet Necip Paşa, dedesiydi; amcası Mahmut Nedim Paşa ise, "Yeni Osmanlılar"ın faaliyet yıllarında devletin bu yüksek makamına üst üste iki kez getirildi. Mehmet Bey, öğrenimini Paris'te yaptı ve burada Namık Kemal'le tanıştı. Örgütün tanınmış bir üyesi olan Kâni Paşazade Rıfat Bey de, örgütün öteki üyeleri gibi İstanbul'un feodal-bürokrat aristokrasisine mensuptu.

Kimi örgüt üyeleri değişik zamanlarda devlet görevlerinde bulundular. Kayazade Reşat Bey, sonraları vali oldu ve paşa unvanını aldı. Geleceğin sultanı II. Abdülhamit'in süt kardeşi Menapirzade Nuri Bey, örgütün kurulduğu yıllarda gazeteci ve aynı zamanda çeviri bürosunda memurdu. Daha sonra ise, ünlü yabancı tütün şirketi "Reji"de Türk hükümet komiseri oldu.

Örgüte zaptiye nazır yardımcısı Mustafa Asım Paşa ve İstanbul garnizon komutanı Ömer Naili Paşa gibi yüksek rütbeli subaylar ve büyük devlet memurları da girdiler. Ömer Nail Paşa, aslen Macar'dı. 1848 yılında Macaristan'daki devrime katılmış, İslamiyeti kabul edip Türkiye'de askerî kariyer yapmış ve Kırım Seferi sırasında yararlık göstermişti. Örgüt üyeleri herhalde askerî yararlıklarına ve gençliğinde Macar devrimine katılmış olmasına saygı gösterdiklerinden Ömer Naili Paşa'yı örgüt başkanlığına seçmişlerdi. 1876 yılı meşrutiyet mücadelesinde büyük rol oynayan İstanbul'daki harp okulu komutanı Süleyman Paşa da örgütün militanıydı. Birkaç ay sonra "Yeni Osmanlılar" örgütüne, daha sonraları içişleri bakanı olacak, Memduh Bey de katıldı.

Örgüt üyelerinin çoğunluğu gazeteci ve edebiyatçıydı. Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'den başka, daha önce adı geçen gazeteci Agâh Efendi[8], çeviri bürosunda çalıştıktan sonra *Mirat*'ı çıkaran

8 Çapanoğlu Agâh Efendi de asil bir Anadolu derebeyi ailesinden geliyordu.

gazeteci Refik Bey, yine daha önce çeviri bürosunda memur olan gazeteci ve *Utarit*'in yayıncısı Ayetullah Bey, yazar ve tarihçi Ahmet Mithat Efendi, tanınmış şair Recaizade Ekrem Bey de örgüte katıldılar. Ancak Ahmet Mithat Efendi ve Recaizade Ekrem Bey, 1866 yılındaki başarısız komplodan sonra Memduh Bey'in de yaptığı gibi, örgütle ilişkilerini kestiler.

Örgüte girmemekle birlikte ona karşı sevecenlik duyan ve örgütle sürekli ilişki içinde bulunan kişilerden söz ederken büyük Türk devlet adamı Ahmet Mithat Paşa'yı ayırmak gerekir. Ahmet Mithat Paşa, 1875 yılı sonları-1876 yılı başlarında "Yeni Osmanlılar"ın lideri olmuş ve ilk Türk anayasasının ilanı mücadelesine önderlik etmiştir.

"Yeni Osmanlılar" yandaşlarını, aydın kara ve deniz subayları, genç öğretmenler, memurlar, edebiyatçılar ve gazeteciler arasından buluyorlardı. Namık Kemal, 1867 yılının Şubat ya da Mart ayında, yayınlanmayan makalelerinden birinde, genelkurmay subaylarının, denizcilerin, hekimlerin, edebiyatçıların ve yayıncıların belki de yüzde doksanının örgüt yanlısı olduğunu yazıyordu (230, Cilt I, s. 291). Bu makalede Namık Kemal "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nden doğrudan doğruya söz etmiyor ama üyelerinin "düşünce kardeşliğiyle ve kalp yakınlığıyla" bağlı olduğu bir örgütle kendisinin de ilişkisi olduğunu yazıyordu. Bu konuda R. Davison, Namık Kemal'in ya gizli örgütün varlığını saklamak istediğini ya da bu sırada örgütün (1866 komplosunun başarısızlığından ve tutuklamalardan sonra) düzenli, sıkı bir yapılanma içinde olmadığı tahmininde bulunuyor (255, s. 195).

Ne olursa olsun örgüt üyelerinin çoğunluğunun, özellikle de örgütün çekirdek kadrosunun memur, gazeteci gibi entelektüel kökenli genç Türk feodal bürokratlarından oluştuğunu söylemek yanlış olmaz.

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin amaçları nelerdi? Programı nasıldı? Kimi Türk ve Avrupalı araştırıcılar, örgütün çağdaş an-

lamda siyasal bir programı olmadığını, ilk zamanlarda salt ilerici ve yurtsever gençlerin örgütü olduğunu ve hükümetin eylemlerini eleştiriyle yetindiğini kabul ediyorlar. Kimi tarihçilerse, örgütün meşrutiyete erişme amacı taşıyan bir programı olduğunu savunuyorlar (bkz.: 239, s. 92-93). Niyazi Berkes kitabında, Ebuzziya Tevfik'in "örgüt, mutlakiyet yönetimini devirerek yerine meşruti bir düzen kurmak için kuruldu" fikrine yer veriyor (251, s. 204-205). Örgütün hedeflerine ilişkin değişik düşünceleri açıklarken daha ihtiyatlı bir dil kullanan R. Davison, örgüt üyelerinin hükümete muhalefet ve yönetim üzerinde anayasal bir denetim kurmak amacıyla bir araya geldiklerini belirtiyor (255, s. 193).

Bildiğimiz ve ulaşabildiğimiz kaynaklar, ne yazık ki "Yeni Osmanlılar"ın başlangıçtaki siyasal programları ve amaçlarıyla ilgili kesin bilgileri kapsamıyor. Bu dönemde örgütün siyasal programını bir dereceye kadar yansıtan tek belge, Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı açık mektuptur.

Büyük bir derebeyi olan Mustafa Fazıl Paşa, Mısır hükümdarı İsmail Paşa'nın kardeşiydi. Mısır'da muazzam toprakları ve şeker fabrikaları vardı. Eğitim ve maliye bakanlıkları yapan Mustafa Fazıl Paşa, aynı zamanda Babıali yüksek maliye meclisi başkanıydı (bkz.: 264, s. 28-29; 255, s. 197-205). Veziri azam Ali Paşa ve Dışişleri Bakanı Fuat Paşa'yla arasındaki anlaşmazlık yüzünden görevinden ayrıldı ve Paris'e gitti. Babıali'ye karşı muhalefeti, Mısır tahtının veraset düzeninin değişmesinden de ileri geliyordu. Yeni düzenlemeyle Mustafa Fazıl Paşa, Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın kardeşi sıfatıyla kendisine kalması gereken hıdivlik hakkından yoksun bırakılıyor, hıdivlik hakkı İsmail Paşa'nın oğluna geçiyordu[9]. Paris'e gittikten sonra M. Fazıl Paşa, sultana, hükümetin eylemlerini eleştirdiği ve devletin durumunun düzeltilmesi için bazı önlemler ileri sürdüğü bir mektup yazdı.

9 Bu sırada Sultan Abdülaziz, Osmanlı hanedanında süregelen taht düzenini büyük oğlu Yusuf İzzettin'i varis yapmak amacıyla değiştirmeyi kararlaştırmıştı. Bu kararına ciddi siyasal ve dinsel engeller çıkacağını anlayan Abdülaziz ilk deneyi Mısır'ın taht veraset düzenini değiştirerek yaptı (Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: 183).

Mektup, litografya usulüyle 1867 yılı başlarında, Paris'te Fransızca olarak basıldı.[10] Mektup, "Yeni Osmanlılar" tarafından büyük coşkuyla karşılandı. Namık Kemal'in dostu Sadullah Bey, 3 Mart 1867'de mektubu Türkçeye çevirdi. Mektup, "Yeni Osmanlılar"a sevgi besleyen İstanbul'daki Fransız gazetesi *Courrier d'Orient*'ın yayıncısı Jan Pietri'nin yardımıyla, İslamiyeti kabul etmiş bir Fransız olan Kayol'un litografyasında basıldı ve 50 bin kopya kadar çoğaltıldı (230, Cilt 1, s. 277-281; 255, s. 207-208; 264, s. 38-39). Mektubun elden ele yayılması, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve *Tasvir-i Efkâr* çalışanlarının gayretleriyle oldu. "Yeni Osmanlılar" hiç kuşkusuz mektubun o dönemde kendi fikirlerini yansıttığına inandıkları için en geniş ölçüde dağıtılması için çaba harcadılar. Bundan dolayı bizim de burada mektubun içeriğine bir göz atmamız gerekiyor.

Hemen her paragrafın başında "Efendimiz" seslenişine yer verilen ve sultana tam bir bağlılık duygusuyla yazılan mektubuna Mustafa Fazıl Paşa "sultanların sarayında en zor kabul gören şeyin hakikat olduğunu" ve ülkenin durumuna ilişkin gerçeklerin bizzat sultanın çevresindekiler tarafından ondan gizlendiğini söyleyerek başlıyordu (86, s. 3). Daha sonra hakikati sultana iletmeyi kendi görevi saydığını belirterek şöyle diyordu: "Efendimiz! Devletinizde Hristiyan kullarınızın ayaklanmaları, bütünüyle dış düşmanlarımızın fitneleri yüzündendir. Ancak şimdiki yönetimin de bunda katkısı büyüktür" (86, s. 4). Fazıl Paşa zamanın hükümetinin ayakları yere basmayan yönetimi nedeniyle imparatorluğun istisnasız bütün uyruklarının kıyıma ve baskıya uğradıklarını, Avrupalıların ise bu kıyıma yalnızca Hristiyanların uğradığını sandıklarını açıklıyor ve hiçbir zaman yabancı devletlerin koruyuculuğunu istemeyen Müslümanların, Müslüman olmayanlara göre çok daha büyük baskılara uğradıklarını belirterek "Müslümanların artık başlarına gelen acılara,

10 Bu kitapta belgenin Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır (bkz.: 86).

belalara dayanacak ne kuvvetleri, ne de sabırları kalmıştır... hoşnutsuzluk her yeri sarmıştır" diye yazıyordu (86, s. 4-5).

Mektubun sonraki bölümünde şerefli geçmişten ve ataların parlak başarılarından söz eden Fazıl Paşa, halkın bu dönemde her şeyden çok memurların keyfî yönetiminden sıkıntı çektiğini ve padişahın herhalde bunun farkında olmadığını belirtiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyu baskısı yeterince güçlü olmadığı için memurların keyfî davranışlarını denetleyecek, bu davranışlara engel olacak hiçbir makam yoktu. "Bu bakımdan, kullarınız iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki azgın zalimler grubu, ikincisi ise, bu zalimlerin keyfî davranışı altında ezilen ve acı çeken mazlumlar grubudur," diyen Fazıl Paşa, zalimlerin sultana ait olan egemenlik ve otoriteden yararlanarak son derece başına buyruk davrandıklarına işaret ediyordu (86, s. 8).

Fazıl Paşa daha sonra sultanın dikkatini eğitim ve öğretimin yayılmasının gereğine çekiyor ve bunun için de özgürlüğün gerektiğini, çünkü "köle olarak yaşayan bir ulusun bilmeye, öğrenmeye istek duymayacağını" söylüyordu (86, s. 11).

Fazıl Paşa ülkenin ağır mali durumunu da eleştiriyordu. Ona göre, bu kötü durumun nedeni, perişan durumdaki halktan keyfî biçimde vergi toplanmasıydı. Ülkenin ekonomik durumunu anlatırken, "zanaatkârlığın, ticaretin ve tarımın günden güne kötüye gittiğini, el sanatlarının bütünüyle yıkıldığını" belirtiyordu (86, s. 13). Bu durumu yaratan başlıca nedenlere değinerek şunları yazıyordu: "Milletimizin, öteki milletler gibi sanatta verimli, çalışkan ve usta olmasının önündeki tek engel mülki idare sistemimizdeki yolsuzluklar ile yasa dışı tutum ve davranışlardır" (86, s. 14). M. Fazıl Paşa, ülkede özgürlük olmadıkça, yeterince can ve mal güvencesi olmadıkça tarımın da, zanaatçılığın da gelişemeyeceğini belirtiyordu. Bunun için de sultanı ülkenin yönetim biçimini değiştirerek ve yönetimi "hür yasalarla taçlandırarak" devleti kurtarmaya (86, s. 16) ; imparatorluğun Müslüman olan ya da olmayan tüm uyruklarının hak ve yükümlülüklerde

birbirine eşitlendiği, kişi özgürlükleriyle can ve mal güvenliğinin sağlandığı bir "hür düzen" kurmaya çağırıyordu.

Fazıl Paşa "hür düzen" kurulduğunda, bu düzenin Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa devletleri arasındaki ilişkileri değiştireceğini, çünkü özgürlüğü ve tüm uyruklarının eşitliğini sağlayan devletin, uyruklarının dinlerinin gerçek savunucusu ve yabancı müdahalesine karşı ülkenin koruyucusu olacağını belirtiyordu (86, s. 18). Paşa, yabancı müdahalesinden son derece olumsuz bir dille söz ediyor, yabancı müdahalesinin devlet için "zarar nedeni" olduğunu, çeşitli devletlerin kendi ekonomik ve askerî çıkarlarına yönelik heves ve arzularını maskelediğini ileri sürüyordu (86, s. 17-18).

Sultanı "hür düzen" kurmaya çağırırken olağanüstü bir talepte bulunmadığını belirten Fazıl Paşa, "hür düzen"lerini kurduktan sonra güçlenen ve gelişen Avrupa devletlerinden örnekler veriyordu (86, s. 21-24).

Fazıl Paşa, sultanın, her vilayette serbest olarak seçilmiş mebuslardan oluşan ve devlet işlerinde sultana yardım edecek olan bir meclis kurmasını öneriyordu. "Zadegândan ve bölgenin ileri gelen kişileri arasından" seçilecek meclis üyeleri, zaman zaman başkente gelecekler ve sultana ülkedeki işlerin gerçek durumunu bildirerek halkın gereksinimlerine ilişkin bilgiler sunacaklardı. Fazıl Paşa'ya göre, böylesi bir düzen, sultanın, çevresindekiler tarafından aldatılmasına son verecekti. Mektubunun son bölümünde Fazıl Paşa, kendi sesine imparatorlukta yaşayan milyonlarca insanın sesinin de katıldığını ve milyonlar olarak ondan "tarihî görev"ini yerine getirmesini beklediklerini yazıyordu.

"Yeni Osmanlılar"ın ilk program bildirisi sayılabilecek bu belge, genel çizgileriyle bu şekildeydi. Kolayca görüleceği gibi bu, despotizmin ve memurların keyfî tutum ve davranışlarının ortadan kaldırılmasını; tarım, ticaret ve zanaatları geliştirmeyi, ülkenin mali durumunu güçlendirmeyi ve yabancıların devletin iç işlerine karışmasını engellemeyi hedefleyen, alabildiğine

ılımlı bir programdı. Bu programda tüm umutlar, devlete sadık, dürüst, şerefli kişilerle çevreleneceği düşünülen sultanın liberalizmine bağlanıyor, sultanın yüksek devlet görevlilerinden ve tanınmış kişilerden oluşan danışma meclisiyle birlikte çalışması öngörülüyordu. Avrupa devletlerindeki "hür düzen"e ilişkin sözlerde, anayasacı yönetim biçimine ilişkin birtakım anıştırmalar görmek mümkündü belki, ancak açıktan açığa meşruti bir yönetimden söz edilmiyordu.

Sofya'da Kirill ve Mefodi Kütüphanesi'nin Eski Baskılar bölümünde Mustafa Fazıl Paşa'nın sultan Abdülaziz'e yazdığı mektubun, yukarıda incelenenden biraz değişik bir metni bulunmaktadır. Taşbaskı yöntemiyle Bulgarca olarak basılmış, üzerinde tarih bulunmayan, broşür-bildirge görünümündeki bu belgede şu satırlar yer alıyor: "Hünkârım! İmparatorluğu kurtarınız! Meşrutiyeti ilan ediniz!" (133, s. 6). Bu belgede aynı zamanda M. Fazıl Paşa'nın kendisi ve arkadaşları tarafından hazırlanan anayasa tasarısını sultana sunmayı önerdiği de görülüyor.

M. Fazıl Paşa'nın mektubunun bu bölümünün daha geç, 1867 ya da 1868 yılları sonunda, artık yurt dışına göç etmeye başlayan "Yeni Osmanlılar"ın açık açık meşrutiyetin ilanını istedikleri sırada basılmış olması daha güçlü bir olasılık[11]. Mektubun Bulgarca baskısı, imparatorluğun değişik halklarının dillerindeki -Rumca, Ermenice vb. baskılar gibi- "Yeni Osmanlılar"ın taraftarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları arasında da liberal anayasacı düşüncelerin propagandasını yürüttüklerini göstermesi yönünden dikkate değer. Bu durum rastlantı olmayıp "Yeni Osmanlılar"ın yayınsal etkinliklerinde daha çok kendini gösteren "Osmanlılık" doktriniyle ilgilidir.

11 Mektubun çeşitli baskıları var. Bu yüzden bazı tarihçiler, Fazıl Paşa'nın mektubunda meşrutiyetin ilanı için doğrudan doğruya çağrıda bulunduğunu ileri sürebiliyorlar (Örnek için bkz.: 255, s. 204). Ama ne tarafımızdan incelenen Türkçe metinde, ne de bu mektubun çeşitli baskılarından söz edilen Ş. Mardin'in kitabındaki özel bölümde, Fazıl Paşa'nın 1866 yılında meşrutiyetin ilanı için doğrudan doğruya çağrıda bulunduğuna ilişkin bir bilgi vardır (Mektubun çeşitli baskılarıyla ilgili olarak daha fazla ayrıntı için bkz.: 264, s. 38-39, 276-277).

M. Fazıl Paşa'nın sözünü ettiğimiz bu mektubu, onun "Yeni Osmanlılar"ca desteklenen tek siyasal çıkışı değildir. 7 Şubat 1867'de bir Brüksel gazetesi olan *Le Nord*'da M. Fazıl Paşa'nın bir mektubu daha yayınlandı. Bu mektubunda da Fazıl Paşa "Genç Türkiye Partisi"nin bir temsilcisi olduğunu ve bu partinin "düşünceden, deneyimden ve acılardan süzülmüş reform tasarıları" hazırlamayı sürdüreceğini, buna hiçbir gücün engel olamayacağını yazıyordu. Fazıl Paşa ortak amaçlar doğrultusunda vatana hizmet söz konusu olduğunda dinsel aidiyetin hiç önemi olmadığını, bunun için yurtsever olmanın, ilerici olmanın yeteceğini belirtiyordu[12].

Fazıl Paşa'nın mektubu İstanbul'da büyük bir yankı yarattı. Mektup, önce Jan Pietri'nin *Courrier d'Orient* gazetesinde, 21 Şubat 1867'de ise, *Muhbir*'de basıldı. İki gün sonra Namık Kemal bu mektubu *Tasvir-i Efkâr*'da yeniden yayınladı (264, s. 35-38; 255, s. 206-207).

Bu dönemde "Yeni Osmanlılar"ın bizce bilinen eylemlerinin tümünün genel bir değerlendirmesini yaptığımızda, örgüt üyelerinin ülkenin durumundan da, Ali Paşa hükümetinin politikalarından da hoşnut olmadıklarını açıkça belirtebiliriz. Örgüt üyelerinin tümü, ülkeye zarardan başka bir şey getirmeyen hükümete işten derhal el çektirilmesi konusunda düşünce birliği içindeydi. Ne var ki, "Yeni Osmanlılar", ülkenin nasıl bir gelişme çizgisi izleyeceği, gelecekte ne tür reformlar yapılacağı, bunların kapsamları ve nitelikleri konusunda henüz ortak bir görüşe sahip olmaktan uzaktılar. M. C. Kuntay bu konuda şöyle yazıyor: "'Yeni Osmanlılar' ne istedikleri konusunda değil, ne istemedikleri konusunda tam bir birlik halindeydiler. İki yüz kırk beş kişinin iki yüz kırk beşi birden Ali Paşa'yı istemiyordu" (230, c.1, s. 358).

12 Bu mektup hakkında bkz.: (264, s. 34-35; 255, s. 201-202). Kendisini "parti" temsilcisi diye tanıtırken Fazıl Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yanlısı kişilerle ilişkisinden başka bir şey kastetmediğini belirtelim. 1867 yılı başlarında Fazıl Paşa'nın "Yeni Osmanlılar"la doğrudan doğruya ilgisi olduğuna ilişkin bilgi yoktur. N. Kemal ve Ali Suavi bu dönemde Fazıl Paşa'yla herhangi bir bağlantıları olduğunu kabul etmiyorlar.

"Yeni Osmanlılar" hareketinin aktif üyelerinden Nuri Bey, örgütün gerçekleştireceği reformlar ve bunların gerçekleştirilme yöntemleri konusunda, örgüt üyeleri arasındaki ideolojik anlaşmazlıkları şöyle dile getiriyordu: "Koca bir ülke çapında yapılması düşünülen birtakım yeniliklerin yalnızca bir avuç insan öyle istiyor diye hayata geçirilmesinin o kadar da kolay olmayacağını düşündüğümde, amaçlarımıza ulaşabilmemiz, ihtimal olarak, beni eni konu kuşkulandırmaya başladı. Mehmet, ülkemizde liberal bir rejim kurulmasının ancak bir halk hareketiyle mümkün olabileceği görüşünde. Ziya ise tersine, düşüncelerimizin gerçekleşmesini, sultanla uzlaşma yoluyla egemenliğin ele geçirilmesinde görüyor. Agâh, hedefe giden yolda anahtar pozisyonları ele geçirmek için hükümetle anlaşmamız gerektiği düşüncesinde. Kemal'e gelince, 'Osmanlı halkının hükümdarına sadakatinin tam olduğu, dolayısıyla sultanın istemediği hiçbir şeyi yapamayacağımız, bundan dolayı da önümüzdeki tek seçeneğin, gerekli reformları yapabilecek bir sultanı tahta geçirmek' olduğu kanısında. Rıfat, yasalar çerçevesinde kalmak koşuluyla, her şeyi deneyebileceğimizi savunuyor. Reşit, yaratılan durumdan çıkış yolu olmadığına ve birtakım tavsiye ve tekliflerde bulunmazdan önce deryalar gibi bilgi sahibi olunması gerektiğine inanıyor" (251, s. 207-208).

Örgütün etkinliklerine başladığı ilk dönemlerinde, kimi üyelerde, meşruti monarşi benzeri düşüncelerin bulunması mümkündür. Ayrıca örgüt üyelerinin karbonerlerin tüzüğüne ve eylemlerine gösterdikleri ilgi de bunu gösteriyor. Karbonerler, bilindiği gibi, İtalya'daki devletlerde feodal-saltçı yönetimlerin yıkılması için savaşmış ve Fransa'da restorasyon dönemi Bourbon hanedanına karşı çıkarak 1830 Haziran devrimine katılmışlardır.

"Yeni Osmanlılar"ın kimi yandaşları, daha 1867 yılı başlarında Türkiye'de anayasacı bir düzen kurulmasından yanaydılar. Ünlü Mısırlı aristokrat Fazıl Paşa'nın damadı olan büyük

Türk diplomatı Halil Şerif Paşa, 1867 yılında sürgünde "Yeni Osmanlılar" örgütüne katıldıktan sonra anayasa ve meşrutiyet ilanı için açıkça çağrıda bulundu. 12 Şubat 1867 yılında İstanbul'da Türkiye'ye özgür bir meşruti rejimin gerekli olduğunu ve bu rejimin Türkiye'yi yabancı müdahalesinden kurtaracağını, ekonomik durumun düzelmesine yardımcı olacağını belirten bir bildirge yayınladı (bkz.: 255, s. 206; 264, s. 32-34). "Yalnızca anayasacı bir rejim Türkiye'ye yardım edebilir ve onu güçlendirebilir," diye yazıyordu Halil Şerif Paşa. "Anayasa, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki siyasal ve sosyal ayrımı ortadan kaldıracak, Müslüman devletin otoritesini yeniden ve çabucak kuracaktır. Müslüman olmayanlara adalet ve mal güvenliği devlet tarafından sağlandığı zaman, bu insanlar dış ülkelerin ikiyüzlü vaatlerini dinleme ihtiyacı duymayacaklardır. Siyasal ve toplumsal hayattaki yeniden doğuşla birlikte, insanlar sevgiyle, hevesle çalışmaya başlayacaklar, böylece de genel refah seviyesi yükselecektir. Anayasa, ülkede kırk yıldır yapılamayan reformların bir günde, bir saatte yapılmasını sağlayacaktır!"(269, s. 120-121). Anayasal reformlara yüklenen biraz heyecanlı, biraz da ilkel sayılabilecek beklentiler bir yana bırakılırsa, Halil Şerif Paşa'nın yukarıdaki sözleri, Osmanlı İmparatorluğu devlet aygıtının bir anayasa çerçevesinde yeniden yapılanmasına ilişkin olarak Paşa'nın kafasının gayet açık olduğunu ve onun anayasacı bir devlet düzeninin nasıl olması gerektiğini tümüyle kavramış olduğunu gösteriyor.

Ancak Halil Şerif Paşa'nın bu çıkışı, "Yeni Osmanlılar"ın siyasal konumlanışlarını açıklamaktan uzaktı. Bu dönemde örgütün en ilerici önderleri bile, en iyi olasılıkla, anayasacı düzen düşüncesini henüz öğrenme aşamasındaydılar. Şu olay dikkate değer: 1867 yılı Mayıs ayında, yurt dışına iltica etmesinin hemen öngünlerinde Namık Kemal, tanıdıklarından biri olan Abdurrahman Hasan Bey'e, Jan Pietri ile sohbet ettiğini ve "ona

iki saat meşrutiyetten söz ettiğini, en sonunda da onu meşrutiyetin bizde de kurulabileceğine inandırdığını" söylüyordu (230, Cilt I, s. 360). Namık Kemal'de ve hareketin öteki liderlerinde meşrutiyet fikri ancak yurt dışına gitmelerinden sonra meşruti monarşi şeklinde net bir biçim aldı ve "Yeni Osmanlılar"ın siyasal programı içine girdi.

*
* *

1867 yılı ilkbaharı, "Yeni Osmanlılar" hareketi için önemlidir. Mayısta, örgütün en aktif üyelerinden yaklaşık 9 kişilik bir grup Avrupa'ya iltica etti. Bunun nedeni ülkede yaşanan bazı dramatik olaylardı. Ali Paşa hükümeti her şeyden önce hükümete muhalif olan ilerici basına karşı çok sert önlemler almaya başlamıştı. *Tasvir-i Efkâr*'da Namık Kemal, *Muhbir*'de Ali Suavi, hükümeti sert bir biçimde eleştiriyorlardı. Yukarıda belirtildiği gibi bu gazeteler, Fazıl Paşa'nın *Le Nord*'daki mektubu gibi kışkırtıcı, ortalık karıştırıcı belgelere de yer veriyorlardı. Namık Kemal, Girit sorununun çözümüne yabancı devletleri karıştırdığı için hükümeti eleştirirken, *Muhbir*'de de yabancı borçlar ve Belgrad'daki Türk garnizonunun boşaltılması gibi konularda hükümetin tutumunu eleştiren yazılar çıkıyordu.

6 Mart 1867'de hükümet resmî bir açıklama yayınladı. Açıklamada şöyle deniliyordu: "Basınımızın bir bölümü, Doğu gazeteciliğine yaraşır bir biçimde hareket etmek zorunda olduklarını unutarak, ülkemizin çıkarlarına taban tabana zıt bir tutum içinde olan aşırı partilerin ve zararlı düşünce akımlarının gözü dönmüş organlarına dönüşmüş durumda. Sürekli olarak imparatorluğun temel yapılarına saldıran bu gazeteler, yaşadıkları ülkeyi savunacak yerde, yıkıcı fikirleri savunuyor, bunların propagandasını yapıyor, böylece de kendi vatanlarına düşman bir tutum izliyorlar." Açıklamada daha sonra, "Hükümet, ülkenin genel çıkarlarının gerektirdiği her durumda, var olan basın

yasasına bakmaksızın idari birtakım önlemler alma hakkını saklı tutar" deniliyordu (135, Cilt II, s. 236)[13].

9 Mart'ta hükümet *Muhbir*'i kapattı ve Ali Suavi'yi Kastamonu'ya sürdü. 24 Mart'ta *Tasvir-i Efkâr*'ın son sayısı çıktı. Ali Paşa, 11 Mart'ta Namık Kemal'in Erzurum vali yardımcılığına, Ziya'nın Kıbrıs mutasarrıflığına atanmalarını emretti. Hükümetin, başkenti liberallerden temizlemeye karar verdiği anlaşılıyordu. Bu atama kararları, özellikle İstanbul'daki ilerici Türk gençliğinin tanınmış yöneticileri Namık Kemal'le Ziya'ya yönelikti ve onları etkisizleştirme amacı taşıyordu. Hükümetin bu kararına tepki olarak, Namık Kemal ve Ziya, kendilerini Paris'e çağıran Fazıl Paşa'nın önerisini benimseyerek Avrupa'ya kaçış hazırlıklarına başladılar. Fazıl Paşa, Paris'ten Namık Kemal ve Ziya'ya, onları Paris'te bir araya toplamak amacının, "kurtuluş, mutluluk ve vatanın özgürlüğü uğruna mücadele" olduğunu yazıyordu (194, s. 114). Bu mektup, Jan Pietri ve Fazıl Paşa'nın Mısır'daki şeker fabrikalarından birinin müdürü olan İtalyan Sakakini tarafından Namık Kemal ve Ziya'ya iletildi. Öneriyi benimseyen iki arkadaş gizlice kaçma hazırlıklarına başladılar. Namık Kemal ve Ziya bu günlerde Mithat Paşa'yla görüştüler ve İstanbul'dan kaçma düşüncelerini açarak ne şekilde mektuplaşacakları konusunu kararlaştırdılar (194, s. 116-117).

Bir grup örgüt üyesinin Ali Paşa hükümetini düşürmek amacıyla bir komplo hazırlaması da yine bugünlere rastlar (bkz.: 255, s. 210-212; 264, s. 42-43; 223, s. 302; 154, s. 373-374). Komplocular, 1867 yılının bir bahar günü, Ayasofya Camisinde hareketin planını görüşmek için toplandılar. Sultanın, hükümet konağını geleneksel ziyareti sırasında ayaklanmaya ve Abdülaziz'den yeni bir veziri azam atamasını istemeye karar verdiler. Komplo fikrini ortaya atan Mehmet Bey, amcası Mahmut Nedim Paşa'nın adaylığını önerdi. Veziri azamlık için Ahmet Vefik Paşa'nın adını önerenler de vardı.

13 Basını hükümetin denetimi altına alan ilk basın yasası 1865'te çıkarıldı.

"Yeni Osmanlılar"ın bu girişimi tarihin karanlık bir sayfasını oluşturur. Bazı bilgilere göre komplocular iki kez buluştular ve ikinci buluşma Namık Kemal'le Ziya'nın yurt dışına kaçmalarından sonra gerçekleşti. Bu buluşmaya Fazıl Paşa'nın vekili Azmi Bey'in de katıldığı sanılıyor. Planın uygulamaya konuluş tarihi de belli değildir[14]. Olayın çağdaşı olan bir tarihçi, eğer sultan isteklerini yerine getirmeyi reddederse, komplocuların Abdülaziz'i tahttan indirmeyi de göze aldıklarını yazıyordu. Hatta komplocular, bu amaç için halka köle gibi davranan sultanın, artık halkın sevgisini iyiden iyiye yitirdiğini ve kendisinin bundan böyle "halkın babası ve Tanrı'nın gölgesi" sayılamayacağını, bu yüzden de tahttan inmesi gerektiğini belirten bir açıklama hazırlamışlardı. Bu durumda tahta, liberal olduğu bilinen şehzade Murat'ın çıkartılmasının düşünüldüğü sanılıyor (268, s. 202). Bunun doğruluk derecesini bir yana bırakarak, "Yeni Osmanlılar"ın Sultan Murat'la gizlice bağlantı kurduklarının ve bu bağlantının bir ara Sultan Murat'ın oğlunun öğretmeni olan Namık Kemal tarafından sağlandığını belirtelim. Bazı bilgilere göre örgüt üyeleri başka bir şehzadeyle, Abdülhamit'le de ilişki içindeydiler. Komplo, Ayetullah Bey'in ihbarıyla ortaya çıktı. Hükümet tutuklamalara başladı. 1867 Mayıs-Haziran aylarında tutuklananlar arasında Ömer Naili Paşa, Mustafa Asım Paşa, savunma bakanlığı memuru Tahsin Efendi, medresede hoca olan Veliuddin Efendi, daha önce sözünü ettiğimiz Azmi Bey de vardı. Ayetullah Bey, bütün komploculara ele vermemişti; tutuklananlar da hiç kimsenin adını

14 V. A. Gordlevskiy, Ebuzziya Tevfik'in ağzından Ali Paşa'ya karşı düzenlenen komployu anlatırken 15 Muharrem 1283 (30 Mayıs 1866) tarihini veriyor. V. Stambulov'un kitabında da aynı tarih geçiyor (194, s. 109-110). Biz de bu tarihi doğru olarak kabul ediyoruz (bkz.: 184). Ancak, hareketin 1865-67 yıllarındaki bilinen tüm olayları yeniden karşılaştırıldığında bu komplonun daha doğru tarihinin, aşağı yukarı Nisan-Mayıs 1867 olduğunu kabul etmek gerekir.

vermediler[15]. Örgütün bazı üyeleri birkaç gün Jan Pietri'nin gazetesinin idarehanesinde saklandılar. Daha sonra da tutuklanmaktan korkarak türlü yollardan Avrupa'ya kaçtılar.

***

17 Mayıs 1867'de Namık Kemal ve Ziya, Fransız gemisi "*Bosfor*"la İstanbul'u terk ettiler. Kaçış planını Jan Pietri yapmıştı. Bir gün sonra da Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın ajanlarının yardımıyla Kastamonu'dan kaçtı. 30 Mayıs'ta her üçü de Paris'teydiler. Hemen Fazıl Paşa'yla buluştular. Bu günlerde Fazıl Paşa, Türk liberallerinin ve yurtseverlerinin tam anlamıyla babasıydı. Ama kısa sürede Fazıl Paşa'yı asıl ilgilendirenin, Ali Paşa'yla kişisel kavgasında ünlü edebiyatçılardan ve toplumca tanınmış kişilerden yararlanmak arzusu olduğu, vatanın yazgısının onu pek de endişelendirmediği gerçeği ortaya çıktı. Yine de Fazıl Paşa'nın desteği ve önemli konumu, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında siyasal bir muhalefet merkezi kurulması olanağı sağlıyordu.

Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'den sonra kısa bir süre içinde Reşat Bey, Nuri Bey, Agâh Efendi ve Mehmet Bey, İstanbul'dan Paris'e kaçtılar. Türk elçiliğindeki görevini bırakan Rıfat Bey ve 1867 yılında komploculuktan sanık olarak tutuklandıktan sonra delil yetersizliğinden serbest bırakılan ama rütbesi indirilen Hüseyin Vasfi Paşa da onlara katıldı. Avrupa'ya kaçışından sonra Vasfi Paşa, "Yeni Osmanlılar" örgütüne girdi.

Avrupa'ya kaçan tüm bu kişiler, 10 Ağustos 1867'de Fazıl Paşa'nın evinde bir toplantı yaptılar (bkz.: 230, Cilt I, s. 481-

15 R. Davison, 1867 yılının 1 Haziran gününe dek 16 kişinin tutuklandığını yazıyor. Davison'un tutuklular arasında 1859 yılındaki "Kuleli Vakası"nın yöneticilerinden Hüseyin Daim Paşa'nın adından da söz etmesi ilginçtir. "Kuleli Vakası"ndan sonra Hüseyin Daim Paşa müebbet hapse mahkûm edildiğine göre, geriye onun bir ara bağışlandığını ve sözü geçen komploya doğrudan katılmamış olmasına karşın her zaman kuşkulanılan bir kişi olarak tutuklandığını düşünmek kalıyor.

482; 264, s 41-45; 255, s. 213). Bu toplantıda örgüt gazetesinin Avrupa'da çıkarılmasına, *Muhbir*'in yeniden yayınlanmasına karar verilerek yeni bir gazete olarak da *Hürriyet* gazetesinin taslakları hazırlandı. Bu iş için gerekli parayı (yaklaşık 250 bin frank), Fazıl Paşa verdi; ayrıca Fransa'ya iltica eden bu kişilerin tümüne aylık bağladı. Böylelikle "Yeni Osmanlılar"ın eylemlerinin yurt dışı dönemi başlamış oldu.

"Yeni Osmanlılar"ın Avrupa'daki ilk siyasal ilişkilerine değin bilgiler çok ilginçtir. Fransa'daki siyasal mülteci Türklerin örgütlenme tüzüğünün 10 Ağustos 1867'de kabul edildiğine ilişkin bazı bilgiler var. Tüzük tasarısını Ziya, ve Fransa'ya 1830'da iltica eden Polonyalı mülteci Kont Vladislav Plater ile Avusturyalı sosyalist, I. Enternasyonal'in ve daha sonra Paris Komünü'nün üyesi olan Simon Doyç birlikte hazırladılar (255, s. 213-215)[16]. Tüzüğü Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya, Plater ve Doyç imzaladılar.

Bu belgede, "Genç Türkiye Partisi"nin Fazıl Paşa'nın mektubunda açıklanan reform programlarının gerçekleşmesi için mücadele edeceği, gerekli rejim ve hükümet değişikliklerinin yapılmasına çalışacağı belirtiliyordu. Bundan başka Doğu ülkelerinin, özellikle de Türkiye'nin Rus etkisine girmesine engel olmak gerektiğinden söz ediliyordu (255, s. 213-214).

1863 ayaklanmasının lideri olan ve Ziya ile ilişkisi bulunan Polonyalı mülteci Marian Langiyeviç'in hem İstanbul'da ve Balkanlar'da anti-Rus propagandasının ilk uygulaması olarak gizli haber alma servisi kuruluşuyla uğraşması, hem de Balkanlar'daki Türk olmayan halkları "Yeni Osmanlılar" tarafına çekmesi tasarlanıyordu (255, s. 215-216). Ancak bütün bu planlar kâğıt üzerinde kaldı. Yine de "Yeni Osmanlılar"ın Polonyalı devrimcilerle ilginç ilişkileri olduğunu belirtelim.

16 R. Davison, "Yeni Osmanlılar"ın Polonyalı devrimci mültecilerle ilişkilerine değin bu ve öteki bilgileri, Adam Levak'ın 1831-1878 yıllarında Türkiye'ye iltica eden Polonyalılarla ilgili, 1935 yılında Varşova'da yayınlanan kitabından almıştır.

"Yeni Osmanlılar"ın Mazzinicilerle[17], çeşitli sosyalist gruplarla ve mason kuruluşlarıyla ilişkilerine dair de bilgiler bulunmaktadır (255, s. 215). Ancak bunlar sağlıklı, kanıtlanmış bilgiler değildir ve ilişkide bulundukları bu kadar değişik siyasal toplumsal grubun "Yeni Osmanlılar" üzerinde nasıl birtakım etkilerinin olduğu da tam olarak anlaşılabilmiş değildir.

Muhbir'in Paris'te yayınını sürdürmesi planlanmıştı, ancak bu plan da gerçekleşmedi. Sultan Abdülaziz'in Paris'i ziyaret etmesi beklendiğinden Fransız hükümeti, Türk siyasal mültecilerden Paris'i terk etmelerini istedi. Çünkü Paris'teki Türk büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa, Fransız hükümetinden, sultana karşı yapılacak bir komploya engel olmasını istemişti. Mülteciler, Paris'ten ayrılıp Londra'ya gitmek zorunda kaldılar ve orada 31 Ağustos 1867'de *Muhbir*'in ilk sayısını çıkarttılar. Bu ilk sayıda *Muhbir*'in "en sonunda gerçekleri söylemenin yasak olmadığı bir ülke bularak" yeniden yayın hayatına başladığı belirtiliyordu (232, s. 43). Gazetenin Paris'te boşaltılan eski idarehanesine de şöyle bir açıklama bırakılmıştı: "Doğu halklarında eğitim ve uygarlığın gelişmesine katkıda bulunmak, yeni düşüncelere hız vermek ve Doğu ülkelerinin insanları hakkında Avrupalıların düşüncelerini düzeltmek için *Muhbir* gazetesini Londra'da yayınlamayı uygun bulduk (55, l, 52). Görgü tanıklarına göre Türkiye'ye binlerce gazete gönderiliyordu (134, B1. 1, s. 223). Gazetelerin Türkiye'ye sokulmasında kendisinde en çok iş düşenlerden biri, İstanbul gümrük memurlarından Ahmet Efendi'yle bağlantı kuran Namık Kemal'di. Namık Kemal, Ahmet Efendi'ye yazdığı mektuplardan birinde, Avrupa ülkelerinin, halkın hak ve sorumluluklarını onlara açıklayan kişilerin çabalarıyla ilerleyebildiğini açıklıyor ve "Şimdi bizim sorunumuz da aynı," diyordu. "Eğer *Muhbir*'i beş altı ay daha yayınlayabilirsek, neler olacağını göre-

17 Mazziniciler: "Risorgimento" hareketinin önderi İtalyan vatansever, devrimci, politikacı, gazeteci, aktivist Giuseppe Mazzini (1805-1872) yandaşları. Mazzini, uzlaşmaz bir cumhuriyetçi olarak, İtalya'nın birliğinin ve bağımsızlığının sağlanması (1861) uğruna verdiği mücadeleyle tanınıyor. *-çev.*

ceksiniz." Namık Kemal yine aynı mektubunda gazetenin ülkeye sokulmasındaki güçlüklerden söz ediyor ve güvenilir bir kişi olduğundan Ahmet Efendi'ye başvurduğunu belirterek gazetenin yurda girişi sırasında gümrük işlemlerinde yardımcı olmasını rica ediyordu (230, Cilt I, s. 486-487).

Gazetenin ilk sayılarından başlayarak Ali Suavi'yle Namık Kemal ve Ziya arasında görüş ayrılıkları baş gösterdi. Yine de üçü de gazetede çalışmayı sürdürdü. Namık Kemal, aralarında bir bölünme olmaması için çok uğraşıyordu. Ancak çağdaş Türk araştırmacısı Cemal Kuntay'ın da belirttiği gibi Ali Suavi'nin redaktörlüğünü yaptığı *Muhbir*'in içeriği, Namık Kemal, Ziya ve öteki üyelerin düşüncelerine uymuyordu. Bu üyeler her şeyden önce, Ali Suavi'nin *Muhbir*'in ilk sayısında "Yeni Osmanlılar"ın programını açıklamak istememesinden ve *Hürriyet* gazetesini çıkarmaya başlayan Namık Kemal ve Ziya'nın da yaptıkları gibi, gazeteyi "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adına çıkarmaya yanaşmamasından hoşnutsuzlardı (230, Cilt I, s. 482-483). Bundan başka Ali Suavi daha ilk sayılarından başlayarak *Muhbir*'i bazen açıktan açığa fanatizme varan koyu bir Müslüman ruhla yayınlama çabası içindeydi (bkz.: 255, s. 216-217; 230 Cilt I, s. 491). Sonuçta, Namık Kemal ve Ziya *Muhbir*'den ve Ali Suavi'den ayrılmak zorunda kaldılar.

Bu sırada (1867 yılı sonlarında) M. Fazıl Paşa, Ali Paşa'yla barıştı ve sultanın da izniyle İstanbul'a döndü. "Yeni Osmanlılar" bunu neredeyse örgütlerinin bir zaferi olarak kabul ettiler. Namık Kemal, Londra'dan babasına, kendisinin ve arkadaşlarının; Fazıl Paşa'nın, veziri azam olmak ve meşrutiyeti ilan etmek için İstanbul'a döndüğü kanısında olduklarını yazıyordu (230, Cilt I, s. 549-551). Ancak kısa sürede büyük hayal kırıklığına uğradılar. Fazıl Paşa'nın liberalizmi, en iyi olasılıkla, birtakım çelişkiler ya da hoşnutsuzluklar nedeniyle ilkesizce muhalefet yapmaya başlayan bir yüksek devlet görevlisinin geçici heves ve arzularından ibaretti. "Yeni Osmanlılar"ı Ali Paşa ve Fuat Paşa'yla arasında-

ki üstünlük çekişmesinde bir araç olarak kullanan Fazıl Paşa, İstanbul'a döndükten sonra meşrutiyet mücadelesini tümüyle unutarak Adalet Bakanı oldu. Bir süre daha Avrupa'daki mülteci Türklere para yardımını sürdürdüyse de, sonra bu bağ da koptu.

Ama "Yeni Osmanlılar" çalışmalarını aktif bir şekilde sürdürdüler. 29 Haziran 1868'de *Hürriyet* gazetesinin ilk sayısı çıktı. Gazete "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin bir organı olduğunu açıklıyordu. Genel yayın yönetmeni Namık Kemal'di. Yazıların büyük bölümü imzasız yayınlanıyordu. Ancak 63. sayıya, yani Namık Kemal'in gazetenin yöneticiliğinden ayrılışına dek, gazetede yayınlanan yazıların hepsi Namık Kemal ve Ziya'nın ortak görüşlerini yansıtıyordu.

"Yeni Osmanlılar" hareketinin iki ünlü ideolojik önderinin çalıştığı dönemdeki *Hürriyet* gazetesi, mülteci Türklerin en içerikli, en etkili gazetesiydi. Gazete sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu ayrıntılı bir biçimde irdeleyen makaleler yayınlıyordu. Bu makaleler "Yeni Osmanlılar"ın siyasal görüşlerini tam olarak yansıtıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruti bir düzen kurma isteği, gazetenin bütün siyasal makalelerinin özünü oluşturuyordu. *Hürriyet* de *Muhbir* gibi Türkiye'ye yasa dışı yollarla çok sayıda gönderiliyordu. Türk tarihçisi Ahmet Saib, *Hürriyet*'in ülkeye gizlice gönderildiğini ve halkın gazeteye olan rağbetinin, gazetenin fiyatını, İstanbul'da 1 liraya çıkaracak kadar büyük olduğunu belirtiyordu (207, s. 115).

Yurt dışında "Yeni Osmanlılar" tarafından çıkarılan öteki gazetelerden de birkaç sözcükle de olsa söz etmemiz gerekir. *Hürriyet*'in örgütün yayın organı olmasına karşın, *Muhbir* bir süre daha yayınını sürdürdü. Burada, *Hürriyet*'te çalışanların, *Muhbir*'den de tam olarak ayrılmadıklarının belirtilmesi gerekir. *Hürriyet*'in ilk sayısında şöyle deniliyordu: "Bilinen erdemlerinden dolayı, ülkemizin gururu, yüksek kültür sahibi ve seçkin bir yurtsever olan Ali Suavi Efendi, gerçekleri yazma

yürekliliği gösterdiğinden İstanbul'da yasaklanan *Muhbir* gazetesini Londra'da çıkarıyor" (230, Cilt I, s. 564). Bundan başka Ali Suavi'nin makaleleri iki kez *Hürriyet*'te (28. ve 42. sayılarda) yayınlandı (230, Cilt I, s. 435). Bu iki gazeteden başka "Yeni Osmanlılar" ikinci planda kalan ve uzun ömürlü olmayan birkaç gazete daha çıkardı. 31 Mayıs 1869'da, 49. sayısında *Hürriyet*'in verdiği habere göre Mehmet Bey bu sırada Paris'te *İttihat* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. *Hürriyet*, bu gazetedeki makalelerin Türkçenin yanı sıra Yunanca, Ermenice ve Arapça da yayınlandığını bildiriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları arasında "Yeni Osmanlılar"ın fikirlerini yaymayı amaç edindiği anlaşılan bu gazeteyle ilgili bütün bilgimiz ne yazık ki bundan ibaret. Büyük ihtimalle gazete uzun süre yayınlanamadı ve 1870 yılında Mehmet Bey, Hüseyin Vasfi Paşa'yla birlikte Cenevre'de *İnkılap* gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazete ülkenin mali durumunun iyice kötüleşmesinde Sultan Abdülaziz'i savurganlıkla suçlayan eleştirileriyle kendini gösterdi. Bu gazetelerden başka, 1870 yılında, *Muhbir*'in yayınına son verdikten sonra Ali Suavi'nin Paris'te çıkarmaya başladığı *Ulum* dergisinden de söz etmek gerekir. Bu dergi de uzun ömürlü olmadı ve yaklaşık 20 sayı kadar yayınlanabildi. Ali Suavi dergiyi tek başına çıkarıyor, elinde kopya ederek çoğaltıyordu.

1870 yılına dek mülteci Türklerin ana yayın organı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Hürriyet* gazetesiydi. Ancak 1870 yılında Namık Kemal gazetenin yöneticiliğinden ayrıldı. Bunun nedeni Ziya ile arasındaki siyasetle ilgili ilkesel çelişkilerdi. Bu çelişkilerin özünü şunlar oluşturuyordu: Ziya'nın fikrince imparatorluğun karşı karşıya olduğu tüm felaket ve bahtsızlıklar, salt sultanın bakanlarının kişisel yetersizliklerindendi. Bundan dolayı da Ziya ağırlıklı olarak bütün eleştirilerini bu bakanlara yöneltiyordu. Olaya daha köktenci bakan Namık Kemal'se, suçun salt bakanlarda değil, sultanın ancak bir anayasayla gem vurulabilecek dizginlenemez keyfî yönetiminde olduğunu savunuyordu.

Görevinden ayrılan Namık Kemal, Paris'e, oradan da yeni başlayan Fransa-Prusya savaşı yüzünden Brüksel'e gitti. Kısa bir süre Brüksel'de bulunduktan sonra Viyana'ya geçti ve burada 1870 yılında Viyana Türk elçiliğine atanan Halil Şerif Paşa'yla buluştu[18]. Namık Kemal Viyana'da yeni bir gazete çıkarmak için kolları sıvadı. Ziya, Londra'da *Hürriyet*'i 89. sayıya dek yayınladı. Ziya'nın siyasal duruşuna ilişkin olarak Namık Kemal'in babasına yazdığı bir mektuptaki, "*Hürriyet*, sultanı savunmaya başladı," ifadesi bize bir fikir verebilir (230, Cilt I, s. 446). Aynı zamanda veziri azama yönelik makaleler o kadar aşağılayıcı bir nitelik aldı ki, Londra'daki Türk elçisi Mussurus Paşa, İngiliz hükümetinin müdahalesini sağlayarak Ziya'yı Londra'yı terk etmek zorunda bıraktı (Ziya'yı, Ali Paşa'yı öldürmeye kışkırtma suçundan tutuklatmakla tehdit etti).

1870 yılı Nisan ayında *Hürriyet*'in yayınını Cenevre'de sürdüren Ziya, ülkenin acıklı durumunun tüm suçunu bakanlara yüklemeye çalışarak "İnkılap" gazetesiyle polemiğe girdi. *Hürriyet* 12 Haziran 1870'te son sayısını (100. Sayı) yayınladı.

1870 yılında yurt dışındaki siyasi mülteciler arasında böylesi parçalanmalar yaşanıyordu. Ali Suavi Cenevre'de *Ulum* dergisini, Ziya ise *Hürriyet* gazetesini çıkarmaktaydı. Viyana'da da Namık Kemal *İstikbal* adında yeni bir gazete çıkarmak niyetindeydi, ancak bu tasarısını gerçekleştiremedi. Mehmet Bey, Reşat ve Nuri Fransız ordusuna girdiler ve çarpışmalara katıldılar. Paris'in ve Komüncülerin kuşatılması sırasında her üçü de bazı bilgilere göre şehirde kaldılar ve komünarlara katılarak şehrin savunulmasında aktif olarak yer aldılar (268, s. 72). "Yeni Osmanlılar"ın ülkeye soktukları gazete ve dergiler, özellikle Türk gençliğine etki ederek halkı uyandırdığından, "Yeni Osmanlılar" arasındaki parçalanma, yurt dışındaki mülteci Türklerin eylemlerinden tedirgin olan Türk hükümetinin işine yaradı. Hükümet, Fazıl Paşa aracılığıyla 1870 yılı sonunda ilan

18 Halil Şerif, Fazıl Paşa'yla birlikte İstanbul'a dönmüştü.

edilen afla Namık Kemal'e İstanbul'a dönme izni verdi. Namık Kemal geri dönmeyi kabul etti. Daha sonra sürdüreceği eylemlerinden de görüleceği gibi, N. Kemal ülke içinde saltçı yönetime karşı mücadelesini kararlılıkla sürdürmek gibi güç gerçekleşecek bir niyetle geri döndü. Namık Kemal'in 1870 Kasım ayında İstanbul'a gelişinden sonra, Ali Paşa onunla bir yakınlık kurmayı denediyse de Namık Kemal kendi ilkelerine bağlı kalarak ülke içinde "Yeni Osmanlılar"ın eylemlerini yeniden organize etmenin yollarını araştırmaya başladı. Bunu başardı da; yine de ancak Ali Paşa'nın ölümünden sonra geldi bu başarı. Veziri azam Mahmut Nedim Paşa, öncelinin mülteci Türklerin yurt içinde hükümet tarafından çok daha iyi denetlenebileceğine yönelik politikasını sürdürerek, yurt dışındaki Türkler için sultanın genel af ilan etmesini sağladı. Zamanla yurt dışına kaçan Türkler, Türkiye'ye döndüler[19].

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti"nin etkinliklerinin ikinci evresi de böylece sona ermiş oldu. "Yeni Osmanlılar"ın yurt dışına gitmeleri, onların ideolojik ve politik görüşlerinin biçimlenmesini derinden etkiledi. Öyle ki, yurt dışında onların siyasal programının temelini oluşturan meşruti monarşi talepleri her anlamda somut ve net bir biçim kazandı. "Yeni Osmanlılar" Avrupa'da ilerici Fransız edebiyatını, Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Hugo, Moliére, Lamartine, Condorcet'nin yapıtlarını yakından tanıdılar. Namık Kemal ve Ziya bu yazarların yapıtlarını Türkçeye kazandırdılar. Ziya, Rosseau'nun *Emile*'ini ve Moliére'in *La Tartuffe*'ünü, Namık Kemal de Montesquieu'nün tanınmış yapıtı *Kanunların Ruhu* ve Hugo'nun, Rousseau'nun, Cordocet'nin, Lamartine'in yapıtlarını Türkçeye çevirdi. Görüldüğü gibi, "Yeni Osmanlılar"ın toplumsalsiyasal görüşlerinin oluşumunda Rousseau, Montesquieu ve Voltaire'in saltçı yönetimi sert bir

19 1871 yılı Kasım ayında Agâh, 1872'de Nuri, Reşat ve Ziya, 1874'te Mehmet Bey yurt dışından döndüler. Ali Suavi, 1876 Kasım ayına dek Avrupa'da kaldı. 1876 yılı meşrutiyet mücadelesinin en kızgın döneminde Türkiye'ye döndü.

dille eleştiren ve meşrutiyet fikrinin propagandasını yapan yapıtlarının incelenmesi son derece önemli bir rol oynadı.

Yukarıda yer verilen "Yeni Osmanlılar"ın Avrupa'daki yaşamlarına ilişkin bazı olaylar, Türk meşrutiyet hareketinin militanlarının bir zamanlar cumhuriyetçi ve sosyalist fikirlerin etkisi altında olduklarını düşünmemize neden oluyor. Bu fikirler, daha sonra ilk Türk meşrutiyetçilerinin siyasal eylemlerinde kendini doğrudan doğruya göstermese de, hareketin militanlarının Paris Komünü günlerinde Paris'i savunmak için kurulan barikatlarda yer almaları ya da I. Enternasyonal'de sosyalistlerle ilişkileri gibi olaylar, Türk siyasi mültecilerinin dünya görüşünde hiçbir iz bırakmadan geçemezdi.

"Yeni Osmanlılar"ın Avrupa devletlerinin anayasal kuruluşlarını, bilim ve kültür alanında dönemleri için ileri sayılabilecek gelişmelerle, yarattıkları kurumları yakından tanımalarının da önemi vardır. Pek çok "Yeni Osmanlı" yurt dışında sosyal bilimlerle uğraştı. Ayrıca Namık Kemal Paris'te tanınmış Fransız hukukçularıyla tanıştı, Fransız devletler hukukunu ve ekonomisini ciddi şekilde inceledi. "Yeni Osmanlılar" yurt dışından gazetecilik alanında sağlam pratiklerle bilgilerini artırmış olarak döndüler. Yurda döner dönmez de kendi görüşlerini ülke içinde yaymak için Avrupa'daki gazetecilik çalışmalarından geniş ölçüde yararlandılar.

Namık Kemal yurda döndükten sonra yeni bir siyasal gazetenin yayını için hazırlıklara girişti. 1 Haziran 1872'de İstanbul'da anayasacı düşüncelerin yayılmasında önemli bir rol oynayan *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetenin genel yayın yönetmeni Namık Kemal'di. Ebuzziya Tevfik, Reşat ve Nuri de gazetede çalışmaya başladı[20]. İlk sayıdaki yayın kurulu imzalı yazıda şöyle deniliyordu: "İnancımıza göre, temel siyasal sorunlara ve

20 İskender Efendi tarafından kurulan *İbret* gazetesi 1871 yılında özel bir gazete olarak zaten çıkıyordu. Bir ara Ahmet Mithat gazeteyi kiralamak için gazete sahibiyle görüşmeler yaptı. Ama anlaşma olmadı. 1872 yılında Namık Kemal belirtilen gazetecilerle birlikte gazeteyi kiraladı. "İbret" gazetesi 182. sayıya kadar çıktı.

kültürel ilerlemeye ilişkin bilgilerin halkımıza iletilmesi gazetenin önemli görevidir. Bundan dolayı, biz de bu işe mütevazı yeteneklerimizle katkıda bulunacağız. Basın kanununun izin verdiği ölçüler içinde gerçeği söylemeyi en kutsal görevimiz sayıyoruz" (232, s. 58).

İbret gazetesinin ilk sayısının çıkışı, İstanbul halkı tarafından olağanüstü bir ilgiyle karşılandı. "Gazetenin ilk sayısının çıktığı gün... İstanbul sokaklarında alışılmamış bir canlılık vardı. Halkı her şeyden çok ve tüm reklamlardan daha fazla gazeteyi çıkaran Jöntürkler adı etkiliyordu. İlk sayı çabucak satıldı. Gündüz beş bin nüsha olarak ikinci baskı yapıldı. Bu ilk sayının toplam baskısı 25 bin adedi buldu" (154, s. 360). İlk sayılardan başlayarak gazetede en can alıcı siyasal konularda yazılar yayınlanmaya başlandı; ancak bu yazılarda özgürlük ve anayasa düşüncelerine popülistçe yaklaşılıyor ve hükümet fazla sert bir şekilde eleştirilmiyordu. Gerici monarşik yönetim koşullarında gazetede Paris Komünü bile savunulabiliyordu (71, s. 7). *İbret*'te yayınlanan yazılar halkın büyük ilgisini çekiyordu. Ebuzziya Tevfik bu ilginin gün geçtikçe büyüdüğünü, her gün İstanbulluların ilk işinin *İbret* gazetesi satın almak olduğunu yazıyordu (230. Cilt II, s. 115). Sonuçta gazete dört ay sonra yasaklandı. Aynı zamanda hükümet gazeteyi çıkaranları başkentten uzaklaştırmaya karar verdi. Namık Kemal, Gelibolu mutasarrıflığına; Nuri, Ankara vali başkâtipliğine; Ebuzziya Tevfik, İzmir Merkez Mahkemesi başkâtipliğine; Reşat da Bilecik Kaymakamlığına atandılar. Hepsi de başkentten sürgün niteliği taşıyan bu atamaları kabul etmek zorunda kaldılar. Ama, Ebuzziya Tevfik kısa sürede İstanbul'a dönmeyi başardı. Çünkü, kâtip olarak atandığı mahkeme kaldırılmıştı. 1871 yılında çıkardığı *Hadika* gazetesini yeniden yayınlamaya, kırk günlük bir aradan sonra ise, *İbret* gazetesini yeniden çıkarmaya başladı[21].

21 Gazetenin yeniden çıkışını, 1872 Temmuz ayı sonunda henüz birkaç aylık veziri azam olan Mithat Paşa'nın sağladığını belirtmek gerek.

Namık Kemal de gazetenin gerçek yöneticisi olarak Gelibolu'dan makalelerini göndermeyi sürdürüyordu. 1872 yılı Aralık ayında Namık Kemal de İstanbul'a döndü.

İbret gazetesini çıkarmaya devam eden Namık Kemal, bir yandan da ileride büyük ün kazanacak oyunu *Vatan yahut Silistre* üzerinde çalışıyordu.

Bu oyun, 1873 yılı Mart ayında İstanbul'da sahneye kondu. Oyunun ilk gösterisi büyük bir siyasal olay oldu. Çünkü, yapıt öz olarak yurtseverlik düşüncesi üzerinde yükseliyordu. Oyunda, şimdiki devlet rejimine karşı bir mücadele çağrısı olmasa da, oyunun ulusalcı, yurtsever içeriği, Türk'ü kendi ülkesinde haksız hukuksuz bırakan hükümete bir meydan okuma niteliğindeydi. Oyunun ilk gösterilerinde yazar, özellikle gençler tarafından çok alkışlandı.

"Yeni Osmanlılar"ın eylemlerinden ve yandaşlarından yeniden tedirgin olan sultan hükümeti mart ayının sonunda *İbret* gazetesini kesin olarak kapattı. Namık Kemal tutuklandı ve Kıbrıs'a sürüldü. Nuri, İsmail Hakkı, Ebuzziya Tevfik de tutuklandılar ve sürgüne yollandılar.

Böylece 1873 ilkbaharında hükümet, "Yeni Osmanlılar"ın liderlerinin toplumsal-siyasal eylemlerine son vermiş oldu. Ancak, artık "Yeni Osmanlılar"ın fikirlerinin Türk aydınları arasında yayılmasını önleme olanağı yoktu. "Yeni Osmanlılar" ın günlük gazeteleriyle öteki yayınları, bu yılların Türk toplumunun kültürlü kitlelerinde büyük bir ün kazandı. İlk Türk anayasacılarının propaganda çalışması, sivil ve asker aydın sınıfın ve öğrenci gençliğin dar ortamının dışına çıkmasa da, "Yeni Osmanlılar" çok şey başarmışlardı. "Yeni Osmanlılar"ın, "anayasa", "parlamento", "sorumlu hükümet", "siyasal özgürlük" kavramları, feodal monarşik yönetimin hüküm sürdüğü bir ülkede ilk kez ciddi olarak tartışılıyordu. Meşruti bir düzen için siyasal mücadele ortamı artık hazırdı.

*
* *

1875-1876 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve siyasal sıkıntıların büyümesi, meşrutiyet hareketinin hızlanması için uygun bir ortam yarattı[22]. Ülkede ekonomik durum gitgide kötüleşiyordu. 1875 sonbaharında imparatorluğun mali durumu son derece kötüydü. Babıali, maliyede kısmi bir iflas durumunun söz konusu olduğunu açıkladı. 1875'te Bosna-Hersek'te büyük köylü isyanı patlak verdi; 1875 Eylülünde, Stara Zagorye'de Bulgarlar Türk sultanına karşı ayaklandılar. "Doğu Sorunu", Avrupa siyasetinde yeniden gündeme oturdu. Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale tehlikesi belirdi.

Bütün bu koşullar, özellikle de büyük devletlerin ülkenin iç işlerine müdahale tehlikesi ve imparatorluğun Avrupa bölümündeki vilayetlerin imparatorluktan ayrılmak istemeleri, hemen hemen tüm halk kitlelerini sarmış olan hükümetten hoşnutsuzluğun iyice artmasına neden oldu. Bu koşullarda, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"yle daha ilk kurulduğu günlerden ilişkisi bulunan ünlü Türk devlet adamı Mithat Paşa'nın başı çektiği meşruti reformlar yanlıları, eylemlerine büsbütün hız verdiler. 1876 Mart ayında Avrupa devletlerine "Müslüman Vatanseverler Bildirgesi" gönderildi. Bu bildirgede, Türkiye'nin, ülkede parlamenter bir rejimin kurulmasıyla kurtulabileceği belirtiliyordu.

Ülkede gelişen koşulları değerlendiren Mithat Paşa ve arkadaşları, yalnızca hükümetin değişmesini sağlamak ve o arada yabancı bir ülkeden gelebilecek müdahale tehlikesini bertaraf etmek değil, ama aynı zamanda anayasal reformların gerçekleşmesini de sağlamak için en uygun anı kollamaya başladılar. Meşrutiyetçilerin bu dönemdeki eylemlerinin ayırt edici özelliği, ülkeyi felaketin

22 1876 meşrutiyet mücadelesinin koşulları ve dönemin genel ortamı, yazarın 1958 yılında yayınlanan kitabında yer almaktadır (bkz.: 184). Bundan dolayı, burada daha çok o yapıtta yer almayan yeni bilgi ve belgelere yer vererek, Anayasa tasarısı çevresindeki mücadele, parlamento kadrosunun niteliği, parlamentodaki muhaliflerin çalışmaları gibi o incelemede eksik kaldığını düşündüğümüz sorunları ele almaya ağırlık verdik.

eşiğine getirdiğini düşündükleri sultanın politikalarından hoşnut olmayan feodal-dinci çevrelerin bir bölüğüyle aralarında oluşturdukları bloktur. Ancak söz konusu feodal-dinci çevreler, bir anayasanın kabulüyle sultanın egemenliğinin kısıtlanmasından yana değildiler. Türk anayasacılarının küçük ve güçsüz feodal-dinci kesim temsilcileriyle bir blok oluşturması, hem anayasacı hareketin güçsüzlüğünü, hem de önderlerinin hükümete karşı geniş bir halk hareketi örgütlemekten korktuklarını gösteriyordu.

Dış politik koşullar (30 Mart'ta Babıali'ye verilecek olan "Berlin Muhtırası") olayların akışını hızlandırdı. 1876 yılı 29 Mayıs'ını 30 Mayıs'a bağlayan gece Abdülaziz tahttan indirildi. Abdülaziz'i tahttan indiren komplocuların amaçları değişik olsa da, saray darbesi yoluyla hem hükümet karşıtı yığınsal halk ayaklanmaları tehlikesini, hem de yabancı müdahalesi tehlikesini bertaraf etmek gibi bir ortak amaçları da vardı. Komploya katılan "Yeni Osmanlılar"la, liderleri Mithat Paşa, yeni padişah Sultan V. Murat'a (1876 Mayıs-Ağustos ayları arasında tahtta kaldı), meşrutiyeti ilan ettirebileceklerini düşünüyorlardı. Bu konudaki umutlar, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Nuri ve 7 Haziran'da artık sürgünden dönmüş olan öteki "Yeni Osmanlılar"ın da bağışlanmalarıyla daha da güçlenmişti. Ama meşrutiyet yanlıları, tutucuların ağırlıkta olduğu bakanlar kurulunun kesin direnciyle karşılaştıklarından planlarını gerçekleştiremediler. Buna Mithat Paşa yandaşlarının düzenledikleri -anayasal bir düzen isteklerini dile getiren- gösterilerin de bir yardımı olmadı. Yine de darbe, dış politika amacında başarıya ulaştı ve "Berlin Muhtırası" Türkiye'ye verilmedi (bkz.: 184, s. 95-100).

Mithat Paşa'nın 6 Haziran 1876'da Şûra-ı Devlet başkanı olarak bir anayasa taslağı hazırlamış olmasına karşın, anayasa konusu belirsiz bir süre için kaldırılıp bir kenara atıldı. Temmuz başına doğru hükümetteki anayasa yanlılarının elleri biraz daha güçlendi. Bunun nedeni, aralarında Savunma Bakanı Hüseyin Avni'nin de bulunduğu anayasa karşıtı bazı bakanların, Mithat

Paşa'nın evinde toplantı halindeyken muhafız subayı Hasan tarafından öldürülmüş olmalarıydı.

Temmuzun ilk yarısında anayasa sorunu, bakanlardan başka yüksek mevki sahibi memurların, Müslüman din adamlarının ve Müslüman olmayan dinsel topluluk temsilcilerinin katıldığı çok büyük bir toplantıda ele alındı. Mithat Paşa ve maarif müsteşarlığı görevinde bulunan Ziya Bey, kesinlikle meşrutiyetin ilanı lehinde konuştular. Her ikisinin de konuşması hararetli tartışmalara yol açtı. Karar kabul edilmedi, ama tüm üyelerin inceleyebilmesi için Mithat Paşa'nın anayasa tasarısının kopya edilerek çoğaltılması kararlaştırıldı.

Bütün bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu için dışarıda işlerin kötüye gittiği bir ortamda (Sırbistan ve Karadağ, Bosna ve Hersek'teki ayaklanmaları destekleyerek Türkiye'ye karşı askerî harekât başlatmışlardı) olup bittiği için, gerici çevreler savaş zamanının güçlüklerini ileri sürerek, Mithat Paşa'nın tasarısının görüşülmesini geciktirmeyi denediler. Hatta 21 Temmuz 1876'da veziri azam, anayasa ve ona ilişkin reformlarla ilgili her tür konuşmayı ve neşriyat müsteşarlığının izni olmaksızın bu konularda her türlü yazı, makale yayınlanmasını yasaklayan bir emirname çıkardı. Sansür komitesi bütün gazetelere, bir süre anayasa tasarısı görüşmelerine yer vermemelerini emretti (184, s. 101-104).

İçerideki siyasi durum, Ağustos ayında sinirleri iyice bozulan yeni sultanın hastalığı nedeniyle daha da karıştı. V. Murat'a umut bağlayan meşrutiyet taraftarları, bu kez de umutlarını Şehzade Abdülhamit'in tahta geçirilmesine bağladılar. Mithat Paşa hemen şehzadeyle görüştü ve tahta çıkar çıkmaz meşrutiyeti ilan edeceğine söz aldı.

31 Ağustos 1876'da Sultan Abdülhamit tahta çıktı. Verdiği sözü yerine getirmek niyetinde olmadığı hemen belli oldu. Yeni sultan, tahta çıkışıyla ilgili olarak yayınladığı fermanda meşrutiyetten tek kelimeyle söz etmiyordu. Oysa Mithat Paşa'nın hazırladığı ferman taslağında anayasanın hazırlanması için bir

komisyon kurulacağı belirtilmekteydi. Abdülhamit'in çevresini en gerici kişiler sarmıştı.

Ama koşullar, sultanı meşrutiyetçilerle ilişki kurmak zorunda bıraktı. Dışarıda durum yeniden karışmıştı. Sırbistan ve Karadağ'la yapılan savaşı Türkler kazanmıştı ama yabancı devletlerin müdahale tehditleri de artmıştı. Rusya'nın önerisiyle büyük devletler, Türk hükümetinin gerçekleştirmek zorunda olduğu reformlar konusunun görüşülmesi ve Türkiye'nin bir yandan Sırbistan öte yandan Karadağ'la arasındaki barış koşulları sorununun çözümlenmesi için İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanmasına karar verdiler. Tüm bu gelişmeleri göz önünde bulunduran Abdülhamit, anayasa tasarısının halka açık olarak görüşülmesini kararlaştırdı.

Bu günlerde *Vakit*'te önemli bir makale yayınlandı. Makalede, ülkenin can alıcı birtakım ihtiyaçlarının ve karşı karşıya bulunduğu hassas durumun, meşrutiyet ilanını gerekli kıldığı belirtiliyordu.

Yine bu günlerde İstanbul ulemasından Esat Efendi, meşrutiyet rejiminin İslamiyetin özüne ve koşullarına, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneklerine aykırı olmadığını gösteren "Meşrutiyet Hükümeti" adlı bir politik hicviye yayınladı. Esat Efendi yapıtında İngiliz parlamentosunu övüyor ve Müslümanlarla Hristiyanların birlikte oluşturacakları mebuslar meclisine ilişkin düşüncelerini açıklıyordu (255, s. 367). O arada Namık Kemal, *İttihat* gazetesinde, anayasa reformu ve parlamenter monarşiye ilişkin düşüncelerini kapsayan bir yazı dizisi yayınladı (255, s. 366). Basındaki bu çıkışlar, İstanbul'un asker-sivil aydın çevresinde ve genç öğrenciler arasında geniş yankı uyandırdı.

Bütün bu koşullar, Sultan Abdülhamit'i ve feodal-dinci gerici çevreleri anayasa tasarısının bundan sonraki görüşmelerini kabul etmek zorunda bıraktı. Sultan, Mithat Paşa'ya bir mektup yazarak Mithat Paşa tarafından önerilen anayasa tasarısını reddetmediğini, ancak ülke koşullarına uymayan bölümlerin tasa-

rıdan çıkarılmasını uygun gördüğünü bildirdi (206, s. 33). Daha sonra daha bir açıklıkla ortaya çıkacağı gibi, Abdülhamit'in asıl söylemek istediği, anayasa tasarısıyla sultanın haklarının kısıtlanmasından duyduğu rahatsızlıktı.

26 Eylül 1876'da yapılan büyük bir toplantıdan sonra ülkede anayasal bir düzenin kurulmasının gerekliliğine işaret eden resmî bir belge hazırlanarak sultana verildi. Hükümetteki kuvvet oranını göz önünde bulunduran, hatta imparatorluğun uluslararası durumunu hesaba katan Abdülhamit, 7 Ekim'de bir "irade" yayınlamak zorunda kaldı. Bu iradede Meşrutiyetin ilanıyla bir parlamento kurulmasının ve yeni yasalar çıkarılmasının gerekliliği belirtiliyordu. Yine bu önemli belgede, bütün bu sorunların çözümü ve anayasa tasarısının özenle hazırlanması için tanınmış din ve devlet adamlarından özel bir komisyon kurulacağı açıklanıyor, komisyonun çalışmalarının, daha sonra sultan ve bakanlar kurulu tarafından gözden geçirileceği belirtiliyordu (78, Cilt II, s. 195-196).

Anayasa tasarısını hazırlayacak olan komisyon, sultanın buyruğuyla hemen kuruldu. Komisyon 28 kişiden oluşuyordu. 16 kişi, büyük devlet memuru, 10 kişi din bilgini, 2 kişi generaldi[23]. Mithat Paşa'nın isteğiyle komisyon kadrosuna Şûrai Devlet üyesi olan Namık Kemal ve Ziya da katıldılar. Mithat Paşa komisyon başkanı oldu[24]. Abdülhamit ve taraftarları, ağırlığını yüksek mevki sahibi kişilerle büyük din adamlarının oluşturduğu komisyonun, ya anayasa tasarısını desteklemeyeceği ya da sultanın tüm haklarının korunmasını sağlayacak bir belgeyle yetinilmesi yönünde karar çıkartacağı umudundaydı. Ancak

23 Komisyon üyelerinin ad listesi, R. Devereux'nun kitabının ek bölümünde yer almaktadır.

24 Bazı Avrupalı ve Türk yazarların yapıtlarında, Bayındırlık Bakanı Server Paşa'nın komisyon başkanı olduğu kabul ediliyor. Bu hata, Server Paşa'nın Ağustos ayında V. Murat'ın tahttan çekilmesiyle ilgili konuyu inceleyen bir komisyonun başkanı olmasından ileri gelmektedir. Ahmet Mithat ve Mahmut Celaleddin gibi bu konuda bilgi sahibi olan kişiler, yapıtlarında komisyon başkanının Mithat Paşa olduğunu belirtiyorlar (bkz.: 256, s. 47).

Adalet Bakanı Ahmet Cevdet Paşa'nın ve Namık Paşa'nın başkanlık ettikleri gerici grup azınlıkta kaldı. Pek çok komisyon üyesi, ayrıca Server Paşa; Bayındırlık Bakanı'nın dostu, Mithat Paşa'nın da danışmanı olan ve anayasa tasarısının hazırlanmasına katılan Ermeni Odiyan Efendi; Dışişleri Bakanı'nın dostu Rum Karateodori Efendi; Şûrai Devlet üyesi, din bilgini Seyfettin Efendi ve öteki komisyon üyeleri Mithat Paşa'yı Namık Kemal'i ve Ziya'yı kuvvetle destekliyorlardı. Böylece komisyonda anayasa yanlıları için oldukça elverişli bir atmosfer doğmuş oldu (bkz.: 256, s. 48-51: 255, s. 369-373). Tanınmış tarihçi ve olayların çağdaşı, Fransız A. Ubicini, 1877'de komisyon üyelerinin büyük bölümünün, "Mithat Paşa'nın önceden kendi tarafına çektiği ve kendisini izlemeye hazır, ülke hayatında önemli olaylara katılan, Avrupa'yı bilen tahsilli kişilerden kurulduğunu" yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Bu kişiler işin başından sonuna hep en liberal önlemlerin alınması için oy verdiler." (256, s. 48).

Komisyon haftada dört kez, Şûrai Devlet binasında toplanıyordu. Gece oturumları ise Mithat Paşa'nın ya da herhangi bir yüksek mevki sahibi memurun evinde yapılıyordu. Komisyon, iş bölümü yaparak çeşitli çalışma komiteleri kurdu. Bu komitelerin en önemlisi, anayasa tasarısını ve hatta seçim yasasını hazırlayan Ziya'nın başkanlığındaki komiteydi. Bu komitenin kadrosuna Namık Kemal, Üsküdar mahkemesi başkanı Mustafa Hayrullah Efendi, Şûra-ı Devlet üyesi Ermeni Camiç Ovanes Efendi, yine Şûra-ı Devlet üyesi Ramiz Efendi, Galatasaray Lisesi Müdürü Sava Paşa, borsa simsarı Abidin Bey de dahildiler. Öteki iki komite de, Cevdet Paşa'nın başkanlığında vilayet idareleriyle ve Server Paşa'nın başkanlığında, basınla ilgili yasaların hazırlanmasıyla uğraşıyordu.

Anayasa tasarısı çalışmaları sona erdikten sonra, komitenin önerilerini, Mithat Paşa inceledi, daha sonra tasarı metni çoğaltıldı ve incelenmek üzere komisyonun bütün üyelerine dağıtıldı. Tasarıyı hazırlayan komitenin emrinde ne tür malzemeler olduğu tam olarak bilinmiyor. Mithat Paşa'nın tasarısından baş-

ka birçok anayasa tasarısı daha olduğu düşüncesi yaygın. Ama burada Mithat Paşa'ya ve sultanın başkâtibi Küçük Sait Bey'e ait birer tasarı bulunduğundan kesinlikle söz edebiliriz. Çünkü bu tasarılar günümüze dek ulaşabildiği gibi, Ahmet Mithat'ın kitabında da bir kez daha yayınlandı (78, Cilt II, s. 321-335). Oğlunun bir yayınından anlaşıldığına göre, Süleyman Paşa'nın da bir tasarısı bulunuyordu (bkz.: 255, s. 344-345). R. Devereux, tasarı yazarları arasında Namık Kemal'in de bulunduğuna işaret ediyor. R. Devereux, anayasa tasarısını hazırlayan komite üyelerinin Mithat Paşa taraftarı olduklarını ve Mithat Paşa'nın etkisi altında bulunduklarını, komitenin çalışması sonucunda hazırlanan belgenin, ortak bir çalışmanın meyvesi olduğunu ve çalışma sırasında yararlanılan binlerce kaynaktan çıkarılan düşüncelere dayandığını da belirtiyor (256, s. 49).

Mithat Paşa'nın ilk tasarısı, parlamentoda yalnız Millet Meclisini, yani 120 üyeli "Meclisi Mebusan"ı öngörüyordu. Tasarıda milletvekillerinin üçte ikisinin seçilmesi, üçte birinin ise hükümet tarafından atanması öneriliyordu. Tasarı devlet yönetiminde, veziri azamlık görevi yerine başbakanlık makamını getiriyor, bakanlar kurulunun hak ve görevlerini genişletiyordu. Tasarı, Meclisi Mebusanın görev ve yetkilerini de geniş olarak açıklıyordu. Tasarıda yasaların gerek hükümet, gerekse milletvekilleri tarafından Mebuslar Meclisinin incelemesine sunulabileceği, Meclisin ülkenin maliyesini denetleme ve vergilerin miktarıyla toplanma biçimini saptama haklarına sahip olduğu, hatta yasalara uymayan memurları mahkemeye verebileceği belirtiliyordu (bkz.: 78, Cilt II, s. 328)[25].

25 Mithat Paşa'nın tasarısının son yayınlanan Anayasa metninden ne denli farklı olduğunu anlamak için metnin 80. sayfasına göz atmak yeterlidir. Bu son Anayasa metninde, meclisin hakları şöyle belirleniyordu: "Mebuslar Meclisi, kendisine sunulan yasa tasarılarını görüşür, kabul eder, değiştirebilir ya da maliye ve Anayasayla ilgili kararları reddedebilir. Devletin bütçe yılı içindeki genel giderlerini ayrıntılarıyla inceler ve maliye bakanıyla görüşerek genel toplamı belirler. Öteki bakanlarla da görüşerek giderleri karşılayacak gelirlerin niteliklerini, genel tutarını, bakanlıklara göre dağıtılma yöntemlerini ve bu gelirlerin ne yolla, nasıl gerçekleştirileceklerini belirler (199a, s. 228).

Sait Bey ise, tasarısında iki meclisli bir parlamento öneriyordu: Mebuslar Meclisi ve Senato. Bu tasarıya göre parlamentonun 750 mebusu, doğrudan oylamayla seçilecekti. Sait Bey'in tasarısının ilk maddesinde, imparatorluğun yüksek egemenliğinin sultanın elinde olduğu belirtiliyordu. Sultanın yakınında yer alan yüksek mevki sahibi bir kişinin kotardığı bu tasarının, monarşinin yüksek haklarının sarsılmazlık ve değişmezlik ilkelerinin parlamenter rejim koşullarında dahi korunmasını kollayıp gözetmesi ve tasarının yazımına doğrudan buradan başlaması kuşkusuz bir rastlantı değil. Buna karşılık Mithat Paşa'nın tasarısının ilk maddesinde imparatorluğun sarsılmazlığından ve sınırlarının değişmezliğinden söz ediliyordu. Süleyman Paşa'nın anayasa tasarısının ilk maddesinde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasayla yönetilen bağımsız bir meşruti devlet olduğu belirtiliyordu.

Süleyman Paşa'nın tasarısında ilgi çekici bir ayrıntı bulunmaktaydı: tasarıda, milletvekili seçiminde Müslüman vekillerin coğrafi bölgelere göre seçilmesi, Müslüman olmayan vekillerinse hangi dinsel cemaatle ilişkiliyseler, o dinsel cemaatin temsilcileri olarak seçilmeleri öneriliyordu. Tasarıda ayrıca Meclisi Mebusana Mısır, Tunus, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'dan da vekiller seçilmesi öneriliyordu ki bundan da tasarı yazarının, kendine özgü bir yöntemle adı geçen ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra illeri olduğu zamana dönme arzusunda olduğu görülüyordu.

Mithat Paşa'nın kaleminden çıkan tasarının sultanın haklarından söz eden bölümü, sultanın ve onun çevresinde öbeklenen gerici çevrelerin şiddetli direncine neden oldu. Tasarıda sultanın yüksek haklarından, halife sıfatıyla İslam'ın koruyucusu, ordunun başkomutanı olduğundan, bakanları atama, değiştirme ve parlamentoyu dağıtma hakkının ona ait olduğundan, kişiliğinin sarsılmaz ve her sorumluluktan bağımsız olduğundan söz ediliyordu. Bütün bunlara karşın, Mithat Paşa'nın anayasa tasarısı o dönem için sultanın bir monark olarak egemenliğine çok ciddi

kısıtlamalar getiriyordu. Sultan parlamentoyu dağıtma hakkına sahipti, ama bu hak yeni parlamentoyu altı ay içinde toplama yükümlülüğüyle sınırlandırılmıştı. Sultan ve sarayının geçimi için ayrılan para konusunda parlamento karar verecekti. Mebuslar Meclisinin başkanını sultan değil, hükümet atayacaktı. Sonuçta tasarı başbakana bakanlar kurulunu düzenleme ve sultanın onayına sunma hakkını veriyordu. Bu son durum, Mithat Paşa'ya karşı olanların onu geleceğin başbakanı sıfatıyla ikbalperest olmak ve kendine hareket özgürlüğü sağlamaya çalışmakla suçlamalarına neden oldu (104, Cilt I, s. 221).

Uzun görüşmelerden sonra komisyon Müslüman olanlardan ve olmayanlardan seçilen 120 üyelik Mebuslar Meclisinden ve Senato'dan oluşan iki meclisli parlamento önerisini kabul etti. Komisyonun ulemadan bazı üyeleri, parlamentoda Müslüman olmayanların temsilleri konusunda bir sorun çıkarmaya çalıştılarsa da, Mithat Paşa ve komisyonun onu destekleyen büyük bölümü, kendi fikirlerinde ısrarcı olarak imparatorluğun Müslüman olmayan halklarının parlamentoda temsilleriyle ilgili bir oyun oynanmasına izin vermediler. Çünkü tersi yönde bir karar, Mithat Paşa'nın ve "Yeni Osmanlılar"ın çok önemsedikleri "imparatorluğun tüm uyruklarının bir ve eşit oldukları" fikrini sarsmakla kalmaz, aynı zamanda bu anda en önemli sorun olan yabancı devletlerin ülkenin iç işlerine el atmaları tehlikesini anayasa aracılığıyla önleme işine de engel olabilirdi.

12 Ekim 1876'da Dışişleri Bakanı Saffet Paşa, yabancı devlet elçilerine resmî bir açıklama yolladı. Açıklamada sultanın Mebuslar Meclisini ve Senato'yu toplama, ayrıca taşrada yönetimi denetlemek için genel meclisler kurma kararı aldığı belirtiliyordu.

Çok geçmeden *Basiret* ve *İstanbul* gazeteleri komisyon tarafından hazırlanan seçim kanununu yayınladılar. Bu kanuna göre 120 milletvekilinin seçimi dolaylı oylama yoluyla yapılacaktı. Ayrıca Mebuslar Meclisinin 13 Aralık'tan başlayarak en

geç şubat ayına kadar toplanmak zorunda olduğu belirtiliyordu. Milletvekilleri üç yıllık bir süre için seçilecekler, ancak vekillerin üçte biri her yıl değişecekti. Her ilin temsil edilme biçimi, Babıali tarafından saptanacaktı. Bu seçim kanunu, Server Paşa başkanlığında yeniden kurulan komisyonda bir kez daha gözden geçirildi. Daha sonra bu komisyonun elde ettiği sonuçlar 28 Ekim 1876'da resmî bir belge halinde yayınlandı. Bu belgede, meclis üyelerinin sayısı 120'den 130'a çıkarılmakta ve parlamentonun toplanma tarihi ilk yıl için 1 Mart olarak belirlenmekteydi (256, s. 50-51).

Bu günlerde Abdülhamit oldukça becerikli ve ileri görüşlü bir politikacı olarak kendini gösterdi. Yeni sultan olarak ilericiliğe, uygarlık fikrine bağlılığını belirtecek adımlar attı; verdiği bir söylevde başkentte yeni yüksek öğrenim kurumlarının açılmasına ihtiyaç olduğunu vurguladı.

Abdülhamit, meşrutiyet hareketine düşmanlık gösteren bazı yüksek devlet görevlileriyle ulemadan kimilerinin payitahttan uzaklaştırılmalarının gerekli olduğunu da kabul etti. Çünkü bu anayasa ve meşrutiyet düşmanları, Müslüman olmayanların Mebuslar Meclisine girmesinin şeriata aykırı olacağını söyleyerek İstanbul'daki Müslüman ahaliyi kışkırtmaya başlamışlardı. Mithat Paşa'nın girişimiyle polis kışkırtıcı bildiriler dağıtan kişilerin eylemlerini izlemekteydi. Anadolu Kazaskeri Muhittin Efendi ve onunla aynı fikirleri paylaşan ulemadan ve önemli devlet memurlarından kişilerin anayasa tasarısına karşı yürüttükleri propagandanın kanıtları toplanarak bunların hepsi tutuklandı[26]. 21 Ekim 1876 günü Mithat Paşa tutukluların eylemlerini açığa vuran belgeleri Bakanlar Kuruluna sundu. Kurul, ülkenin içinde bulunduğu ortamı ve uluslararası koşulları göz önünde tutarak, böylesi propagandacılara karşı sert önlemler alınması ve tümünün yargılanması gerektiğine karar verdi. Sultan baş-

26 "Muhittin Komplosu" olarak bilinen bu olayın gelişimiyle ilgili ayrıntılar için, bkz.: (256, s. 51-53).

langıçta kabinenin bu kararını kabule yanaşmadı. Ancak bakanlar görevlerinden ayrılacaklarını bildirince Abdülhamit, mahkemenin sürgün yerlerinde yapılması koşuluyla 20 tutuklunun sürgününü onayladı. Ülkenin karmaşık koşullarında, sultan her ne kadar anayasa yanlılarıyla uzlaşmak zorunda olsa da, ulema sınıfından insanları "tedip ve tenkil eyleyen" biri gibi görünmek de istemiyordu. Tutukluların sürgüne gönderilişleri din adamları ve softalar arasında bir heyecan yaratmadığı gibi, tersine, birkaç gün sonra İstanbul'dan pek çok din âlimi sultana Muhittin grubuna karşı alınan önlemleri takdir ettiklerini belirten bir mektup yolladılar; o günlerde anayasa yanlılarının durumunun yeterince güçlü olduğunu ve başkentte çeşitli toplum tabakaları tarafından desteklendiklerini açıkça gösteren, dikkate değer bir olaydır bu.

Bu arada İmparatorlukta siyasi ve askerî durum giderek daha da karmaşık bir hal alıyordu. Türklerin Sırbistan'a karşı yeniden başlattıkları askerî harekât Türkiye'ye zafer kazandırmış, hatta ordularına Belgrad yolunu açmıştı, ancak Rus hükümeti, 31 Ekim'de Türkiye'yi iki hafta içinde ateşkes imzalamaya davet etti. Bunun hemen ardından da Rusya'da kısmi seferberlik ilan edildi. 2 Kasım'da Babıali iki aylık ateşkesi kabul ettiyse de, bir yandan da Rusya ile tutuşulacak bir savaşın hazırlıklarına girişerek seferberlik ilan etti, gönüllü milis kuvvetleri kaydını başlattı, "zorunlu bağış" görünümünde olağanüstü askerî vergiler koydu. Tüm bu önlemler halkın hoşnutsuzluğunu artırdı, asker kaçakları çoğaldı.

Savaş hazırlıkları içinde hükümetin aldığı bu önlemlerin meşrutiyetçiler tarafından canla başla desteklenmesi dikkate değer bir durumdur. Özellikle de Namık Kemal ve Ziya'nın girişimleriyle başkentte "Milli Hassa"ya gönüllü kaydı için bir komite kuruldu ve başkanlığına da Mithat Paşa getirildi. Ancak bu komite, sultan tarafından kapatıldı. Gericiler, anayasa yanlılarının liderlerinin halk arasında ünlerinin artmasından ve "Milli

Hassa"nın ilericiler için sağlam bir mevzi olmasından korkuyorlardı (bkz.: 230, Cilt I, s. 296; 206, s. 66).

Anayasa tasarısı çevresindeki kavga bütün bir Kasım ayı ve 1876 yılı Aralık ayının ilk yarısı boyunca sürdü (bkz.: 256, s. 53-58; 255, s. 375-380). Kavga komisyonda olduğu kadar Abdülhamit'in yakın çevresindeki yüksek mevki sahibi memurlar arasında, saray koridorlarında bile sürdürülüyordu. Karmaşıklaşan koşullar göz önünde bulundurulunca, anayasanın bir an önce ilan edilmesi gerektiği halde, dalkavuklar sultanın sınırsız haklarını korumak için ellerinden geleni yapıyordu.

20 Kasım'a doğru komisyon çalışmaları tamamlandı ve Mithat Paşa tasarıyı gayriresmî olarak sultanın incelemesine sundu. 140 maddelik tasarı, iki meclisli bir parlamento ve bağımsız olarak hükümet kurma hakkına sahip başbakanlık makamını öngörüyordu. Abdülhamit, veziri azam ve saray danışmanlarıyla birlikte tasarıyı gözden geçirmeye başladı. Mehmet Rüştü, sultanın haklarını belirleyen bölümün, sultanın itibarını zedeleyeceğini, dolayısıyla da anayasada yer almaması gerektiğini savundu. Mehmet Rüştü, başbakanlık makamının ihdasına da karşıydı ve bütün bakanları atama hakkının sultanda kalması gerektiğine inanıyordu. Saraylılar, Mehmet Rüştü'nün, sultanın haleti ruhiyesine de ayna tutan bu kararlarını hararetle desteklediler.

25 Kasım'da Abdülhamit, Mithat Paşa'ya bir mektup göndererek, anayasa tasarısında ülkenin töreleriyle, gelenekleriyle bağdaşmayan maddeler tespit ettiğini bildirdi. "Biz yeni düzende hükümdarın haklarının korunmasına büyük önem vermekteyiz. Bundan dolayı da anayasanın bakanlar kurulunda yeniden görüşülmesini ve tarafımızdan saptanan eksiklerin göz önünde bulundurularak yeniden hazırlanmasını istemekteyiz." (125, s. 78-79). 1876 yılı Aralık ayı sonunda İstanbul'daki Rus elçisi N. P. İgnatiyev, sultanın anayasa tasarısını reddettiğini ve değiştirilmek üzere geri yolladığını yazıyordu (47, s. 227).

Sultanın bu talebine Mithat Paşa'nın verdiği yanıt ilginçtir. Anayasa yanlılarının lideri, sultana tasarıyı değiştirme olanağı bulunduğunu, esasen kendisinin de tasarıyı sunarken, hükümdarın isteklerine göre tasarıda değişiklik yapılabileceğini öngördüğünü bildirdi. Ancak Mithat Paşa'nın yanıtında asıl önemli nokta, karışan politik durum nedeniyle meşrutiyetin acele ilan edilmesi gereğiydi. Mithat Paşa, İstanbul'da uluslararası konferans başlamadan önce anayasayı açıklama kaygıları içindeydi. R. Devereux Mithat Paşa'nın yanıtının etkili olduğunu, anayasanın kapsamından çok, bu yanıtın yayınlanmasının heyecan verici olduğunu belirtiyordu (256, s. 54). Belki de yanlış bir değerlendirmedir bu. Çünkü durum son derece karışıktı. Anayasacıların durumları sultanla anlaşmazlığa düşmeyi göze alacak kadar sağlam değildi. Mithat Paşa, bu karmakarışık oyunu yolu yordamıyla yürütüyor ve bu oyunda meşrutiyetin ilanını temel sayarak kendi durumundan açıkça vazgeçiyordu. Kuşkusuz ilerideki konferans sorunu, Mithat Paşa'yı çok heyecanlandırmaktaydı. Abdülhamit'in mektubuna verdiği karşılıkta, yeni reformlar konferans başlamadan önce gerçekleştirilmeyecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu için tek çıkar yol kalacağını, bunun da yabancı devletlerin önerisini kabul ederek "sonsuza değin onların koruyuculuğu altında yaşamaya karar vermek" olduğunu belirtiyordu (125, s. 79).

1 Aralık 1876'da bakanlar kurulu anayasa tasarısını görüşmeye başladı. Oturumlar son derece heyecanlı geçiyordu. Kurulda, Mithat Paşa taraftarları azınlıktaydılar; bu yüzden de bazı önemli maddelerden vazgeçmek zorunda kaldılar. Sultanın haklarına çok küçük kısıntılar getiren maddeler bile reddedildi. Başbakanlık makamıyla ilgili bölüm tasarıdan bütünüyle çıkarıldı. Herhangi bir bölgenin kendi resmî dilini serbestçe seçmesini öngören bölüm, Türkçenin imparatorluğun tek resmî dili olduğunu belirtecek biçimde değiştirildiyse de, ulusal azınlıkların okullarda kendi ana dillerinde öğrenim yapma hakları korundu.

Anayasanın basın özgürlüğüyle ilgili maddelerinde sert tartışmalar yaşandı. Bakanların çoğu bu maddelere tümüyle karşı çıktılar. Mithat Paşa bu noktada direnmeye karar verdi ve uluslararası konferans öncesinde sultanın ve Babıali'nin hiç istemeyeceği bir şeyle, istifa etmekle tehdit etti karşıt grubu, böylelikle de tasarıdaki bu önemli maddeyi kurtarabildi.

Sonunda 6 Aralıkta bakanlar kurulu artık 119 maddeden oluşan anayasa tasarısına son şeklini verdi. Ertesi gün tasarı sultana resmen sunuldu. Sultan, kendisine yakın saray adamlarıyla yeniden görüşmelere başladı. Bu arada İstanbul'da 11 Aralıkta İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya delegelerinin katıldığı ön toplantı başlamıştı (Bu ön toplantıya Türkiye katılmıyordu). Toplantıda Bosna, Hersek ve Bulgaristan'ın özerkliklerine ilişkin bir tasarı kabul edildi; özerklik uygulaması, konferansa katılan ülke temsilcilerince atanacak özel komisyonların denetim ve gözetimleri altında gerçekleştirilecekti (162, s. 107).

Yabancı devletlerin istekleri tam olarak açıklığa kavuştuğunda, feodal-dinci yobaz çevreler anayasacılarla uzlaşmak zorunda kaldılar. Sultan ve çevresindekiler anayasanın önemini minimuma indirecek, kendilerine de ilk fırsatta anayasa yanlılarına kesin bir darbe indirme olanağı sağlayacak bir yol, yöntem aramaya başladılar. Tasarının 113. maddesine yaptıkları ekle aradıkları bu olanağı elde ettiler. Bu ek, sultana istemediği kişileri imparatorluk sınırları dışına sürme hakkını veriyordu.

Sultanın kullanacağı böylesi bir ayrıcalıklı yetkinin anayasada yer alması fikrini, sultana, bakanlar kurulunca son şekli verilerek onaylanan tasarının sarayda yeniden görüşmesi sırasında Damat Mahmut ve Küçük Sait verdiler. Anayasa tasarısının 113. maddesi, imparatorluğun herhangi bir bölgesinde düzensizlik baş gösterdiği zaman hükümetin bu bölgede sıkıyönetim ilan edebileceğini ve sivil yasaların yürürlüğünü durdurabileceğini öngörüyordu. Saraylılar bu bölüme, devletin güvenliği için düş-

manca sayılabilecek davranışları olan kişilerin sınır dışı edilmesi hakkının hükümdara ait olduğu biçiminde bir ek yapmasını önerdiler sultana. Böyle bir yetki sultana canı istediği zaman, üstelik de "anayasal düzen içinde kalarak" muhaliflerin tepesine binme olanağı veriyordu. Öneri birkaç gün görüşüldü. Sultan kararsızdı, ama kararsızlığı eklenecek bu maddeye karşı oluşundan değildi. Abdülhamit, anayasaya böyle bir madde konulmasını karşı tarafa kabul ettirmeye gücünün yetip yetmeyeceğini tartıyordu. Ve sonuçta 15 Aralıkta 113. maddeye yapılacak bu eklemede direnmeye karar verdi. Bakanlar kurulu eğer düzenlemeyi kabul etmezse, o da anayasanın ilanına engel olacaktı. 16 Aralıkta Mithat Paşa sarayı ziyaret ettikten sonra sultanın kararını Namık Kemal'le Ziya'ya haber verdi. Her ikisi de bunu şiddetle protesto ettiler ve Mithat Paşa'dan, sultana böyle bir yetki verecek maddenin anayasaya katılmaması için kesin önlemler almasını istediler. "Böyle bir maddenin eklenmesiyle anayasanın hiçbir anlamı kalmayacak. İleride hükümet istediği kişiyi sınır dışına sürerken anayasaya dayandığını, anayasa çerçevesinde kaldığını öne sürebilecek... Böyle bir anayasa nerede görülmüş?" diyordu Ziya (222, s. 345).

Olayın görgü tanıklarından birinin sözlerine göre, Mithat Paşa 113. maddeye yapılan eklemenin anayasa metnine girmemesi için çok çaba harcadı, ancak bunda başarılı olamadı (104, s. 223). Bu, anayasa yanlıları için önemli bir yenilgi oldu. Sultan ve çevresindekiler, darbe için en uygun zamanı seçmişlerdi. Uluslararası konferansın başlamasına sayılı günler kalmıştı. Mithat Paşa bakanlar kurulunda çoğunluğun desteğine sahip değildi; yığınsal gösteriler düzenlemek gibi de bir niyetinin olmadığı anlaşılıyordu. Zira bu oldukça çetrefil bir yoldu. Arkasına ulemadan da destek almış bir anayasa uğruna softaları mücadeleye çağırmak başka şeydi... Başkent halkını ve yine aynı softaları padişaha ve onun hak ve yetkilerine karşı mücadeleye çağırmak başka şey. Mithat Paşa boyun eğmek zorunda kaldı.

18 Aralıkta İstanbul'da anayasanın ilerideki günlerde ilan edileceği bildirildi. 19 Aralık'ta sultan bir diplomasi hamlesi yaparak Avrupa'da çok iyi bir ünü olan Mithat Paşa'yı veziri azamlığa atadı. Sultan yanılmamıştı. Londra ve Paris borsaları, kararı, Türk parasının kurunu acele yükselterek yanıtladılar.

22 Aralıkta Bakanlar Kurulu Damat Mahmut'un evinde anayasa tasarısının son rötuşlarını yapmak için toplandı. Bu oturumda, anayasa düşmanları onun ilanını engellemek için son bir denemeye giriştiler. Bazı bakanlarca da desteklenen Cevdet Paşa, tahtta akıllı, yetenekli bir hükümdar bulunduğundan anayasaya da, anayasanın ilanına da gerek bulunmadığını açıkladı (125, s. 84-85; 206, s. 51-52). Mithat Paşa'nın buna yanıtı sert oldu: "Sultan Abdülaziz'in, ülkede saltçı yönetime son vermek gibi kutsal bir amaçla tahttan indirildiğini" belirtti ve anayasanın ilanı kararının kabinece hemen kabul edilmemesi halinde kendisinin görevden ayrılacağını bildirdi (214, s. 57). Mithat Paşa'nın uzlaşmaya yanaşmaması ve Türkiye'nin de katılacağı uluslararası konferansın açılışının yaklaşması, işi sonuca götürdü ve Bakanlar Kurulu, anayasanın ilan edilmesine karar verdi.

***

23 Aralık 1876'da İstanbul'da yağmur yağıyordu. Ama Babıali avlusunda Türkiye tarihinin ilk anayasasının resmen ilan edilmesi törenini izlemek için büyük bir kalabalık toplanmıştı. Bir saattir kalabalık karşısında bulunan sultanın birinci başkâtibi Sait Bey, Mithat Paşa'ya sultanın anayasanın ilanıyla ilgili fermanını ve anayasa metnini sundu. Mithat Paşa, okuması için belgeleri Babıali Başkâtibi Mahmut Celaleddin Paşa'ya verdi. Sultan törene gelmemişti. Sultanın fermanı, dinsel yasalarla birlikte yürürlükte olacak anayasanın, Sultan Abdülmecit'in başlattığı reformların devamı niteliğinde olacağını ve imparatorluğun tüm uyruklarına özgürlük ve eşitlik sağlayacağını

belirtiyordu. Ferman, anayasanın uygulanmasını gözetmek görevini veziri azama veriyordu (255, s. 381-382). Mithat Paşa, ülkenin ilerlemesine yardım edecek olan anayasanın ilanı için sultana minnettarlığını bildirdi. Padişahın sağlığına dualar edildi. Osmanlı Devleti'nin bundan böyle meşruti-monarşik bir devlet olduğu 101 pare top atışıyla duyuruldu.

Aynı saatlerde çalışmalarına başlayan uluslararası konferansın toplandığı salonun kemerleri altında da korkunç bir şekilde yankılandı top sesleri. Türkiye delegesi Saffet Paşa, yabancı delegelere hemen tören bildirisini sundu. "Şu anda ilan edilen bu yüce belgeyle, 600 yıldır devam eden yönetim biçimi değişmiş bulunuyor. Anayasayı ilan eden yüce sultanımız, imparatorluğunu mutlu kıldı." (162, s. 107). Saffet Paşa daha sonra konferansın çalışmasının şimdilik gereksiz olduğunu, çünkü bundan böyle her şeye henüz ilan edilmiş olan anayasanın karar vereceğini söyledi. Yabancı devlet temsilcileri böylesi bir güvenceyi kabul etmediler ve konferans, çalışmalarını sürdürdü. Ancak Türk tarafı ana amacına ulaştı: Yeni ilan edilen anayasayı öne sürerek yabancı devletlerin tüm önerilerini reddeden Türk delegasyonu, konferansı başarısızlığa götüren uzlaşmaz bir tavır aldı.

23 Aralıkta ilan edilen anayasa Türkiye tarihinin en önemli siyasal belgelerinden biridir (bkz.: 78, Cilt II, s. 355-383; 112, s. 25-38; 199a, s. 216-235). Anayasa, kişisel özgürlüğü, din ayrımı olmaksızın imparatorluğun tüm uyruklarının yasalar önünde eşit olduğunu ilan ediyor, taşınır ve taşınmaz malların güvenliğini, mesken dokunulmazlığını, vergilerin ve yasalara dayanan haraçların orantılı dağılımını güvence altına alıyor, angarya, el koyma ve baskının yasaklandığını duyuruyordu. Bunlardan başka, anayasa basın özgürlüğünü, ilköğrenimin zorunluluğunu da ilan ediyor ve imparatorluğun bütün uyruklarına, imparatorluğun resmî dili olan Türkçeyi bilmek koşuluyla devlet dairelerinde çalışma hakkı veriyordu. Anayasa, sultan tarafından kaydı hayat koşuluyla atanan üyelerden oluşan Senato'dan ve erkek

ahali tarafından, 40 bin kişiye bir mebus düşecek şekilde seçilecek Mebuslar Meclisinden oluşan iki meclisli bir parlamento kurulmasını öngörüyordu. Otuz yaşını doldurmuş, Türkçe bilen, yurttaşlık haklarından yararlanan, kısıtlılığı olmayan, soruşturma geçirmeyen ve "yabancı uyrukluğunda gözü olmayan" her imparatorluk uyruğu mebus seçilebilirlerdi. Anayasaya göre Mebuslar Meclisi, maliyeye ve anayasaya ilişkin çeşitli yasaları kabul etme, reddetme ya da değiştirme ve devlet bütçesini onaylama haklarına sahipti. Ancak Mebuslar Meclisinin bu mütevazı hakları kullanması bile Senato'nun kararına bağlıydı: Senato, Mebuslar Meclisince kabul edilen yasaları reddedebiliyordu. Anayasada ayrıca bakanların ve devlet memurlarının yükümlülükleri ve hakları belirtiliyor, mahkemelerin halka açık ve bağımsız, yargıçların da azledilemez olduğu ilan ediliyordu. Anayasanın maliyeyle ilgili maddeleri vergilerin salt yasalara göre toplanabileceğini ve bütün devlet giderlerinin bütçede belirtilmek zorunda olduğunu açıklıyordu. Anayasanın 100. maddesi, bütçede belirlenen miktarın üzerindeki her harcamanın, bununla ilgili çıkarılacak özel bir yasadan sonra mümkün olabileceğini belirtiyordu.

Anayasanın bir dizi maddesi, Türk çoğunluğun, imparatorluğun ezilen azınlık halkları üzerindeki egemenliğini sonsuz kılmaya yönelikti. Anayasa, dinsel aidiyetlerine bakılmaksızın tüm imparatorluk uyruklarını, "Osmanlı" olarak kabul ediyor, anayasanın birinci maddesi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun ve ona bağlı bütün toprakların ve özerk bölgelerin hiçbir gerekçeyle, hiçbir şekilde bölünemeyeceğini belirtiyordu. Ezilen milliyetlerin bağımsızlık yolunda girişebilecekleri legal girişimleri önleme çabası da anayasanın 71. maddesinde formüle edilmişti: "Mebuslar Meclisinin her üyesi, seçildiği bölgenin, çevrenin değil, tüm Osmanlıların temsilcisidir."

Anayasa sultanın haklarını son derece geniş olarak açıklıyordu. Mithat Paşa'nın ilk tasarısında bulunan ve sultanın hak-

larını küçük ölçüde de olsa kısıtlayan maddeler kaldırılmıştı[27]. 113. maddeye yapılan ekleme de sultanın egemenliğini tümüyle sınırsız hale getirdi. Mithat Paşa'nın ilk tasarısında bulunan öteki bazı maddeler de anayasaya alınmamıştı. Bu arada, İslam dininin devlet dini olduğuna ilişkin bir madde de eklendi anayasaya. Mebuslar Meclisinin başkanı, tasarıda öngörüldüğü gibi hükümet tarafından değil sultan tarafından seçilecekti. Mithat Paşa'nın tasarısında şöyle bir madde vardı: "Osmanlı uyruğunda olan herkes, vatana yararlı olacak her tür ticari ve sınai şirket kurma hakkına sahiptir; bu işte onlara hükümetçe her türlü kolaylık sağlanacaktır." (78, Cilt II, s. 331). "Yeni Osmanlılar"ın ülkenin ekonomik gelişmesi arzusunu yansıtan bu maddeden geriye anayasada salt maddenin ilk bölümü kaldı; yani, ticari, zirai ve sınai şirket kurma hakkı. Kolaylıklar konusundaki bölüm anayasa metninden çıkarıldı.

Bu ilk anayasa, sultanın haklarına pek kısıtlama getirmese de, Türk tarihi için önemli ve ileri bir adımdı. Can ve mal dokunulmazlığı, basın özgürlüğü gibi birtakım burjuva özgürlüklerinin törenle ilan edilmesi ve özellikle parlamentonun kuruluşu, feodal-monarşi koşullarında ileriye doğru atılmış önemli bir adımdı. Anayasa maddelerinin günlük yaşama uygulanması, ülkede hüküm süren feodal bürokratik keyfiliği bir ölçüde sınırlayabilecek gibiydi.

Toplumsal gerçeklik, anayasa yanlılarının elverişli siyasal koşullardan yararlanarak anayasayı yığınsal mücadele yoluna başvurmadan ilan ettirmeyi başardıklarını gösteriyor. Anayasa yanlıları, feodal saltçı yönetimle mücadelelerinde şehirlerde ve köylerde kendilerine destek olacak güç arayışına bile girmediler.

Ülkenin çeşitli bölgelerindeki Rus konsoloslarının Moskova'ya gönderdikleri raporlarda, taşradaki Türk ahalinin anayasanın ilanını heyecansız karşıladıklarını bildirmeleri dikkate değer. Yine bu raporlara göre Türk olmayan halklar ise ana-

27 Yalnızca Mebuslar Meclisinin dağılması halinde sultanın 6 ay içinde yeni seçimleri yapma zorunluluğunu belirten madde kalmıştı.

yasa ilanını kuşkuyla karşıladılar (bkz.: 50, 1. 658, 661, 676; 49, 1. 125; 39, 1. 72).

Edirne'deki Avusturya Konsolosu, taşradaki Türk ve Türk olmayan halkın ruhsal durumunu oldukça başarılı bir biçimde tasvir ediyordu. Konsolos Viyana'ya yolladığı raporda farklı kesimlerin farklı nedenlerle (örneğin Türkler, Hristiyanların resmen kendileriyle eşit haklar kazanmasını istemediklerinden; Bulgarlar, oylamada çoğunluğu Müslümanların kazanmasından korktuklarından) ilan edilen anayasaya güvenmediklerini belirtiyordu (256, s. 84). Selanik'teki Amerikan konsolosu da benzer görüşleri paylaşan bir rapor yolluyordu ülkesine. 20 Ocak 1877 tarihli raporunda Amerikan konsolosu şöyle yazıyordu: "Anayasanın ilanı Türklerde şaşkınlık, kaygı, umursamazlık gibi farklı duygular yarattı. Yeterince açık olmayan, bilinemezliklerle dolu pek çok konuda[28] şaşkınlık, Hristiyanlara türlü haklar tanınması konusunda ise kaygı içindeler... Hristiyanlarsa kendilerine Müslümanlarla eşit haklar tanıyan anayasaya inanmıyor, güvenmiyor ve bu konuyu hiç düşünmemeye çalışıyorlar" (256, s. 84-85).

Yeni anayasayı siyasal bağlamda berkitmek, daha güçlü kılmak için anayasa yanlıları İstanbul'da bazı girişimlerde bulundular. 23 Aralık akşamı, anayasayı destekleme gösterisi düzenlendi. Mithat Paşa, Ermeni ve Rum patriklerini ziyaret etti. Böylelikle Türk tarihinde ilk kez bir veziri azam, Müslüman olmayan cemaat önderlerini ziyaret etmiş oluyordu. Patrikle yaptığı görüşmede Mithat Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının birlik olması gerektiğini savundu.

Feodal-dinci gericilik tarafından desteklenen Sultan Abdülhamit, meşrutiyetçilere indireceği kesin darbe için hazırlıklara hemen başladı. 20 Ocak 1878'de İstanbul'da hiçbir karar almadan çalışmalarına son veren uluslararası konferanstan

28 Ahmet Mithat haklı olarak halkın büyük bölümünün "anayasa" ve "parlamento" sözcüklerini bile bilmediğini, anlamadığını belirtiyordu (78, s. 197).

sonra, ilk iş olarak Mithat Paşa'yı bertaraf etmeye karar veren sultan şubat başında Mithat Paşa'yı tutuklattı ve yurt dışına sürdü. Bu netameli günler, anayasa yanlılarında sağlam bir sınıfsallığın bulunmadığını apaçık bir biçimde gösterdi. Yapılan baskılar karşısında ayaklar altına alınan haklarını savunmak için herhangi bir ciddi tepki bile gösteremediler. Yine de sultan ve feodal-dinci gericilik, anayasayı hemen yürürlükten kaldırma tehlikesini göze alamadı. Abdülhamit anayasadan dış siyasal amaçlarla yararlanmak istiyordu; anayasaya şimdilik dokunulamamasında, anayasacı görüşlerin İstanbul'daki bazı memurlar, subaylar, esnaf ve sanatkârlar ile her düzeydeki öğrenciler arasında çok popüler olmasının ve anayasa fikrinin geniş ölçüde benimsenmiş olmasının da ciddi payı vardı.

1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın başlama koşullarında ilk Türk parlamentosu iki kez toplandı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, milletvekilliği seçimiyle ilgili yasa, anayasa ilanından önce, 28 Ekim 1876'da çıkarılmıştı. Taşrada milletvekilleri, il yönetimlerindeki meclis üyelerince seçilecekti. İstanbul milletvekilleri için ise iki dereceli seçim yapılacak ve halk tarafından seçilen kırk seçmen, İstanbul milletvekillerini seçecekti. Böylece 71'i Müslüman, 48'i Müslüman olmayan, toplam 119 milletvekili seçilmiş olacaktı. Milletvekilleri arasında Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Bulgarlar, Sırplar, Bosnalılar, Araplar ve Kürtler bulunmaktaydı[29]. Her milletvekilinin mesleği ve ne işle uğraştığı konusundaki doğrulukları kuşkulu, eksiksiz olduğu söylenemeyecek bilgilere göre Türk milletvekilleri arasında daha çok emekli devlet memurları (milletvekili olmak isteyen memurlar devletteki görevlerinden

29 R. Devereux'nun kitabında, Meclisin her iki toplantısındaki üyelerin ad listesi bulunmaktadır. Bu listelerde üyelerin hangi dine ve etnik gruba ait oldukları, meslekleri ve yaptıkları işler gösterilmiştir (bkz.: 256, s. 261-275). Bazı kaynaklarda seçilen milletvekili sayısı 115 olarak gösterilmiştir. Bu durumda biz daha eksiksiz ve daha ayrıntılı görünen R. Devereux'nun verdiği bilgileri kendimize dayanak alacağız.

ayrılmak zorundaydılar) ile büyük toprak sahipleri ve ulemadan kişiler vardı; bunlara az sayıda da tüccar ve esnaftan kişiler ekleniyordu. Müslüman olmayan milletvekilleri arasında ise çok sayıda büyük tüccar-tefeci burjuva bulunuyordu.

İlk Türk parlamentosu çalışmalarını, başlayan Türk-Rus Savaşı koşullarında, 1877 Haziran'ının son günlerine dek sürdürdü. Bu süre içinde belediyeler teşkilat yasası, vilayet yönetim şeması, parlamento seçimleri, bütçe, basın, Müslüman olmayanların askerlik yükümlülükleriyle sıkıyönetim ilanına ilişkin yasa tasarıları ve Karadağ'la barış konuları görüşüldü. Bu dönemin basınında parlamento sık sık sultanın ve sarayın söz dinleyen bir aracı olarak gösteriliyordu ve bu saptamada gerçeklik payı büyüktü. Mebuslar, sultanı ve Babıali'yi doğrudan eleştirmeseler de, genel olarak yönetim sistemini, mahkemelerdeki birtakım usul uygulamalarını oldukça sert bir dille eleştirenler de vardı. Bu sözünü sakınmaz mebuslar, hükümete taşrada, hatta başkentteki pek çok yönetim biriminde büyük memurların görevlerini kötüye kullanmalarına ilişkin sorular yöneltiyorlardı. Sonunda 1877 Mayıs'ında cephede Türk ordusunun yenilgiye uğraması nedeniyle Meclis, Bakanlar Kurulundan açıklama bile istedi. 28 Haziran'da da meclis çalışması sona erdi[30].

Parlamentonun yetki süresi dolmadığı halde, 1877 yılı sonbaharında erken seçime gidildi. Bu kez seçilen mebuslar, ilkine göre daha da kuşkulu bir seçimle parlamentoya girdiler. Bu günleri bilen bir Fransız diplomatın sözlerine göre, hiç kimse bu meclisin nasıl seçildiğini doğru dürüst bilmiyordu (131, s. 644). 64'ü Müslüman, 49'u gayrimüslim, 113 mebustan oluşan

30 Meclisin bu oturumuyla ilgili daha fazla ayrıntı için, bkz.: (184, s. 131-137; 256, s. 186-207). R. Devereux, ilginç bir tarihî olaya dikkat çekiyor. Bu oturumda çıkarılan Mebuslar Meclisi seçimlerine ilişkin yasa, biraz değiştirilmiş olarak da olsa, hem Jöntürkler rejimi sırasında, hem de 1919-1923 Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, ta 1939 seçimlerine dek, sekiz ayrı seçim döneminde de kullanılmıştır. Böylece Türkiye'nin ilk parlamentosu olan "Mithat Parlamentosu"yla, ulusal kurtuluş savaşı sonrası Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında yalnızca tarihsel değil, doğrudan bir hukuksal bağ da bulunmaktadır.

bu meclisin sosyal ve etnik kadrosu aşağı yukarı ilk meclisinkiyle aynıydı. Ama muhalif milletvekillerinin sayısı önemli ölçüde artmıştı ve eleştirilerde ilk meclise göre çok daha sert bir dil kullanılıyordu. Bu kez vekillerin çoğu doğrudan doğruya hükümeti eleştirebiliyorlardı. Kapitalist ilişkilerin daha hızlı geliştiği ve oldukça güçlü bir burjuva sınıfın bulunduğu bölgelerden biri olan İzmir milletvekillerinin muhalefetin başını çekmeleri dikkate değer bir durumdur.

1878 Ocak sonu-Şubat başlarında sanayi girişimcilerine verilecek imtiyazlar konusunda hükümet kararının gecikmesine ilişkin girişimci şikâyetleri görüşülürken parlamentodaki muhalefetin burjuva niteliği iyiden iyiye ortaya çıktı. Sonunda iş, Mebuslar Meclisinin veziri azama ve Bakanlar Kuruluna güvensizliğini belirtmesine kadar vardı. Sultan kabineyi yenilemek ve veziri azamın görevini başbakanlık makamıyla değiştirmek zorunda kaldı (bkz.: 184, s. 138-145; 256, s. 207-249).

Bütün bu olaylar, Türk ordusunun Rusya karşısında aldığı ağır yenilgi sırasında oldu. Artık Rus ordusunun önünde İstanbul yolu açılmıştı. 1878 Ocak ve Şubat'ında hem ordunun yenilgisinin, hem de giderek kötüleşen ekonomik durumun başkentteki Türkler arasında uyandırdığı hoşnutsuzluk büsbütün arttı. Bu koşullarda, kendisine nicedir ayak bağı gibi gördüğü parlamento engelini ortadan kaldırmak isteyen Babıali, elinin kolunun serbest kalması için, hemen, bir fırsat gibi gördüğü Rusya ile barış görüşmelerini başlattı. Sultan Abdülhamit de zaten Mithat liberalizminin ürünü olan Meclisi Mebusandan nefret ediyor ve varlığına son vermek için nicedir fırsat kolluyordu. Parlamentodaki muhalif grubun son cesur eylemi, 13 Şubat 1878'de, bizzat sultanın başkanlığında gerçekleşen ve bakanların, ulemanın, subayların, Senato ve Meclis üyelerinin hemen tümünün katıldığı olağanüstü toplantıda Yenişehirlizade Ahmet Efendi'nin yaptığı konuşma oldu. Toplantıda Rus ordusunun İstanbul'a yürümesi tehlikesi ve bunun yaratacağı sorun-

lar ele alındı. Başbakan Ahmet Vefik Paşa, bütün üyelerden, ortaya çıkan duruma ve bu durumdan kurtulma yollarına ilişkin düşüncelerini bildirmelerini istedi. Sıra Yenişehirlizade'ye gelince, "Sultan çok önceleri, henüz böyle bir felaketten kurtulma şansı varken Meclisin fikrini almalıydı; şimdi, iş işten geçtikten sonra üzerinden her türlü sorumluluğu atıp kurtulmak ister gibi Bakanlar Kurulunun Meclise başvurması anlaşılır gibi değil!" dedi (256, s. 243). Bu muhalif çıkışlar sultanı çok öfkelendirdi ve aynı gün sultan Meclisi dağıtma kararı aldı. 14 Şubat'ta toplantı süresinin sonuna doğru Mebuslar Meclisi, bütçeyi bile görüşmeden sultanın buyruğuyla ne zamana kadar olduğu belirsiz bir şekilde dağıldı. Muhalefetin en aktif figürleri başkentten sürüldü. Bazı milletvekilleri bu arada Yenişehirlizade Ahmet Efendi kısa süreliğine de olsa, tutuklandılar. Böylece ilk Türk parlamentosunun varlığı sona ermiş oldu.

1878 yılı ilkbahar ve yazında iki kez Abdülhamit'i tahttan indirme ve Sultan Murat'ı yeniden tahta çıkarma girişimleri yaşandı. Bunlardan "Çırağan Olayı" adıyla tarihe gecen komplo, 20 Mayıs'ta acı bir şekilde bitti. Ali Suavi ve çoğu onun bulduğu kişilerden oluşan öteki komplocular Sultan Murat'ı Çırağan Sarayındaki tutsaklığından kurtarmaya çalıştıkları sırada muhafızlar tarafından yakalandıkları yerde öldürüldüler. Ali Suavi'nin anayasayı yeniden ilan etmek gibi bir niyetinin olduğu düşünülebilirse de komplocuların amacının tam olarak ne olduğu belli değildir. Yazın, Abdülhamit'e karşı, liderliğini bir memur olan Aziz Bey ile Yunan asıllı borsacı Kleantin Skalyeri'nin yaptıkları ikinci bir komplo daha düzenlendi. Bu grubun da amacı Murat'ı tutsaklıktan kurtarıp kaçırmaktı, ancak komplo ortaya çıkarıldı, komplocuların bir bölümü tutuklandı ve hüküm giydi, bazıları da yurt dışına kaçmayı başardılar[31].

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Türk Tarih Kurumu* dergisinde yayınladığı bir dizi ilginç makaleyle, bu komployu bütün ayrıntılarıyla incelemiştir (bkz.: 242; 243; 244; yine bkz.: 184, s. 145-147).

Meşrutiyet hareketinin cılız birer yankısı sayılabilecek bu iki darbe girişimini sultan kolaylıkla bastırabildi, çünkü darbeciler yığınlara dayanan, hükümet karşıtı ciddi bir örgütlülükten yoksundular. Bu komplolar hiçbir şeyi değiştirmedi; parlamentonun dağıtılmış olması meşrutiyet hareketinin tam ve kesin yenilgisi anlamındaydı.

Yine de Abdülhamit anayasayı ortadan kaldırmaya cesaret edemedi. Yıllarca, neredeyse XIX. yüzyılın son günlerine dek anayasa metni resmî hükümet yıllıklarında bile yayınlanmaya devam etti. Parlamentonun dağılmasından sonra sultan ve hükümet, önceleri anayasa yürürlükteymiş ve Mebuslar Meclisi de bugün yarın toplanacakmış gibi davrandılar. Anayasaya göre kurulmuş olan Senato'nun 1880 yılı Nisan ayına dek yeni üyelerle tamamlanması da bu arada yaşanan bir başka ilginçliktir (256, s. 277). Dışişleri Bakanı Saffet Paşa 6 Kasım 1878'de Türk elçilikleri aracılığıyla yabancı basına servis edilecek genelgede şöyle diyordu: "Osmanlı İmparatorluğu anayasası... ülkenin temel yasası olarak varlığını sürdürmektedir. Sultanın iradesine boyun eğen tüm devlet memurları ve görevliler için anayasa bağlayıcıdır... Sultan her zaman halkının erinci, gönenci için çalışır... ve kendisinin tüm çabası, ülkede anayasanın bütün hükümleriyle hayata geçirileceği bir düzen kurmaya yöneliktir" (256, s. 249). Sultan ve Babıali, dış politikadaki etkisini göz önünde bulundurarak anayasayı bir süre daha tanımayı sürdürdüler; bu en azından onlara hızla eski gücünü kazanan despotik rejimlerini, anayasa örtüsü altında gizleme olanağı veriyordu. Anayasa'nın ilanından sonra Osmanlı topraklarının feodal-saltçı egemenliğin en kanlı suçlarının görülmemiş bir fütursuzlukla işlendiği bir arena haline gelmesi, tarihin iç karartan bir paradoksunu oluşturur.

Anayasa hareketinin yenilgiye uğraması, Türkiye'nin sonraki tarihi için önemli sonuçlar doğurdu. K. Marx, bu yenilginin, Türkiye'nin 1877-1878 Savaşı'nda yenilmesinin başlıca nedenlerinden biri olduğunu belirtiyor. Marx, 4 Şubat 1878'de

V. Liebknecht'e şunları yazıyordu: "... ve nihayet, Türklerin uğradıkları bu kesin yenilginin nedenlerinden biri de, İstanbul'da *devrimlerini zamanında yapamamış olmaları*dır; böylece eski saray-harem rejiminin simgesi niteliğinde biri, sultanın damadı, Damat Mahmut, savaşın gerçek yöneticisi olarak kaldı... bununsa, *Rus kabinesinin kendi kendine karşı bir savaş yönetmesinden hiçbir farkı yok*tu[32] (4, s. 247). Anayasa hareketinin yenilgisini hazırlayan pek çok neden vardı, ama bunların en önemlilerinden biri, hareketin toplumsal temelinin zayıf ve dar olmasıydı. Meşrutiyet rejiminin güçlenmesinden çıkarları olan toplumsal ve siyasal güçler henüz çok zayıftılar. Türk milli burjuvazisi yeni doğmuştu, ülke ekonomisi içindeki yeri henüz çok önemsizdi. İmparatorluğun Türk olmayan burjuvazisi ise, Panosmanizm sözünü dillerinden düşürmedikleri için Türk anayasacılarını desteklemiyorlardı. 60'lı ve 70'li yıllar anayasacılarının kentlerde ve kırlarda da yığınsal destekçileri yoktu. Feodal-klerikal gericilikle savaşımlarında halk yığınlarına dayanmayı değil sultana ve hükümete karşı komplolar düzenlemeyi yeğledikleri için onların da kentlerde ya da kırlarda yığınların desteğini aradıkları yoktu. Genç Türk aydınlarına hâkim olan kararsızlık ve ideolojik tutarsızlık, tarihsel olarak, bu insanların feodal-ağalık düzeniyle, muhafazakâr çevrelerle sıkı ilişkiler içinde bulunmalarından kaynaklanmaktaydı.

Meşrutiyet hareketi, yeni doğan Türk milli burjuvazisinin ilk ciddi güç denemesi olması bakımından tarihsel öneme sahiptir. Yeni oluşmakta olan sınıfın çıkarlarını yansıtan genç Türk aydınları, feodal-saltçı yönetime karşı verecekleri sonraki savaşımlarında kendilerine yardımcı olacak bazı siyasal mücadele deneyimlerini bu yıllarda kazandılar. Kendi hakları uğruna giriştiği legal mücadelede milli burjuvazi için bir okul işlevi gören ilk Türk parlamentosu bu anlamda çok önemli, ilerici bir adım olmuştur. 1877 Haziran'ında, "Keşke Almanya'da da

32 İtalikler Marx'a aittir.

İstanbul'daki gibi bir parlamento bulunsaydı!" diyen F. Engels, bu parlamentonun varlığına ve çalışmalarına büyük değer veriyordu (8, s. 216).

1876-1878 yıllarında zafer sevincini ve yenilginin acısını yaşayan 60'lı-70'li yıllar meşrutiyet hareketi, Türkiye'nin burjuva parlamenter monarşi yolunda kaydettiği ilk aşama olarak tarihte belirgin bir iz bıraktı. Aslında XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarındaki Jöntürk hareketinin temelini oluşturan güçler, bu yıllarda biçimlenmeye başlamıştı. Türkiye'nin siyasal tarihinde 60'lı-70'li yıllar meşrutiyet hareketiyle, "Yeni Osmanlılar"ın eylemlerini, Jöntürk hareketinin prelüdü olarak görmek yanlış olmaz. Hareketin içeriğini ve kapsamını belirleyen düşüncelerin oluşum ve gelişim tarihine bakıldığında da, meşrutiyet hareketinin, XIX. yüzyılın sonunda 60-70 yılları meşrutiyetçilerinin tüm temel şiarlarını benimsedikleri görülen Jöntürk hareketinin ilk aşaması olduğu söylenebilir.

III. BÖLÜM

60-70 Yılları Türk Anayasacılarının Toplumsal-Siyasal Görüşleri ve İdeolojileri

"Yeni Osmanlılar"ca başlatılan 60'lı-70'li yıllar meşrutiyet hareketinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve toplumsal yaşamına etkisi büyük oldu. İlk Türk meşrutiyetçilerinin, burjuva liberal fikirlerin doğuş ve gelişimine ve bu fikirlerin ülkede yaygınlık kazanmasına önemli katkıları oldu. Özellikle de "Yeni Osmanlılar", düşünceleriyle, Jöntürk hareketinin toplumsal-siyasal ve ideolojik platformu için bir temel oluşturdular. Bu yüzden "Yeni Osmanlılar"ın ve özellikle onların ideologları olan Namık Kemal, Ziya, Ali Suavi ve Mithat Paşa'nın, Osmanlı imparatorluğu'nun toplumsal, siyasal ve kültürel hayatının temel konularına ilişkin görüşlerini, devlet, hukuk, din, toplumsal ahlak konularındaki tutumlarını ayrıntılı olarak değerlendirmek gerekir.

"Yeni Osmanlılar"ın siyasal programlarını ve ideolojilerini eksiksiz ve açık bir şekilde yurt dışında çıkardıkları gazetelerde bulabileceğimiz gibi, hareketin liderlerinin ve ideologlarının kaleme aldıkları yazınsal yapıtlarda ve gazetecilik çalışmalarında da görebiliriz. "Yeni Osmanlılar"ın ideologları, özelikle N. Kemal ve Ziya, gerek gazete yazılarında, gerekse siyasal taşlama-

larında devletin doğuşu ve toplum yaşamındaki rolü konularına çok yer vermişlerdir.

Namık Kemal, devletin gelişme çizgisinde iki farklı aşama bulunduğunu belirtiyordu. İlk aşamada toplum ortaya çıkıyor ve bir dizi kuralla kendine çeki düzen verip toplumun tüm kesimleri arasında belirli bir mutabakata ulaşıyordu. İkinci aşamada ise çalışma hayatı düzenlenerek iş bölümü yapılıyor ve hükümet ortaya çıkıyordu. *Hürriyet*'in 20 Temmuz 1868 tarihli sayısında şöyle yazıyordu: "Toplumun tüm görevleri bizzat yerine getirmesi olanaksız olduğundan, bir imam seçmek ve hükümet oluşturmak zorunludur. Bu da, söz konusu fonksiyonları yerine getirmek için toplumun belirli sayıdaki üyelerinin temsilciliğinden başka bir şey değildir."

Namık Kemal'in çizdiği bu şemanın, İslam dogmalarının dışına çıkan, seküler bir şema olduğu açıktır. Buna karşılık, toplumsal hayatta karşımıza çıkan "iyi" ve "kötü" kavramlarını, N. Kemal, kaderle açıklıyor ve çözümünü de Müslümanların dinsel hukuku olan şeriata bırakıyordu. *Hürriyet*'in 24 Ağustos 1868 tarihli sayısında da şunları yazıyordu: "Toplum büyüyüp devletin ve hükümetin oluşmaya başlamasıyla, uygar toplumun her üyesinin genel yönetim işleriyle ilgili olarak kamuoyunu belirlemesine yardımcı olacak bir bağın varlığına gerek duyuldu. Bu bağ, ortak bir yönetimi gerçekleştirecek ve toplumun üyelerini koruyacak, şeriattır. Bunun yorumu toplumsal mutabakatla olur, ama temeli, tabii hukuktur. Bizde bu tabii hukuk, Kuran'da belirtilmiş olan ilahi adalettir." Şerif Mardin, Namık Kemal'in bu düşüncelerini, daha önce sözü edilen devletin doğuşu fikriyle karşılaştırarak, Namık Kemal'in düşünce dünyasının çift tabiatlı oluşuna dikkat çekiyor ve onun kuramında dünyevilikle dinselliğin bir arada yer aldığını belirtiyor (264, s. 293). Bizim görüşümüze göre, dinsel fikirlerin dünyevi-toplumsal fikirlerle ve İslam dogmalarının XIX. yüzyılın ortalarında genç Türk aydınlarının devletin ve hukukun doğuşuna ilişkin olarak yakından inceleme fırsatını buldukları

çeşitli Avrupa kaynaklı kuramlarla çelişmesi, "Yeni Osmanlılar" hareketi ideologlarının çoğu için geçerlidir.

Namık Kemal'in, toplumsal yapı ve devletin kuruluşuna ilişkin olarak hep geleneksel Müslümanlıkla burjuva liberal fikirlerin sentezine yöneldiği görülmektedir. Namık Kemal, "yasa, 'eşyanın tabiatı'ndan kaynaklanan ilişkiler bütünüdür," şeklindeki Montesquieu formülasyonunu benimsiyordu. Benimsediği bu düşüncenin çözümlemesine girişen Namık Kemal, *İbret* gazetesinde Montesquieu'nün formülasyonunun geleneksel Müslüman yasa anlayışıyla çelişmediğini savunuyordu; çünkü, ona göre, "eşyanın tabiatı"nın sahibi ve müellifi Tanrı'ydı. Voltaire'in, "Tanrı olmasaydı, bir Tanrı uydurmak gerekirdi" düşüncesini de, "insan davranışlarında ayırt edici tek ölçüt, dindir," anlayışının kanıtı olarak görüyordu (264, s. 314-318).

Namık Kemal'in bu sorunlara yaklaşımındaki iki başlılık, Onun Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerini değerlendirmesinde de görülür. *Hürriyet*'teki yazısında, bu gerilemenin şeriat buyruklarının gereğince yerine getirilmemesi sonucu olduğuna ilişkin kendi zamanı ve ortamı için geleneksel görüşü destekleyen Namık Kemal, şeriat ilkeleri ne zaman çiğnense devletin bundan zarar gördüğünü savunuyor ve şeriat Tanrı'nın koruyuculuğu altında bulunduğundan ve bundan dolayı da müstebitler şeriatı değiştiremediklerinden ülkenin geleceği için şeriat ilkelerine harfiyen uymak gerektiğini söylüyordu (87, 24, VIII. 1868, s. 2, 3). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin ana nedenini şeriat buyruklarının yerine getirilmemesinde gören Namık Kemal, Volney'in, imparatorlukların doğanın ve aklın doğal yasalarına uymadıklarında gerileyeceklerini savunan *Enkaz* adlı yapıtını çevirdi. Bu yapıtı Türkçeye çevirmekle Namık Kemal bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde doğal bilimlerin hakkını teslim etmiş oluyordu.

Devletin ve hukukun doğuş kuramları üzerine Ziya'nın değerlendirmelerinde de aşağı yukarı Namık Kemal'inkine benzer

bir çift tabiatlılık görülür. Ziya'nın bu konulardaki düşünceleri genel çizgileriyle Namık Kemal'inkine benzer. Ancak, Ziya egemenliği kullanan en üst makama özel bir önem vermiş ve bu en üst egemenlik makamındaki gerilemeyi, ülkenin gerilemesinin ana nedeni saymıştır (264, s. 340).

14 Aralık 1868'de *Hürriyet* gazetesindeki bir yazısında Ziya, toplumda egemenlik kurumlarının doğuşuna ilişkin görüşünü oldukça ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Ziya'ya göre önce, insanlarla onların seçtikleri yargıçlar arasındaki anlaşma vardı (87, 14. XII, 1868, s. 7-8). Böylesi bir toplumsal anlaşma kuramı, ilk anlaşmanın insanlarla Tanrı arasında gerçekleştiğine ilişkin Müslüman bakış açısına aykırı bir kuramdı (264, s. 346-347). Ziya'nın bu fikirlerinde, kuşkusuz, Rousseau'dan çevirdiği ve "toplumsal sözleşme", "ortak irade" gibi kavramlarla dolu olan *Emile*'de öne sürülen düşüncelerin etkisi büyüktü. *Emile*'in etkisi, insanlarla yargıçlar arasındaki ilk anlaşma düşüncesinde de görülüyor. Ziya, yargıçların rolünü, topluma karşı her zaman sorumluluk içinde olan toplumun ücretli hizmetkârları olarak tanımlıyor (87, 14. XII. 1868, s. 7-8). Bu, Rousseau'nun *Emile*'indeki, halkın kendisine ait olan egemenlik hakkını koşulsuz olarak devredemeyeceği düşüncesini hatırlatan bir düşüncedir. Ş. Mardin, Ziya'nın toplumun doğuş sürecine ve özellikle de bu sürecin analizine ilişkin kuramlarının, Rousseau'nun *Eşitsizliğin Doğuşu Üzerine Söylev* adlı yapıtında öne sürülen düşünceleri çok andırdığını da belirtmektedir (264, s. 344).

"Yeni Osmanlılar"ın ideologları, kendilerine ait, özgün devlet ve hukuk kuramları yaratmasalar da, ilerici Avrupalı düşünürlerin düşüncelerini, özellikle de Fransız aydınlanmacıların düşüncelerini Türkiye'de yaymak için gösterdikleri çabalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve siyasal düşünce tarihinde ilk adım olması bakımından önemli ve niteliksel olarak da yeni bir adımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmesini amaç edinen "Yeni Osmanlılar"ın gösterdikleri tüm bu çabalar, dünyayı kavrama ve siyasal sorunların

çözümü gibi önemli konularda genç Türk aydınlarını geleneksel Müslüman düşünce dünyasının sınırları dışına çıkardı.

Türk anayasacılık hareketinin siyasal programının oluşmasında, ilk kez Namık Kemal'in yazılarında tüm kanıtlarıyla açıklığa kavuşturulan egemenliğin ayrılmazlığı ilkesinin kuramsal anlamda önemi büyüktür. "Egemenlik hakkı herkese aittir" diyordu Namık Kemal (87, 20. VII. 1868, s. 1) ve bu düşüncesini *"Anayasal Rejim Üzerine Mektuplar"* adlı dizi yazılarında ayrıntılarıyla açıklıyordu. Bu yazılarında, devletin varlığının doğuştan belirli hakları olan yurttaşların fikir birliğine dayanması gerektiğini, bu hakların sağlanmasının ise devletin görevi olduğunu savunuyordu. Halka ait olan egemenlik hakkı, değişik yollarla belirli bir gruba devredilecek olmakla birlikte, en iyi devlet şekli, kişi hak ve özgürlüklerini en düşük düzeyde tehdit eden devlet şekliydi (bkz.: 251, s. 210-211).

Namık Kemal'in bu düşüncelerini değerlendiren Niyazi Berkes, İslam felsefesinde ve hukuk sisteminde doğal hukuk doktrininin bulunmadığını, bundan dolayı da Namık Kemal'i, liberalizmin özünü ve halk egemenliğinin önemini anlayan ilk Müslümanlardan biri, belki de birincisi saymak gerektiğini belirtmektedir (251, s. 211).

Tüm bu düşünceleri İslam normlarıyla uzlaştırmak gerektiğini söyleyen Namık Kemal, siyasal egemenliğin kanuniyetinin iki koşulun yerine getirilmesiyle sağlanabileceğini savunuyordu: Bu iş önce halkın rızasına dayanmalı, sonra da soyut "iyi" kavramına dayanan yasayla uyum içinde olmalıydı. Ama yukarıda da belirtildiği gibi "iyi" ve "kötü" kavramları, Namık Kemal'e göre içerikleri şeriatça önceden belirlenmiş kavramlardı. "İslamda iyi ve kötü, soyut iyinin simgesi ve hakikatin en yüce ölçütü olan şeriat tarafından belirlenmiştir" diye yazıyordu Namık Kemal (251, s. 212). Bundan da halkın doğal haklarının, dinsel İslam hukukuyla sağlanacağı gibi bir sonuç çıkıyor. N. Berkes'in de belirttiği gibi, doğal hukuk doktriniyle şeriatın bağdaştırılması, 1872 yılında yazdığı "Hukuk" başlıklı makalesinde doğal hukuk doktrini-

ne ilişkin eski düşüncelerinden uzaklaştığı görülen N. Kemal'in düşünce sisteminde hep var olan bir şey değildir (251, s. 212).

Anayasacılık hareketinin ideologları, şeriat ilke ve normlarıyla meşruti yönetim düşüncesinin kuramsal olarak bir uzlaşı içinde olmasına büyük önem verdiler. Liberal reformizmin İslam dininin ilke ve koşullarıyla bağdaştırılması "Yeni Osmanlılar"ın ideolojilerinin en ayırt edici özelliklerinden biridir. Doğu'nun dinsel ilkeleriyle, Batı'nın bilimsel başarılarının birleştirilmesi gerekliliğini savunan Namık Kemal, bu düşünceyi en açık ve en doğrudan dile getiren kişilerden biridir (76, s. 5).

XX. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm siyasal ve toplumsal hayatında İslam'ın büyük rolü, herkesçe bilinen bir gerçeklik. Pek doğaldır ki, genç Türk burjuva liberal hareketinin militanları da imanlı Müslümanlardı ve çok önemli bir tarihsel gerçeklik olarak belirtmek gerekir ki, toplumsal-siyasal ideallerini gerçekleştirme yolunda dinden aktif bir müttefik olarak yararlanmak istiyorlardı. K. Marx'ın 25 Mayıs 1876 günü F. Engels'e yazdığı mektuptaki sözlerinde ne kadar haklı olduğu görülüyor: "Hatırlar mısın, geçenlerde Türkiye'den söz ediyorduk ve ben sana orada Kuran'a dayanan, püriten bir parti kurulabileceğinden söz etmiştim. Şimdi bunun gerçekleştiği görülüyor" (3, s. 13).

"Yeni Osmanlılar" yurt dışı yayınlarında ve çeşitli yapıtlarında, durmadan ve üsteleyerek, İslam ilkelerinin meşrutiyet yönetimiyle bağdaştığı fikrini yaymaya çalışıyorlardı. *Hürriyet* gazetesinde, "Halkın yönetimi işlerinde meşruti fikirlere dayanan şeriatımız, keyfilikle asla bağdaşmaz" deniliyordu (87, 9.XI.1868, s. 3). 7 Eylül 1868'de yine aynı gazetede Namık Kemal şöyle yazıyordu: "Biz meşruti bir yönetim istiyoruz. Biz bir meclisi mebusanımız olsun istiyoruz... Bu isteklerimizde de dine dayanıyoruz" (87, 7.IX.1868, s. 8).

Bu arada "Yeni Osmanlılar"a katılan tanınmış Türk devlet adamlarından Tunuslu Hayrettin Paşa 1868 yılında, İslamı dog-

malarıyla anayasal reformların bağdaşabilirliği konusunu ele alan ve döneminde büyük ün kazanan "Müslüman Devletler İçin Reformların Gerekliliği" adlı bir broşür yayınladı[1]. Broşürünün bir yerinde Hayrettin Paşa aynen şöyle diyordu: "İslam hukukunun siyasal ve dinsel konuları üzerine yazan tüm yazarlar, yasanın gücüyle ilgili yorumlarında aynı fikirdedirler ve hatta hükümdarın yetkilerinin büyük bölümünün devredilmesinin, hükümdarlığın kısıtlanması olmadığı gibi, tam tersine bunun İslam dininin hükümdara verdiği egemenlik haklarından biri olduğu görüşündedirler. Burada söz konusu olan yalnızca imparatorluğun eski kurallarının ihya edilmesidir" (128, s. 25).

İslamın temel ilkeleri gereğince, toplumsal işlerin toplumsal müzakereler yoluyla yürütülmesi gerektiğini söyleyen Ali Suavi de aynı düşünceyi bir başka biçimde açıklamış oluyordu (134, B1. 1, s. 225). Ali Suavi, yeni ekonomik ve siyasal kuruluşların ortaya çıktığı çağdaş dünya koşullarında İslam dininin son derece yararlı olduğunu ve toplum için gerekli her şeyin İslam dininin hükümlerinden çıkarılabileceğini savunuyordu. Ali Suavi'nin siyasal görüşlerinin Kuran'a ve erken İslam hükümlerine (İslamın orijinal kaynaklarına) dayandığını söyleyen Şerif Mardin, Suavi'nin Müslüman devletlerin gerileme nedenini devlet işlerinin din işlerinden ayrılmasında gören ve genelde İslam'ın köklerine kadar inen bir pürist [selefiyeci] olduğunu belirtiyor. (264. s. 374). Namık Kemal 1872'de *İbret*'te şunları yazıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu dinsel ilkelere dayanan bir devlettir ve eğer bu ilkeler çiğnenecek olursa devletin siyasal varlığı tehlikeye düşer" (255, s. 226). Namık Kemal, şayet kendisi anayasa taslağının hazırlık çalışmalarına katılabilseydi, her madde için devlet kararlarını Kuran hükümlerine uygunluk açısından denetleyen şeyhülislamdan fetva alacağını belirtiyordu (87, 14. IX.1868, s. 7).

1 Tunuslu Hayrettin Paşa ve yapıtı için bkz.: (257, s. 200-202; 262, s. 66-69; 264, s. 385-395; 255, s. 228-231).

Yüce bir din otoritesini kaynak göstermenin, siyasal savaşın pratik hedefleri açısından önemli olduğuna hiç kuşku yok. Tüm bunlar 1876 meşrutiyet mücadelesinde büyük bir rol oynadıysa da, "Yeni Osmanlılar"ın bu düşüncelerini yalnızca etkili dinsel çevrelerin desteğini arkasına alma çabası olarak değerlendirmek de pek doğru olmaz. Böylesi bir açıklama, hareketin ideolojisine yalınkat bir bakış anlamına gelir. Bu yüzden 60-70 yılları Türk meşrutiyetçilerinin ideolojilerinde, XX. yy.'ın 70'li yıllarında Mısır'da burjuva-milliyetçi hareketin bir bölümü olarak kendini gösteren, daha sonra, XIX. yy.'ın sonlarında ise başlı başına bir İslam reformu hareketi olarak büyüyen Müslüman reformu hareketinin fikirlerine benzer yanlar görmek daha doğru olur (bkz.: 172, s. 110-139; 157, s. 7-12). Ne olursa olsun, gerek "Yeni Osmanlılar"da, gerekse Mısırlı Müslüman reformcularda, devlet yönetimini yeni toplumsal koşullara göre düzenlerken İslamiyetin çok yararlı bir ideolojik temel olacağını kanıtlama arzusunun çok belirgin olduğunu görmemek mümkün değil.

60-70 yılları anayasacılık hareketinin ideologları, belirgin bir biçimde aydınlanma hareketinin etkisi altındaydılar. O yıllarda bu tür fikirler "Yeni Osmanlılar"ın düşünce dünyalarında hep en ön planda yer alıyor ve grubun toplumsal ve kültürel ilerleme mücadelesinin önemli bir aracı olarak görülüyordu.

Namık Kemal, düşünce dünyasını etkileyen Avrupalı düşünürleri kendisi açıklıyordu: Montesquieu ve yapıtı *Kanunların Ruhu*, Rousseau ve *Toplumsal Sözleşme*, Volney ve onun tarihsel yapıtları, Locke ve yapıtları (bkz.: 264, s. 332-333). XVIII. yy. Avrupa kültürünün bu büyük temsilcilerinin etkisi N. Kemal ve Ziya'nın pek çok kuramsal yapıtlarında görülür. Özellikle de yukarıda sözünü ettiğimiz, devletin insanların gönüllü fikir birliğinden doğduğu fikri, aslında toplumsal sözleşme kuramının onların yapıtlarına yansımasından başka bir şey değildir. Egemenliğin halka ait olduğu düşüncesini de Namık Kemal

Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme*'sinden almıştır. Namık Kemal'in kuramsal görüşlerindeki başka önemli bir nokta olan yasama ve yürütme erklerinin ayrılması fikri de (ki bundan daha sonra söz edeceğiz) Montesquieu'den alınmadır.

Namık Kemal'in doğada ve insan toplumunda var olan başlangıçtaki uyum inancında da aydınlanma düşüncesinin etkisi görülür. Şöyle yazıyordu N. Kemal: "Düzen, başlangıçta eşyanın kendinde var olan uyumla gerçekleşir. Bir koca fabrikanın en küçük bir çarkı yerinden çıksa, fabrikanın öteki aletleri de bundan zarar görür; Jüpiter'in en küçük uydusu bile yörüngesini değiştirse, güneş sistemimizin tüm düzeni altüst olur" (264, s. 306).

Rousseau, Voltaire ve Montesquieu'nün yapıtlarını incelemeleri hiç kuşkusuz ilk Türk meşrutiyetçilerinin siyasal fikirlerinin biçimlenmesini önemli ölçüde etkiledi. Çünkü bu düşünürlerin yapıtları, feodal-saltçı yönetimleri sert bir dille eleştirmekte ve meşruti monarşi fikirlerini yaymaya çalışmaktaydı. Özellikle de despotizm diye adlandırdığı saltçılığa karşı, -ona koşullar dayatarak ve böylece onu sınırlayarak meşruti bir monarşi uğruna- mücadele eden Montesquieu'nün yapıtlarını yakından tanımaları, ilk Türk meşrutiyet hareketinin siyasal programının ete kemiğe bürünmesinde önemli rol oynamıştır (156, s. 273).

Ziya'nın ekonomik ve siyasal ilerleme üzerine görüşleri üzerinde de aydınlanma düşüncesinin etkisi tartışılmazdır. 6 Temmuz 1868 tarihli *Hürriyet*'te şöyle yazıyordu Ziya: "Çağımız insanlığın gençlik çağı olduğundan özgürlük fikri yeryüzünde yatağından taşan bir sel gibi yayılıyor, bu yüzden de tiranların hiçbir korunma çabası -tutuklamalar, sürgünler, hatta ölüm cezaları- bu seli durduracak bir set oluşturamayacaktır" (87, 6.VII.1868. s. 2).

XVIII. yy. Avrupa aydınlanmacılarının ilkelerini izleyen "Yeni Osmanlılar", halkın eğitilmesini, insanlığın toplumsal, siyasal ve kültürel ilerleyişinin temeli olarak görüyorlardı. Türk aydınlanmacılarının görüşlerini genel çizgileriyle Namık Kemal

şöyle açıklıyordu: "Çağımızda eğitim ve aydınlanma her halkın hayat kaynağıdır" (76, s. 44-45).

Ziya da bir şiirinde şöyle diyordu:

İster isen anlamak cihanı
Öğrenmeli Avrupa lisanı
Etmiş orda fünun terakki
Tahsilden eyleme tevakki
Bilmek gerek andaki fününu
Terkeyle taassubu cününu
Ansız kişi tam şair olmaz
Sende var ise eğer hamiyet
Tahsiline eyle sarfı himmet
Ta milletin ide istifade
Kıl tercüme anları ziyade.
(163, s. 24-25).

1867 yılı Ocak ayında *Muhbir*'in İstanbul baskısında Ali Suavi, eğitim düzeyinde Avrupa'ya yetişmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi gelişme düzeyinin yükseltilmesi için Avrupa'nın bilgilerinden yararlanmak gerektiğini yazıyordu (264, s. 369).

Ülkenin bilinen koşullarında, Avrupa ülkelerinin en önemli bilimsel ve kültürel başarılarından yararlanmak gerektiği fikri, "Yeni Osmanlılar"ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel geri kalmışlığının nedenlerine değinen tüm makalelerinde yer alıyordu. "Yeni Osmanlılar", özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel geri kalmışlığını ve eğitim işlerinin inanılmaz kötü yürütülmesini, ülkenin ekonomik ve kültürel ilerlemesinin önündeki en büyük engeller olarak görüyorlardı. Ziya, "Halkımızın geri kalmışlığının temel nedenlerinden biri, yeterli eğitim ve bilgi alma olanaklarından yoksun olmasıdır" diyor ve bu görüşünü Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitime ayrılan paranın ancak eğitim bakanlığı ve teşkilatlarındaki memurların maaşlarıyla önemsiz başka bazı giderleri karşılayacak düzeyde olmasıyla temellendiriyordu (77, s. 62-63).

Mithat Paşa da milli eğitimin yeniden ele alınmasına büyük önem veriyordu. Kendisi Tuna vilayeti valisiyken Eğitim Bakanlığına ilk öğretimin tüm yurtta zorunlu olmasının önemini vurgulayan bir mektup yollamıştı. Mithat Paşa ayrıca, rüştiyelerdeki eğitimin iyileştirilmesi için buralarda verilen derslerin çeşitlendirilmesini, ders saatlerinin çoğaltılmasını ve yabancı dil derslerinin konulmasını öneriyordu (88, s. 75-85).

"Yeni Osmanlılar", Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Türk ve Hristiyan halkları arasındaki büyük kültür ve eğitim farkı üzerine de önemle eğildiler. Üzerlerindeki ekonomik ve siyasal baskıya karşın imparatorluğun Müslüman olmayan halklarının, özellikle de Bulgarlar, Ermeniler ve Yunanlıların Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel cemaatlerinin özerk okul hakkını kullanarak eğitimde Türklere göre daha yüksek bir düzeyde oldukları bilinen bir gerçektir. Ziya'nın bu durumdan üzüntüyle söz etmesi dikkate değer. Ziya, Ermeniler ve Yunanlılar arasında on yaşına kadar ana dilinde okuma yazmayı öğrenmeyen bir çocuğa pek rastlanmadığını, oysa Türkler arasında on beş yaşında pek az kişinin iki üç satır bir şey yazabildiğini ve gazete okuyabildiğini belirtiyordu (87, 27.VII.1868, s. 3).

"Yeni Osmanlılar"ın tüm bu düşüncelerinin, Eylül 1869'da ulusal eğitimi düzenleyen ve hazırlık çalışmalarına "Yeni Osmanlılar" hareketinin üyelerinden, önde gelen Türk eğitimcisi Ebuzziya Tevfik'in de katıldığı Organik Yasa'nın çıkarılmasını sağlayan havayı etkilediğine kuşku yok. XX. yy.'ın 60-70 yılları, Türk eğitim tarihinde tam bir dönüm noktası oldu; bu kuşkusuz "Yeni Osmanlılar"ın üstün çabalarıyla elde edilmiş bir sonuçtu (bkz.: 159, s. 34-63). Türk aydınlanmacılarının yoğun çabalarıyla İstanbul'da bir "Müslüman Eğitim Cemiyeti" kuruldu. İstanbul'da birkaç ilkokul açan Cemiyet, 1873'te kendi lisesini de açtı. Cemiyetin ilkokullarından birinde Namık Kemal'in yurt dışına gidene dek Türkçe yazı dersi vermesi dikkate değer.

Namık Kemal ülkede eğitimin gelişmesi için hayatının son günlerine dek mücadele etti. 1880 yılında meşrutiyet hareketinin yenilgisinden sonra Midilli Adası'nda sürgün bir memur olan Namık Kemal, II. Abdülhamit'e adanın ve halkın gereksinimlerini ayrıntılarıyla dile getiren bir mektup gönderdi. Bu mektupta N. Kemal her şeyden çok adadaki halkın eğitim düzeyinin içler acısı haline sultanın dikkatini çekiyordu. Namık Kemal insanlığın gelişmesinde eğitimin büyük rolü olduğunu ve Midilli'deki "okulların acınacak durumda, halkın mutlak çoğunluğununsa kara cahil olduğunu" derin bir acıyla bildiriyordu. Mektubunda adadaki Hristiyanların eğitim düzeyinin daha yüksek olduğunu belirten N. Kemal, Hristiyanların eğitim sorunuyla dinsel cemiyetlerin ilgilendiğini, Türk okullarını ise memurlarının maaşlarını güçlükle ödeyebilen hükümet organlarının yönettiğini belirtiyordu. Namık Kemal, her köyde bir ilkokul açtıktan sonra zorunlu ilk öğrenim yasasının uygulanmasını, ortaokulların birinci basamağının, yani rüştiyelerdeki öğretim programının yeni konulacak derslerle genişletilmesini, ayrıca sanat okulları kurulmasını öneriyordu (120, s. 246-249).

"Yeni Osmanlılar" gazetelerinde ve öteki yayınlarında da, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve siyasi durumunu net bir biçimde tespit etmeye ve imparatorluğun ilerlemesini sağlayacak yolun belirlenmesine büyük önem verdiler.

İlk Türk anayasacıları yapıtlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gitgide kötüleşen iktisadi durumunu son derece ayrıntılı bir biçimde inceliyorlardı. N. Kemal 10 Ağustos 1868 tarihli *Hürriyet* gazetesinde doğal koşullar çok uygun olduğu halde, ülkede tarımın, ticaretin ve zanaatçılığın bütünüyle gerilediğini ve kötüye gitmeye başladığını yazıyordu. Ziya, 1869'da devletin yıkılmakta olduğuna dikkat çekerek, "memleketin yangın yerine benzediğini, nereye baksa yıkılmış köyler, viraneler gördüğünü" yazıyordu (77, s. 12).

"Yeni Osmanlılar", insanların ödeme güçlerinin üstündeki vergileri ve bu vergileri toplama yöntemlerini, tefeciliği ve bit-

mez tükenmez suistimalleri ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun iç nedenleri olarak görüyorlardı. Vergilerden söz ederken de, bunların tümüyle halkın ödeme gücünün üstünde olduğunu ve halkı perişan ettiğini belirtiyorlardı. Namık Kemal vergide ölçünün hepten kaçırıldığından söz ederken vergilerin "birçok yerde halkın ağaç kökü ve otla beslenmesine yol açacak" düzeyde yüksek olduğunu yazıyordu (87, 31.VIII.1868, s. 1). Aşarın, dolaylı vergilerin ve öteki haraç ve keseneklerin toplanması ile askere almalardaki suistimallerin halkı nasıl perişan ettiğini Ziya şöyle anlatıyordu: "Tanzimat'a kadar her bölgenin birkaç mütegallibenin elinde bulunması gibi bugün de bölgeler etkili kişilerin ve meclis üyelerinin (valilere bağlı yerel meclis üyeleri –*Y.P.*) ellerinde bulunuyor. Bu kişiler halka istedikleri gibi zulmediyorlar." (77, s. 12-13).

"Yeni Osmanlılar", vergilerin toplanmasında kesenek sistemini, köylünün perişan olmasının ve tarımın gerilemesinin ana nedenlerinden biri sayarak bu sisteme karşı çıkıyordu. Ziya, kesenek sisteminin halkı tam anlamıyla yıktığını, çünkü onda bir olması gereken tutarın sekizde bire, yedide bire, hatta ürünün beşte birine yükseldiğini belirtiyordu. Aynı zamanda tefecinin ağına düşen köylünün, yaşamının sonuna dek ondan yakasını kurtaramadığını söyleyerek, tefeciliği de sert bir dille yeriyordu (77, s. 55-56, 58-59).

Bazı somut olgulara bakarak, "Yeni Osmanlılar"ın ana vergi olan aşarın kaldırılmasını gerekli gördüklerini düşünebiliriz. Örneğin Namık Kemal bu verginin çok ağır olduğunu vurgulayarak, başka birtakım vergilerde artırıma gidilmesiyle bu verginin kaldırılabileceğinden söz ediyordu (223, s. 246-247). Mithat Paşa Bağdat valisiyken, hurmadan alınan doğal vergiyi, para olarak alınan vergiyle değiştirmişti (135, Cilt V, s. 304).

Görüldüğü gibi "Yeni Osmanlılar"ın, genellikle ılımlı olduğu söylenebilecek bir tarım programları vardı. Bu program, kesenek sisteminin kaldırılmasından ve tefeciliğin sınırlandırılmasın-

dan öteye geçemiyordu. Bundan başka "Yeni Osmanlılar" tarımda bilimden yararlanılması için de mücadele ettiler. N. Kemal, Avrupa devletlerinin tarımdaki başarılarından yararlanmayı ve örnek işletmeler kurmayı öneriyordu (223, s. 246).

"Yeni Osmanlılar" ülkedeki sanayinin durumundan söz ederken, despotik rejimin ve yabancı malların rekabetinin sanayinin gelişmesine engel olduğunu belirtiyorlardı. Ziya, Osmanlı İmparatorluğu'nda el sanatlarının ve ticaretin gerilemesinin nedeni olarak ülkedeki despotik rejimi ve yabancı rekabetini görüyordu (87, 3.V.1869, s. 8). Yerli endüstrinin gerileme nedenlerine değinen N. Kemal, şunları söylüyordu: "İthal mallarından %5, yerli üretim mallarından ise %8 oranında gümrük vergisi alınıyor. Sanki özellikle yerli endüstriyi parçalama amacı güdülüyor" (87, 31.VIII.1868, s. 1).

Türk milli burjuvazisinin çıkarlarının sözcüsü olan "Yeni Osmanlılar", yabancıların kapitüler ayrıcalıklarının kaldırılmasını ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa devletleri arasındaki ticaret anlaşmalarının –ki bu anlaşmalarda haklar eşit değildi– yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini oldukça sert bir dille savunuyorlardı. "Yeni Osmanlılar", yabancıların 1867 yılında tanınan bir hakla, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak edinebilmelerine de karşı çıkıyorlar ve sultan hükümetinin bu kararını, ülkenin iktisadi ve siyasi durumunun zayıfladığı koşullarda yerli sanayinin, tarımın ve ticaretin gelişmesinin açıkça savsaklanması olarak görüyorlardı (87, 16.XI.1868, s. 2).

"Yeni Osmanlılar"a göre hükümet, ülke ekonomisi üzerinde yıkıcı etkisi olan bir maliye politikası izliyordu. "Yeni Osmanlılar" hemen bütün yazılarında ve yayınlarında, dış borçların ülkenin ağır ekonomik durumunu büsbütün ağırlaştırdığını ileri sürerek, hükümeti Kırım Savaşı'ndan sonra büyük dış borçlar aldığı için amansızca eleştiriyorlardı. Ziya şöyle yazıyordu: "Borçlanmasız bir hayat ve Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için borçlanma dışında bir yol düşünülemez olmuş ve

borçlanma devletin temel davranış biçimine dönüşmüş durumda. Eskilerinin kapatılması için yeni ve daha büyük çukurların açılması gibi dış borçların ödenmesi de ancak yeni borçlar alınarak gerçekleştirilebiliyor. Bugün devletin maliyesi o durumda ki, devlet hazinesi her yıl gelirlerinin üçte birini, hatta yarısını borç faizlerinin ve anaparanın ödenmesine ayırmak, bu paranın da yaklaşık yarısını yurt dışına göndermek zorunda. Bunun sonucu olarak da imparatorluk iflas etmiş durumda; halk derin mutsuzluk içinde (94, s. 47-48). Ziya yazısının devamında bu durumdan dolayı memurların 8-10 aydır, subaylarınsa 15-20 aydır aylıklarını alamadıklarını, devlet aygıtının çözüldüğünü, kötü donatılan, iğrenç biçimde giydirilen orduda hırsızlığın alıp yürüdüğünü belirtiyordu (94, s. 49).

Hürriyet'in bir sayısında da, borçların milletin görüşü ve onayı alınmaksızın salt yüksek mevki sahibi kişilerce yapıldığından söz eden bir makale yayınlandı. Makalede bu borçlardan, yalnızca Avrupalı bankerlerle onların İstanbul'daki temsilcilerinin çıkar sağladığı, sağlanan bu parasal kaynakların sultanın ve bakanların kaprislerinin yerine getirilmesine harcandığı, devlet ihtiyaçlarının hiç umursanmadığı belirtiliyordu (87, 16.XI.1868, s. 1-2).

"Yeni Osmanlılar" ülkenin içinde bulunduğu ağır mali durumdan sultanı ve hükümeti suçluyorlardı. "İnkılap", Sultan Abdülaziz'in 10 yıllık hükümdarlığında, devlet borçlarının 7 milyon liradan 100 milyon liraya çıktığına dikkat çekiyor ve "Aferin sultanın gösterdiği bu üstün gayrete!" diyordu ironik bir ifadeyle (230. Cilt I, s. 519).

"Yeni Osmanlılar" tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için önlemler alınısa ve hükümet de dış borçlar alarak ekonomik güçlükleri çoğaltmak yerine, ekonomik gelişmeyle ciddi olarak uğraşırsa, ülkenin gelirlerinin kesinlikle artacağına inanıyorlardı.

Böylece "Yeni Osmanlılar" ekonomik duruma ilişkin tüm çıkışlarında sınırlı da olsa imparatorluk ekonomisinin gelişmesine yönelik ilerici fikirler ileri sürüyorlardı[2].

"Yeni Osmanlılar", imparatorluğun meşruti monarşi devleti haline gelmesini, devletin ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlayacak ana araç olarak görüyorlardı. N. Kemal 17 Ağustos 1868 tarihli *Hürriyet*'te meşrutiyet yönetiminin ülkenin doğal zenginliklerinden yararlanılması, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, kamu haklarının korunması ve devlet hazinesinden suistimalin kaldırılması için gerekli koşulları yaratabileceğini yazıyordu (87, 17.VIII.1868, s. 3). "Yeni Osmanlılar", meşrutiyetin ülkenin tüm dertlerine deva olacağına inanıyorlardı. N. Kemal de, "Ülkede hüküm süren despotizm, israfçılık ile, halktaki inançsızlık ve güvensizlik, ancak meşrutiyet yönetiminin kabul edilmesiyle yok edilebilecektir" diyordu (87, 20.VII.1868, s. 3-4).

"Yeni Osmanlılar" Tanzimat reformlarının belli ölçüde ilerici bir yanı olduğunu kabul ediyorlardı. Ülkede "ilerlemenin filizlenmeye başlaması", Namık Kemal'e göre bu reformların bir sonucuydu (109, s. 24). Bununla birlikte "Yeni Osmanlılar", bu reformların ülkenin en önemli sorunlarını çözemediğini ve hükümetin denetimsizliğini ortadan kaldıramadığını da belirtiyorlardı (234, s. 845). Ziya, 1856 Tanzimat Fermanı'nı oldukça sert bir dille eleştiriyordu. İmparatorluğun tüm uyruklarının eşit olduğunu açıklayan bu fermanın ilanından söz ederken Ziya, bu eşitliğin her zaman sözde kaldığını, İstanbul'da büyük devlet memurları debdebe içinde yaşarken İzmit'te yoksul insanların besleyecek paraları olmadığı için bebelerini elleriyle boğup öldürdüklerini yazıyordu (87, 5.XI.1868, s. 3).

2 Yukarıda sözünü ettiğimiz, Namık Kemal'in Sultan Abdülhamit'e yazdığı ve Midilli Adası'nın durumunu açıklayan mektubu, aslında, "Yeni Osmanlılar"ın siyasi yayın organlarında tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesine ilişkin olarak 60'lı yıllarda formüle ettikleri programın aşağı yukarı aynısını, adadaki somut hayat üzerinden dile getiriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet rejiminin ilk açık programı 1868 yılında *Hürriyet*'te "Yeni Osmanlılar" tarafından açıklandı. *Hürriyet*'in 29 Haziran 1868'de çıkan ilk sayısında "Yeni Osmanlılar", hükümet eylemlerinin meşruti yönetim yardımıyla denetlenmesinin gereğini belirterek, yasama ve yürütme erklerinin ayrılması gerektiğini vurguladılar. *Hürriyet*'in yine aynı sayısında N. Kemal, bu taleplerin kuramsal temellerini açıkladı. Özgürlüğün insana Tanrı'nın bir ihsanı olduğunu belirten Namık Kemal, bir toplumun ancak, üyelerinin kişisel ve siyasal haklarından emin olduklarında özgür olabileceğini savunuyordu. Kişisel haklar tarafsız yargıçlarca gözetilmeli ve onların güvencesi altında olmalıydı; siyasal haklar ise erklerin ayrılmasına ve meşrutiyet yönetiminin kurulmasına bağlıydı (87, 29.VI.1868, s. 3-4)[3].

"Yeni Osmanlılar"ın hedefi, parlamenter meşruti monarşiydi. Hareketin önde gelenlerinin çoğu, seçilmişlerden oluşan bir yasama organına, yani bir parlamentoya sahip olunması gerektiği görüşündeydi. Ancak, gerek anayasanın içeriği, gerekse imparatorluğun gelecekteki yönetim sistemi olacak parlamenter düzenin kapsamı konusunda her kafadan farklı sesler çıkıyordu.

Namık Kemal, en önemli siyasal sorunlarda parlamentonun karar alması, sultanın bu kararı onaylaması ve hükümetin de onaylanan bu kararı uygulaması gerektiği fikrini savunuyordu.

Namık Kemal'in bu şeması, Türkiye'nin müstakbel anayasası için İkinci İmparatorluk dönemi (1851-1870) Fransız anayasasının örnek alındığını gösteriyordu. Bilindiği gibi bu dönemde Fransa'da temsilciler meclisi, üç farklı meclisten oluşuyordu: halkın seçtiği, kendi başına yasa hazırlama hakkına sahip olmayan yasama meclisi, üyeleri soylular ve din adamları arasından impa-

3 Şerif Mardin'in Namık Kemal'in "usul-ü meşveret" terimini çoğu kez "temsilciler hükümeti" anlamında, daha az olarak da "meşrutiyetçilik" anlamında kullandığını kabul ettiğini kaydedelim (264, s. 309). Bize göre işin özünü değiştiren bir nokta değildir bu. Ne olursa olsun, burada İslam dogmalarına en yakın meşruti yönetim anlamında bir deyiş arayışının söz konusu olduğu görülüyor.

rator tarafından atanan senato ve imparatorun tasarılarını temel kabul ederek yasalar hazırlayan devlet meclisi (148, s. 561). Namık Kemal *Hürriyet*'te Fransa'ya esenlik getiren İkinci İmparatorluk anayasasının Osmanlı İmparatorluğu'na da bütünüyle uyacağını yazıyordu (87, 14.IX.1868, s. 7). Sonraları, 1872 yılında, Namık Kemal bu kez *İbret* gazetesinde Belçika anayasasının da örnek alınabileceğini yazıyordu (264, s. 311). Fransız örneğini izlerken N. Kemal üç egemenlik organı kurmayı öneriyordu: Sultanın atayacağı 40-50 üyeden oluşan ve yasa tasarıları hazırlayacak olan Şûra-ı Devlet; Şûra-ı Devlet'in hazırlayacağı yasa tasarılarının onaylanması ve bütçenin denetimi için seçimle gelen Mebuslar Meclisi ("Şûra-ı Ümmet"); bunun kabul ettiği yasaları onaylayan, Senato ("Meclis-i Âyan") (bkz.: 87, 21.IX.1868, s. 6; 251, s. 213; 255, s. 224-225; 264, s. 311). Namık Kemal'in, prenslerin, önde gelen ulemanın ve önemli askerlerin girebilecekleri senatoyu, parlamenter rejimin dokunulmazlığının kendine özgü bir güvencesi gibi düşünmüş olması ilginçtir. Namık Kemal bu şekilde oluşturulacak bir senatonun, hem anayasanın hem de Mebuslar Meclisinin savunulması açısından gerekli olduğunu açıkça söylüyordu (230, c.I, s. 362). Onun bu düşüncesi, meşrutiyet hareketinin en radikal üyelerinin bile, ülkeye bir anayasa kazandırılması ve meşruti dönüşümlerin gerçekleştirilmesi mücadelesinde halk yığınlarına dayanma fikrinden uzak olduklarını gösteriyor. Onlar için müstakbel mebuslar meclisinin dayanağı halk değil, zadegân ve ulemadan oluşacak senatoydu.

Türk meşrutiyetçileri arasında anayasacı reformlara ilişkin başka tasarıları olanlar da vardı. Örneğin Halil Şerif Paşa'nın 1876 Mayıs'ında Rus elçisi N. P. İgnatyev'e, XVI. Louis Fransa'sı için Emmanuel Joseph Sieyés tarafından hazırlanan anayasa tasarısının Osmanlı İmparatorluğu için de uygun olabileceğini söylediği biliniyor (20, 1. 225)[4].

4 E. J. Sieyés: 1789 devrimi sırasında Fransız Kurucu Meclisinde Anayasacılar Partisinin yöneticilerinden, önemli bir Fransız aydınlanmacı.

Meşruti reformlar konusunda Ziya daha farklı düşünüyordu. O da Namık Kemal gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter rejimin kurulmasının gereğine inanmakla birlikte, hükümdarın haklarının sarsılmazlığına büyük önem veriyordu. Bir millet meclisi (mebuslar meclisi) kurulmasını önerirken, "sultanın meşru bağımsızlığı"nın kesinlikle kısıtlanmayacağını belirtiyordu. Ziya, sultana seslenerek şöyle diyordu: "Kulunuzun düşündüğü millet meclisi şeriat sınırları dışına çıkan bir şey olmadığı için, yeni sistemde de sultanın bağımsızlığı yine dinsel yasalara bağlı olacaktır. Örneğin, sizin iradenize karşı gelme olarak kabul edilebilecek eylemleri nedeniyle bakanların meclise karşı sorumlu olmaları, sizin bağımsızlığınıza niye halel getirsin? Bakanların halka zulmetme ve devlet hazinesini yağmalama hürriyetleri, sizin istiklalinizin bir işareti olarak görülebilir mi? Siz, kendinize böylesi bir istiklal ister miydiniz?" (87, 11.X.1869. s. 2).

Ziya, son derece ılımlı bir meşrutiyet yanlısı olan ve parlamentoyu, hükümdarı hırslı ve açgözlü yüksek mevki sahibi memurların "kötü etkisi"nden koruyacak bir danışma organı olarak gören ılımlı Türk aydın memur sınıfının bir temsilcisiydi. Namık Kemal'in başı çektiği daha radikal kanat ise, feodal saltçı yönetimin ancak anayasa ve mebuslar meclisinin yardımıyla ortadan kaldırılabileceğine inanıyordu. "Yeni Osmanlılar" arasında farklılaşan bu akımlar Ziya ve Namık Kemal'in aynı adı taşıyan yapıtlarında net olarak görülüyor.

Ziya, yurt dışında yazdığı ve rüya şeklinde kaleme aldığı ve başlığını da "Rüya" koyduğu makalede, Sultan Abdülaziz'i, yüksek mevki sahibi, kötü ve açgözlü kişiler tarafından aldatılmış iyi bir hükümdar olarak gösterir. Yapıtın başında parlamento kurulmasının gereğinden ve bakanların sorumlulukları gibi konulardan söz edilse de, daha sonra, devletin tüm sorunlarında karar mekanizmasının başında bulunan ve "Yeni Osmanlılar"a, özellikle de Ziya'ya kin besleyen veziri azam Ali Paşa'nın değiştirilmesi fikri ön plana geçer (77, s. 8-9, 15-16, 23). Yazarın bu

yapıtında savunduğu temel düşünce, ülkenin refaha ve selamete kavuşması için kötülerin işgal ettikleri makamlardan uzaklaştırılması ve sultanın mebuslar meclisini toplantıya çağırması yetecektir. M. C. Kuntay'a göre 1869 yılı Ekim ayında *Hürriyet*'in birkaç sayısında *Sultan Abdülaziz Han-Ziya Bey-Ali Paşa* adıyla yayınlanan Ziya'nın bu yapıtı Namık Kemal'i tedirgin etmiştir (230, c. I, s. 432). Kaygılanmakta haksız sayılmazdı N. Kemal. Çünkü Ziya'nın açıktan açığa *Hürriyet* okurlarına, kötü yürekli yöneticilerce aldatılmış "iyi yürekli sultan" inancı aşılamaya çalıştığı görülüyordu.

Namık Kemal ise kendi "Rüya"sında, "iyi yürekli sultan"ı değil, kendisini zincire vuranların elinden kurtulan ve insanlara görünen "özgürlük perisi"ni görüyordu (107, s. 20-21). Namık Kemal'in bu yapıtı, tutkulu bir özgürlük çağrısı ve despotlarla savaşta çınlayan bir milli marş gibi karşılandı. Türk gençliği N. Kemal'in yapıtını, kendine özgü bir özgürlük manifestosu olarak kabul etti. Bu yüzden Kemal'in "Rüya"sının gizlice çoğaltılarak elden ele dolaşması boşuna değildir (213, s. 34).

Cumhuriyet düşüncesinin Namık Kemal'e yabancı olmadığını kabul edebiliriz. *Hürriyet*'teki yazılarından birinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilinen nesnel koşulları göz önüne alındığında elbette ülkede bir cumhuriyet kurulmasından söz edilemeyeceğini dile getirmekle birlikte, prensipte cumhuriyet fikrini yadsımadığı görülmektedir. Şu sözler de Namık Kemal'in: "İlk doğduğunda İslam da kendine özgü bir cumhuriyet değil miydi?" (87, 14.IX.1868, s. 6). Namık Kemal'in oğlu ve biyografisinin yazarı Ali Ekrem, reformlar Namık Kemal'in fikirlerine uygun olarak gerçekleştirilmiş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyetten sonra cumhuriyet devletine dönüşebileceğini belirtmektedir (213, s. 56). Bunun epeyce abartmalı bir yargı olduğuna kuşku yok. Ancak Namık Kemal'in esas itibariyle devlet egemenliğinin cumhuriyet biçimini yadsımaması oldukça ilginç. İlk Türk anayasasının yaratıcısı sayılan Mithat Paşa hiçbir zaman

Osmanlı İmparatorluğu için cumhuriyet fikrini öngörmedi. Oysa kendisinin cumhuriyete ilgi duyduğu ve tanınmış Fransız burjuva cumhuriyetçisi Gambetta ile yazışarak bu yönetim biçimini incelediği biliniyor[5]. Türk araştırmacı Kenan Akyüz, "İnkılap"ı yayınlayan Mehmet Bey'in ve Hüseyin Vasfi Paşa'nın devlet şeklinin cumhuriyet olmasını istediklerini belirtiyor (248, s. 488).

Ali Suavi'ninse bu konuda son derece karmaşık ve kendine özgü bir tutumu vardı. Parlamenter rejim konusunda tam bir tutarlılık içinde olmadığı görülür Ali Suavi'nin. Kendisinin 6 Şubat 1868 günü *Muhbir*'de yayınlanan yazısının başlığı "Temsilî Meclis olmadan devlet var olamaz" idi. Ama kendisinin daha sonra, kötü bakanların basit bir şekilde temizlenmeleriyle ve şeriat yasalarına harfiyen uyulmasıyla İslam'a özgü adil bir sistemin, İslam'a dayalı bir demokrasinin var edilebileceğini savunduğu görülür (264, s. 377, 381). Ali Suavi 1870 Mayıs'ında *Ulum* dergisinde, Avrupa'daki parlamenter rejimlerden son derece kuşkulu bir dille söz eder. Bu yazısında, iyiden iyiye idealize ettiği antik cumhuriyet dönemi toplumlarına, "herkesin toplanıp devlet işlerini konuştuğu" o eski toplumsal yapıya dönüş çağrısı yapar. "Konuşanlar kimlerdi? Herkes! Yaşlılar, kadınlar, çocuklar; gören, duyan, bilen herkes. Her şey doğal biçimde hallediliyordu. Benim 'cumhur hakkı' olarak adlandırdığım bu salahiyet artık yok" (264, s. 382-383).

Öte yandan Ali Suavi, "Yeni Osmanlılar" arasında belki de sivil itaatsizlik fikrinin yayıcılığını yapan tek kişiydi. Her biri kendi düşünceleri çerçevesinde despotizme ve despotlara karşı yazı yoluyla protestodan ileri gidemeyen Namık Kemal ve Ziya'dan farklı olarak Ali Suavi halkı savaşa çağırıyordu: "Ey adalet isteyenler! Salyangozlar gibi başınız önünüzde dolaşmak istiyorsanız, tiranlar sesinizi yükseltmenize asla izin vermeyeceklerdir. Sizler, kölesiniz. Ancak kılıcınıza sarılıp şeref mey-

5 Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, 1946'da İstanbul'da yayınlanan anılarında bu konudan söz ediyor (bkz.: 255, s. 363).

danında varlığınızı gösterirseniz, tiranlara karşı koyabilirsiniz. Siz insansınız, özgürsünüz! Ey, insanlar! Bir Mehdi'nin gelip sizi kurtaracağına daha ne zamana kadar inanmaya devam edeceksiniz? Eleştiriden ve sorumluluktan azade emirlerin sırtınızdan elde ettikleri kazançtan vazgeçip size lütufta bulunacaklarını mı sanıyorsunuz?" (264, s. 378). Namık Kemal'le Ziya'nın 1867 yılında Ali Suavi'nin yayınladığı *Muhbir*'den ayrılmalarına neden olan ideoloji uyuşmazlığının temelinde de belki Ali Suavi'nin aşırı İslam püristi olması ve halkı açıkça sivil itaatsizliğe çağırması yatıyordu. Kimi araştırmacıların, sivil erkle dinsel erkin birbirinden ayrılması konusundaki ciddi fikir ayrılıklarının da "Yeni Osmanlılar" arasındaki ideolojik bölünmenin önemli nedenlerinden biri olarak gördüklerini belirtelim (217, s. 213-214).

Ülkelerinin ilerlemesi için verilecek mücadelede izlenecek yola ilişkin olarak "Yeni Osmanlılar"ın lider kadrosu içinde Namık Kemal'in son derece inançlı, ama barışçıl meşruti reformculuğundan, oldukça bulanık bir genel eşitlik ve özgürlük idealleri için aktif mücadele çağrısı yapan Ali Suavi'nin isyancılığına kadar birbirinden çok farklı fikirler vardı.

Bu düşünsel ayrılıkların temelinde yatan şeyse, "Yeni Osmanlılar"ın çekirdeğini oluşturan genç Türk aydınlarının feodal yapıyla, özellikle de bu yapının bürokratik aygıtıyla olan bağlarıydı. Bu olgu, "Yeni Osmanlılar"ın tutarlı olamayan, hatta çoğu kez birbiriyle çelişen düşünceler savunmalarına yol açtı. Hareketin liderlerinin ideolojik bir tutarlılık içinde olamamalarının ve iki başlı düşünceler savunabilmelerinin temelinde yatan şey, dünyevi ve ruhani başlangıç meselesiydi. İslam gelenekleriyle çağdaş Avrupa devlet kurumlarını ne pahasına olursa olsun bağdaştırmaya çabalamaları hem hareket için pratikte ciddi zorluklar yarattı, hem de liderler arasında düşünsel savrulmalara neden oldu.

"Yeni Osmanlılar"ın meşruti reformların gerekliliğine ilişkin ortak düşünceleri, hareketle doğrudan ilgisi olmayan bir kişinin

kaleme aldığı bir siyasal tezde de yankısını buldu. 1869 yılında İstanbul'da Fransızca olarak *Geçmişte ve Günümüzde Türkler* adlı bir kitap yayınlandı. Kitabın yazarı, 1848'de Türkiye'ye kaçan, Türkiye'de çalışan ve 1876'da Karadağ'da ölen Polonya asıllı Türk subayı Mustafa Celaleddin'di. Kitabında Türklerin son derece ilerici olduklarını, İslam dininin ise ilerlemeye engel olmadığını belirten yazar, Mebuslar Meclisi kurulmasını öneriyor, hatta mecliste imparatorluğun çeşitli halkları arasındaki dağılımı bile belirliyordu: 100 mebus Müslümanlardan, 101 mebus Müslüman olmayanlardan (25 Ermeni, 25 Bulgar, 14 Yunan vb.). M. Celaleddin'e göre meclis, yasaları çıkaracak ve bütçeyi denetleyecekti. Yazar, çift meclisli bir parlamento düşünüyor, senato kurulmasını gerekli görüyordu (255, s. 232-233). Görüldüğü gibi "Yeni Osmanlılar"ın anayasa tasarıları, kendi örgüt üyelerinin dışında da yandaşlar ve propagandacılar bulmuştu.

Ancak "Yeni Osmanlılar", 60'lı-70'li yıllar anayasacılık hareketleri içinde tek ideolojik akım değildi. Ülke burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan genç Türk aydınları imparatorluğun ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlamak ve imparatorluğu korumak için ciddi reformlar yapılmasını istese de, meşrutiyet hareketine eklemlenen feodal sultan bürokrasisinin bazı temsilcileri, bütünüyle başka amaçlar peşindeydi. Bir zamanlar çok kudretli olan imparatorluğun, devletin Türk olmayan ezilen halklarının ardı ardına başlattıkları kurtuluş savaşlarıyla ve yabancı sermayenin baskılarıyla gittikçe daha çok sarsıldığını ve neredeyse çökmek üzere olduğunu hisseden bazı yüksek mevki sahipleri, devletin toplumsal ve siyasal temellerine dokunmadan, yüzeysel birtakım reformlarla devleti toparlamak gibi bir çaba içine girdiler. Hayrettin Paşa'nın daha önce sözünü ettiğimiz "Müslüman Devletler İçin Reformların Gerekliliği" kitabı bunun en somut örneğidir.

Hükümdarın egemenliğinin sınırlandırılmasını savunan Hayrettin Paşa, "Hükümdarların da, hepimiz gibi insan tabiatına özgü birtakım zayıflıkları vardır," diyordu. "Onlar başkala-

rını yönetme yeteneğine sahiptirler. Ama bu yeteneğe sahipken ihtiraslarına yeterince gem vuramayabilirler... ya da ne böyle bir yetenekleri vardır, ne de hatta, enerjileri. Milletin yardımının, bakanların sorumluluğunun ve nihayet bir denetim mekanizması olmasının, birinci kategoriye giren bir hükümdarın, arzu ettiği refahı hayata geçirmesine asla engel olmayacağı gibi, onun yapıp eylediklerini kontrol etmek için çağrılmış insanları bu desteklerinden dolayı hükümdar hatta alkışlamalıdır" (128, s. 20). Hayrettin Paşa daha sonra şöyle diyordu: "Nitekim *Konsolosluğun ve İmparatorluğun Tarihi*[6] kitabının yazarı da eserini şu özlü sözle sonlandırmıyor mu: 'Devletin başındaki kişinin ne çok üstünlükleri olursa olsun, tek kişi yönetimi her zaman tehlikelidir.'" (128, s. 27).

Öte yandan Hayrettin Paşa meşrutiyet hareketini, pratikte, sultanın yapıp eylediklerinin yüksek mevki sahibi devlet görevlilerince denetlenmesine indirgiyordu. Hayrettin Paşa I. Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde (1520-1566) geçerli olan bir yasaya göre, devlet yönetiminin ve sultanın eylemlerinin bakanlarla ulemanın denetimine bağlı olduğunu, ulemanın, yanlış bir eyleminden dolayı sultanı uyarma, dine aykırı bir eyleminde ya da yasaya karşı geldiğinde de sultanı azletme hakkına sahip olduğunu belirtiyordu. "Böylece," diyordu Hayrettin Paşa, "ulemanın ve bakanların burada oynadıkları olumlu rol, Avrupa'nın meşruti devletlerindeki temsilciler meclisinin rolüyle aynıdır, hatta belki de ondan daha ulvidir, çünkü bu kontrolün gerektirdiği dünyevi düzene ilişkin gerekçelere, Müslümanlarda dinin gereklilikleri de eklemlenmektedir" (128, s. 34). Hayrettin Paşa hükümdarın eylemlerinin denetlenmesini istemekle birlikte, mebuslar meclisi ya da sultanı denetlemesi düşünülen başka bir temsilî organ, onun tasavvurunda, yüksek mevki sahibi kişilerden ya da ulemadan oluşacak özel bir kurul gibi bir şeydi. Burada, reformların kaçınılmazlığını hisseden feodal sultan bü-

6 Tiere'in eserinden söz ediliyor olsa gerek.

rokrasisinin önemli temsilcilerinin, parlamenter rejim düşüncesini kısırlaştırma ve onu bürokrasi aracılığıyla sultanın denetimi altına sokma isteği görülüyordu.

Gelecekte kurulacak meşruti monarşik rejimin niteliğine ilişkin baştan beri açıklanan tüm bu düşünceler, 60-70 yılları anayasacılık hareketinin ana ırmağında birleşiyordu. Ancak Avrupa aydınlanmacılarının en iyi geleneklerini izleyen ve meşruti reformlar yoluyla ülkelerinin toplumsal ve kültürel yönden kalkınmasını isteyen "Yeni Osmanlılar"ın en ilerici kesiminin çabaları, sultanla ilişkili feodal-bürokratik çevrelerin, tutucu-feodal normlarını ve düzenlerini koruyabilmek amacıyla, Batı'nın meşruti devletlerinin yönetimlerinden yalnızca biçimsel olarak yararlanma ya da yararlanıyormuş gibi yapma istekleriyle taban tabana zıttı. Belirtilen iki akım arasındaki çekişme, 1876 yılında, ilk Türk anayasa tasarısının hazırlanma çalışmaları sırasında büsbütün şiddetlendi.

XX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda en ciddi sorunlardan biri de milliyetler sorunuydu ve "Yeni Osmanlılar" bu konuya büyük önem verdiler. Türk meşrutiyetçilerinin, bu sorunun çözümüyle ilgili yaklaşımları, büyük devletlerin gerici yaklaşımlarıyla büyük benzerlik içindeydi. Hareketin önderleri Türkleri; Slav'ı, Yunan'ı, Bulgar'ıyla tüm Balkan halklarının, Ermenilerin, Arapların, Kürtlerin ve imparatorluğun öteki halklarının üstünde bir yere koyuyorlardı. "Yeni Osmanlılar" bu halkların ulusal kurtuluş hareketlerine de düşmanca yaklaşıyorlardı.

"Yeni Osmanlılar"ın programının en önemli maddelerinden biri, imparatorluğun bütünlüğünün kayıtsız şartsız korunmasıydı. Bu yüzden de imparatorluğun ezilen halklarının sultanın boyunduruğundan kurtulma çabalarına ve ulusal kurtuluş savaşlarında Avrupa devletlerinin desteğini sağlama isteklerine kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Karadağ'a bağımsızlık verilmesine de karşıydı "Yeni Osmanlılar". Yurtlarının bağımsızlığı ve özgürlüğü için çarpışan Karadağlılara, Ziya, "Haydutlar!" diyordu

(94, s. 31). "Yeni Osmanlılar", Avrupa devletlerinin baskısıyla Moldavya, Valahya ve Sırbistan'a bağımsızlık veren hükümeti sert bir dille eleştiriyorlardı. 1867'de Namık Kemal ve Ali Suavi, Sırbistan'daki Türk kalelerinden birinin Sırplara verilmesini ve buradaki Türk garnizonunun boşaltılmasını protesto ettiler (230, c. I, s. 470; 154, s. 370). Girit Adası'ndaki büyük Yunan ayaklanması sırasında "Yeni Osmanlılar" ayaklananların serbest bırakılmasına kesin olarak karşı çıktılar. Büyük devletlerin baskısıyla isyancıları serbest bırakan hükümeti eleştiren Ziya, böylesi bir politikanın imparatorluğun öteki halkları arasında, özellikle de Bulgarlar arasında ulusal kurtuluş hareketlerini artıracağını belirtiyordu (94, s. 35-38).

"Yeni Osmanlılar"ın liderleri ve ideologları imparatorluğun Türk olmayan halklarının bağımsız olarak gelişme hakkını yadsımakla kalmıyor, ulusal kurtuluş hareketlerini tarihsel olarak mahkûm eden teorik gerekçeler de bulmaya çalışıyorlardı. XX. yy.'ın 60-70 yılları genç Türk liberal meşrutiyet hareketinin en önemli ideo-politik tezi olarak biçimlendirdikleri Panosmanizm (Osmanlılık) doktrinini de bu amaçla tasarladılar. Doktrinin temelinde, "ortak yurt" olan çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki tüm halkların eşitliği ve birliği düşüncesi yatıyordu.

"Yeni Osmanlılar" öne sürdükleri bu düşünceyle aslında resmî bir Orta Çağ geleneği olarak tanımlanabilecek bir forma, yeni bir içerik kazandırmaya çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sultanın tüm uyrukları çok eskiden beri hep "Osmanlı" diye adlandırılıyordu. Enver Ziya Karal, XVI.-XVIII. yüzyıllar Osmanlı Devleti pratiğinde kendine özgü bir "hanedan Osmanlılığı"nın ("hanedana müstenit Osmanlılık")ın var olduğunu söylüyor (223, s. 297).

Ulusal kurtuluş hareketlerinin güçlü bir gelişme gösterdiği koşullarda Panosmanizm, "Yeni Osmanlılar" için imparatorluğun korunmasının gerekliliğinin en önemli ideolojik temelini

oluşturdu. Meşruti reformlara ilişkin ilkeler öne süren ve bunları hayata geçirmeye çabalayan "Yeni Osmanlılar", reformlardan sonraki devlette ulusal ve dinsel kökenli mücadelelerin tümüyle gereksizleşeceği için bunlara son verilmesi gerektiğini ileri sürdüler. İmparatorluk sınırları içindeki tüm halkların, "ümmeti Osmaniye" adını verdikleri bir çerçeve içinde birlikte yaşayabileceklerini savundular.

"Yeni Osmanlılar" gerçi imparatorluk halklarının ayaklanma nedenlerinden birinin de despotizm ve iktidarın keyfî davranışları olduğunu yadsımıyorlardı, ama onlara göre gerek Türkler, gerekse imparatorluğun öteki Müslüman halkları da en az Avrupa devletleri tarafından korunup kollanan Türk olmayan Hristiyan halklar kadar sıkıntı çekiyorlardı. Dahası, Türk fatihlerinin acımasız asimilasyoncu politikalarının herkesçe bilinen sonuçlarını göz ardı eden "Yeni Osmanlılar", imparatorluğun Türk olmayan halklarının, kılıç korkusundan çok, kendisine direnmeyen halklara her zaman adil davranmış olan Türk sultanının adaleti karşısında boyun eğdiklerini kanıtlamaya çalışıyorlardı. Mithat Paşa'nın 1878'de Paris'te yayınlanan *Geçmişte ve Gelecekte Türkler* adlı yapıtında bu belirttiğimiz noktaya ilişkin pek çok argüman sıralanıyordu (bkz.: 129).[7]

"Yeni Osmanlılar", imparatorluğun tüm halklarını inim inim inleten bugünkü despotik rejim ortadan kaldırıldı mı, tüm halkların tam bir anlaşma ve uzlaşma içinde olacakları refah ve mutluluk çağının başlayacağını savunuyorlardı. Mithat Paşa, meşrutiyet yönetiminin kurulmasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halkları için bir yeniden doğuş ve gelişme çağının başlangıcını oluşturacağını ve bunun, tüm Osmanlı halklarını sağlam bir birlik içinde bir arada tutacağını öne sürüyordu (106, s. 31-32). Böylece "Yeni Osmanlılar" meşrutiyetin ilanı sonucunda ulusal ve dinsel mücadelelere son verileceğini sanıyorlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması için tek

7 Bu kitap Türkçeye çevrilmiştir.

çareyi meşrutiyette görüyorlardı. Dolayısıyla Mithat Paşa'nın imparatorluğun Türk olmayan halklarının özgürlük savaşımlarına salt vatan birliği ve ortak yurtseverlik duygularıyla karşı konulabileceğini açıklaması rastgele yapılmış bir açıklama değildi (106, s. 14-15). Ali Suavi de "Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halklar, tek bir ulusu, Osmanlı'yı oluştururlar" diyordu (255, s. 221-222). Böylece "Yeni Osmanlılar", –bir kısmı içtenlikle ve safça, bir kısmı ise siyasal amaçlarla– meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm halkların "ortak vatan" sınırları içinde tek bir "Osmanlı ulusu"nu oluşturacağını savunuyorlardı. Planlarına göre müstakbel parlamento, imparatorluğun tüm halklarından seçilmiş temsilcilerden oluşacaktı. N. Kemal, *Hürriyet*'te mebuslar meclisinde bütün dinlerden temsilci bulunacağını yazıyordu (87, 7.IX.1868, s. 8).

Yürütülen propaganda çalışmalarının etkisiyle 70'li yılların sonuna doğru Panosmanist düşünceler ülkenin siyasal yaşamında dolaşıma girdi. Panosmanist düşüncelere Türk gazete ve dergilerinde her zaman rastlamak mümkündü; ilk Türk parlamentosunun oluşturulmasına ilişkin tartışmalarda da kavram sürekli olarak gündemde tutuluyordu. Bunun yanında, daha önce kullanılan "ümmeti Osmaniye" teriminin yerine, imparatorluğun tüm halklarını kapsayacak bir kavram olarak "Osmanlı milleti" teriminin gitgide daha sık kullanıldığı görülüyordu. Bu terim, parlamentonun, sultanın taht söylevine verdiği cevap metnine de girdi. Tartışmalarda daha sık kullanılır oldu. Devletteki üst düzey bir görevlinin 1877'de parlamentonun açılışı sırasında *Times* muhabirine yaptığı şu açıklama dikkate değer: "Bundan böyle bütün milletvekilleri Osmanlı'dır. Artık ne Müslüman, ne Yunan, ne Ermeni milletvekili vardır" (224, s. 497).

"Yeni Osmanlılar" sürekli imparatorluk halklarının birliği propagandasını yapıyorlar, ama devlette Türklerin egemen durumlarını reformlar sonrasında da korumaya niyetli olduklarını gizlemiyorlardı. Örneğin Namık Kemal yayınlanmamış maka-

lelerinden birinde imparatorluğun tüm halklarına birleşme çağrısı yaparken şöyle yazıyordu: "Ancak biz şunu da söylüyoruz: Hristiyanlar bizden iktidarı kendilerine vermemizi isterlerse, o zaman doğal olarak kendilerini hükümete almadığımız için yakınma hakkına da sahip olamazlar" (230, c. I, s. 186). Namık Kemal daha da ileri giderek imparatorlukta egemen konumda olmanın Türklerin hakkı olduğunu kuramsal olarak da kanıtlamaya girişti. "Hem sayıca çoklukları, hem güçlü kavrama yetenekleri, doğal dayanıklılıkları, sükûnetleri ve başka pek çok üstünlükleriyle Türkler Osmanlılar içinde ilk sırayı tutarlar"dı. (223, s. 296'dan alıntı). Çağdaş Türk araştırmacısı Şerif Mardin bile, Türkler bu denli övülür, göklere çıkarılırken, Namık Kemal ve arkadaşlarının sundukları anayasaya dayalı imparatorlukta Türklerle eşit düzeye çıkarıldıkları öne sürülen öteki milliyetlerden insanları buna ikna etmenin çok zor olacağını kabul etmek zorunda kalıyor. Namık Kemal'in Panosmanistik görüşlerindeki değişimleri inceleyen Ş. Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Müslüman halklarının, ağabey konumundaki Türklerin yönetimi altında birleşmelerini öneren Namık Kemal'in yavaş yavaş Panosmanizm doktrininden vazgeçtiğini belirtiyor (264, s. 331-332).

Görüldüğü gibi "Yeni Osmanlılar"ın ulus sorununa ilişkin politikaları, bu politika ne kadar gösterişli cümleler, şiarlar altında gizlenmiş olursa olsun, pratikte Ermeniler, Araplar, Kürtler, Yunanlılar, Slavlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki halkları üzerinde kurulmuş bulunan Türk egemenliğinin değişmeden sürdürülmesinden ibaretti.

Sorunu bu şekilde kavramaları, Türk anayasacılarının, imparatorluğun Türk olmayan burjuvazisiyle ittifak kurmasına engel oluyor ve feodal sultan yönetimine karşı verdikleri savaşta durumlarını zora sokuyordu. Meşrutiyet hareketinin önde gelenleri, İstanbul'un Türk olmayan burjuvazisinin kimi temsilcileriyle (Şehzade Murat'ın Ermeni bankeri Mığırdiç Efendi ya da Yunanlı banker Hristaki Efendi gibi kişilerle) ilişki kursalar

bile, bu kesinlikle imparatorluğun Türk olmayan burjuvazisiyle tam bir işbirliğine gidildiği anlamını taşımayan, yalnızca dirsek teması anlamına gelebilecek, yüzeysel bir ilişkiydi. İstanbul'un Türk olmayan tüccar, banker, tefeci takımı, nicedir Türk feodal-bürokratik çevreleriyle sıkı ilişkiler içindeydi. Söz konusu gayri milli ticari tefeci burjuvazi, her şeyden önce imparatorluğun ezilen halklarının ulusal kurtuluş savaşlarını bile destekleme duyarlığından uzaktı.

Bulgar tarihçi S. Dmitrov'un çok yerinde bir saptaması var: Türk liberal çevrelerinin ulus sorununa bakışlarını yorumlayan S. Dmitrov, Bulgaristan'daki Nisan ayaklanması öncesinde dönemin Türk meşrutiyetçilerinin, ulusal kurtuluş savaşları veren Balkan halklarında kendi müttefiklerini göremediklerini ve Türk devrimcilerinin imparatorluğun ezilen halklarının devrimci hareketleriyle birleşmeye karar vermeleri için aradan 30-40 yıl gibi bir zamanın geçmesi ve 1908 Devrimi günlerine gelinmesi gerektiğini belirtiyor (246, s. 45-46).

"Yeni Osmanlılar"ın ideolojisinde Panosmanizmin yanı sıra başka gerici düşüncelere de rastlanıyordu. Her şeyden önce panislamist düşüncelere hiç yabancı değillerdi. Aslında "Yeni Osmanlılar" Panosmanizm fikrini, öncelikle Avrupa devletlerinin Müslüman Doğu'da ve bu arada Türkiye'de artan tahakkümüyle mücadelenin bir aracı olarak görüyorlardı. Namık Kemal *İbret*'te, İslam ülkelerinin tek başlarına Avrupa devletlerinin gücüne karşı koyamadıklarının açıkça ortaya çıkmasıyla İslam'da birleşme fikrinin yaygınlık kazanmaya başladığını yazıyordu (76, s. 30). "Yeni Osmanlılar"ın panislamizm düşüncesini yaymaya çalışmalarının bir başka amacı da, Türk sultanının Müslümanların halifesi olarak imparatorluğun Türk olmayan Müslüman halkları üzerindeki tahakkümünün sürmesini sağlamaktı. Namık Kemal, İslam dininin ırk ve dil ayrımına bakmaksızın Laz, Arnavut, Kürt ve Arapları birleştireceğine inanıyordu (230, c. II, s. 106).

Hareketin ideologlarının ve liderlerinin bazı düşünceleri, sonraları gerici Pantürkizm ideolojisini oluşturacak olan Türk milliyetçiliği tohumlarını Türkiye'nin siyaset toprağına "Yeni Osmanlılar"ın attıkları görüşünü doğruluyor. Ali Suavi, tarihsel, siyasal, kültürel ve askerî sahada oynadıkları roller düşünüldüğünde Türklerin en yüksek ve en eski ırk olduğunu savunuyor, aynı zamanda Türk dilinin dünya dillerinin en zengini ve en yetkini olduğunu ileri sürüyordu (223, s. 293). Ali Suavi, Orta Asya'nın Türkçe konuşan halklarının kaderiyle yakından ilgileniyordu. Bu halklardan söz ederken, "bizim dinimizden, bizim soyumuzdan ve bizim ailemizden olan bu Türk Müslümanlar"ın kaderinin kendisini heyecanlandırdığını yazıyordu (264, s. 371).

"Yeni Osmanlılar" imparatorluğun dış politika sorunlarına da büyük önem verdiler. Ülkenin tam bağımsızlığı ve özgürlüğü, bu konudaki en temel talepleriydi. "Yeni Osmanlılar" yabancılara tanınan kapitüler ayrıcalıklara ve yabancıların ülkenin iç işlerine karışmasına bütünüyle karşıydılar. Örneğin Girit Adası'ndaki ayaklanma gibi sorunları N. Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işi sayıyor ve bundan dolayı da yabancı devletlerin karışmasına izin verilemeyeceğini savunuyordu. Ziya, 1861'de Babıali'nin Suriye ve Lübnan'da yabancıların askerî müdahalesine izin vermesine şiddetle karşı çıkıyordu (94, s. 46). Namık Kemal bu tür bir müdahalenin çoğunlukla çıkarcı bir amaç taşıdığını ve İngiltere ile Fransa'nın tam da böyle bir politika izlediklerini savunuyordu. İngilizlerin "kılıç çekmeden dünyayı soymak istediklerini", Fransızların ise "yönetimleri altındaki uluslar dışında, tüm dünya uluslarının bağımsızlıkları için uğraştıklarını" yazıyordu (230, c. I, s. 68).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletlerinden tam bağımsız olması için çalışan "Yeni Osmanlılar" Tanzimatçıları, reformları Avrupa devletlerinin denetimine bırakmakla suçluyorlardı. N. Kemal *İbret*'te şöyle yazıyordu: "Tanzimat'ın onaylanmayacak yönü, Avrupalıların vasiliğinde olmasıdır" (234, s.

781). "Yeni Osmanlılar" 1856 yılında Hatt-ı Hümayun'un Avrupa devletlerinin doğrudan müdahalesiyle yayınlanması yüzünden Babıali'yi eleştiriyorlardı. N. Kemal Babıali'nin bu fermanla devlet yönetimini düzenlemek, Osmanlı İmparatorluğu'nu meşruti monarşi haline getirmek ve böylelikle devleti güçlendirmek ve yabancı etkisine son vermek yerine, Hristiyanlara bazı kolaylıklar tanıyarak yabancı devletlere teslim olduğunu belirtiyordu. Namık Kemal aynı zamanda Babıali'nin Paris Anlaşması'nda bu ayrıcalıkları hoş gören tutumunun yabancı devletlere ülkenin iç işlerine el atmak için yeni bir fırsat verdiğini yazıyordu (87, 20.VII.1868, s. 2). Yabancı diplomatların teklifsizce devlet işlerine karışmaları "Yeni Osmanlılar"ı çok huzursuz ediyordu. Ziya, veziri azamdan bakana ve sıradan bir memura kadar devlet görevlilerinin, yabancı elçilik ve konsoloslukların kapris niteliğindeki istekleriyle değiştirilmelerinin yürek dağlayıcı olduğunu yazıyordu (87, 12.VII.1869, s. 6-8).

"Yeni Osmanlılar"a göre Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapılması işi bütünüyle Türklere ait bir işti. "Yeni Osmanlılar"ın çağdaşı Gabriel Charme bu konuda şöyle yazıyor: "Genç Türkiye'nin yurtseverleri, ülkelerinin Avrupa'nın ve büyük devletlerin yardımı olmadan da kendini kurtarabileceğine inanmışlardı." "Yeni Osmanlılar" Türkiye'nin bağımsız olarak, daha önceki mutlu yıllara birkaç yıl içinde yeniden dönebileceğine inanıyorlardı (253, s. 152-153). Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre* oyununun kahramanının ağzından ülkesinin kendini savunabileceğini, başkasının yardımı olmadan kendini koruyabileceğini söylüyordu (113, s. 78).

"Yeni Osmanlılar"a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa devletlerinin boyunduruğu altına girmesini önlemenin tek çıkar yolu, meşrutiyetin ilanıydı. Kendisini tanıyanların sözlerine göre Mithat Paşa, devletin güçlenmesi ve Avrupa devletlerinin gittikçe artan baskısına karşı koyabilmesi için tek çareyi anayasa ilanında görüyordu (66, s. 81). "Yeni Osmanlılar" bir meş-

rutiyet devleti haline gelecek olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle ilişkilerini hak eşitliği ilkelerine dayanarak düzenleyeceğini savunuyorlardı. N. Kemal, örneğin, anayasa ilan edilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut ticari anlaşmaları yeniden gözden geçireceğini yazıyordu (234, s. 793).

Ülkenin bağımsızlığı ve özgürlüğünü savunan "Yeni Osmanlılar"ın dış politikada İngiltere'nin dümen suyuna girmesi ilginçtir. Bu tutum için birkaç gerekçe sayılabilir. Yukarıda "Yeni Osmanlılar"ın ülkenin Türk olmayan azınlıkları üzerinde ne pahasına olursa olsun hâkimiyetlerinin sürmesinden yana olduklarını belirtmiştik. Bilindiği gibi Rusya Balkanlar'ın Slav kökenli halklarına ulusal kurtuluş mücadelelerinde destek oluyordu. Çar hükümetinin, Yakın Doğu'da Rus çarlığının çıkarlarının savunulmasına dönük politikasından bağımsız olarak, Rusya'nın Balkanlar'daki ulusal kurtuluş mücadelelerine arka çıkması, Balkan yarımadasının ezilen halkları ve Ermeniler açısından son derece önemli, Rusya açısındansa tarihsel doğruluğu olan, özgürlük yanlısı bir destekti. İngiltere ise Osmanlı İmparatorluğu'nun ezilen halklarının ulusal kurtuluş mücadelelerine kesinlikle karşı çıkıyordu. Bu tarihlerde İngiltere, "Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması" diye formüle edilebilecek bir politika izliyordu. Engels'in sözleriyle, sultanın Hristiyan tebası üzerindeki Türk baskısının sonsuzlaştırılması anlamına gelen bir statüko politikasıydı bu (6, s. 31) ve "Yeni Osmanlılar"ın İngiltere'ye sempati duymalarının da temel nedenini oluşturuyordu. Namık Kemal *Hürriyet*'te, "Avrupa devletleri arasında bizim haklarımızın ve sultanın egemenliğinin korunmasına en çok yardım eden ülke, İngiltere'dir" diye yazıyordu (87, 23.XI.1868, s. 6). *İbret*'te de bu tür düşünceler işleniyordu. İngiltere'nin, sultanın egemenliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü konusunda hiç de içtenlikli olmadığı ve gerçek bir çaba harcamadığını "Yeni Osmanlılar"ın anlayamadıkları görülüyor. Şunu da belirtmek gerekir ki, hayatın

pratiği "Yeni Osmanlılar"ın içinde yaşadıkları hayal dünyasını çok çabuk altüst etti ve İngiltere 1877-1878 Rus-Türk Savaşından sonra Kıbrıs adasını işgal ederek "dostluğunun" gerçek yüzünü gösterdi. İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma bahanesiyle imparatorluğun çok geniş topraklarında kendi egemenliğini kurmak ve Doğu'da, özellikle de Balkanlar'da Rus etkisinin güçlenmesine engel olmak arzusundaydı. İngiltere hükümetinin, sultanın Hristiyan halklar üzerindeki egemenliğini koruma isteğini desteklemesinin baş nedenlerinden biri de buydu. "Yeni Osmanlılar"ın dış politika konusunda yazdıkları hemen bütün yazılarda görülen aşırı Rus düşmanlığını da açıklayan bir olgudur.

"Yeni Osmanlılar"ın bazı liderlerinin İngiliz politikasının gerçek amaçlarını anladıklarını düşünmemizi gerektirecek şeyler de olmuyor değildi. Örneğin Ziya şöyle yazıyordu: "Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'na ölü gözüyle bakıyorlar. Bir ölünün hayata dönemeyeceğini bilmelerine karşın, herkes bu cesedi, Rusya'nın İstanbul'u ele geçirmesi korkusuyla böylece korumak istiyor ve galiba bir de bu mevtanın yerine koyacak başka bir şey bulamıyorlar" (77, s. 11). Ziya ve hareketin başka bazı önderleri, İngiltere'nin izlediği politikanın içyüzünü anlamış gibiydiler; bunların, İngiltere'yle Rusya arasındaki çelişkilerden yararlanılması gerektiğini savunmaları da bu nedenleydi.

"Yeni Osmanlılar"ın İngiltere yanlısı bir dış politika izlemelerinin başka nedenleri de vardı. "Yeni Osmanlılar", ülkelerini meşruti bir monarşiye dönüştürme mücadelelerinde, meşruti monarşinin başlıca örneği saydıkları İngiltere'nin desteğine güveniyorlardı. Örneğin N. Kemal *İbret*'te yayınlanan "Londra" başlıklı yazısında, İngiliz kamuoyunun özgürlüğünü hayranlıkla anlatıyor ve hükümetle ilişkilerinde "kamuoyunun gücü"nün, en önemli siyasal ilkelerin "doğduğu beşik" olan İngiliz parlamentosunun şahsında tecessüm etmiş olduğu [...] yazıyordu (76,

s. 32). E. A. Ragozina anılarında, Mithat Paşa'nın Türkiye'nin tam bağımsızlığının ateşli bir savunucusu olmakla birlikte, "coşkulu bir Batı uygarlığı hayranı ve bir kopyasını da vatanında uygulamak istediği İngiliz parlamentosunun gerçek bir âşığı olarak" tanındığını yazıyordu (66, s. 133). Başka bir çağdaşı da Mithat Paşa'nın "tam bir İngiltere hayranı ve İngiliz anayasası yandaşı" olduğunu belirtiyordu (260, s. 582).

"Yeni Osmanlılar"ın toplumsal-siyasal düşünce yapılarını değerlendirirken, bu hareketin ideolojik biçimlenmesinde yurtsever fikirlerin büyük rol oynadığının ve bunun Türk tarihinin ilk siyasal hareketi olduğunun belirtilmesi gerekir. Hareketin ileri gelenleri arasında pek çok kişi vatan sevgisinin tutku dolu propagandacıları olarak sivrildiler. 60-70 yıllarında N. Kemal, yurtseverliğin gerçek ideoloğu oldu. Namık Kemal'in yazınsal ve gazetecilik yapıtlarının çoğu yurtseverlik duygularıyla doludur. *İbret*'teki bir yazısında, "İnsan vatanını sever," diyordu, büyük bir içtenlikle, "çünkü Tanrı'nın bize verdiği en büyük nimetlerden biri olan hayat, vatanın havasını soluyarak başlar. İnsan vatanını sever, çünkü vatan öyle bir fatihin kılıcı ya da bir kâtibin kalemiyle çizilmiş hayali hatlardan ibaret değil; millet, özgürlük, kardeşlik, menfaat, egemenlik, atalara saygı, aileye sevgi ve çocukluk anıları gibi pek çok soylu duygunun toplamından oluşan kutsal bir fikirdir" (264, s. 327).

Namık Kemal'in şu dizeleri de Türkiye'de hep yurtseverlik duygusunun doruğu olarak görülmüştür:

> Ölürsem görmeden millette ümid ettiğim feyzi
> Yazılsın sengi kabrime vatan mahzun ben mahzun (109, s. 19)

Başka bir şiirinde de Namık Kemal, eğer vatan yok olursa, insana yapacak tek şey kaldığını yazıyordu: vatanla birlikte ölmek (109, s. 21).

"Yeni Osmanlılar"daki bu vatanseverlik duygusu ve buna ilişkin geliştirdikleri düşünceler, Türklerde ulus bilincinin

uyandığını gösteriyor ve bu bilincin güçlenmesine, biçimlenmesine yardımcı oluyordu. Edebî yapıtların dilinin halka yaklaştırılması, yazı stilinin sadeleştirilmesi, Türk edebiyatının ve edebiyat dilinin Arap-Fars etkisinden kurtarılması için "Yeni Osmanlılar"ın verdikleri mücadele, bu süreçte önemli rol oynadı. İbrahim Şinasi ve arkadaşlarının bu yöndeki eylemlerini sürdüren "Yeni Osmanlılar", Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu olan ve halkın anlayamadığı edebiyat dilinin arındırılmasını savundular. Namık Kemal, "Seçkinler için kitap yazmaktan daha yararsız bir iş yoktur" derken (109, s. 24), Ziya, *Hürriyet*'te yayınlanan "Şair ve Üslup" başlıklı yazısında, Orta Çağ Türk şairlerinin Arap-Fars örneklerini körü körüne taklit eden yapıtlarının Türk şiiri sayılamayacağını belirtiyordu. Ziya'ya göre gerçek Türk şiiri, halkta, halkın masal ve türkülerinde yaşıyordu. (109, s. 9-12). Ali Suavi, Türk dilinin Arap Fars köklerinden arındırılmasını ısrarla istiyor ve Arapça duaların dahi Türkçeye çevrilmesi gerektiğini savunuyordu. Ali Suavi'nin savunduğu bir başka şey de, o yıllarda Türkçe için kullanılan "Osmanlıca" (lisanı Osmani) teriminin siyasal amaçlı olduğu, bunun yerine "Türkçe" (lisanı Türki) teriminin kullanılması gerektiğiydi (223, s. 215-292).

"Yeni Osmanlılar"ın faaliyet gösterdikleri yılların, Türk tarih yazıcılığında yeni ve önemli bir olayın başlangıç yılları olduğunu da belirtelim. Daha önce yalnızca İslam tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi yazan Türk tarihçiler, bu dönemde Türkçe konuşan halkların tarihlerini de araştırmaya başladılar. Ali Suavi bu konuya büyük önem verdi ve çıkardığı *Ulum* dergisinde dünyadaki Türkçe konuşan halkların tarihleriyle ilgili epeyce bilgi yayınladı (223, s. 293).

İlk Türk anayasacılarının toplumsal, siyasal ve ideolojik duruşları genel çizgileriyle böyleydi. Bunlara biraz daha yakından baktığımızda "Yeni Osmanlılar" hareketinin, feodal bürokratik bir kökeni olan genç Türk aydınlarının, doğmakta olan Türk milli burjuvazisinin çıkarlarını yansıtarak ve ülkenin bu doğ-

rultuda ilerlemesini savunarak gerçekleştirdikleri bir hareket olduğunu söyleyebiliriz. İlk Türk anayasacılarının eylemleri, ülkenin toplumsal hayatı için yepyeni bir olaydı ve son derece önemli sonuçları oldu.

Feodal sultan rejiminin siyasal muhalifleri, ülke tarihinde ilk kez devlet yönetiminde köklü reformları hayata geçirmeye başladılar (158, s. 131-132)[8].

"Yeni Osmanlılar"ın tarihsel yönden en büyük yararları, her şeyden önce, Türk tarihinde ilk kez feodal-saltçı yönetime karşı savaş bayrağını açmış olmalarıdır. Meşrutiyet reformlarının amacı, ülkede kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve burjuva normlarının biçimlenmesi için uygun koşulların yaratılmasıydı. "Yeni Osmanlılar" bu amaçla doğrudan ilgili olan kesimlerin çıkarlarının sözcülüğünü yapıyorlardı ve burjuva-liberal-reformist bir çizgileri vardı. Yönetimde keyfiliğe son verilmesi, ülkenin gelişmesi, ekonomik ve kültürel bağımsızlığın sağlanması gibi isteklerin tümü, kuşkusuz ileri bir nitelik taşıyordu. "Yeni Osmanlılar"ın ideolojisinde burjuva-liberal reformizmiyle aydınlanmacılık ile İslami norm ve ilkeler birbirine geçmiş durumdaydı. Bu durum, "Yeni Osmanlılık" ideolojisine tam bir kendine özgülük verdi. Burjuva liberalizminin Türkiye'deki oluşum sürecinin son derece karmaşık tarihsel koşullar altında gerçekleşmesi, özellikle de imparatorluğun Türk olmayan azınlık halklarına karşı takınılan tavır başta olmak üzere "Yeni Osmanlılar" hareketi içinde bazı gerici çizgilerin görülebilmesinde belirleyici oldu.

İdeolojileri, eylemleri, toplumsal ve siyasal duruşlarıyla "Yeni Osmanlılar" hareketinin Türkiye'de toplumsal-siyasal ve felsefi düşüncenin gelişmesine önemli katkıları olduğuna da kuşku yoktur.

---

8 A. D. Jeltyakov bu önemli olgunun altını çizerken, "Yeni Osmanlılar"ın eylemlerini bu açıdan biraz abartarak olayı "demokratik kamuoyu"nun doğuşu gibi değerlendiren T. Z. Tunaya'yı haklı olarak eleştiriyor. Çünkü harekete ilişkin tüm olgular 60-70 yılları meşrutiyetçiliğinin demokratik değil, burjuva-liberal bir akım olduğunu açıkça ortaya koyuyor.

IV. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-sömürge Haline Gelmesi ve Abdülhamit Rejimi

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline gelme süreci sona erdi. Bilindiği gibi emperyalizmin oluşum süreci, kapitalist devletlerin sömürge politikalarında yeni ve niteliksel değişmelere yol açtı. V. İ. Lenin şöyle diyor: "Finans kapital, sömürge politikasının çok sayıda 'eski' motiflerine, yenilerini ekledi: hammadde kaynakları için savaş, sermaye ihracı için savaş, bol kârlı ticaret, imtiyaz sözleşmeleri, tekelci kazançlar gibi *etki alanları* edinmek için savaş ve nihayet genel olarak ekonomik bölge kazanmak için savaş" (16, s. 421-422). Lenin ayrıca emperyalizm çağının, "devletlerin bağımlılıklarında bir dizi *geçiş* formu yarattığını" da belirtiyor ve şöyle sürdürüyor: "Yalnızca sömürgeleri olan devletlerle kendisi sömürge olan devletler gibi iki temel ülke grubu değil, siyasal-biçimsel açıdan bağımsızmış gibi görünmekle birlikte hem mali, hem diplomatik açıdan ağa düşmüş, değişik formlarda bağımlı ülkeler de bu dönem için tipik ülkelerdir" (16, s. 383). Emperyalizm döneminin sömürgecilik yöntemleri, Doğu'nun geri kalmış ülkelerini yarı-sömürge ülkeler haline getiriyordu. Bu yarı-sömürge ülkeler, resmen devlet bağımsızlığını korumakla birlikte, bütünüyle büyük emperyalist devletlerin ekonomik ve politik boyunduruğu altındaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nu bekleyen yazgı da buydu.

Meşrutiyet hareketinin yenilgisinden sonraki 30 yıllık dönem, Osmanlı tarih yazınında Sultan II. Abdülhamit'in "zulüm devri" olarak bilinir. Bu dönemin en belirgin özelliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin "ekonomik alanı" haline gelmesi ve ülkede aşırı feodal saltçı despotizmin hüküm sürmesidir.

XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu tarımsal üretim gelişmişlik düzeyiyle son derece geri, hatta ilkel denilebilecek bir tarım toplumu olma durumunu sürdürüyordu. 80'li yıllarda Anadolu'nun pek çok yerini gezen bir İngiliz gezgini, "toprağın her yerde ilkel yöntemlerle işlendiğini ve toprağın asıl verimine uymayan sonuçlar alındığını" yazıyordu (59, s. 282). Hatta Batı Anadolu'nun bir dereceye kadar gelişmiş bölgelerinde uygulanan tarım tekniğinin düzeyi, ilkelliğiyle görenleri şaşırtıyordu. İzmir'deki Fransız başkonsolosu, 90'lı yılların başında tüm Aydın ilinde "küçük birkaç istisna dışında tarımın henüz emekleme durumunda, tarım tekniğiyle ilgili araç gereçlerinse son derece ilkel olduğunu" yazıyordu (267, s. 74).

XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim güçlerinin son derece düşük bir gelişmişlik düzeyi göstermesinin nedenleri üzerinde duran Sovyet Türkolog A. D. Noviçev, "Bu nedenleri, Türk tarımına egemen olan üretim ilişkileriyle, ülkedeki yabancı sermayenin sömürüsünde aramak gerekir" diyor (177, s. 52). Toprakta büyük mülkiyet ile, küçük toprak parçalarında tarım yapma yönteminin bir arada bulunması, bu dönem tarımının en belirgin özelliğiydi. Aydın ve Konya vilayetlerinde topraktan yararlanma sistemini anlatan bir görgü tanığı, büyük çiftliklerde toprağın küçük birkaç istisna dışında yalnızca yarıcılık sistemiyle kiraya verilerek işlendiğini yazıyordu (267, s. 73). Köylüyü sömürmek için her yerde en yaygın yöntem olan ortakçılık, Anadolu'da da tarımın gelişmesine engel olmaya devam ediyordu. Bu yarı feodal, yarı toprak köleliği sisteminin yanı sıra Doğu Anadolu'daki köylülerin hepsi

henüz yerli derebeylerinin türlü angaryalarında çalışarak gerçek anlamıyla toprak köleliği koşullarında yaşıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü sınıfı, gücünün üzerinde kesilen çok sayıda verginin ağırlığından, özellikle aşar toplanmasında kesenekçilerin dizginlenemez keyfî davranışlarından bezmiş durumdaydılar. Yüzyılın eşiğinde kesenekçiler (mültezimler) ve murabahacılar (tefeciler) bir Türk köyünde en iç karartıcı kişilerdi. Dolaylı ve dolaysız vergiler bu yıllarda imparatorluk bütçesinin gelirler bölümünün çoğunluğunu oluşturuyordu. 1897-98 bütçesinde 18,5 milyon liranın yaklaşık 15 milyonu (%80'i) vergilerden oluşuyordu (165, s. 155). Resmî vergilerin ağırlığı, vergi toplanması işini kişisel zenginleşme aracı olarak gören yerel yönetimin keyfî davranışlarıyla daha da artıyordu. K. Mak Koan, yerel yönetimlerin keyfî davranışlarıyla toplanan verginin hazinenin talebini büyük ölçüde aştığını, aradaki farkın yerel yönetim memurlarının cebine girdiğini belirtiyor (59, s. 173-174). Aşar ölçüsüyle ve vergiyi toplama yöntemleriyle oynamanın geçmişte pek çok köylü ayaklanmasına neden olduğuna aldırmayan Abdülhamit yönetimi, ondalık verginin ölçüsünü artırdıkça artırıyordu. XX. yy. sonlarında, adı ondalık olan vergi, ürünün %12,5'una kadar çıktı. Kesenekçilerin aşırı keyfî davranışı ise her yerde köylüyü perişan eden bu vergiyi %30'lara, hatta %40'lara çıkarabiliyordu. İstanbul'daki Rus askerî ajanı, vergi toplanmasında kesenek sistemini açıklarken 1898 Ağustos'unda şöyle yazıyordu: "Vergiyi kesenekçilerin topladığı bu iğrenç sistem, tüm ağırlığıyla, kötüye kullanımlarıyla ve değer biçme yasasının keyfî uygulamalarıyla halkı, özellikle de Hristiyan halkı inim inim inletiyor. Vergide kesenekçilik sisteminin değişmesiyle Türkiye tarımsal üretiminin abartısız üç kat artacağı söylenebilir" (42, I, 317).

XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımı, artık doğrudan doğruya yabancı sermayeye ve bu sermayenin ülkedeki durumuna bağlıydı. Tahıl,

özellikle de buğday üretimi yabancı rekabetine dayanamıyordu. İstanbul'da ve imparatorluğun kıyı kentlerinde yabancı unu ve tahılı kullanılıyordu. Bu durum, kendi tahıl üretim gücü çok düşük olan bir devletin ekonomik yönden ne denli geri kalmış olduğunun bir göstergesiydi. Tarımın bazı alanlarında ise yabancı sermaye doğrudan doğruya patron oldu. 1883'te kurulan ve sultan hükümetinden Türk tütününün üretimi ve ihracı ayrıcalığını elde eden özel bir şirket, gerçekten acı bir ün kazandı. Bu şirket, *Régie de tabac de l'empire Ottoman* (*Osmanlı İmparatorluğu Tütün Yönetimi*) Türkiye'nin ekonomik boyunduruk altına girmesinde ve Türk köylüsünün gaddarca sömürülmesinde en güçlü araçlardan biri oldu. Bütün ülkede dallı budaklı bir ağa sahip olan bu şirket, tütün yetiştirilen bölgelerde kendini patron olarak görüyordu. Tütün üreten köylünün, adı geçen şirkete devlet kurumu gözüyle baktığını söyleyen A. D. Noviçev, şöyle yazıyor: "Feodal-sultan düzeniyle yabancı sermaye işbirliği, olanca acımasızlığıyla Türk köylüsünün karşısına dikiliyordu" (177, s. 74).

Ele aldığımız dönemde yabancı sermaye Türkiye'de tarımsal gelişmenin karşısındaki en güçlü engeldi. Türkiye hızla büyük emperyalist devletler için ucuz tarımsal hammadde kaynağına dönüşüyordu. Tarımsal hammaddeleri olabileceği en ucuz fiyattan satın alan yabancı sermayeye bu işte en çok yardım eden şey, Türk köylüsünü iliklerine kadar sömüren feodal-yarı feodal yöntemlerin korunmasıydı. Ülkeye egemen olan feodal-saltçı sultan yönetiminin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş dünya emperyalist ekonomi alanına sürüklenmesiyle, tarımda kapitalizm öncesi ilişkilerin korunması için önemli bir neden daha ortaya çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın gelişmesini engelleyen iç nedenlere, yabancı sermayenin aynı yöndeki çabaları da eklendi.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda demir yolu yapımının gelişmesi ve bunun da etkisiyle ülkenin dünya mal dolaşım sistemi içinde yer almaya başlamasıyla, tarımda mal-para

ilişkileri gelişmesini sürdürdü. Demir yoluyla tahıl taşınması birkaç kat arttı. Örneğin, tahil nakliyatı Haydarpaşa-Ankara hattında 1893-1911 arasında beş kattan daha çok arttı. Yine bu süre içinde endüstriyel bitkilerle bahçe kültürleri, özellikle de pamuk, tütün ve kuru üzüm üretimi hızla arttı. Hayvancılıkta da benzer bir durum gözlendi: 1893-1895 arasında tiftik ihracı iki kat arttı (177, s. 76-79). Tarımda mal-para ilişkilerinin gelişmesi, Türk köylerinde ağır da olsa kapitalist ilişkileri geliştiriyordu. Önemli iç ve dış engeller yüzünden kapitalist üretim şekilleri güçlükle kök salıyordu; ama XX. yy. sonlarına doğru tarımda kapitalist üretim biçimi, Anadolu'nun ekonomik yönden gelişmiş sayılabilecek bölgelerinde az da olsa yerleşebildi. Görgü tanıkları bu dönemde Aydın ve Konya vilayetlerinde yarıcılık sisteminin yanı sıra, toprağın kiraya verilerek işlendiğini ve buralarda kiralık (ücretli) emeğin kullanılmaya başlandığını belirtiyorlar. Toprağın, Avrupa'da öğrenim görmüş tarım uzmanlarının yönetiminde işlendiği ve tarım makinelerinin kullanıldığı özel çiftliklerle, zirai işletmelerin de kurulmaya başlaması yine bu yıllardadır (267, s. 73-74). Pamuk üretim bölgelerinden biri olan Adana için de geçerliydi bu durum.

Mal-para ilişkilerindeki büyümeden ve XX. yy. sonunda Osmanlı tarımında kapitalist ilişkilerin az da olsa geliştiğinden söz ederken hep göz önünde bulundurulması gereken nokta şudur: Yalnızca ülkede iç pazarın büyümesiyle gelişen bir süreç değildi bu; bunun kadar ve belki bundan da çok yabancı sermayenin ülke ekonomisindeki payının hızlı büyümesiyle yaşanan bir süreçti. Sonuç olarak bu, Türk tarımının yabancı sermayeye bağımlılığını artıran bir gelişmeydi. Ve yabancı sermayenin de yukarıda açıkladığımız nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın gelişmesi gibi bir derdi yoktu, bu konu onun umurunda bile değildi.

Abdülhamit döneminde endüstriyel üretim de son derece geri bir düzeydeydi. Ülkenin doğal zenginlikleri öylesine hesapsız

kullanılıyordu ki, büyük ölçüde taş kömürü stoğuna sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, yurt dışından, özellikle İngiltere'den kömür satın alıyordu. Maden sanayi, gerçekten acınacak durumdaydı. 80'li yıllarda 250 açık maden yatağından yalnızca 30'unun işletildiği resmî belgelerce de onaylanıyor (59, s. 153-154).

XX. yy.'ın sonunda yabancı sermayedarlar pek çok ayrıcalık kazanarak yer altı zenginliklerinin işletmesini ellerine geçirdiler. 1896'da kurulan Fransız şirketi Ereğli, taş kömürü çıkarılması hakkını, 1887'de kurulan İngiliz şirketi Boraks, boraks cevheri çıkarılması imtiyazını, 1892'de kurulan Balya Karaydın şirketi, gümüşlü kurşun ve linyit çıkarılması hakkını, 1893'te kurulan Kassandra şirketi ise manganez, bakır vb. madenlerin çıkarılması hakkını elde ettiler (bkz.: 224, s. 458; 177, s. 105). Ülke ekonomisinin madencilik alanında imtiyaz sahibi olan şirketlerin üretim yöntemlerini geliştirmek ve daha ilerici yöntemlerle üretim yapmak gibi bir dertleri yoktu; çünkü imtiyaz sözleşmeleriyle elde ettikleri kazanç ile işçileri neredeyse boğaz tokluğuna çalıştırmaktan elde ettikleri kazanç yeterince büyüktü ve bu kadarı da onlara yetiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki sanayi (fabrika) üretiminin genel durumunu N. N. Goloborodko'nun gerçeğe çok uygun bir şekilde çizdiğini görüyoruz: "Türkiye'nin imalat sanayi acıklı bir durumda. Başkent dışında hemen hiçbir yerde elektrik yok. Buhar çok az kullanılıyor. Makine kullanan, kapitalist nitelikte imalathane ya da fabrika çok az" (153, s. 146). Çağdaş Türk tarihçisi E. Z. Karal da o yılları değerlendirirken, özel sermayeye ait işletmeler arasında sayısı 60'ı geçmeyen fabrikanın "çağdaş denebilecek bir görünüşe sahip olduğunu" geri kalanlarınsa Nuh-u Nebi'den kalma el tezgâhlarının kullanıldığı ilkel atölyeler olduğunu belirtiyor (224, s. 455).

Ülkede makine yapım sanayi ve çelik döküm fabrikaları yoktu. "Türkiye'de metalürji fabrikası yok," diyor N. N. Goloborodko da, "...ve her yıl çıkarılan 3 milyon pud'luk cevherin 100 bin pud'dan

azı, ancak yerli üretime kalıyor, geri kalan, yurt dışındaki fabrikalara gittikten sonra işlenmiş olarak yurda dönüyor ve ateş pahasına satılıyor" (153, s. 145). XX. yy.'ın sonunda tüm imparatorlukta topu topu 5 demir-döküm işletmesi, 6 hızarhane, 20-30 dolayında pamuklu, yünlü iplik ve çuha imalathanesiyle, halı fabrikası, sabunhane ve tabakhane; birkaç giysi dikilen işlik, 1 tane de porselen imalathanesi vardı. Bu dönemde un sanayinde biraz gelişme oldu. Bunlara daha önce söz ettiğimiz çoğu İstanbul'da toplanmış askerî sanayi işletmeleri de eklenirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında yer alan tüm endüstriyel işletmelerin listesi sona erer[1]. Bununla birlikte İstanbul'da, İzmir'de ve Türkiye'nin Asya ve Avrupa kesimlerindeki öteki büyük kıyı kentlerinde bazı sanayi işletmeleri vardı. Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinin büyük kısmında sanayi üretimi gelişemiyordu. 1885'te Erzurum'daki Rus başkonsolosu şöyle yazıyordu: "Erzurum'da sanayi çok ilkel durumda ve ancak yöre halkının en mütevazı taleplerini yerine getirebilecek düzeyde. Şehirde Avrupai anlamda tek bir fabrika ve imalathane yok." (44, 1. 40)

Yine de, ülkede var olan sınai işletmelerin, giderek daha gelişmiş bir kapitalist çizgide üretim yapmaya başladıklarını ve ülkede kapitalist üretim ilişkilerinin geçmişe göre biraz daha geliştiğini belirtmek gerekir. Batı Anadolu'da Uşak ve Gördes yörelerinde halı üretimine ilişkin son derece ilginç özel girişimcilik denemeleri yaşanıyordu. Uşak'a yün Akşehir, Karahisar ve Konya'dan geliyordu. Getirilen yün eğrilmesi için evlere dağıtılıyordu. Her halı işliğinde 4-5 kişi çalışıyordu (267, s. 249-250). Üretimle ilgili tüm süreçleri kendinde toplamış, 300 dolayında tezgâhı, 3 bin dolayında işçisi olan büyük manifaktür işletmeleri de vardı (70, s. 580). Burada, kapitalist ev tipi sanayi ile, küçük ve büyük manifaktürün bir arada olması gibi ilginç bir durum söz konusuydu.

1 1908 Devrimi'nden önceki döneme ait tam ve doğru istatistik bilgilere sahip değiliz. Ancak, 1913-1915 yıllarındaki sınai sayım bilgileri bir dereceye kadar fikir veriyor. Bu dönemde Batı Anadolu'daki büyük sanayi merkezlerinde 16.975 işçinin çalıştığı toplam 269 işletme vardı (176, s. 48-51).

Batı Anadolu'daki sanayi işletmelerinde gittikçe daha çok makine kullanılıyordu. Öyle ki, 80'li yıllarda Aydın vilayetinde buharlı ya da hidrolik makinelerin kullanıldığı işletme sayısı 69'a çıkmıştı (254, s. 411-412). İzmir'de, 90'lı yılların başında 11 buharlı değirmen, birkaç tane mekanik hızarhane ile, tulumba ve buharlı makinelerin üretildiği birkaç büyük dökümhane ve mekanik atölye vardı (267, s. 262-263).

Ancak XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında ülkedeki bu birkaç sınai işletme ya yabancı sermayenin ya da çoğunluğu Avrupa devletlerinden birinin uyruğu olan yabancı burjuvazinin ülke içindeki acentelerinin elindeydi; bütün kapitüler imtiyazlardan yararlanan bu işletmelerin, feodal sultan hükümetinin keyfî davranışlarından bir dereceye kadar korundukları söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda iş tutan ve buradan pamuk, tütün, bahçe kültürleri gibi birincil işlemlerden geçmiş tarımsal hammaddeler ile halı, kilim, keçe türünden değişik dokumalar ihraç eden yabancı sermayedarlar, XX. yy. sonlarına doğru bu alanların tek egemeni oldular. Yukarıda sözünü ettiğimiz Uşak ve Gördes'teki halı tezgâhları ve üretimle ilgili öteki tesisler yabancı sermayedarlara aitti. 90'lı yıllarda ülkede faaliyette bulunan 6 hızarhaneden 3'ü yabancı sermayenin, öteki 3'ü ise Rumlarındı. İstanbul ve İzmir gibi ülkenin büyük kentlerindeki kent ekonomisiyle ilgili işletmelerin çoğu da yabancı sermayedarların elindeydi. Biraz daha geç dönemlere (1915) ait bilgilere göre, aslında Türk milli burjuvazisinin elinde ülkenin tüm sanayi işletmelerinin yalnızca %15'i bulunuyordu (151, s. 96).

Şaşılacak bir sonuç değildi bu. Türk girişimci için yabancı sermayeyle ya da Rum, Ermeni, Yahudi gibi sayısız imtiyaz ve ayrıcalıklardan yararlanan yabancı uyruklu girişimcilerle rekabet edebilmek hiç kolay değildi. Dönemin görgü tanıklarının tümünün ağız birliğiyle belirttiklerine göre, Türk girişimci işin daha ilk basamağında, yani sultanın saray bürokrasisinden ve Babıali'den işletmeye kuruluş izninin alınması aşamasında rüş-

vet olarak dudak uçuklatıcı paralar ödemek zorundaydı. Üretim için gerekli teknik donanımın edinilmesi de bir o kadar eziyetliydi. Türk girişimciler ithal ettikleri bütün makineler için rakipleri olan yabancılardan daha yüksek gümrük vergisi ödemek zorundaydılar ve tüm bu engeller bir mucizeyle aşılabildiğinde bile Abdülhamit'li yıllarda ne girişime yatırılan sermaye güvence altındaydı, ne de –eğer sultanın uyruğuysa– sermaye sahibinin hayatı. Mithat Paşa'nın oğlu ve Jöntürk hareketinin aktivistlerinden Ali Haydar Mithat, babasının hayatıyla ilgili kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi üretiminin gelişmesine en çok can ve mal güvenliği bulunmamasının engel olduğunu yazıyor. Ali Haydar Mithat, sultanın uyruklarının sanayi işletmesi kurarken sermaye yatırmak istemediklerini belirterek, "Çünkü," diyor, "ülkede özgürlüğe dayanmayan bir yönetim sistemi var ve halkın hukuku yasalarla korunmuyor... Bir işletme asla kendini güvende hissedemez; her an kapısına kilit vurulup varlığına son verilebilir... bunun öyle çok örneği var ki..!" (105, s. 18). Ali Haydar Mithat'a göre ülke sanayinin geri kalmışlığının öteki nedeni de, üretimi geliştirmek için gerekli bilgilerden yoksun olunmasıydı.

Böylece genç Türk milli burjuvazisinin temsilcileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayeye gittikçe artan bağımlılığının ve bütün bütüne yabancı devletlerin yarı-sömürgesi haline gelmesinin kendileri için ne anlama geldiğini, feodal sultan rejiminin ne demek olduğunu eylemlerinin pratiği içinde fark etmiş, anlamış oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yarı-sömürgeye dönüştüğü gerçeği, XX. yy.'ın 80'li yıllarında, emperyalist devletlerin Düyun-u Umumiye adlı bir kurum aracılığıyla imparatorluk üzerinde açık mali ve ekonomik denetimlerini kurmalarıyla büsbütün görünür oldu. Düyun-u Umumiye'nin kuruluş günü olan 20 Aralık 1881 hiç kuşkusuz Türkiye tarihinin en karanlık günlerinden biridir. Aynı gün yayınlanan sultanın ferma-

nı ("Muharrem Kararnamesi"), özel bir kurum kurulduğunu, bu kurumun ülke içinde kendi kadrosu aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borcunu ödemek için tümüyle onun emrine verilen devlet vergilerini ve gümrük vergilerini toplayabileceğini açıklıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları Düyun-u Umumiye'nin kuruluşuna doğru aşağı yukarı 2 milyar frank olarak saptanmıştı. Bu muazzam devlet borcunun ödenmesi için hükümet, 1882 yılından başlayarak tütün ve tuz tekelini, damga vergisini, ispirto vergisini, İstanbul'daki balık vergisini ve İstanbul, Bursa, Edirne ve Samsun'daki ipek çiftliklerinin ondalık vergisini Düyun-u Umumiye emrine verdi. Bundan başka Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan'dan alınan haraç başta olmak üzere, İmparatorluğun bazı dış gelirlerini de Düyun-u Umumiye emrine bıraktı. Düyun-u Umumiye emrine bırakılan Türk devlet gelirlerinin sayısı gün geçtikçe arttı. Öyle ki, 1890 yılına doğru bu gelirlere ülkenin her yerinde toplanan ondalık vergi de katıldı. Sonuçta Düyun-u Umumiye'nin emrine bırakılan vergilerin toplamı 634 bin liraya yükseldi (21, 1. 120-121).

Düyun-u Umumiye yönetim kurulu İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya-Macaristan delegelerinden, sultan hükümetinin yerli alacaklılarının temsilcilerinden ve Osmanlı Bankası'nın temsilcisinden oluşuyordu. Ülke maliyesinin bir anlamda tek sahibi olan ve ülke ekonomisinde en geniş kontrol olanaklarını ele geçiren bu meclisin üyeleri de, Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklıları olan Avrupa bankalarınca seçiliyordu. 1889-1890 yıllarında Düyun-u Umumiye'nin 4.527 memuru (1908 Devrimi öncesinde bu sayı aşağı yukarı 10 bindi) devlet görevlisi sayılıyor ve salt bu memurların geçimi Türk hazinesine yılda yaklaşık 870 bin liraya mal oluyordu. "Türk halkı, özellikle de köylüler, Düyun-u Umumiye ile, mütegallibeye ek bir sömürücü daha kazanmış oldu. Türk halkı, Düyun-u Umumiye Meclisini genel devlet mekanizmasının bir parçası olarak kabul etmek (yani, devlet olarak görmek) zorundaydı. Kendini devletin bir parçası

olarak gören ve bu olağanüstü ayrıcalığından alabildiğine yararlanan Düyun-u Umumiye Meclisi, devlet adına vergi toplayabiliyordu. Böylece Türk halkının köleleştirilmesinde, feodal sömürücülerle emperyalist sömürücülerin sıkı işbirliği resmen ve somut olarak yürürlüğe girmiş oldu (177, s. 197).

İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği birinci sekreteri Çarıkov, 1890 yılındaki bir raporunda Düyun-u Umumiye'yi "devlet içinde devlet" diye nitelendiriyor ve Düyun-u Umumiye Meclisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollandalı alacaklılarını da temsil eden İngiliz delege Bay Vinsent Kalyar'ın 1890 yılında, Düyun-u Umumiye'nin 1889-1890 Meclis raporunun görüşülmesinde yaptığı konuşmayla ilgili olarak şunları yazıyordu: "İnsanı ister istemez ciddi düşüncelere yönelten bir konuşmaydı İngiliz delegenin konuşması. Konuşmada yer verilen rakamlar ve olaylar, konuşmaya hâkim olan özgüven ve amirane ton; ülkenin iç ekonomik ve mali durumundan, Türkiye'nin uluslararası durumuna, yabancı hükümetlerle anlaşmalarına ve Türkiye'deki yabancı uyrukluların mülkiyet haklarına ve çıkarlarının savunulmasına kadar uzanan çok çeşitli ve son derece önemli konulara değinmiş olması; Bay Vinsent'in ayrıca Sultan'ın büyük-küçük birtakım adamlarına ve hatta uydu Bulgar hükümetine canı istediği gibi bazen övgüler düzmesi, bazen eni konu çıkışması, tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde, "*bondholder*'lar"[2] yönetiminin çağdaş Türkiye'de kendine nasıl olağanüstü bir rol biçtiğinin açık kanıtı niteliğindeydi" (21, 1. 122). Düyun-u Umumiye ile birlikte Türkiye'nin devlet bağımsızlığından ve ekonomik bağımsızlıktan yoksun kaldığını ve yönetimin ikiye bölündüğünü belirten Çarıkov, devamla şöyle diyordu: "Bir *Babıali condominium*'u, bir de *'bondholder'lar yönetimi*' oluştu ve her yıl, ikincinin etki alanı, birincinin aleyhine olarak genişledi durdu." Rus diplomat, sultanın ve Babıali'nin salt iç politikada değil, dış politikada da Düyun-u Umumiye'nin planlarına ve onun arkasında duran

2 Bondholder (İng.): Devletin çıkardığı borçlanma kâğıtlarına sahip olan -*çev.*

Avrupa devletlerinin siyasetlerine aykırı düşecek herhangi bir eyleme girişemeyecek kadar Düyun-u Umumiye'nin kıskacında olduklarını belirtiyordu (21, 125). Aynı günlerde İstanbul'daki Rus büyükelçisi Nelidov, "*Bondholder*'ların ellerinde tuttukları güç, siyasal bir gerçekliktir" diye yazıyordu (21, 1. 104). İki yıl sonra yine Nelidov, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel mali ekonomik durumunu anlatırken "İmparatorluğun ekonomik gücü yavaş yavaş yabancıların eline geçiyor; yakın bir gelecekte ülkenin mali bir iflasla karşı karşıya kalma tehlikesi var; bunun sonucu, bağımsız Osmanlı maliyesi yönetiminin uluslararası bir kuruluşa devredilmesi olacak, ki insan ister istemez Mısır'ın başına gelenleri düşünüyor, iki ülkenin kaderlerini karşılaştırıyor" (23, 1. 89).

Devlet için ölümcül sonuçlar verebilecek bir mali politika sürdüren II. Abdülhamit hükümeti, sürekli olarak dış borçlanmaya gidiyordu. Bu politikada "yeni" olan yalnızca, sultan hükümetiyle alacaklı Avrupa devletleri arasında Osmanlı Bankası'ndan başka bir aracının daha ortaya çıkmış olmasıydı: Düyun-u Umumiye. 1886 yılından 1908 yılına dek hükümet toplam 37 milyon liralık (800 milyon franktan daha çok) 11 borç anlaşması yaptı (224, s. 430-431).

Bu borçlar, emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na uyguladıkları ekonomik ve siyasi baskının en önemli araçlarından biri haline geldi. Bunun en açık örneği, 1905 Ocak-Mayıs aylarında, Babıali'nin Fransız ve Alman hükümetleriyle borçlanmaya ilişkin yaptığı görüşmelerdi. Fransız hükümeti, borç verme koşulu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransız fabrikalarına büyük askerî siparişlerde bulunmasını ve Hama-Halep demir yolu yapımının Suriye Demiryolları Fransız Cemiyetine verilmesini dayattı. Almanya, İstanbul'daki elçisi Baron Marshall aracılığıyla daha "avantajlı" koşullar önerdi. Buna göre Babıali, alacağı kredinin 1 milyon lirasını, hisselerinin önemli bölümü *Deutsche Bank*'a ait olan Doğu Demiryolları Avusturya Cemiyetine ödeyecekti (Daha önce saptanmış imtiyaz koşullarının Babıali tarafın-

dan yerine getirilmemesi yüzünden adı geçen cemiyetin uğradığı zararın tazmini için öngörülmüş bir koşuldu bu). (26, 1. 111-114). Görüşmeler birkaç ay sürdü. Bu arada İstanbul'daki Fransız ve Alman temsilcilerin azimli diplomatik mücadelesi de devam ediyordu. Sonunda varılan anlaşmaya göre Almanya, Deutsche Bankın Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği 60 milyon franklık borca karşılık *Krupp* top fabrikasına muazzam bir sipariş aldı. Bundan başka Doğu Demiryolları Avusturya Cemiyetinin tazminat talebi de kısmen yerine getirildi. Fransa, Osmanlı Bankası tarafından Babıali'ye verilecek 60 milyon franklık borç karşılığında, Fransız fabrikalarına verilecek 18 milyon franklık sipariş elde etti. Buna ek olarak Babıali, İstanbul rıhtımları işletme imtiyazına sahip olan Fransız şirketine ve Suriye Demiryolları Fransız Cemiyetine yüklü ödemeler yapacaktı. Adı geçen cemiyet Hama-Halep demir yolu yapma hakkını da elde etti (bkz.: 26, 1. 457-462, 482-484, 486-489, 556-557). İki borç anlaşmasından toplam 120 milyon frank (4 milyon lira) alması gereken Osmanlı İmparatorluğu'nun eline, bu ağır koşulların yerine getirilmesiyle 30 milyon frank (1 milyon lira)dan fazla bir şey geçmedi.

Her mali güçlüğe düşüşünde yeni kreditörler arayan Babıali, hep benzer taleplerle karşılaşıyordu. 1907 ilkbaharında da yeni bir borç için Fransa'nın kapısını çaldığında oldukça sert bir yanıt aldı. Fransa, Babıali'ye borç verme karşılığında Ereğli-Çubuklu demir yolu hattının yapım imtiyazının Fransız sermayedarlarına verilmesi ve Fransa'nın Şeyh Sait'teki[3] haklarının tanınması şartını koştu (31, 1. 207). Girdiği bu mali boyunduruk, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere olan siyasal ve ekonomik bağımlılığını büsbütün artırıyordu.

Yabancı bankalar ve bu bankaların bütün ülkeye dağılmış olan şubeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun mali-ekonomik boyunduruk altına girmesinde en önemli araç olmaya devam et-

3 Şeyh Sait: Arap yarımadasında, Babülmendep Boğazı kıyısında, İngiliz adası Perim'in karşısındaki küçük Fransız arazisi. -*çev.*

tiler. Jöntürk devrimine dek Türkiye'de tek Türk bankası vardı: 1888'de kurulmuş olan Ziraat Bankası. Ama ülkenin asıl bankası, İngiliz-Fransız sermayesinin çıkarlarını temsil eden ve belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası hakkına sahip olan Osmanlı Bankasıydı. Bu banka gün geçtikçe artan şube sayısıyla yavaş yavaş tüm ülkeye yayılıyordu (1883 yılında 14 şubesi varken, bu sayı 1909'da 55'e çıktı). 19. yüzyıl sonlarında yabancı sermaye kaynaklı birkaç banka daha açıldı. 1888'de Fransız-Avusturya Macaristan Selanik Bankası, 1906'da İstanbul'da Alman bankerler tarafından Alman Doğu Bankası kuruldu ve Viyana Bankasının İstanbul'da bir şubesi açıldı. Bu yıllarda imparatorluk toprakları içinde 10'dan fazla yabancı banka faaliyet halindeydi ve Düyun-u Umumiye ile birlikte ülkenin bütün maliyesi bunların kontrolü altındaydı. Osmanlı Bankası'nın İngiltere ve Fransa'daki hissedarlarına %12 gibi çok yüksek oranda bir kâr payı dağıtması, ülke ekonomisinde kilit noktaları ele geçiren yabancı sermaye sahiplerinin ne kadar zenginleştiklerini gösteren bir olgudur[4].

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayeye bağımlılığının gittikçe artması, ülkenin dış ticaret dengelerinde de kendini gösteriyordu. Dış ticaretle ilgili en dikkat çekici durum, var olan muazzam açığın, her yıl biraz daha büyümesiydi. 1880-1882 yıllarında ithalat, 18.992.232 lira, ihracat 11.009.074 lira, açık 7.983.198 lira idi. 1897-98 mali yılında ithalat 22.840.191 lira, ihracat 14.370.854 lira, açık 8.469.337 lira oldu. Enver Ziya Karal bu yıllarda dış ticaret açığının hiçbir zaman 7 milyon liranın altına inmediğini, hatta bazı yıllarda 10 milyon liraya kadar çıkabildiğini belirtiyor (224, s. 478). 1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret açığı yaklaşık 12 milyon liraya ulaştı (165, s. 151). Dış ticarette büyüyen açık, yabancı sermaye tarafından verilen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mali-ekonomik bağımlılığını gittik-

4 XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı bankaların çalışmalarıyla ilgili olarak bkz.: (177, s. 205-212; 144, s. 34, 50-51)

çe artıran yeni kredilerle kapatılıyordu. Buna şunu da eklemek gerek: bu dönemde ülkenin dış ticaretiyle ilgili önemli sayılabilecek ne kadar ticari pozisyon varsa, bunların tümü yabancı kapitalistlerle, onların Türk olmayan –azınlık– komprador burjuvalardan oluşan Türkiye temsilcilerinin elindeydi. İmparatorluğun yabancı devletlerle yaptığı ticaret anlaşmalarının koşulları, Türk pazarının yabancı sermayeye tümüyle boyun eğmesine yol açıyordu. Tanınmış Türk edebiyatçısı ve gazetecisi Ahmet Mithat bu yıllarda şöyle yazıyordu: "Bizim ticaretimiz yok... Ticaretle uğraşan ve bu işten kazanç elde edenler hep yabancılar. İç ticaretimiz de, dış ticaretimiz de yabancıların elinde" (224, s. 474).

Ticaret anlaşmalarının temel hükümlerinin yeniden gözden geçirilmesi için birçok kez anlaşma denemelerine giriştiği halde Türk hükümeti yabancı devletlerin ısrarlı karşı koymaları yüzünden amacına ulaşamadı. Aslında 1907 yılında ithalat vergisinin geçici bir süre için (7 yıllığına) %3'e yükseltilmesinde anlaşma sağlandıysa da, ek vergilerin Düyun-u Umumiye'nin gözetimi altında toplanması ve toplanan verginin %25'inin Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesine ayrılmasıyla bu karara da bir tür kısıtlama getirilmiş oldu. Toplanan vergiden kalan %75'lik bölüm ise Osmanlı Bankasının emrine verilecek ve o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı diplomatik savaş araçlarından biri olarak görülen Makedonya'nın ihtiyaçları için harcanacaktı (177, s. 184-185).

Dış ticaretin bu yapısal özellikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye için bir pazar ve hammadde kaynağı haline dönüştüğünü gösteriyordu. XX. yy.'ın son on yılına ilişkin bilgiler de bu gerçeği açık biçimde gösteriyor (224, s. 479-480). Bu dönemde ihracatın ana maddelerini çeşitli tarımsal hammaddeler oluşturuyordu: ham pamuk, ham ipek, yün, hububat, zeytin, kuruyemiş, afyon, kahve, az sayıda maden hammaddesi. Ülkenin dış alımını da, dış satımını da elinde tutan yabancı sermayedarlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa ülkelerine çeşit-

li hammaddeler ihraç ederken, Avrupa ülkelerinden Osmanlı İmparatorluğu'na yünlü, pamuklu ve ipekli dokumalar (bütün dış alımın yaklaşık üçte birini oluşturan bir kalem), şeker, tahıl ve un, metal ve deri mamulleri, gaz yağı ve kibrit gibi çeşitli tüketim maddeleri ithal ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline gelmesinde en önemli etkenlerden biri de demir yolu yapımıydı. "Kilometre garantisi" ilkesine dayanan imtiyaz anlaşmalarının Osmanlı İmparatorluğu için son derece elverişsiz koşulları, demir yolu yapımını yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'nu mali ve ekonomik boyunduruk altına almasında önemli bir araç haline getirdi. XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda demir yolu yapımının tarihi, Lenin'in, emperyalizmin demiryolları yapımını "... *milyarlarca* sömürge ve yarı-sömürge insanını ezmenin bir aracına dönüştürdüğü"ne ilişkin değerlendirmesinin de açık bir kanıtıdır (16, s. 305). "Kilometre garantisi" adlı haracın ödenmesi, imparatorluk topraklarının üçte birinden daha çoğunda, kin dolu halktan toplanan aşar'la sağlanıyor ve bu ödemelerin tutarı yıldan yıla artıyordu. 1889-1908 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu "kilometre garantisi"ne hemen hemen 12 milyon lira (300 milyon frank) ödedi... Ki yalnızca ödenen bu parayla yüzlerce kilometrelik demir yolu yapılabilirdi. 1889-1914 yılları arasında "kilometre garantisi" altında ödenen parayı Türk hükümeti kendisi demir yolu yapımında kullansaydı, 1400 kilometreden daha uzun bir demir yolu yapabilirdi (177, s. 166). Bu rakamın önemini kavrayabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayedarlar tarafından bütün demir yolu yapımı süresince (XIX. yy. ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na dek) hepi topu 4000 kilometrelik yol yapıldığını belirtmek gerekir.

Emperyalist ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmalarının en açık örneğini, Bağdat demir yolu yapım imtiyazının

ünlü öyküsü oluşturur. 1902 yılında Alman finans ve endüstri çevrelerinin zaferiyle sonuçlanan bu imtiyaz mücadelesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman emperyalizminin yayılışının en önemli göstergelerinden biridir. G. L. Bondarevskiy, şöyle yazıyor: "Alman tekelci sermayesi ayrı ayrı her şeyden kazanç sağlama kurnazlığı içindeydi: Bağdat yolunun hisse senetlerini çıkarırken; bu yolun farklı güzergâhlarının yapım işlerinden 'tasarruf' ederken; henüz işletmeye açılmamış yol için kilometre garantisi talep ederken; Haydarpaşa Limanı inşası için teçhizat teslim ederken; Köstence-İstanbul arası kablo döşerken..." (144, s. 295). Bağdat Demir Yolu'nun yalnızca hisse senedi ve tahvil emisyonu, yol yapımı başlayana dek Deutsche Banka yaklaşık 140 milyon marklık kazanç getirdi.

Alman tekellerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etki ve üstünlüklerini artırmak için aktif olarak mücadeleye girmeleri, XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında imparatorluğun ekonomik ve siyasal durumunu belirleyen en önemli gelişmelerden biri oldu. Alman emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması, Alman diplomasisinin Alman sanayicileri için elverişli siparişler alma mücadelesinde de kendini gösterdi. Alman sermaye sahipleri, İngiliz ve Fransız sermayesini, yarı-sömürge imparatorluğun ekonomisinde ele geçirdikleri bütün alanlarda zorlayarak ve onları mevzilendikleri alanlardan püskürterek, kısa sürede Osmanlı ekonomisine ve maliyesine 1 milyon marka yakın para yatırdılar.

Böylece, XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik durumunu ana çizgileriyle betimlemek gerekirse, söylenecek olanlar herhalde şunlar olacaktır: İnanılmaz derecede geri kalmış bir tarımsal ve endüstriyel üretim; mali ve ekonomik açıdan yabancı sermayeye tam bağımlılık; yabancı sermayenin ve emperyalist devletlerin tarımsal ürün ve hammadde kaynağı olmak; bu devletler için çok uygun bir endüstri malları pazarına ve sermaye yatırım alanına dönüşmek.

Gerçekten de bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu emperyalist devletlerin en önemli ekonomik çıkar alanlarından biriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu küstahça ve amansızca soyan bu yabancı sermayenin en güvenilir müttefiki, imparatorluğun tüm halkları için gerçek bir jandarma olan II. Abdülhamit adlı sultan ve onun feodal-saltçı rejimiydi. Tarihin paradokslarından biri daha ortaya çıkmıştı. Türk tarihinin ilk meşrutiyetinin ilanından sonra, halk belki de, Türk tarihinin en korkunç baskı dönemini Osmanlı sınırları içinde yaşadı. Halkın hafızasına da, tarih yazıcılığına da "zulüm devri" adıyla geçti bu paradoksal dönem ve Türkiye'nin ilk meşruti monarşisinin başındaki adam, çok yerinde olarak "Kızıl Sultan", "Kanlı Abdülhamit" diye adlandırıldı.

II. Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında, o dönem Türk toplumunun en gerici tabakaları ülkede egemen durumdaydı ve bunlar –büyük mütegallibe, Müslüman din adamları ve feodal bürokrasi kodamanları– cansiperane bir şekilde sultan rejimine arka çıkıyorlardı. Ülkede yaşayan insanların gerçek can ve mal güvenliklerinin olmayışı, yönetimdeki çığırından çıkmış keyfilik, devlet aygıtına hâkim olan akıl almaz rüşvetçilik, Abdülhamit yönetiminin tüm bu özellikleri, en nihayet XX. yy. ortalarında yavaş yavaş yeni zamanların burjuva hukukunu uygulamaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nu bir anda hukuksuzluğun, eşitsizliğin ve keyfiliğin ülkesi haline getirerek gerisin geri Orta Çağ karanlığına doğru fırlatıyordu. Ünlü Türk yazarı Halit Ziya Uşaklıgil, Abdülhamit yıllarının Türkiye'siyle ilgili olarak şunları yazıyor: "Vilayetlerden nahiyelere kadar tüm memleket içten-dıştan kurtlar tarafından kemiriliyordu. Hükümet, bütün zenginlik kaynaklarını açgözlü ve asla doymak bilmeyen saraya yönlendiriyordu. Memleketin her yanında casuslar cirit atıyordu ve onlara bol keseden para, giyecek, rütbe dağıtılıyordu. Bu kara yazılı memlekette her şey onların doymak bilmez işkembelerine akıyordu... Bu ülkede hainlerden memur,

hırsızlardan bakan devşiriliyordu. Pislikten, kötülükten başka hiçbir şey bulunmayan göğüslerinde değerli taşlardan nişanlar sallanıyor, uçurumun dibinde debelenen alçaklara yüksek makamlar veriliyordu ve tüm bu rütbelerin, unvanların, paraların ardında acı çeken, ezilen halk görülmez olmuş, silinip gitmişti" (142, s. 17).

Ülke yönetiminin bütün ipleri, aşırı despot ve takip edilme kuruntusuna yakalanmış olan sultan ile, en gerici din adamlarından oluşan saraydaki şakşakçı takımının ve Abdülhamit'in kişisel seçimiyle yakınına aldığı Arap, Çerkez ve Kürt aşiret reislerinin ellerindeydi. Sultanın yaşadığı ve çok kötü bir ün kazanan Yıldız Sarayı, devlet egemenliğinin gerçek simgesine dönüşmüştü. Önemli kararların tümü Babıali'de değil, Yıldız'da alınıyor; bakanlar, valiler ve öteki yüksek mevki sahibi görevlilerin atamaları ya da yer değiştirmeleri buradan yapılıyordu. Abdülhamit Yıldız Sarayı'nda özel bir büro kurmuştu ve ordu, dışişleri bakanlığı, ekonomi, maliye ve milli eğitimle ilgili bütün işlerde son söz sultana körü körüne sadık kişilerin yönetimindeki bu bürodaydı (224, s. 265). Başvurduğu bu önlemlerle Abdülhamit ülkede hayatın her alanını kontrol etme ve yönetme çabasındaydı. Abdülhamit'in bu yönetim biçimini bir Türk tarihçisi şu sözlerle betimliyor: "Kimselere güvenemeyen biri olup çıktı... diplomat, komutan, yönetici, maliyeci hep kendisiydi; polis de oydu, jandarma çavuşu da!" (237, s. 25).

Tarihçi E. Ziya Karal, Abdülhamit rejimi için çok özlü ve isabetli bir ifadede bulunuyor: "Casusluk, despotik rejimin özüydü... Her insan ve her iş casusluk konusuydu" (224, s. 265). On binlerce masum insan casusluğun, jurnalciliğin kurbanı oldu. Bu yıllarda "jurnal" ve "hafiye" en korkulan iki sözcüktü; halkı korkutan, paniğe salan sözcüklerdi bunlar. Hiç kimse casusluktan ve jurnalden korunamıyordu. Halit Ziya Uşaklıgil anılarında şöyle yazıyor: "İstanbul'un karanlık sokakları korkudan donmuş gibiydi. Şehrin bir yerinden bir yerine gitmek büyük cesaret işiy-

di. Casuslar... Casuslar... Baba-çocuk, karı-koca... Herkes birbirinden korkuyordu. Casusların elebaşıları artık herkesçe tanınıyordu. Bu adamların gölgelerinin görünmesiyle bile insanlar başlarını omuzlarının içine çekiyor ya da bir yerlere sinip görünmemeye çalışıyordu" (142, s. 19). Devletin önemli koltuklarında oturan herkes izleniyordu[5]. Her konuda ihbar gidiyordu Yıldız'a: siyasi düşünceler, memuriyet ilişkileri, çalışma hayatı, kişisel ilişkiler, alışkanlıklar, zevkler... Yüksek mevki sahibi kişilerden kim, hangi tiyatroya gitti, hangi oyunu izledi, kim içki içiyor, nerede içiyor... vb. Tüm bunlar Yıldız'da kaygıyla, korkuyla, kuşkuyla bekleyen sultana iletiliyordu" (110, s. 75-77).

1902 Şubat'ında İstanbul'daki Rus elçisi şöyle yazıyordu: "Siyasi yönden kuşkulanılan kişilerin elde hiçbir kanıt ya da ciddi gerekçe olmadan tutuklanmaları ve sürgüne gönderilmeleri son zamanlarda İstanbul'da sıradan olaylardan oldu" (25, 1. 131). Elçinin bu raporunda aynı zamanda sultanın başyaveri Müşir Fuat Paşa'nın tutuklanmasına da yer veriliyordu. Sultanın yaveri Fehim Bey'in ihbarı üzerine birkaç saray casusu Paşa'yı gözetlemeye başlamıştı. Hiddetlenen Fuat Paşa, uşaklarına bu adamları evden defetmelerini buyurdu. Kavga çıktı, iki taraf da silahlarına sarıldı. Bunun üzerine Fuat Paşa saraya çağrıldı, tutuklanarak sürgüne gönderildi. Aslında tutuklamanın tek nedeni sultanın başına buyruk bir karaktere sahip olan Fuat Paşa'dan kurtulma isteğiydi (25, 1. 131-132).

Sultanın hastalık derecesindeki şüpheciliği, ona en yakın kişiler üzerinde bile etkisini gösteriyordu. 1892 Nisan'ında Rus elçisi Nelidov şöyle yazıyordu: "Abdülhamit kendisini düşmanlarla ve komplocularla çevrilmiş olarak görüyor, tüm yakınlarından kuşkulanıyor. Bu arada veziri azam, şeyhülislam ve dışişleri bakanının, kardeşi ve varisi Reşat Efendi'yi tahta geçirmek amacıyla kendisiyle ilişkiye geçtiklerini sanıyor ve onlardan kuşkulanıyor. Bu kişiler kendilerini temize çıkarmayı başardılarsa da,

5 Bu dönemdeki casusluk sisteminin ayrıntıları için bkz.: (119).

onların cezasını İstanbul garnizon komutanı Müşir Arif Paşa çekti. Arif Paşa bayramda komutası altındaki askerlere tatlı ve Mekke'deki 'zemzem' kuyusundan gelen kutsal sudan dağıttığı için yerinden oldu. Arif Paşa'nın bu hareketinde garnizonun gözüne girme isteği sezilerek mutlak egemenliğin saldırıya uğradığı kanaatine varıldı. Çünkü sultanın izni olmadan zemzem suyu dağıtılamazdı" (22, 1. 320-321).

Başkent ve taşra yönetiminde ikinci derecedeki memurların durumu, müdürlerinin en küçük kaprisine bağlıydı. Bakanlar, valiler durmadan değişiyordu. Aşırı derecede keyfî davranış, rüşvetçilik ve devlet parasını yeme, "zulüm devri"nde Türk memurunun yaşam biçimi olmuştu. Bulunduğu görevde ne kadar kalacağını bilemeyen herhangi bir yüksek memur, gözünü karartıyor ve hiçbir şeyi umursamayıp kısa yoldan zengin olmak istiyordu. 1884 yılı Nisan ayında Erzurum'daki Rus konsolosu taşradaki adliye memurlarının durumlarını anlatırken şunları yazıyordu: "Hizmet durumlarındaki kararsızlık ve yarın başlarına ne geleceğini bilememeleri yüzünden, gerçeği ortaya çıkarmak ve suçluyu cezalandırmak, buradaki memurları, kendi mali durumlarını düzeltmek kadar ilgilendirmiyor... Büyük olasılıkla İstanbul'daki görevler önemli harcamalar yapmadan ele geçirilemiyor. Memur yalnızca harcadığı paraların geri gelmesi için değil, aynı zamanda olası bir yer değiştirme halinde başka bir görev elde etmek için yeni paralar biriktirmeye uğraşıyor. Çünkü memurun güçlü bir iltimastan başka hiçbir güvencesi yok" (44, 1. 22-23).

Türk hükümetinin durumunu apaçık ortaya koyması bakımından 1898 yılında belli başlı bakanlıkların başında bulunan bakanlar arasında yüksek öğrenimi olan tek kişinin bile bulunmaması çok dikkat çekici (42, 1. 10). Yüksek mevki sahiplerinin çoğu, kara cahil kişilerdi ve hatta bazıları okuma yazma bile bilmiyordu. "Zulüm yılları"nda devlet memurunun kültür derecesinin, kendisinden siyaseten kuşkulanılmasının nedeni olduğunu abartmadan söyleyebiliriz.

İlerlemeden ve özgür düşüncenin yayılmasından ödü kopan II. Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında, Tanzimat Dönemi'nde başlayan eğitim alanındaki ilerlemeler ciddi şekilde frenlendi (159, s. 64-100). Abdülhamit rejiminin eğitim konusundaki tutumu, bu yılların eğitim bakanı Haşim Paşa tarafından oldukça açık bir biçimde belirtilmiştir. Haşim Paşa, memlekette okullar olmasaydı, bakanlığını çok iyi yöneteceğini söylemişti (251, s. 275). Sultan, okul yönetimlerine bile karışıyordu. Tüm bilim kurumları, eğitim bakanlığının sansürü ve müfettişlerin acımasız kontrolü altında bulunuyordu. "Kafada bir fikir uyandırabilecek" bütün dersler ve konular okul programlarından ayıklandı. Sultan'ın sansür memurları, ilkokul programından tarih ve coğrafya derslerini bütünüyle çıkararak, bu derslerin yerine Müslüman büyüklerinin yaşamları ve gezileriyle ilgili hikâyeler koydular. Bu dönemde Türk okullarının tüm basamaklarında dinsel etki kuvvetlendi. XX. yy. sonunda idadilerdeki din derslerinin ders saatleri sürekli artırıldı. Ortaokullardaki tarih dersleri, Türk sultanlarının yapıp ettiklerinin kısa anlatımıyla sınırlandı. Üstelik bunda bile Abdülhamit'in tahtı devraldığı sultandan söz edilmesi yasaktı. 1900 yılında, Abdülhamit'in hükümdarlığının 25. yılı nedeniyle, İstanbul'da yeniden üniversite açıldı, ama acınası durumda bir üniversiteydi bu. Edebiyat fakültesine yılda 25 kişi alınıyordu. Tarih dersleri burada da İslam tarihi ve Osmanlı Devleti tarihine ilişkin çok kısa açıklamalarla sınırlanmıştı. Hükümet müfettişleri yalnızca ilahiyat, edebiyat ve tarih derslerini değil, teknik bölümlerin derslerini de denetliyorlardı. Tanınmış Türk eğitim tarihçisi Osman Ergin, zulüm devrindeki İstanbul Üniversitesi için "son derece cılız, durgun bir kuruluştu" diyor (218, s. 1107-1116).

Abdülhamit'in asıl "derdi", askerî öğretim kurumlarıydı. Öncelinin tahttan indirilme koşullarını çok iyi bilen Abdülhamit, bu öğretim kurumlarındaki öğretmenler arasında liberal fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla her çareye baş-

vuruyordu. Bu dönemde askerî okulların programından tarih derslerinin tümüyle çıkarılması dikkate değer. 1906 yılında hükümet, yönetim güçlüklerini gerekçe göstererek 2000 öğrencinin öğrenim gördüğü İstanbul'un en büyük askerî okulunu dağıttı. Çeşitli şehirlerde birkaç okul açıldı. Çağdaşları bu olaydan söz ederken hükümetin korkusunun, "bu kadar çok genç insanın bir arada bulunmasının devrimci fikirleri geliştirebileceği ihtimali"nden kaynaklandığını belirtiyorlar (164, s. 61). Aslında hükümetin askerî okullarda devrimci fikirlerin yayılmasından korkması boşuna değildi, çünkü XIX. yy. sonlarından başlayarak Jöntürk örgütlerinin ülke içindeki asıl eylem merkezi hep askerî okullar olmuştu (Bu konu V. Bölüm'de ele alınıyor). Askerî Tıbbiye mezunu doktor Cemil Paşa 1886 yılında kaleme aldığı anılarında, sivrilen bu bilim kuruluşundaki "özgür düşünce ruhu"nun Sultan'a "rahatsızlık, hatta korku" verdiğini belirtiyor. Abdülhamit, okul üzerinde korkunç bir askerî disiplin uyguluyordu (116, s. 50). Ordu ve Bahriyede durumunu güçlendirmek isteyen sultan hükümeti, 80-90 yıllarında askerî okullarda şehzadeler, devlet ileri gelenleri ve zadegân çocukları için özel sınıflar kurdu. Ancak bu tedbir beklenenin tam tersi bir sonuç verdi ve feodal bürokratik egemen sınıfı, 1908 Devrimi'nin hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde Jöntürk komitelerinin asıl dayanağı olan subayların ana kitlesinden büsbütün izole etti.

Gericiliğin koyu kara gölgesi altında geçen Abdülhamit rejimi yılları Türk basını, edebiyatı ve sanatı için de en kötü dönem oldu. 70'li yılların başlarında üstün başarılar elde eden Türk gazeteciliği, Sultan'ın sansürü tarafından bütünüyle yok edildi. Abdülhamit rejimi yıllarında İstanbul'da uzun süre yaşamış ve çalışmış olan Rus diplomatlarından biri, basının bu yıllardaki durumuyla ilgili olarak şunları yazıyordu: "Türk basını, hükümet sansürünün acımasız boyunduruğu altında bitkin düşmüştü. Önceden incelendikleri için hiçbir gazete hükümetin iç politikasına da, dış politikasına da hiçbir şekilde değinemiyordu.

Yapabilecekleri tek şey zavallı bir üslupla Sultan'a dalkavukluk etmekti" (173, s. 4). Gazetelerin baskı sayıları da çok düşmüştü. 1870'lerde İstanbul'da 50 dolayında gazete ve dergi yayınlanırken, XIX. yy.'ın sonlarına doğru koca kentte yalnızca birkaç gazete kaldı, onların da işi gücü Sultan'a ve hükümete övgüler düzmekti. Bu dönemde Türkçe olarak baskı sayısı 2 binle 5 bin arasında değişen 3 gazete ile abone sayısı son derece sınırlı önemsiz birkaç dergi yayınlanıyordu (153, s. 92-93). Gazetelerin "özgürlük", "eşitlik", "hak", "despotizm", "tiranlık", "anayasa", "cumhuriyet", "devrim" gibi sözcükleri kullanmaları bile yasaklanmıştı. Hatta "ilkbahar" ya da "yeniden doğuş" sözcükleri bile sansür tarafından kışkırtıcılık olarak niteleniyordu. Çünkü bu sözcüklerin, okuyucuyu liberal fikirlere itebileceğinden korkuluyordu. Sansür kurulu üyelerinin sahip oldukları sınırsız güç ve sınırsız cehaletleri yüzünden Türk okurlarına Avrupa edebiyatının en ünlü yazarlarının en göz kamaştırıcı yapıtları bile ulaşamaz oldu. Yasaklanan kitaplar arasında Rousseau, Voltaire, Shakespeare, Schiller, Racine, Corneille, Hugo, Zola, Tolstoy ve Byron'ın yapıtları da vardı. Sansürün eli tiyatroya da uzandı. Avrupa tiyatrolarının klasik repertuvarını oluşturan *Hamlet*, *Venedik Taciri*, *Cyrano de Bergerac* vb. gibi pek çok oyun Abdülhamit dönemi Türkiye'sinde yasaklandı. Namık Kemal, Ziya ve Abdülhak Hamit'in yapıtlarını okuyanlar en sıkı şekilde izleniyordu. Önceki sayfalarda sözü edilen Hayrettin Paşa'nın *Müslüman Devletler İçin Gerekli Reformlar* kitabının Türkçe çevirisi de yasaklı kitaplar arasındaydı. Hatta Abdülhamit'in, hükümdarlığının ilk yılında bizzat verdiği görev üzerine Ahmet Mithat'ın yazdığı *Tercüman-ı Hakikat* de zararlı eser olarak damgalanmaktan kendini kurtaramadı (224, s. 413-414; 153, s. 118-119). "Zulüm devri"nde, edebiyat, sanat böylesine kalıredici bir şekilde aşağılandı.

Abdülhamit'in saltanat yıllarında pek çok edebiyatçının siyasal, toplumsal sorunlara hiç değinmemiş olması, Osmanlı

İmparatorluğu'nun edebiyat hayatı için ilginç bir durumdur. Bu eğilim, zamanın Türk yazarlarının en ilerici kesimini oluşturan Serveti Fünun grubunun edebî çalışmaları için de geçerlidir. *Serveti Fünun* dergisi, 1891'den başlayarak İstanbul'da uzun süre ünlü şair Tevfik Fikret'in yönetiminde yayınlandı. Dergi çevresinde yetenekli şair ve yazarlar toplanmıştı: Halit Ziya, Tevfik Fikret, Mehmet Rauf, Sami Paşazade Sezai vd. Halktan, ülkenin toplumsal ve siyasal hayatının en önemli sorunlarından uzak olan bu edebiyat grubuna "kötümserlik" ve "sessizlik" ruhu hâkimdi. Serveti Fünuncuların bu özelliğinin nedenlerini analiz eden L. O. Alkayeva, yerinde bir saptamayla, bunun "...hayatı, yarı-sömürge bir ülkenin 'zulüm yılları'nda başlamış burjuva aydın sınıfın, kendini kuşatan gerçekliğe trajik tepkisi" olduğunu söylüyor (142, s. 24). Halit Ziya da Serveti Fünun yazarlarının durumunu çok anlamlı bir şekilde değerlendiriyor: "Üzerimize abanan kara bulutlardan boğulacak gibiydik. Niye yaşamalı ki? Yaşayıp ne olacak? Neye, nereye atılacaksın? Ufukta tek mutluluk sığınağı görülüyordu: mavi gökyüzü, mavi hükümdarlık, hayaller" (142, s. 25).

Kuşkusuz bu dönemde entelektüel insanlar, özellikle de edebiyatçılar arasında feodal sultan despotizmine karşı duyulan hoşnutsuzluk iyice artmıştı. Ancak pasif bir hoşnutsuzluktu bu ve yapıtlara hemen hiç yansımıyordu. Mehmet Rauf, anılarında şöyle yazıyor: "Biz, Serveti Fünuncular Sultan'ın politikasının can düşmanıydık. Ama Sultan'ı yermek amacıyla yazılan her yazı yazarının başını korkunç bir şekilde belaya sokacağından susmak gerekiyordu. Biz salt politikanın değil, bu politik ortamda ülkede yerleşmiş olan geleneklerin, törelerin ve yaşayışın da düşmanıydık" (142, s. 25). Ne var ki, siyasal açıdan bu denli pasif bir edebiyatçı grubu bile, Abdülhamit yönetimi ve sansürü için tehlikeliydi. 1889 yılından başlayarak *Serveti Fünun* yazarlarının yapıtları da "muzır yayınlar" arasına sokuldu (224, s. 414). 1901 yılında derginin kapanmasıyla, *Serveti Fünun* yazarları da

çalışmalarına ara verdiler. Böylece edebî ilerlemenin göverttiği son filizler de ortadan kalktı ve 1908 yılına dek, edebiyat ve gazetecilik son derece durgun bir çizgi izledi.

"Zulüm yılları"nda Osmanlı İmparatorluğu, kendisini oluşturan tüm halklar için gerçek bir zindandı. Sultan hükümeti, eski "böl ve yönet" ilkesini izleyerek ulusal ve dinsel düşmanlığı durmadan körüklüyordu. Sultan Abdülhamit, çeşitli dinsel ve ulusal gruplar arasındaki çatışmayı kışkırtırken, salt casuslarından, polis ve jandarmasından yararlanmıyordu. Kendisine bağlı Kürt aşiret reislerinin yardımıyla Kürtlerden kurulan ünlü süvari birliklerinin zorbalık ve terörü de bu işte ona yardımcı oluyordu. Sultan'ın adından hareketle "Hamidiye Alayları" adı verilen bu düzensiz süvari birlikleri, en çok Ermenilerin bulunduğu bölgelere ölüm ve korku saçıyorlardı[6].

Türk'ü Türk olmayana, Müslümanı Müslüman olmayana karşı kışkırtan Sultan Abdülhamit ve hükümeti, halk kitlelerinin dikkatini despot rejimden ve yabancı sermayedarların teklifsizce her işe karışmaları yüzünden gittikçe artan hoşnutsuzluktan başka yöne çekmek için, ulusal ve dinsel çelişkileri ve çekişmeleri güçlendirmeye ve halkın dikkatini buraya çekmeye çalışıyordu. 1894-1895 yıllarında korkunç bir Ermeni kırımı yapıldı. XX. yy. başlarında Makedonya'da milliyetçi çekişmelerden kaynaklanan düşmanlık büsbütün arttı. Abdülhamit dönemini çok iyi bilen E. F. Nayt şöyle yazıyor: "Abdülhamit, kendisini tahttan indirebilecek hiçbir unsurun ve grubun yeterince güçlenmemesi için uyrukları arasında düşmanlıklar çıkararak, yeni geçimsizlikler yaratarak Osmanlı İmparatorluğu'nu bilerek zayıflattı. Çeşitli Hristiyan topluluklar arasında düşmanlıklar yarattı, Müslüman fanatizmini körükledi. İnsanlar, uygulanan korkunç baskıya başkaldırdıkları zaman da Abdülhamit onları toplu halde korkunç katliamlarla yok etme yoluna gitti" (61, s. 36-37).

6 "Hamidiye" süvarilerinin bileşimi ve kullanılış biçimleriyle ilgili bilgiler için, bkz.: (150, s. 50-58).

XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında Abdülhamit ulusal ve dinsel düşmanlıkları şiddetlendirir, böylece de halk kitlelerini sınıf savaşından uzaklaştırırken, ideolojik ve politik bir doktrin olarak panislamizmden de geniş ölçüde yararlandı. Panislamizmle, Osmanlı sultanının Müslümanların halifesi olduğu, ama yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halklarının değil, tüm dünya Müslümanlarının halifesi olduğu özelliğine vurgu yapılarak Sultan'ın dünya Müslümanlarının egemeni olmasının gerekliliği işlenmiş oluyordu. Abdülhamit Osmanlı İmparatorluğu'ndaki panislamistleri her yönden kışkırtıyordu. XIX. yy.'ın 90'lı yıllarında Abdülhamit panislamizmin tanınmış ideoloğu Cemaleddin Afgani'ye de destek oldu. (bkz.: 251, s. 265-270).

XIX. yy. sonları-XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu, var olan toplumsal ve ulusal sorunların büsbütün şiddetlendiği, toplumsal ve siyasal hayata bütünüyle feodal-klerikal gericiliğin egemen olduğu, aşırı derecede despotik bir feodal-sultan rejimiydi. Çağdaş Sovyet tarihçisi A. F. Miller'e göre, "II. Abdülhamit zamanında tüm devlet sistemi Türkiye'yi ekonomik ve sosyo-politik gelişmenin en aşağı düzeyinde tutmaya yönelmişti" (169, s. 104).

Yüzyılın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'na uluslararası açıdan bakıldığında ülkenin bir yarı-sömürge haline geldiği görülecektir. Yabancı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmak için her uygun durumdan yararlanıyorlardı. Ermeni ve Makedonya sorunları ya da Girit Adası'ndaki Yunan ayaklanması gibi herhangi bir ulusal sorunun şiddetlenmesi bile iç işlerine karışmak için uygun bir durum oluşturuyordu. Ama, imparatorluğun Türk olmayan halklarının içinde bulundukları insanlık dışı durum, yaşadıkları zulüm, onların çıkarlarını savunmak Avrupalı diplomatları pek de ilgilendiren şeyler değildi. Osmanlı'nın iç işlerine müdahale için her uygun durum, büyük devletlerden herhangi birinin Osmanlı'daki ekonomik ve politik

çıkarlarının pekiştirilmesi için kullanılıyordu. Oldukça becerikli bir politikacı ve diplomat olan Abdülhamit, kişisel durumunu güçlendirmek için yabancı devletlerin aralarındaki çelişkilerden ve birbirleriyle mücadelelerinden her zaman yararlanmayı bildi. E. F. Nayt, Abdülhamit için şunları yazıyor: "Çok ince hesaplar yapan, usta bir diplomat gibiydi ve Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki rekabetten yararlanarak, tüm iktidarı kendi elinde toplamak şeklindeki hayatının en temel meselesinde başarıya ulaştı" (61, s. 36).

Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politik durumunun en belirgin özelliği, imparatorluğun, bu konuda özgürlüğünü hemen tümüyle yitirmiş olmasıydı. Uluslararası konularda Türkiye'nin durumu, İstanbul'da değil, Londra'da, Berlin'de kararlaştırılıyordu. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nı sona erdiren uluslararası barış anlaşmasının kesin koşullarının belli olduğu 1878 Berlin buluşmasından sonra yabancı devletler, Osmanlı hükümetinin, ülkenin dış politika sorunlarında hep onların çıkarları doğrultusunda kararlar almasını sağladılar. Girit Adası'ndaki 1896 ayaklanması yüzünden başlayan ve Yunanistan'ın da isyancılara arka çıktığı 1897 Türk-Yunan Savaşı sonucunda Türk ordusu Yunanlıları tam bir bozguna uğrattığı halde, Avrupa devletleri, Sultan'ı, pratikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit üzerindeki egemenliğini yitirmesi anlamına gelen bir barış anlaşmasını imzalamaya zorladılar ve başardılar da bunu. Girit, muhtariyetini kazandı; valiliğine de İngiltere'nin adadaki durumunu büsbütün güçlendiren Yunanlı bir prens getirildi.

XX. yy.'ın başlarına doğru Abdülhamit, Alman sermayedarların ve Kayzerin desteğini almak için dış politikada açıktan açığa pro-german (Almancı) bir çizgi izlemeye başladı. 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden II. Wilhelm, Abülhamit'le sıkı ilişkiler kurdu ve kendini Müslümanların koruyucusu ilan etti. Çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu'nu

Alman danışmanlar, öğretmenler kapladı. Türk ordusu, gerçekte General von der Goltz'un komutanlığındaki Alman askerî misyonunun denetimi altındaydı. Alman danışmanlar ülkenin sivil kurumlarının da işlerine yön veriyorlardı (bkz.: 144, s. 37-45).

Yüzyıl eşiğindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasal durumunun bilançosunu çıkarırken bir kez daha belirtmek gerekir ki, iktisadi ve siyasi bağımsızlığını yitirmiş bir ülkeydi Osmanlı İmparatorluğu. İmparatorluk halkları, ülkenin ekonomik, siyasal, kültürel ilerlemesi yolundaki iki önemli engel olan feodal despotik sultan rejimiyle yabancı sermayenin baskısı altında bunalmaktaydı.

II. Abdülhamit'in despotik rejimi, kendi mutlak egemenliğine karşı herhangi bir siyasal muhalefeti daha doğmadan boğacak bütün koşulları sağlamış gibi görünse de, ülke içinde, Türkiye'nin ekonomik ve kültürel olarak ilerlemesinde ve kapitalist yolda gelişmesinde toplumsal ve siyasal çıkarı olan güçler vardı. Türk milli burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan Türk aydın sınıfı, 1876-1878 meşrutiyet hareketinin bozgunuyla düştüğü perişan durumdan yavaş yavaş kurtularak, feodal sultan despotizmiyle savaş için toparlanmaya ve çevresinde yeni güçler biriktirmeye başladı. A. F. Miller şöyle yazıyor: "Sultanın mutlak egemenliğinin sınırlandırılmasına yönelik hareket XIX. yy. sonunda yeniden doğdu: Bu kez 'burjuva devrimi' nitelikleri öncekinden çok daha açık, netti" (169, s. 116). Bu yeni hareket, Abdülhamit rejimine karşı gitgide daha da olgunlaşan siyasal protesto hareketleri olarak, gizli cemiyet ve örgütlerin faaliyetleriyle başladı.

V. BÖLÜM

XIX. YY. SONLARINDA-XX. YY. BAŞLARINDA JÖNTÜRKLERİN ÖRGÜTLERİ VE EYLEMLERİ

Sultan II. Abdülhamit'in hükümdarlığının ilk on yıllık döneminde, hükümet karşıtı ciddi bir hareket, hatta küçük de olsa politik bir muhalefet düşüncesi görülmemiştir. Ali Suavi ve Kleanti Skalyeri'nin komploları, tümüyle bozguna uğramış olan anayasacı hareketin son yankıları gibidir. Gerçekte ise Türk toplumunun eğitimli, kültürlü grupları arasında burjuva-liberal anayasacı düşünceler yalnız öylece korunup durmuyor, gelişmeye devam ediyordu. Türk aydınları arasında, özellikle de genç subaylarla Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasında İbrahim Şinasi'nin, Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın özgürlük ve vatan sevgisiyle dolu yapıtları gizlice elden ele dolaşıyor, yayılıyordu. Feodal-despotik sultan rejimiyle savaşta bayrağı eline almış olan XIX. yy.'ın 80-90 yılları Jöntürkler kuşağı, tam da bu düşüncelerle yetişmişti.

XIX. yy. sonu-XX. yy. başlarında Jöntürk hareketine katılmış kişilerden biri olan K. N. Duru, 90'lı yıllarda Manastır Askerî İdadisi öğrencisi olarak kendisini özellikle Namık Kemal'in yapıtlarının çok güçlü bir biçimde etkilediğini belirtiyor ve "Kendimi özgürlük dağlarının doruklarında bir kartal gibi hissediyordum; vatan nedir, vatan sevgisi nedir, vatan için ölüme hazır olmak,

özgürlüğü sevmek nedir ondan öğrendim," diye yazıyordu anılarında (111, s. 6). İstanbul'da Harbiye öğrencileri Namık Kemal ve Ziya'nın yapıtlarını gizlice okuyorlardı. Jöntürk çevrelerine aktif olarak katılan bir başka kişi, Ahmet Bedevi Kuran da anılarında bu konuya değinmektedir (115, s. 48). "Yeni Osmanlılar" hareketinin liderleri ve ideologları olan Namık Kemal ve Ziya'nın kitaplarının Jöntürk hareketi içindeki bütün gruplarda muhalif politik eylemlerin ilk okulu olması dikkat çekicidir. Örneğin, Abdülhamit rejimine karşı çıkan oldukça büyük politik merkezlerin, sığındıkları yabancı ülkelerde etkin biçimde çalışıp, gazete ve dergi çıkarttıkları XX. yüzyılın başlarında, genç öğrenciler arasında yeni oluşan devrimci gruplar, en önce Namık Kemal ve Ziya'nın yapıtlarını okuyarak işe başlıyorlardı. 1903 yılında Kuleli Askerî İdadisi öğrencileri tarafından kurulmuş olan "İhtilalci Askerler" grubuna katılan Cemal Kutay, anılarında, grup üyelerinin Jöntürklerin Avrupa'daki eylemlerini bilmediklerini, ama Namık Kemal ve Ziya'nın kitaplarını okuduklarını yazıyordu (114, s. 194-195). Jöntürkler örgütünün ilk hücresi olan "İttihat ve Terakki"nin kurucularından İshak Sükûti, Namık Kemal'in yapıtlarını çok iyi biliyor ve düşüncelerini halk arasında gayretle yayıyordu (265, s. 19). XIX. yy. 60-70 yılları anayasacı hareketin ideologlarının yasaklanmış yapıtları, ülkelerinin politik, sosyal ve kültürel gelişimi için mücadele edilebileceği inancını Türk aydınları arasında on yıldır bu şekilde sürdürüyordu. Bu durum, yalnızca XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Jöntürkler hareketi içinde ilerici fikirlerin ondan ona geçmesini sağlamakla kalmayıp, gerici Abdülhamit yönetimine karşı politik savaşın hızlandırılmasına da yaramıştır.

1889 yılında Askerî Tıbbiye'den birkaç öğrenci, Sultan Abdülhamit'in despotik rejimine karşı savaş amacıyla bir grup kurdular. Askerî Tıbbiye duvarları arasında gizli bir politik örgüt kurma düşüncesi, aynı okuldan yetişen, Arnavut asıllı İbrahim Temo'ya aitti. İbrahim Temo, 1865 yılında, Struga

kasabasında (Ohri kazası, Arnavutluk) doğmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nda sınır hizmetleri gören çok eski, asker gelenekli bir ailedendi. Genç yaşta İstanbul'a geldi ve ilkin Askerî Tıbbiye yakınındaki idadide öğrenime başladı. Sonradan Askerî Tıbbiye'deki birçok öğrenciyle yakınlaşacak, dahası, bu öğrencilerin arasında ileride birlikte örgüt kuracağı yoldaşlar bulacaktır. İshak Sükûti ile yakınlaşması, Namık Kemal'in "Rüya"sının el yazmasını birlikte okurlarken olmuştur. İbrahim Temo anılarında, dostluklarının tam bu sıralarda başladığını söyler. Gençler, yalnızca Namık Kemal ve Ziya'nın yasaklanmış yapıtlarını okumuyorlardı. Yabancı posta servisleri aracılığıyla gelen gazeteleri de okuyorlar ve okumaları için arkadaşlarına veriyorlardı. Bu gazeteler, İran liberallerince Londra'da yayınlanmaktaydı (118, s. 11-12).[1] İbrahim Temo, anılarında, üç yıllık idadi öğrenimleri döneminin, gerek kendisi gerekse kendisiyle aynı fikirde olan arkadaşları için bir "fikirsel uyanma" dönemi olduğunu söyler. Gençler, kendilerini, Abdülhamit rejimine karşı direnmeye hazır hissetmektedir artık (118, s. 12). İdadiyi bitirdikten sonra İ. Temo ve İ. Sükûti birçok arkadaşıyla birlikte Askerî Tıbbiye'ye devam ettiler. Burada öğrencileri okul yönetiminin baskılarına karşı boykota götürdüler. Boykota hemen hemen bütün öğrenciler (340 kişi) katıldı. Okul yönetimi, Sultan'ın öfkesinden korktuğu için saraya verdiği raporda boykotçuların topu topu 32 kişi olduğunu bildirmişti. Pek olasıdır ki, Sultan'ın boykotçuları bağışlaması, okul yönetiminin bu raporu üzerine olmuştur. Öğrenci hareketlerine girişmek için olağanüstü bir gözü pekliğin gerektiği böyle bir dönemde İ. Temo ve arkadaşları çevrelerinden bir düşündeşler grubu toplayabilmişlerdir (118, s. 15).

1889 Mayıs'ında İ. Temo, görüşlerini bildiği ve kendi görüşlerine yakın bulduğu üç okul arkadaşına vatanın kurtarılması

1 Söz konusu edilen gazete *Kanun* gazetesi olsa gerektir. Bu gazete, Londra'ya sığınmış olan İran burjuva-liberallerinin önde gelenlerinden biri olan Malkom Han tarafından yayınlanmaktaydı. Gazete, meşruti monarşinin propagandasını yapmaktaydı.

için bir gizli örgüt kurma düşüncesini açtı. Üçü -İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit- İ. Temo'nun önerisini kabul ettiler. Hemen sonra da gizli örgütün üyeleri ilk toplantılarını yaptılar. İbrahim Temo, anılarında, örgüt üyelerinin ilk toplantı yeri olarak seçtikleri bahçenin bahçıvanı Aluş Ağa'nın genç komploculara şöyle dediğini yazar: "Düzenlediğiniz bu toplantı, benim gençliğimde Sultan Abdülaziz'i devirmek için paşaların yaptıkları temaslara benziyor. Allah yardımcınız olsun!" (118, s. 21). Aluş Ağa'nın bahçesinde yapılan toplantılara "İnciraltı içtimaı" diyorlardı. Romantik ve illegal toplantılar yapmaları, gençlik coşkusu ve merak da, ilgilerini Karbonerlerin ve Mason localarının eylemleri üzerine çekiyordu. Askerî Tıbbiye'de gizli örgütün kurulmasından bir yıl önce İ. Temo, tatilini Brindisi ve Napoli'de geçirmiş, frankmason localarını ziyaret ederek Karbonerlerin tarihi ve bunların örgütlenme biçimleri üzerine geniş bilgi toplamıştı. Jöntürkler hareketine katılıp da E. Ramsaur'un ricası üzerine anılarını yazanlardan birçoğu, İ. Temo'da gizli bir örgüt kurma kararının özellikle bu geziden sonra oluştuğunu söylemektedirler (265, s. 15).

Bununla birlikte, Temo ve yoldaşlarının feodal-despotik rejimle savaş kararlarını belirleyen unsurun, Karbonerler tarihi üzerine aydınlanmış olmaları olduğu kesin değildir. Gençleri bu işe bizzat çevrelerini kuşatan yaşam hazırlamıştı. Karbonerlerin örgütlenme ilkelerinden yararlanmışlardı kuşkusuz. Kurdukları gizli örgütü küçük hücrelere ayırmışlardı. Her hücrenin kendi numarası, hücre üyelerinin ise hücre numarasının pay, üyenin bireysel numarasının ise payda olduğu bayağı kesirli numaraları vardı. İbrahim Temo, örgütün kurulmasına önayak olduğu ve ilk hücresine mensup bulunduğu için numarası 1/1'di. Jöntürkler hareketine katılan Akil Muhtar Özden, anılarında, örgüt üyelerinin, yalnız kendi hücrelerindeki beş kişinin numarasını bildiklerini yazmaktadır (265, s. 16). Bu konuda geniş bilgi sahibi olan Paul Fesch, kitabında örgüt üyelerinin sadece kendilerini

örgüte sokan kişiyi ve komiteden kendilerine görev veren kişiyi tanıdıklarını yazmaktadır (258, s. 330-331).

Örgütün dört kurucu üyesinden başka (bazı bilgilere göre, yine bir Askerî Tıbbiye öğrencisi olan Bakülü Hüseyinzâde Ali adında beşinci bir üye daha vardı) "İnciraltı içtimaları"na on kadar üye daha katılıyordu. Bunların arasında Askerî Tıbbiye öğrencilerinden Şerafeddin Mağmumi ve Asaf Derviş, gazeteci İzmirli Ali Şefik, Şam'daki Askerî Tıbbiye öğretmenlerinden Giritli Muharrem vardı. Toplantılara katılanlar arasında oldukça yüksek düzeyde bir memur olan hukukçu Hersekli Ali Rüştü de bulunuyordu ve yeni gizli örgütün başkanlığına seçilmişti. Ş. Mağmumi yazman, A. Derviş'se sayman olmuşlardı. İlk örgütlenme toplantısından sonra çoğu Askerî Tıbbiye öğrencisi olan yirmi beşe yakın kişi daha girdi örgüte (örgütün ilk adımları için bkz. 118, s. 20-21; 228, s. 59-63; 239, s. 108-110; 265, s. 16-18). Örgütün yöneticileri, yeni hücreler oluşturmak amacıyla başka okullarla da ilişki kurmaya başladılar.

Jöntürklerin muhalif faaliyetinin yurt dışındaki ilk merkezi de aşağı yukarı bu sıralarda doğuyordu. Bu işin yapıcısı Jöntürklerin ileri gelen yönetici ve ideologlarından Ahmet Rıza Bey'di. Ahmet Rıza Bey, 1859 yılında ileri gelen bir memurun oğlu olarak İstanbul'da doğmuştu. Babası Ali Bey, ilk Âyan Meclisi üyelerindendi. Abdülhamit, tahttan indirilen V. Murat'la ilişkisi olduğu için Ali Bey'i Konya'ya sürmüştü. Ahmet Rıza'nın annesi Alman'dı; ailesinde son derece güçlü Avrupa etkisi vardı. Hatta babası Ali Bey "İngiliz Ali Bey" diye tanınıyordu. Ahmet Rıza'yı ailesi tam anlamıyla Avrupai eğitim ve öğretim yöntemleriyle yetiştirmişti. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Avrupa'ya, ziraat öğrenimi yapmaya gitti. Ahmet Rıza, ziraat öğrenimi yapma kararını almasında Konya'da sürgün olan babasının yanına giderken geçtiği köylerdeki köylülerin durumlarının etkisi olduğunu yazar anılarında (231, s. 123). "Böylesine yoksul olmalarının nedenini anlayamamıştım, ve ziraat usullerinin dü-

zeltilip, verimli, iyi bir biçime sokulması için bir çıkış yolu aranmasının gerekli olduğunu düşünmeye başladım" diye yazıyordu (251, s. 305). Fransa'da Ziraat Fakültesi'ni bitirdikten sonra Tarım Bakanlığı'nda çalışmaya başlayan Ahmet Rıza, burasının da Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm öteki hükümet daireleri gibi bürokratların yemliğinden başka bir şey olmadığını kısa sürede anlamıştı. Bu dönemlerde tarımın geri kalmasının baş nedeninin köylülerin cahilliği olduğuna inanıyordu (251, s. 306; 231, s. 123). Daha sonra Eğitim Bakanlığı'na geçerek burada çalışmaya başladı. Bir süre Bursa'da idadi müdürü olarak çalıştı. Sonra Mahalli Maarif Dairesi müdürlüğü görevini yerine getirdi. Ama halkın eğitim durumunu iyileştirme denemeleri, yerel yöneticilerin direnişleriyle karşılaştı. 1889 yılında Fransız İhtilali'nin 100. yıl dönümü dolayısıyla açılan sergiye katılmak için yeniden Paris'e gitti. Bu gidişinde Osmanlı İmparatorluğu'nun politik, ekonomik ve kültürel gelişmesi amacıyla mevcut rejimin değiştirilmesi için kendini toplumsal-politik çalışmalara verdi. Ahmet Rıza, diğer birçok Türk burjuva-liberal reformisti gibi, sultana raporlar "takdim etmeye" başladı. 1889'dan 1894'e dek yedi kez mektupla başvurdu Abdülhamit'e. Politikasını değiştirmeye ve anayasal rejime dönmeye çağırıyordu onu (Bkz: 251, s. 306-307; 231, s. 124-125). Bu günlerde Ahmet Rıza'nın çevresinde yabancı ülkelere sığınmış olan Türklerden küçük bir grup oluşmaya başlamıştı. Bunların bir bölümü, Abdülhamit'in kanlı rejimini protesto için bırakmışlardı yurtlarını. Bir bölümü ise İstanbul'daki gizli Jöntürkler grubunun ilk başarısızlığından sonra kaçmak zorunda kalmışlardı.

Askerî Tıbbiye öğrencilerince kurulmuş olan gizli örgüt, oldukça hızlı denebilecek bir şekilde başkentin öbür okullarıyla bağlar kurdu. Örgütün hücreleri Harbiye, Bahriye, Mülkiye, Baytar Mektebi, Topçu ve Mühendishane okullarında da kuruldu. Harp okulunda ayrıca 1876'da Abdülaziz'in tahttan düşürülmesi çalışmalarına katılmış önde gelen askerlerden olan

Hüseyin Avni ve Süleyman Paşa'ların çevresinde kendi adlarını taşıyan iki grup kurulmuştu (239, s. 104; 265, s. 17-18). İlk Jöntürk gruplarının özellikle harp okullarında ve sivil yüksek uzmanlık okullarında doğması bir rastlantı değildir. Bu okullar Abdülhamit döneminde Türk aydınlarına biçim veren en önemli merkezlerdi. Gençler buralarda oldukça iyi öğrenim görüyorlar, yabancı diller öğrenip çok az da olsa Avrupa devletlerinin ekonomik ve politik yaşamlarıyla ilgili bilgi alma olanağını buluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu çok iyi bilen kişilerden biri olan İstanbul'daki Rus Konsolosluğu memurlarından A. Mandelştam şöyle yazıyordu: "Türk ordusundaki harp okulları çıkışlı genç subaylar, hiç kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nda en liberal, en uygar unsurları meydana getiriyorlardı" (263, s. 10). Avrupa'da yayınlanan kitaplar, dergiler ve gazeteler acımasız, sert disipline ve casusların varlığına karşın öğrenciler arasında elden ele dolaşıyordu. Bu yayınlar İstanbul'a, yabancıların kapitüler ayrıcalıklarından olan yabancı posta servisleri kanalıyla geliyordu[2].

Sultan, Askerî Tıbbiye'de bir gizli örgütün varlığından ancak iki üç yıl sonra, aşağı yukarı 1892'de haberdar oldu. Akil Muhtar Özden, anılarında üç öğrencinin saraya rapor yazdığını söyler. Abdülhamit, hemen okul komutanı Ali Saib Paşa'yı görevinden aldı, harp okulu komutanı Zeki Paşa'ya da herhangi bir komployu önleme buyruğunu verdi. Aralarında Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit, Şerafeddin Mağmumi'nin de bulunduğu bazı öğrenciler tutuklandılar. *Saadet* gazetesinin redaktörü, gazeteci Ali Şefik de tutuklananlar arasındaydı (265, s. 19-20). Tutuklanmalarından birkaç ay sonra "affı şahane"yle serbest bırakıldılar. Abdülhamit'in neden böylesine "göz yumucu" bir tavır aldığını tam olarak kestirmek kuşkusuz zordur. Sultan, askerî okullardaki ortamı baskılarla daha da germemek için olanları

2 Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avusturya Posta Servisi 1867'de, İngiliz ve Fransız posta servisleri 1885'te, Rus Posta Servisi 1863'te ve Alman Posta Servisi 1884'te kurulmuştur.

gençliğe özgü bir haylazlık sayınayı yeğlemişti büyük olasılıkla. Tutuklular serbest bırakılmışlar, dahası öğrenimlerini sürdürme olanağını bile elde etmişlerdi. Tutuklamalara karşın örgütün eylemleri gitgide genişleyip yayılıyordu. Bir Jöntürk'ün anılarında belirttiğine göre, örgüt üyeleri, İstanbul'daki medrese öğrencileri arasında propaganda yapmaya başlamışlardı (265, s. 20).

1894 yılında tüm başkenti heyecanlandırıp ayağa kaldıran bir olay oldu İstanbul'da. Dünya kamuoyunun dikkatini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin durumuna çekmek isteyen ve Abdülhamit'in buyruğuyla imparatorluğun bazı kentlerinde başlatılan Ermeni kırımını protesto eden silahlı küçük bir Ermeni grubu, kısa süreliğine Osmanlı Bankası'nı ele geçirdi ve Babıali'ye baskın yaptı (153, s. 252-253; 229, s. 138). İstanbul'da hava son derece gerginleşti, yeniden Ermeni kırımı başladı. O zaman İbrahim Temo, İshak Sükûti ve Doktor Dobrucalı İsmail İbrahim Efendi, örgütlerinin imzasıyla hemen bir bildiri basıp dağıtma olanağı aramaya karar verdiler (118, s. 47-48). Galata'da taş baskı yapan basımevlerinin birinden gerekli araçları ve malzemeleri elde ettiler. İ. Temo'nun arkadaşlarından Debreli Behçet Efendi'nin evinde örgütün bizce bilinen ilk propaganda belgesi basıldı (118, s. 48-49)[3].

İbrahim Temo'nun manifesto diye adlandırdığı bildiride şöyle deniliyordu:

"Müslüman ve yurtsever Türkler!.. Ermeniler öylesine yüz buldular ki, tüm yabancılardan saygı gören ve devletimizin en yüksek katı olan Babıali'yi basıyorlar, başkentimizi sarsıyorlar. Yurttaşımız olan Ermenilerin bu küstahça hareketleri, üzülmemize neden olmaktadır; ancak bu meydan okurcasına, bu acı ve üzüntü veren hareketler, despotların, pis yöneticilerin zulmü, baskısı ve kötü yönetimiyle ortaya çıkmaktadır. Biz Türkler, tüm Osmanlılar gibi, bu despotik yönetimden kurtulmak istiyoruz,

3 Ahmet Bedevi Kuran, kitabında yer verdiği bu belgelerin yazarı olarak Abdullah Cevdet'i göstermektedir (229, s. 138).

reform istiyoruz. Örgütümüz bu amaçla hareket ediyor. Gelin, bugün Ermenileri kınayarak zulmün, kıyıcılığın ve kötü yönetimin merkezi olan Babıali'yi, şeyhülislamın konağını ve Yıldız Sarayı'nı yıkalım, buralardaki despotları yok edelim, el ele verelim, bir araya gelelim, gücümüzü çoğaltalım. Bizim de özgürlük ateşiyle yandığımızı, ona layık olmak için tutuştuğumuzu tüm uygar dünyaya kanıtlayalım!

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti"

Görüldüğü gibi bildiri, Osmanlı İmparatorluğu halklarını despotik rejimle ortak mücadeleye çağırıyordu. Bildirinin yazarları, Ermeni burjuva devrimci örgütlerinin tek başlarına hükümet karşıtı eylemlere girişmesine karşı çıkıyorlardı. 90'lı yıllarda Jöntürkler, öncelleri olan "Yeni Osmanlılar"ın politik çizgisini doğruca izleyerek, "ortak vatanlarının" gelişmesinin ancak tüm "Osmanlıların" ortak savaşıyla olabileceği savını ileri sürüyorlardı. Sonraları Jöntürklerin propagandasında bir *leitmotiv* olan bu düşünce, görüldüğü gibi daha ilk propaganda belgesinde ortaya çıkmış durumdaydı.

Belirtmek gerekir ki, 1894-1895 yıllarındaki Ermeni kırımı, Türk aydınlarının düşünsel uyanışında önemli bir rol oynamıştır. "1894-1895 olayları, yüz binlerce Ermeni'nin kırımı, Türk aydın sınıfı üzerinde akıllara durgunluk veren bir etki yaptı. Ermeni hareketi, Abdülhamit rejiminin iç çelişkilerini ortaya çıkardı, saltçılığın cinayetler üzerine kurulu kanlı politikasını gözler önüne serdi. Sason olayları sonucunda yapılan uluslararası müdahale, mevcut rejimin, Türkiye'nin bütünlüğü ve hayali bir bağımsızlık da olsa politik bağımsızlığının korunması açısından ne kadar büyük tehlikeleri içinde gizlediğini tüm burjuva liberal Türklere gösterdi. Bundan dolayı Jöntürkler, 1876'da olduğu gibi, Türk saltçılığının bedenindeki irinli çıbanları ortaya çıkarmak amacıyla Sason olaylarından yararlanarak mevcut rejime yönelik eleştirilerini artırdılar," diye yazıyor A. A. Alimov(140, s. 17).

1894 bildirisi "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adına yazılmıştı. Ne zamandır başlamışlardı Jöntürkler örgütlerini bu şekilde adlandırmaya? Bu soruya tam bir yanıt vermek zordur. Örgütün, 1889 yılında Askerî Tıbbiye'de kurulan ilk grubu, "Osmanlı Birliği" adını almıştı. "İttihat ve Terakki" adının, örgüt üyelerinin Paris'te Ahmet Rıza'yla temas kurduktan sonra kabul edildiği şeklinde bir düşünce vardır. Bu sıralarda Ahmet Rıza, Auguste Comte'un poizitivist felsefesinin güçlü etkisi altında bulunuyordu. Pozitivistlerin parolası "Düzen ve İlerleme"ydi. T. Z. Tunaya, "Pozitivizmin ilk etkisinin örgütün adının 'İttihat ve Terakki'ye dönüştürülmesi olduğunu" belirtir (239, s. 104).

Bildiri bin nüsha basılmıştı. İbrahim Temo, anılarında, bunların örgüt üyelerince İstanbul'un çeşitli semtlerinde, memurlar, subaylar, harp okulu öğrencileri arasında dağıtıldığını yazmaktadır (118, s. 49). Kuşkusuz Abdülhamit polisinin de eline geçti bildiri. Hür düşünceli olduğundan kuşku duyulan kişiler yine tutuklanmaya başlandı. Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Şerafeddin Mağmumi, Askerî Tıbbiye öğrencisi Abdülkerim Sebati, harp okulu öğretmenlerinden Çürüksulu Ahmet Bey ve örgütün diğer bazı üyeleri tutuklandılar. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine sürgüne gönderildiler; pek çoğu, bu arada Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Ahmet Bey, sürgün yerlerinden kaçıp Paris'e gitmeyi başardılar (265, s. 26). 1894 yılı sonunda 1860-70 yılları anayasa hareketinin önde gelen kişilerinden Ebuzziya Tevfik de tutuklandı. Ebuzziya Tevfik'in tutuklanmasını ülkesine bildiren İstanbul'daki Rus büyükelçisi, "Söylendiğine göre, imparatorluk içindeki ve dışındaki birtakım Türklerle tehlikeli yazışmalar yapmaktaymış" diye yazıyordu (24, 1. 487)[4]. 1894-1895 yıllarında öğretim kurumlarından Jöntürk hücrelerine girip de tutuklananların önemli bir bölümü tutukluluktan kurtularak Türkiye'den

4 Ebuzziya Tevfik, Jöntürklerle ilişkisini sürgündeyken de kesmemişti (Konya'ya sürülmüştü), Jöntürklerin Paris komitesiyle gizlice mektuplaşıyordu (bkz.:114, s. 178-180).

kaçtı. İ. Temo da 1895 yılında Romanya'ya sığındı. Yabancı ülkelere sığınanların pek çoğu Paris'e yerleşti. Onları buraya çeken güç, ilk sayısı Aralık 1895'te çıkan *Meşveret* gazetesiydi. İki haftada bir çıkan bu gazete, aralarında ilk meclisin üyesi, Suriyeli Hristiyan Halil Ganem'in ve Askerî Tıbbiye öğrencisi olan ve daha sonra tıp öğrenimini Paris'te sürdüren Selanikli Nâzım'ın da bulunduğu bazı sığınmacıların katılımıyla Ahmet Rıza tarafından kurulmuştu. Başlangıçta gazetenin Türkçe olarak ve Türk okurları için yayınlanması kararlaştırılmıştı. Ama Ahmet Rıza, Fransızca bir de ek yayınlamaya başladı. Bu sırada Ahmet Rıza, Paris'in pozitivist çevrelerinde çok iyi tanındığı ve hatta pozitivistlerin yayın organı *Revue Occidentale* gazetesinde yazıları çıktığı için bu gazete, *Meşveret*'in yayına başlamasıyla ilgili özel bir haber yayınlamıştı. Şöyle diyordu *Revue Occidentale*: "Okurlarımızın dikkatini, yeni yayınlanmaya başlayan bir gazeteye, Jöntürklerin yayın organı olan ve Arapça çıkan (bu yanlış bilgi, haberi derleyene aittir. *-Y.P.*) ve Fransızca ek veren *Meşveret*'e çekmek isteriz; Ahmet Rıza'nın yönetiminde çıkan *Meşveret*, pozitivist tarihini[5] taşımakta ve ayda iki kez bizim 'Düzen ve İlerleme' parolamız altında çıkmaktadır" (265, s. 23-24).

3 Aralık 1895'te *Meşveret* gazetesinde "Programımız" başlıklı bir yazı yayınlandı. Yazıda, Türkiye'de basının susturulmuş olması nedeniyle "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin kısa süre önce Paris'te *Meşveret* gazetesini kurup yayınlamaya başladığından söz ediliyordu (265, s. 24). Sonra da örgütün amacının, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleyip gelişmesini barışçı yoldan sağlamak olduğu söyleniyordu. "Biz, varlığını düzenin korunması bakımından vazgeçilmez saydığımız yönetici hanedanı devirmek için değil, ilerlemenin, gelişmenin yayılması ve bunun barışçı yollardan gerçekleştirilmesi için çalışmak istiyoruz. Bizim parolamız 'Düzen ve İlerleme'dir, kuvvet yoluyla varılan çözüm-

5 Başlangıç tarihi 1 Ocak 1789 olan pozitivist tarihinde aylara Auguste Comte'ça önemli görülen dünya tarihinin ünlü kişilerinin adları verilmiştir. (*-çev*)

ler bize uzaktır. Biz reform istiyoruz, ama şu veya bu vilayetin çıkarları için değil, tüm imparatorluk için, herhangi bir ulusal grup için değil, Yahudi olsun, Hristiyan ya da Müslüman olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm vatandaşları için reform istiyoruz. Uygarlık yolunda ilerlemek istiyoruz, ama bu yolda Osmanlı unsurunu güçlendirerek, Osmanlıya özgü var olma koşullarına saygı göstererek yürüyeceğimizi kesin bir dille açıklıyoruz. Biz, halkı özgürlük yoluna sokabilmek için gerçekten gerekli olan bilimsel gelişmelerin belli başlı sonuçlarını Avrupa'dan alıp, Doğu uygarlığımızın özelliklerini korumak niyetindeyiz... Biz, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine müdahale etmesine karşıyız. Bu, bağnazlıktan değil (din sorunu son derece kişisel bir sorundur çünkü), haklı bir yurttaşlık ve ulusal gurur duygusundan ileri gelmektedir" (265, s. 25).

Meşveret'teki program içeren makalede imparatorluğun bölünmezliği, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmaması, ülkenin ve din, milliyet ayrımı gözetilmeksizin imparatorluğun tüm uyruklarının ilerlemesi amacını izleyen reformlar gibi Jöntürklerin o dönem için nispeten ortak sayılabilecek görüşlerini yansıtan maddeler yer alıyordu. Bununla birlikte, E. Ramsaur'un araştırmalarında da haklı olarak belirtildiği gibi, programın bazı maddeleri, daha çok Ahmet Rıza'nın kişisel görüşlerini yansıtıyordu. Bu görüşlerden biri örgütün amaçlarına ancak ve ancak barışçı yollardan varılabileceğine ilişkindi. Örgütün İstanbul'da kalan üyeleriyse tam bu sırada Abdülhamit'in tahttan indirilmesi amacıyla bir komplo hazırlığı içindeydiler (265, s. 25).

İlk gizli Jöntürk örgütünün bazı üyelerinin 1894-1895 yıllarında tutuklanması ve sürgüne gönderilmesinden sonra örgüt, varlığını sona erdirmedi. Hatta devletin ileri gelen memurlarından, Harbiye Nezareti Dördüncü Şube Muhasebe Şefi Hacı Ahmet Efendi başkanlığında örgütün ilk merkez komitesi kuruldu. Askerî Tıbbiye öğrencilerinden olan ve tutuklamalardan

sonra okuldaki örgütün başına geçen Mekkeli Sabri, Hüseyin Avni ve İstanbul rüştiyelerinden birinin müdürü olan Nadir (yazman olarak) merkez komitesindeydiler. Daha önce "Yeni Osmanlılar" hareketine de katılmış olan Naili Efendi adında bir tarikat şeyhi, bu dönemde örgütün İstanbul'daki yönetimine girdi. Hacı Ahmet Efendi yönetimindeki komite, Abdülhamit'i tahttan indirme kararı aldı ve Yıldız Sarayı'nı korumakla görevli askerler arasından yandaşlar toplamaya başladı. Paris'teki Jöntürkler, bu kararı öğrendiklerinde karşı çıktılar (bkz.:228, s. 65-66; 239,s. 109-110; 265, s. 21)[6].

Bu dönemde gizli örgütün, bugün elimizde bulunan bir tüzüğü de vardı artık. Bu tüzük, A. B. Kuran'ın, Mahmut Celalettin Paşa'nın özel arşivindeki belgeler arasında bulduğu ve bugün Ankara Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Enstitüsü'nde saklanan el yazmaları esas alınarak T. Z. Tunaya tarafından yayınlanmıştır (239, s. 117-122). A. B. Kuran, bu tüzüğün, örgütün Askerî Tıbbiye'de kurulduğu döneme ait olduğu şeklinde bir tahmin ileri sürmüştür. T. Z. Tunaya, belgeleri yayınlarken bu düşünceyi kuşkulu bulduğunu ifade etmiştir. İlk tüzüğün hazırlanma tarihiyle ilgili kesin ve doğru verilere sahip değiliz, ama 1895-1896 yıllarında var olduğunu ve yürürlükte bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. 1313 yılında (1895-96) Paris'te, kapağında "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlk Yapıtı" şeklinde bir not bulunan, "Anayurt Tehlikede" adlı bir broşür yayınlandı. Bu, Jöntürkler tarafından yayınlanan politik propaganda broşürlerinin ilki ya da ilk yayınlananlardan biridir. Broşürün birinci sayfasında şöyle bir açıklama yer alıyordu: "Bir yurtsever tarafından cemiyetimize gönderilen bu risale, tüzüğümüzün 21. Maddesi uyarınca yayınlanmaktadır" (bkz.:108). A. B. Kuran tarafından bulunan ve T. Z. Tunaya tarafından yayınlanan tüzüğün 21. Maddesi'nde, cemiyetin, gerek Avrupa kamuoyuna,

6 Ahmet Bedevi Kuran, Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle ilgili ilk kararın 1897 yılında alındığını kaydetmektedir.

gerekse bizzat Osmanlı İmparatorluğu kamuoyuna etkide bulunmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda dağıtılmak üzere gazete, bildiri ve broşür yayınlanmasını sağlayacağı belirtiliyor (239, s. 120). Bu durumda T. Z. Tunaya tarafından yayınlanan tüzüğün hazırlanma ve yürürlüğe girme tarihi 1895-96'dan daha sonra değildir, İstanbul'da örgütün ilk merkez komitesinin kurulduğu dönemde hazırlanmış olması mümkündür. Tüzüğün 6. Maddesi, İstanbul'da bulunan örgüt yönetim komitesinin bir başkan ve dört üyeden oluşacağını belirtmektedir (239, s. 118). Çalışmalarından yukarıda söz ettiğimiz ilk merkez komitesinin kadrosu da aşağı yukarı bu şekildeydi. Tüzüğün içeriği ve koşulları, örgütün bu dönemdeki politik amaçlarını niteleyip belirlemesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tüzüğün *1. Maddesi* şöyle diyordu: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur, kadın-erkek tüm Osmanlı yurttaşlarına açıktır. Amacı, adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını çiğneyen, tüm Osmanlıların ilerleme ve gelişmelerine engel olan ve vatanı yabancıların ellerine bırakan şimdiki hükümetin hareket şeklini değiştirmek üzere, Müslüman ve Hristiyan tüm yurttaşlarımızı uyandırmaktır" (239, s. 117). Örgütün amaçları, diğer maddelerde şöyle belirleniyordu: "*Madde 2.* Örgütün amacı, herkesin çıkarlarını savunmaktır. Aramızda (herhangi bir) ulusa, kabileye, ırk ya da dine karşı kayırmacılığa yer yoktur. Örgüt üyesi, düşüncesinde özgür ve bağımsızdır; ortak çıkarlar dışında hiçbir şeyle bağlı değildir. *Madde 3.* Örgütün görevi, şimdiki rejimin yerine, insan haklarını sağlayan ve uygarlığın kaynağı olan meşrutiyet yönetimini geri getirmek gibi topluma yararlı bir faaliyetle uğraşmak, insanlığın ve uygarlığın (amaçlarına) genel olarak hizmet etmektir. Bu amacın başarıyla gerçekleştirilmesine engel olanlara ve örgüte her türden zarar verenlere vatan düşmanı gözüyle bakılacaktır. *Madde 4.* Örgütün düşüncesine göre, soylu Osmanlı sülalesinin sonsuza dek saltanat ve hilafet tahtında kalması gereklidir. Ancak (hanedan üyeleri) şeriata ve

yasalara aykırı harekette bulunacak, meşrutiyeti kabul etmeyecek ve insan haklarıyla medeni hakları sağlamayacak olurlarsa bu durumda onlara karşı şeriat ve yasalar uyarınca gerekli önlemler alınacaktır. *Madde 5.* Osmanlı İmparatorluğu'nun özgürlüğünü ve ilerlemesini sağlayan eşitlikçi bir yönetim kurulduktan sonra örgüt, devletin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı, eğitimin yaygınlaştırılması, ahlakın iyileştirilmesi, (ülke) zenginliğinin çoğaltılması, ticaretin ve refahın artırılması gibi tüm girişimlerinde hükümete tam olarak yardım etmeyi ve destekte bulunmayı kutsal görevi sayacaktır" (239, s. 117-118).

Tüzük, 25. Maddesi'nde, ergin, "iyi ahlaklı, korkak ve ispiyoncu gibi kötü şöhreti olmayan", örgütün amacına ulaşmak için mücadele etmeye kesin kararlı, kişisel çıkar duygularından uzak her Osmanlı İmparatorluğu yurttaşının örgüt üyesi olabileceğini belirtiyordu. Örgüte giren kadınların erkeklerle eşit haklara sahip oldukları da ifade ediliyordu (Madde 37). Tüzüğün bu maddesi, liberal Türk aydınları arasında kadınların eşit haklara sahip olmaları gerektiği bilincinin artmaya başladığını gösteren bir işaret olarak çok önemlidir. Bu durum, toplumda kadının yeriyle ilgili Müslüman Türk toplumunda kökleşmiş olan görüşün yıkılmaya başladığını yansıtmaktaydı (212, s. 81-94).

Örgüte üye olacak kişi, bir "yoklama ve sınama" döneminden geçmek zorundaydı, bu dönemde örgütün varlığından (yani bir teşkilatı olduğundan) haberdar olmayacaktı. Örgüte giren kişi, "örgütün amaçlarına yürekten hizmet edeceğine ve bu tüzüğe uygun davranacağına" yemin edecekti (Madde 26-27). Örgüte giren kişinin, sözlerini "dini veya şerefi ve vicdanı" üzerine bir yeminle pekiştirmesi kayda değer bir durumdur (239, s. 121-122). Böylece yeminin şekli, farklı dinlerden insanların örgüte katılmaya çağrıldığını göstermekteydi. Kendi seçimine göre –din veya şeref– yemin edebilme hakkı da dinsel inançlar konusunda belirli bir özgürlüğü, din dışı bir yemin biçimine izin verilebildiğini işaret etmektedir.

Tüzük, son derece sıkı gizlilik kuralları koymaktaydı. Örneğin, her örgüt üyesi, kendisini örgüte sokan kişi dışında en fazla iki kişinin daha adını bilecekti (*Madde 8*). Tüzük, yönetim komitesinin beş üyesinin beş ayrı kol örgütleyeceğini ve bu kolların üyelerinin kendilerine ait numaraları olacağını belirtmekteydi (*Madde 9*); tüzük, üyeler arasındaki bağlantının zincir yöntemiyle yapılmasını (*Madde 10*) öngörmekte, örgüt üyeleri arasında para toplama ve toplanan paraları harcama düzenini, miktarın ödeyenin durumuna ve arzusuna göre belirleneceği (ancak yılda 9,5 kuruştan az olmayacaktı) aylık üye ödentilerinin toplanma düzenini saptamaktaydı (*Madde 16, 17, 33*). Tüzükte, örgütün davası uğruna can vermiş kişilerin ailelerine yardım etmenin örgütün görevi olduğundan özel olarak söz edilmekteydi (*Madde 34*). Örgüt paralarının öncelikle örgütün yayın faaliyetinin sağlanmasına, aynı zamanda da hayatını kaybetmiş kişilerin ailelerine ve örgüt girişimlerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olan kişilere harcanacağı belirtilmekteydi (*Madde 36*) (239, s. 118-120, 122).

Tüzükte (*Madde 13*) örgütün yurt içinde ve yurt dışında şubelerinin kurulabileceğinden söz edilmekteydi (239, s. 119). Böylece tüzüğün oluşturulduğu ana dek Jöntürklerin Paris grubu, örgütün bir şubesi olarak henüz örgütsel bir biçim almamıştı. Bu, biraz daha sonra, ancak yine de en geç 1895 yılı sonunda, İttihat ve Terakki Cemiyetinin bir organı olarak *Meşveret* gazetesi yayınlanmaya başladığı sırada gerçekleşti.

1895 yılında, Paris'teki sığınmacılar çevresinde, kısa süre sonra Jöntürk hareketinin liderlerinden biri olacak bir kişi çıktı ortaya. Bu kişi, o sıralarda oldukça tanınmış bir tarihçi ve gazeteci olan Murat Bey'di ve Mizancı Murat Bey olarak da geniş şekilde tanınıyordu. Dağıstan'da Dargi halkının yaşadığı köylerden Huraki'de doğmuş olan Amirov Hacı Murat (1853), önce Temir Han Şurinskiy ortaokulunda, daha sonra Stavropol lisesinde okumuştur. Gençliğinde araştırma çalışmalarına ciddi yeteneği

olduğunu ortaya koymuş, folklor araştırmasıyla uğraşmış, *Kuzey Kafkasya Dağlıları Arasında (Bir Liselinin Günlüğünden)* adlı bir deneme yayınlamıştır. 1872 yılında okumak için Zürich'e gitmiş, buradan yurduna geri dönmemiş, 1873 yılında Türkiye'ye göçmüştür. Bu davranışının nedenleri belli değildir[7]. Murat Bey'in yaşamı üzerine küçük bir makalenin yazarı olan İ. Abdullayev, "Dağıstan dağlılarının isteklerini dile getirme girişimlerini acımasızca bastıran çarlığın sömürgeci politikası, onun göç etmesine neden olmuştur," şeklinde bir düşünce ileri sürmektedir (136, s. 43). Murat Türkiye'ye geldikten sonra tarih öğretmenliği yapmış, bir dizi büyük yapıt vermiştir. En önemli yapıtları, altı ciltlik *Tarih-i Umumi* ve tek ciltlik *Osmanlı Tarihi*'dir. Murat Bey'in yapıtları Türkologlardan, özellikle de F. Babinger'den oldukça büyük takdir görmüştür (249, s. 391-392). Murat Bey, Türk aydınlarını Rus edebiyatıyla tanıştırmak için de pek çok şey yapmış, örneğin 1883 yılında *Akıldan Bela*'yı[8] Türkçeye çevirmiştir. 1891 yılında genç Türk burjuva aydın sınıfının ruhsal durumlarını göstermeye çalıştığı *Turfanda mı, Turfa mı?* adlı Türkçe romanı yazıp gücünü edebiyat alanında da denemiştir. Ancak en büyük ünü *Mizan* gazetesini yayınlayan gazeteci olarak kazanmıştır. Bu haftalık gazete 1886 yılından itibaren İstanbul'da yayınlanmıştır. Gazete, sultana karşı oldukça sadık duygular ortaya koysa da arada bir hükümeti eleştirmekten de geri durmamıştır. 1891 yılında Murat Bey, Türk tarafından komiser olarak "Düyun-u Umumiye"ye atanmış, bu görevdeyken Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını oldukça ciddi bir şekilde savunmuştur (231, s. 50-51).

Murat Bey'in "İttihat ve Terakki Cemiyeti"yle ilk temasları 1893-1894 yıllarında olmuştur, ama kendisinin de sonradan

7 Murat Bey'in bu davranışının nedeni olarak Rusya'dayken Türkçü fikirleri yüzünden çar polisince izlenmesi ve buradan kaçmak zorunda kalmış olması gösterilmektedir [bkz.: C. Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. c.16, s. 9188.–*çev*.]

8 *Akıldan Bela* Rus yazarı Griboyedov'un en ünlü yapıtıdır. –*çev*.

yazdığına göre, bir hükümet memuru olduğu ve sultanın, izlediği politikayı kendiliğinden değiştireceği konusunda hâlâ büyük umutlar beslediği için örgüte girmemiştir (231, s. 53)[9]. 1895 yılı Ekim ayında Murat Bey, devlet yönetim sisteminde bir dizi reform gerçekleştirilmesini önerdiği bir rapor sundu sultana. Ancak sultan bu rapora karşılık vermeye gerek görmedi. Murat Bey, bunun üzerine Türkiye'den ayrılmaya karar verdi. 1896-1897 yıllarında Abdülhamit rejimine karşı aktif politik faaliyet yürüttü. Murat Bey, yurt dışında *Mizan* gazetesini tekrar yayınlamaya başladı ve gazeteyi "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin organlarından biri haline getirdi. Murat Bey, Paris'e 1895 yılının sonunda, *Meşveret*'in yayına başlamasından önce geldi. Ahmet Rıza'yla ilk karşılaşması oldukça belirgin politik görüş ayrılıklarını açığa çıkardı.

Murat Bey, bir politikacı olarak oldukça ılımlı bir reform programından yanaydı. 4 Ocak 1896'da Kahire'de çıkan *Mizan* gazetesinin ilk sayısında anayasanın yeniden yürürlüğe sokulması gerektiği konusundan genel hatlarıyla söz ediyordu (36, 1. 2). Ancak aynı yılın şubat ayında politik görüşlerini *Mizan*'da daha ayrıntılı olarak açıkladığında bunlar ılımlıdan öte görüşler olarak görünüyordu. Bu görüşler, *Mizan*'da yayınlanan "Sultan Abdülhamit'e Çağrı" şeklinde okura sunulmuştu. Çağrıda, Abdülhamit tahta geçtiğinden bu yana devletin gerileme içine girdiği, imparatorluğun pek çok toprağının ilhak edildiği, hâlâ Osmanlı egemenliği altında bulunan bölgelerinde ticaret ve tarımın "güvenlik olmadığı için" çok zor bir durumda bulunduğu belirtiliyordu (103, s. 277-278). Çağrıda, "yasa sınırları içinde basın özgürlüğünün" sağlanması, yargı sisteminin ve memurların yargılanma biçimlerinin iyileştirilmesi gereğinden söz ediliyordu. Çağrıda yer alan bir başka konu da yüksek mevkide bulunan devlet memurlarından ve "ülkenin saygıdeğer kişilerinden" oluşan bir danışma organının kurulmasıydı. Çağrıda yer alan

9 Jöntürkler hareketine katılmış bir kişi olan Fehmi Caner'in anılarında belirttiğine göre, Murat Bey'i örgüte Şeyh Naili Efendi sokmuştur (bkz.;265, s. 27).

en açık ve en radikal düşünce, Senato (Meclis-i Âyan) tarafından denetlenen "sorumlu bir hükümetin" kurulması önerisiydi (103, s. 288). "Sultan Abdülhamit'e Çağrı" metninde "anayasa" ve "millet meclisi" ifadeleri hiç geçmemektedir.

Ahmet Rıza ve düşündeşleri bu sırada biraz daha açık, biraz daha radikal bir program ileri sürmüşlerdi. Bu program, 15 Ağustos 1897'de *Meşveret*'te "Jöntürklerin Programı" adı altında yayınlanmıştı (bkz.;216, s. 258-260). 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması sorununa sık sık değinilen programda, "Biz, yürürlükten kaldırılmış olan anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını resmî olarak istiyoruz. Bu anayasa, ülkenin (halkın) yasaların yapılmasına katılımını, basın özgürlüğünü, kişi ve vicdan özgürlüklerini sağlamakta ve milletin temsilcilerine (milletvekillerine) bakanları dinleme ve bütçeyi görüşme hakkını vermektedir" deniliyordu (216, s. 259). Programın sonraki bölümlerinde, bu anayasanın uygulama sırasında ortaya çıkacak olan eksikliklerinin giderilmesi ve yetkinleştirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Programı hazırlayanlar, "Bizim parolamız 'Düzen ve İlerleme'dir. Biz kuvvete başvurmayı kabul etmiyoruz. Biz, şu ya da bu vilayet için değil; tüm ülke için, imparatorluğun herhangi bir halkı için değil, (imparatorlukta yaşayan) bütün insanlar için reform istiyoruz. En temel isteğimiz, topraklarımızın birliği ve bölünmezliğidir. Topraklarımızın bir kısmını devletimizden ayırmak isteyenler yurdumuzun düşmanlarıdır. Biz, ilerleme yolunda yürümek istiyoruz... Programımız kısaca şöyledir: İmparatorluğun birliği, bütünlüğü ve bölünmezliği, Osmanlı hanedanının tahtta kalmaya devam etmesi, yasa önünde herkesin eşit olması, yargının bağımsızlığı, vicdan özgürlüğü, milletin vekillerinin yasaların hazırlanmasına, özellikle de bütçenin onaylanmasına katılımı, şimdiki yasaların hepsinin tam olarak uygulanmasıdır" diyorlardı (216, s. 260).

Görüldüğü gibi, *Meşveret* çevresinde birleşmiş olan Ahmet Rıza ve grubunun programı da devrimci bir özellik taşımıyordu.

Kuvvet kullanımını benimsememe, hanedan hukukunun değişmezliğini onaylama... Bütün bunlar, Ahmet Rıza grubunun, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin program hedeflerini belirlerken 1870 anayasacılarından pek de ileri gidemediklerini gösteriyordu. Ancak "Jöntürklerin Programı"nda ileri sürülen istekler yine de Murat Bey'in "sorumlu bir hükümet kurulması" yönündeki genel çağrılarından çok daha açık ve belirgin isteklerdi.

Ahmet Rıza'yla Murat Bey arasında milliyetler sorununun çözümüne yaklaşımda da görüş ayrılıkları vardı. Ahmet Rıza, sultanın tebaası olan tüm Osmanlıların birliği parolasıyla hareket ederken, Abdülhamit ve çevresini, Ermeni kırımından ötürü sert bir şekilde damgalıyordu. Murat Bey ise *Mizan*'da sultanın Ermeni sorununda izlediği politikayı açık açık savunabiliyordu. Ahmet Rıza, *Meşveret* sayfalarında, 1897 Türk-Yunan Savaşı ve Girit'teki Yunan ayaklanması münasebetiyle, Yunan ayaklanma hareketinin ortaya çıkmasına neden olan feodal-saltçı rejimin foyasını ortaya çıkartmaya çalışıyordu (bkz.: 140, s. 18-19)

Murat Bey'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan halkların özgürlük hareketleri konusundaki tavrı, 1897 yılı Eylül ayında yayınladığı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanların durumuyla ilgili sorunun diplomatik entrikaların bir sonucu olduğunu kanıtladığı broşürde yankısını bulmuştu (132, s. 27). Broşürün bu bölümünün ana fikri, imparatorluğun Türk olmayan halklarının, Türk sultanının egemenliğinden kurtulmak için mücadele etmelerini gerektirecek bir nedenleri olmadığı şeklindeydi. Keza Ahmet Rıza da aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmezliğini savunarak Türk karşıtı kurtuluş hareketlerinin ortaya çıkışını saltçı sultan rejiminin rezaletleriyle bir dereceye kadar açıklamaya çalışırken, Murat Bey, Türk olmayan halkların imparatorluktan ayrılma hakkını sert biçimde reddediyordu. Murat Bey, Ermeni kurtuluş hareketinden söz ederken, Ermenilerin sultanın egemenliği altından çıkma isteğinin, Ermeni komitelerinin, onları "caniyane kararlar almaya"

ve "Müslümanların gururlarını aşağılamaya" yönelten bir "takıntısı, sabit fikri" olduğu gibi şeyler yazıyordu (132, s. 48)[10].

Bununla birlikte Murat Bey'in söz konusu broşüründe, Jöntürklerin bu dönemdeki propaganda faaliyetine özgü düşünceler yer almaktadır. Murat Bey, broşürünü sonlandırırken şunları yazıyordu: "Müslümanlık Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünün ne doğrudan doğruya nedenidir, ne de ilerlemesine öyle büyük bir engeldir.

Halk; genç, güçlü, dayanıklı ve dindardır. İyi bir hükümetten yoksun olan halkın tek suçu, bunu hiç hak etmeyen yöneticilere körü körüne boyun eğmesidir. Ancak farklı durumlarda bu boyun eğiş kutsal bir görev haline dönüştüğünden halkı hiç ayıplamamak gerekir.

Padişah ailesi, sarayda olagelen yakışıksız ve çirkin olaylar nedeniyle gerilemiş, ama güçten düşüp zayıflamamıştır. Bazı reformlar öneren bir program çerçevesinde sarayın etkili bir biçimde 'temizlenmesi' vaktiyle kendisine şan kazandırmış olan nitelikleri ona geri verecektir. Padişahlığın, imparatorluğun başında tutulması gereklidir. Türk gücü onsuz var olamaz" (132, s. 58).

Murat Bey, daha sonra hükümetin yakışık almaz hareketlerinin, ayrıcalıklı bir zümre haline gelmiş olan yüksek mevkideki memurların cahilliğinin ve Sultan Abdülhamit'in politikasının sonucu olduğunu yazıyordu. Murat Bey, yasaları sarayın keyfî davranışlarından koruyabilecek olan anayasanın yürürlüğe sokulmak zorunda olduğunu belirtiyordu. "Türkler anayasal rejimle yönetilme olgunluğuna erişmişlerdir, Mithat Paşa'nın ana-

10 Belirtmek gerekir ki, Ahmet Rıza, Ermeniler konusunda açıktan açığa jenosit hareketlerine karşı çıkarken, burjuva-devrimci Ermeni örgütlerinin, Ermenileri Türk egemenliğinden kurtarma heves ve çabalarına da sert tepkilerde bulunuyordu. Abdülhamit'in özel yazmanı Tahsin Paşa'nın anılarında yazdığına göre, örgütlenmiş Ermeni komitelerince Abdülhamit'e yapılan suikasttan (1905) birkaç ay önce, Ahmet Rıza, bu komiteleri şiddetli bir şekilde, kendi bağımsız devletlerini kurma hevesinde olmakla suçluyordu. Bu olayı öğrenen Abdülhamit, vatana geri dönmesi için Ahmet Rıza'ya yeni bir öneride bulunma kararı verdi (bkz.:117, s. 202).

yasasındaki nispi temsil, ilham veren bir örnektir" (132, s. 58) diye yazıyordu Murat Bey.

Görüldüğü gibi, Murat Bey'in bu program açıklamalarında, onu Ahmet Rıza'nın programındaki temel maddelerle yakınlaştıran pek çok düşünce vardır. Ama burada Murat Bey'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün halklarının yazgısıyla bağlantılı olmaksızın reformlara ilgi duyduğu da açıkça görülmektedir. Murat Bey, sadece imparatorluğun Müslüman Türk halkının ilerleme aracı olarak gördüğü için anayasadan söz ediyor, yalnız Müslüman Türk halkını düşünerek yazıyordu ve inanç farkı gözetmeksizin tüm imparatorluk halklarının "eşit ve kardeş olduğu" düşüncesine açıkçası çok yakın değildi.

Bu dönemin diğer Jöntürk propaganda yayınlarında olduğu gibi, Murat Bey'in broşüründe de Sultan Abdülhamit sert bir dille kınanmakta ve yazar ondan "Sultan değil, tahta kurulmuş şeytanın ta kendisi!" diye söz etmektedir. Murat Bey, broşürünü şu sözlerle bitiriyordu: "Sultan Hamit iktidarda kaldığı sürece Osmanlı dünyasının da, Avrupa'nın da ondan görebileceği tek şey bela, bir kez daha bela ve her zaman bela olacaktır" (132, s. 59).

Şunu da belirtmek gerekir ki, feodal-saltçı iktidarın kusurlarını tahtta oturan sultanın kişilik kusurlarına indirgemek, XIX. yüzyılın sonunda Jöntürk yayınlarının ezici çoğunluğunun en ayırt edici özelliği olmuştur. Jöntürkler tarafından doğrudan doğruya Abdülhamit'i hedef alan sert eleştirilerle dolu politik yergiler yazılıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nda dağıtılıyordu. Bu politik yergilerden "Uyanış Umudu" adını taşıyan birinde Abdülhamit hakkında "İnsanlık tarihi bu adamdan daha aşağılık, daha açgözlü ve daha mendebur bir hükümdar görmemiştir" deniliyordu (82, s. 1). Cenevre'de yayınlanan başka bir broşürün kapağında Abdülhamit, elinde bir *revolver*le yolda yürüyen ve ardında kanlı izler bırakan pörsük bir ihtiyar şeklinde resmedilmişti. "Bahriyelilere Mektup" broşürünün yazarı, Abdülhamit'i çılgınca davranışlarda bulunan "Yeni Yezit" diye adlandırıyordu

(84, s. 3). Başka bir broşürde Abdülhamit'ten "sultan değil, kara yılan", "cihan padişahı değil, sarı çıyan" diye söz ediliyordu. Broşürün yazarı, öfke içinde Abdülhamit'e şöyle haykırıyordu: "Hangi hakla üzerimizde hüküm sürüyor, suyumuzu içip, ekmeğimizi yiyorsun, üstelik bir de utanmadan kendini bizim efendimiz olarak adlandırıyorsun?" (224, s. 524-525).

Jöntürk hareketi üyeleri bu dönemde tüm dikkatlerini basın yoluyla hükümet karşıtı propaganda üzerine yoğunlaştırmışlardı. Fikir ayrılıklarına karşın *Meşveret*, *Mizan* ve Cenevre'deki Jöntürk grubu tarafından 1897'de kurulmuş ve 1 Aralık 1897'den itibaren çıkmaya başlamış olan *Osmanlı* gazetesi bu amaca hizmet ediyordu. Bu gazetelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve uluslararası durumuyla ilgili en önemli sorunlar ayrıntılı olarak ele alınıyor, Jöntürklerin program konusundaki görüşleri açıklanıyor ve bu görüşleri doğrulayacak kanıtlar ileri sürülüyordu[11]. Jöntürklerin propaganda eylemleri içinde bu gazetelerin yanı sıra illegal olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde dağıttıkları broşür ve bildiriler de önemli rol oynamıştır. Y. H. Bayur'un söylediğine göre, "incecik kâğıtlara, 8-10 santimetre boyutunda ve 15-20 sayfa olarak basılan ve böylelikle de yurt içindeki dağıtımları kolayca yapılabilen bu kitapçıklar aracılığıyla büyük bir propaganda eylemi yürütülebilmiştir" (216, s. 325).

Bütün bu propaganda araçları Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl giriyordu? Y. H. Bayur, incelemesinde bunun iki yolu olduğunu söylüyor. Birincisi, bütün propaganda malzemeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinden kaçak olarak içeri sokuluyordu. İkincisi, Jöntürkler, yabancı devletlerin posta servisleri vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na gazete, broşür ve bildiri gönderme yöntemini büyük bir başarıyla kullanıyorlardı (216, s. 320). Postayı, Jöntürk hareketiyle bağlantısı olan yabancı uyruk-

11 VII. Bölüm'de Jöntürklerin bu politik ve ideolojik görüşleriyle ilgili açıklamalarını ayrıntılı olarak ele alacağımız için, burada 1902 büyük kongre öncesinde belli başlı Jöntürk gazetelerinde yayınlanan belgelerin ayrıntıları üzerinde durmayacağız.

lu biri alıyor, bir süre kendisinde sakladıktan sonra yurt içindeki Jöntürk ajanlarına teslim ediyordu. Abdülhamit ve yönetimi, buna engel olmak için her yola başvuruyor, yabancı posta bürolarına giden Türk uyrukluları tutukluyor, posta memurlarına rüşvet vererek satın alıyordu. Sultan, Avrupa'daki diplomatları aracılığıyla Jöntürklerin yayın faaliyetine engel olmak için epeyce para harcıyordu: Matbaa sahiplerini para yedirerek elde ediyor, hurufatı satın alıyor ve Jöntürklerin propaganda materyallerini bastırdıkları Avrupa devletleri hükümetlerine bitip tükenmek bilmeyen önerilerde bulunuyordu.

Broşürlerin hepsi yalnızca Abdülhamit eleştirileriyle kalmıyordu kuşkusuz. Birçoklarında Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuyla ilgili önemli sorunlar kolay anlaşılır bir biçimde inceleniyordu. Örneğin "Vatan Tehlikede" adlı broşürde, ülkenin tehlike içinde olduğu, çünkü şimdiki yönetimin, yabancı devletlerin müdahalesine uygun bir ortamın yaratılmasına neden olduğu (broşür yazarı, burada Ermeni yağma ve kırımlarını, Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin Antlaşması uyarınca, Ermeni halkın oturduğu vilayetlerde reform yapma taahhüdünü örnek gösteriyor), yasalar uygulanmış olsaydı, "tüm yurttaşların" mutlu ve huzurlu yaşayabilecekleri söyleniyordu. Yazar, Abdülhamit ve yönetimini sert bir dille eleştiriyor ve tüm devlet işlerinin çözümlenmesinde şeriatın ve yasaların esas alınmak zorunda olduğunu belirtiyordu. Broşürde vatanın kurtuluşu için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının temsilcilerinden oluşacak millet meclisini toplantıya çağırmak gerektiği açıkça belirtiliyordu (108, s. 7, 20).

Anayasal düzenin tekrar kurulması ve parlamentonun toplantıya çağrılması düşüncesi, Jöntürklerce yapılan tüm propagandanın ana fikrini oluşturuyordu. Sık sık yinelenen bir başka tez de Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletler tarafından parçalanmasını önleyebilecek bir çare olarak anayasal reformların gerekli olduğu düşüncesiydi. Yeni bir düşünce değildi, daha

önce belirtildiği gibi, "Yeni Osmanlılar" bu düşünceyi defalarca dile getirmişlerdi. Ancak Jöntürklerin propagandasında yabancı devletlerin baskısına son verme çağrısı olarak artık çok keskin bir şekilde duyuluyordu. "Vatan Tehlikede" broşürünün yazarı, eğer ülkede durum değişmezse, işin Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletler tarafından parçalanmasına kadar varacağını belirtiyordu (108, s. 20). "Bahriyelilere Mektup" broşüründe de "Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması Avrupalıları her şeyden daha çok ilgilendiriyor" deniliyordu (84, s. 1).

Gazetelerde ve broşürlerde zaman zaman meşruti monarşi rejimlerinin ortak özelliklerini inceleme ve bu rejimlerin "saltçı yönetim" karşısındaki üstünlüklerini okurlara kanıtlama denemeleri yapılıyordu. 1901 yılında yayınlanan "Usul, İdare ve Islahat" adlı broşür bu bakımdan ilginçtir. Broşürün "Diplomat" takma adlı yazarı, Osmanlı İmparatorluğu'nun hızlı ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlayacak şeyin anayasal (meşrutiyetçi) monarşi sistemi olduğunu kanıtlıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun başına gelen tüm felaketleri, devletin en ana işlevi olan "tebaanın" refahını bile sağlayamayan saltçı egemenlik sistemiyle açıklıyordu. Broşürün yazarı, keyfî davranışlara son verilmesi ve padişahın hareketlerinin yasalarla sınırlandırılması çağrısında bulunuyordu (81, s. 3-4, 19). Broşürde meşrutiyetçi sistem, iktidarın görev ve yetkilerini kötüye kullanmasına son verecek, uyrukların can ve mal güvenliğini sağlayacak, yurtseverlik duygularını artıracak bir araç olarak nitelendiriliyor (81, 30-38); İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, Türkiye ve İran'ın ekonomik ve kültürel durumlarıyla ilgili birtakım veriler karşılaştırmalı tablo halinde veriliyordu. Yazar, bu tabloyu çözümleyerek, "saltçılık sistemi"nin egemen olduğu devletlerin, insanların "kişi ve düşünce özgürlüğüne" sahip olduğu devletlerden ekonomik ve kültürel açılardan kat kat geride kaldığını açık ve somut örneklerle açıklamaya çalışıyordu. Broşürde son olarak anayasal düzenin en önemli ve bütün ülkelere uygun dü-

şecek özelliğinin, yürütme erkinin eylemlerini denetleyen bir parlamento kurulması olduğu belirtiliyordu (81, s. 46-47, 51).

Jöntürklerin çıkardığı çok sayıda gazete, bildiri ve broşür Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarından içeri giriyordu. Kahire'deki Rus diplomatik temsilcisi Şubat 1896'da şöyle yazıyordu: "Sultandan açık açık reform isteyen Murat Bey'in gazetesi *Mizan* oldukça serbest bir şekilde Türkiye'ye girmekte, üstelik de bunların çoğu İstanbul'da, daha sonra da kuşkulu kişilerin idari sürgün yeri olan Yemen'de dolaşıp durmaktadır (36, 1. 23). Ünlü tarihçi Ahmet Refik, 1908 yılında, "*Meşveret*, *Şûra-ı Ümmet* ve *Mizan* gazetelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na çok sayıda kurban verilerek sokulabildiğini" belirtiyordu (204, s. 9). Gazete ve broşürleri, askerî ve sivil memurlar, medrese ve diğer okul öğrencileri, kara ve deniz subayları, yazarlar ve gazeteciler gizlice okuyorlardı. A. B. Kuran, askerî okuldaki öğrencilik yıllarına ait anılarında, öğrencilerin, Paris, Kahire ve Cenevre'de yayınlanan Jöntürk gazetelerini gizlice elden ele dolaştırdıklarını, "onları yutarcasına okuduklarını", zamanla bu gazetelerin okula nispeten düzenli bir şekilde gelmeye başladığını yazıyordu (115, s. 48,50).

Askerî okullardaki Jöntürk hücrelerinin yöneticileri, yalnızca yurt dışında çıkarılan yayınların dağıtımına yardımcı olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda öğrencilerin Jöntürklerin propaganda eylemlerine etkin biçimde katılımlarını sağlamaya çalışıyorlardı. K. N. Duru, anılarında, askerî okula girdiği 1895 yılında bir gün, Halil Hırkai Şerif adında bir arkadaşının iyi bir yazı üslubuna sahip olduğu için kendisine okulda hüküm süren baskı ve zulüm ortamını anlatan bir broşür kaleme almayı önerdiğini yazıyor. Bu arada Halil, broşürün basılmak üzere kendisinin de ilişkide olduğu bir devrimci örgütün faaliyetini sürdürdüğü Paris'e gönderilebileceğini söylüyor. Ancak kısa bir süre sonra Halil tutuklanıyor. Ama Kazım Duru, onun sözünü dinleyerek broşürü yazıp evinde saklıyor. Kendisi için devrimci faaliyet de böylece başlamış oluyor. Okulu bitirdikten sonra 1898 yılında Tiran'a göreve giderken

8/31 numarayla Jöntürk hücrelerinden birinin üyesidir artık. Bu numara "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin 8. kolunun 31. üyesi olduğu anlamına geliyor. Bu kolun yöneticisi, İşkodra Mektupçusu olan İsmail İsmet'tir. İkisi birlikte Tiran'da cemiyetin bir şubesini daha kuruyorlar. Jöntürklerin yayınlarını Avusturya postası aracılığıyla alıyorlar, Abdullah Cevdet'in kitaplarını, "özellikle derin bir ilgiyle" de *Meşveret*'i okuyorlar (111, s. 7-9).

Jöntürklerin Avrupa'daki yayın faaliyeti Abdülhamit'i çok rahatsız ediyordu. Onu telaşlandıran tek şey, Jöntürklerin gazete ve broşürlerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına girerek, feodal saltçılıkla ve ülkede kurulmuş olan despotik rejimle savaş düşüncesinin asker ve sivil Türk aydınları arasında yayılmasına ciddi şekilde yardım etmesi değildi. Sultanı en az bunun kadar endişelendiren bir şey de, Jöntürk liderlerinin, şahsen kendisini ve Babıali'yi eleştiren makalelerini sığındıkları yabancı ülkelerde Türkçe olarak çıkarttıkları gazetelerle yetinmeyip, bazı büyük Avrupa gazetelerinde de yayınlamalarıydı. Jöntürklerin bu gazetelerdeki makaleleri, *Meşveret*'in Fransızca baskısı, Ahmet Rıza, Murat Bey ve hareketin diğer tanınmış kişilerince Fransızca olarak yayınlanan bir dizi broşür, pek çok ülkenin kamuoyu önünde Abdülhamit rejiminin despotik içyüzünün açığa çıkmasına yardım ediyordu. Bu arada sultan ve hükümeti, Avrupa devletlerinin sürekli mali desteğine gereksinim duyduklarından Jöntürklerin yaptığı propaganda çalışmalarının kendileri hakkında haklı olarak yarattığı kötü üne sahip olmak istemiyorlardı. Aslında Abdülhamit kötü bir üne sahip olmuş ya da olmamış, uluslararası bankerler için o kadar da önemli bir şey değildi, ancak büyük sermaye ihraç edecekleri bir ülkedeki politik durumun istikrarlı olması onları elbette ilgilendiriyordu.

Abdülhamit, yabancı ülkelere sığınmış kişilerin faaliyetlerini diplomatları ve casusları aracılığıyla büyük bir dikkatle izliyordu. Kendisine düzenli bir şekilde gelen "jurnaller" arasında Jöntürkler ve Jöntürklerin yayınlarıyla ilgili bilgiler hiç de az de-

ğildi. Yurt dışındaki Jöntürkler arasında bir birlik bulunmadığından haberdar olan Abdülhamit, bu durumdan, 1897 yılında ajanı Ahmet Celalettin Paşa aracılığıyla hareketten bazı kişileri politik mücadeleden vazgeçirmek ve yurda geri döndürmek için yararlanmıştır.

Gerçekten de fikir ayrılıkları ve tartışmalar sığınmacıların içini tam anlamıyla kemirip durmaktaydı. Hepsinin birleştiği tek ortak nokta, Abdülhamit'in despotik rejimine son verme isteğiydi, ama ülkenin ilerlemesi için hangi yolun izlenmesi gerektiği konusunda aralarında küçücük de olsa bir görüş birliği yoktu. Cemal Kutay, Ahmet Rıza'yla Murat Bey arasında daha önce sözünü ettiğimiz fikir ayrılıklarının "Jöntürkleri ikiye ayırdığını" yazıyor (114, s. 80). Bu iki kampın içinde farklı görüşlerde pek çok grup olduğu da söylenebilir. Örneğin, Halil Ganem, Ahmet Rıza'ya bir yandan tam olarak destek verirken, bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesi için en önemli sorunun, Osmanlı hanedanından şehzadelerin zorunlu eğitim ve öğretimden geçirilmesi olduğuna ilişkin kendi teorisini ortaya atıyordu. Ona göre şehzadelerin eğitimi konusu o derece önemliydi ki, bu sorun çözümlenmeden hiçbir reform başarı kazanamazdı; çünkü "Türkler şehzadelerine son derece bağlıydılar, taparcasına sevdikleri kişilerin alaşağı edilip devrilmesine asla dayanamazlardı" (127, c.2, s. 297, 300). T. Z. Tunaya, hareket içindeki farklı grup ve kişilerin fikir ayrılıklarına değinirken şunları yazıyor: "Yeni rejim, 1876 Anayasası'nın basit bir biçimde yeniden yürürlüğe konmasından ibaret politik bir değişim mi olacak, yoksa köklü, sosyal bir devrim anlamı mı taşıyacak? Ülke içinde ve dışında kurulmuş örgütler, Jöntürklerin tamamı, bu sorulara verdikleri yanıtlarda görüş birliğine sahip değillerdi ve bu konuları uzun uzadıya tartışmıyorlardı. Despotizme karşı savaşan herkesin amacı, Abdülhamit despotizmini yıkmaktı. Bütün programların temeli buydu. Despotizmin yerini alacak olan rejimin kurulması konusunu ikinci planda bırakıyorlardı; o derece ki,

aralarından bazıları için Abdülhamit despotizminin yıkılması, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi anlamına bile gelmiyordu" (239, s. 103-104). Yurt dışındaki sığınmacı çevrelerin üyeleri arasında, despotik rejime karşı çıkma düşüncesiyle yakından ilgisi olmayan birtakım nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmiş, Jöntürk hareketi içinde sadece basit bir yol arkadaşı olan insanlar bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bunlar, kişisel küskünlükleri nedeniyle ayrılmış ya da sultanın ihsanlarıyla yurt dışına gitmiş yüksek mevki sahibi kişiler veya soylu ailelerden gelme, eğitim amacıyla Avrupa'da yaşayan kişilerdi.

Hareket içindeki görüş ayrılıklarından söz ederken, Ahmet Rıza'nın pozitivizme olan sempatisinin de bu görüş ayrılıklarının ciddi kaynaklarından biri olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, 1897 Haziran ayında *Mizan*, "örgütümüzü pozitivist örgütün Türkiye şubesi haline indirmek istedi" diyerek Ahmet Rıza'ya sitem ediyordu (103, s. 106). E. Ramsaur, Ahmet Rıza'nın pozitivizminin[12] örgütü ateizmle suçlanma tehdidi altına soktuğunu, bunun, Abdülhamit'in elinde Jöntürklere karşı çok korkunç bir silah olabileceğini belirtiyor (265, s. 29). Jöntürklerin Cenevre grubundan Arif Beyoğlu'nun *Meşveret*'te pozitivist takvimin kullanılmasıyla ilgili olarak İbrahim Temo'ya yazdığı mektup bu bakımdan ilginçtir. 1896 Haziran ayında yazılmış olan mektupta şöyle deniliyordu: "Eğer İstanbul bunu cahil kesime duyuracak olursa bize duyulan o azıcık sempati de yok olacak ve bundan sonra artık hiçbir işe girişemeyeceğiz" (118, s. 82). Hareket içindeki görüş ayrılıkları bazen kendini son derece sert biçimde duyuruyordu. Bazı sığınmacı Jöntürkler Ahmet Rıza'yı, kendi iradesini ve ilkelerini harekete kabul ettirmek istediği için eleştiriyorlardı. Örneğin, Şerafeddin Mağmumi, 1897'de yayınlanan "Hakikat-i Hal" adlı broşürde, Ahmet Rıza'nın kendisini çok yükseklerde gördüğünü ve sanki Namık Kemal ya da Mithat Paşa gibi adamlar hiç olmamış gibi davrandığını yazıyordu (90, s. 28-29).

12 Bu konu için bkz.: Bl.VII.

Avrupa'daki Jöntürkler ideolojik tartışmalarla uğraşırken, örgütün İstanbul yönetim komitesi, Abdülhamit'i tahttan indirme hazırlığı yapıyordu[13]. Daha önce belirtildiği gibi, Ahmet Rıza'nın grubu bu girişimi desteklemiyordu. Bununla birlikte başında Hacı Ahmet Efendi, Şeyh Naili Efendi ve Yarbay Şefik Bey'in bulunduğu komplocular, 1896 Ağustos'unda bir ihtilal yapmayı tasarlamışlardı. Ermeni kıyımı dolayısıyla yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekten bir müdahalede bulunmalarının söz konusu olması, tarih olarak 1896 yazının seçilmesinde önemli rol oynamış olsa gerektir. Komplocular İstanbul'daki birinci tümen komutanı Kazım Paşa'nın desteğini kazanmışlardı. Tahtın varisi Reşat Efendi'nin ele geçirilmesi ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için şeyhülislamdan fetva alınması tasarlanıyordu. Komplocudan birinin ihaneti yüzünden komplo başarısızlığa uğramıştır[14]. Kazım Paşa, Hacı Ahmet Efendi, Şeyh Naili Efendi, kardeşi Şeyh Abdülkadir[15] ve aile üyeleri, Mekkeli Sabri, büyük memurlardan Zühtü Bey ve Kemal Bey, Şefik Bey ve daha birçokları hemen tutuklandılar ve sürgüne gönderildiler. Musul'a sürülen Hacı Ahmet Efendi, birkaç yıl sonra Paris'e kaçtı. Daha sonra sığınmacı Jöntürklerin en etkinlerinden biri olan Şefik Bey de çok hızlı bir şekilde Paris'e kaçmayı başardı. Görüldüğü gibi, sultan yine cezalarda aşırıya gitmekten kaçınmıştı. Hareketi başka yollardan ortadan kaldırabileceğini uman Abdülhamit, bu amaçla, kendisinin "baş is-

13 Bu komplo konusunda bkz.: (258, s. 331-334; 265, s. 30-34). E. Ramsaur kitabında bu komplo olayını anlatırken, hareketin bazı üyelerinin, bu kitap üzerindeki çalışmasıyla ilgili olarak onun ricasını kırmayıp yazdıkları değerli anılardan yararlanmaktadır.

14 P. Fesch, hainin, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin İstanbul Sekreteri Nadir Bey olduğunu söylemektedir. Komplonun başarısızlığa uğramasının ve tutuklamaların baş nedeninin Nadir Bey olduğu, başka yazarların yapıtlarında da yer almaktadır (Örnek olarak bkz.: 266, s. 430-432).

15 E. Ramsaur, Şeyh Abdülkadir'in, Şeyh Sait yönetimindeki Kürt isyancılarla ilişkisi olduğu için 1925 yılında Mustafa Kemal Hükümeti tarafından idam edildiğini kaydetmektedir.

piyoncusu" ününe sahip olan Mareşal Ahmet Celalettin Paşa'yı Jöntürk liderleriyle görüşmek üzere 1897'de Avrupa'ya yolladı.

Sultan bundan önce Jöntürk gazetelerinin yayınını önleme yönünde bazı girişimlerde bulundu. 1896 yılında, *Meşveret*'in kapatılması ve yayıncısının Fransa'dan sürülmesi ricasıyla Fransız hükümetine başvurdu. Ahmet Rıza gazetesini İsviçre'ye taşımak zorunda kaldı, ama Fransız gazeteleri, basın özgürlüğünü ve Jöntürklerin gazete yayınlama hakkını savunmak için oy birliğiyle harekete geçtiler. Sultan, *Meşveret*'in yayıncısını İsviçre'de de izlemeyi sürdürdü. Gazetenin kullandığı Türkçe hurufat sultanın emriyle satın alındı ve Ahmet Rıza Belçika'ya geçip gazeteyi taş baskı olarak yayınlamaya başladı. Ahmet Rıza, 15 Nisan 1896 tarihli *Meşveret*'in ekinde, Fransız gazeteleri tarafından Jöntürklerin Abdülhamit'e karşı mücadelesine verilen desteğin dile getirildiği makalelerden bir seçki yayınladı. Daha sonra Ahmet Rıza *Meşveret*'i Paris'te yayınlamaya devam ederken Abdülhamit, 1897 Temmuz'unda, Paris'teki Türk Büyükelçiliğine verdiği bir buyrukla, padişahın kişiliğini küçük düşürdükleri için *Meşveret*'i yayınlayanların mahkemeye verilmesini istedi. Ancak mahkeme, "sanıkların iyi birer kişi olarak ün yapmış olmalarını, Ahmet Rıza ve Halil Ganem'in Fransa'ya karşı besledikleri sevgiyi, yazarların suçlanan yazılarını Ermeni kıyımından dolayı duydukları öfkeyle yazmış olabileceklerini dikkate alarak ve aynı zamanda Fransız basınının sultana karşı başlattığı kampanyayı da göz önünde bulundurarak "sanıkların biraz aşırı sayılabilecek kalem serbestliğinin bağışlanmasına" karar verdi (265, s. 37). Ahmet Rıza, Halil Ganem ve gazetenin sorumlu redaktörü Fransız Vallon, 16'şar frank ödemeye mahkûm edildiler.

Ahmet Celalettin Paşa'nın Avrupa'ya gelişinden önce Jöntürklerin kamplara ayrılıp bölünmeleri apaçık bir hal almıştı. 1897 yılında örgütün Avrupa'daki resmî karargâhı "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin Cenevre komitesiydi. Murat Bey, Kahire'den döndükten sonra bu komitenin yöneticisi olmuştu (265, s. 38). Murat Bey, daha önce de belirtildiği gibi, Kahire'de *Mizan* ga-

zetesini çıkarıyordu (4 Ocak 1896'dan itibaren). Kahire'de bir Jöntürk yayın organı daha ortaya çıkınca Abdülhamit öfkelendi ve Murat'ın faaliyetine engel olmak için ne mümkünse yaptı. Hatta hıdivin Murat Bey'i Türk hükümetine teslim etmeye zorlanması yolu bile denendi. Mısır'daki İngiliz komiseri Lord Kromer, ilk başta Murat Bey'i destekliyordu, ama 1896 yazına doğru Murat Bey'in ve gazetesinin sultanı küçük düşürmeye varacak kadar ileri gittiğini söyleyerek tavrını değiştirdi. Kahire'deki Rus diplomatik temsilcisi, Murat Bey'in Kahire'de bulunuşuyla ilgili olarak Lord Kromer'le yaptığı konuşmayı bildirirken, Murat'ın sultanı daha önce de küçük düşüren yayınlar yaptığını, dolayısıyla Kromer'in tavrındaki değişikliği, İngiliz hükümetinin o sıralarda Abdülhamit'le yakınlaşma çareleri aramasıyla açıklamanın daha doğru olacağını belirtiyordu (36, 1. 125-127). Bu durumda Murat, İngiliz Hükümeti için Kahire'den uzakta, İstanbul'da oynanan bir diplomasi oyununda sadece bir piyondu. Sonuçta Murat Bey, 1896 yazında Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı (bkz.: 36, 1. 1-3, 6-9, 14-15, 22-27, 115-117, 119-122, 125-127).

Kahire'den ayrıldıktan sonra *Mizan*'ı bir süre Paris'te yayınlamayı sürdüren Murat, daha sonra Cenevre'ye geçti. *Mizan*'ı burada tekrar yayınlamaya başladı ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin Cenevre kolunu yönetti. 1897 ilkbaharında Jöntürklerin Paris ve Cenevre grupları arasındaki görüş ayrılıkları iyice keskinleşti. 4 Temmuz 1897'de *La Patrie*'de Ahmet Rıza'yla yapılan bir görüşme yayınlandı. Bu görüşmede Ahmet Rıza, Jöntürkler arasında bir bölünme olduğunu bildiriyor ve bu bölünmenin Osmanlı İmparatorluğu içindeki Müslüman olmayan uyrukların haklarının korunmasıyla ilgili olduğunu ima ediyordu. *Mizan*'ın sayfalarında Ahmet Rıza'ya yanıt veriliyor ve şu veya bu fraksiyona bağlı olmaksızın tüm Jöntürklerin, bütün dinî inançlara özgürlük tanıyan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasından yana oldukları belirtiliyordu. Bundan kısa bir süre önce (Haziran 1897) *Mizan* Ahmet Rıza'ya yüklene-

rek onu Jöntürklerin Paris komitesini, pozitivistlerin örgütlerine bağlamaya çalışmakla suçluyordu (265, s. 40).

Celalettin Paşa'nın görevi için son derece başarılı bir zaman seçimi yapılmıştı. Paşa, Cenevre'ye geldikten sonra Murat Bey'le buluştu ve uzun görüşmelerden sonra onu sultanın ciddi reformlar yapmaya hazır olduğuna, ama bunun için kendisine karşı yürütülen mücadeleye son verilmesi ve yurda geri dönülmesi gerektiğine inandırdı. Murat Bey kabul etti. Ahmet Rıza ve Paris grubu üyeleri Celalettin Paşa'nın önerisini geri çevirdiler; İbrahim Temo ve onun Romanya'daki grubu da sultanla bir anlaşma imzalama düşüncesini desteklemediler. Ama Murat Bey *Mizan*'ın yayınını kesti ve İstanbul'a döndü[16]. Daha yakın bir zaman öncesinde sultanı damgalayan ve okurlarını Abdülhamit'in ülkeye felaket ve acıdan başka bir şey getirmeyeceğine inandıran bir adamın bu davranışını anlayıp bir yargıya varmak zordu elbette. Murat, sultanın "iyi bir insan" olduğuna safça inandığından mı, yoksa hareketin nihai başarısına inanmadığından mı böyle davranmıştı? Bu konuda yargıda bulunmak zordu[17]. Ama açık olan bir şey vardı, Murat'ın yurda dönüşü, gericilerin ciddi

16 Celalettin Paşa'nın Avrupa'daki görevi ve Murat'ın yurda dönüşü için bkz.: (228, s. 72-76, 96-103; 118, s. 146-149; 265, s. 47-51).

17 Murat ve yoldaşlarının A. Celalettin Paşa'yla görüştükten sonra *Mizan*'ı kapatıp yurda dönmelerine ilişkin başka başka görüşler ileri sürülmüş, genel olarak Murat ve yoldaşları ağır bir dille suçlanmışlardır. Onların bu davranışlarını anlayışla karşılayan P. Fesch şöyle diyor: "Jöntürkler ne istemektedirler? Reform ve siyasal sürgünlerin bağışlanmalarını... İstekleri kabul edildi. Padişah bir hükümdar olarak şeref sözü verdi. Bunu geri çevirselerdi, kişisel çıkarlarıyla ilgili bir art düşünceleri olduğu şüphesi uyanabilirdi. Kabul etmek zorundaydılar. Sözünden dönen Abdülhamit'ten başka kimse suçlanamaz (bkz.: P. Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*, Paris, 1907, s. 344-345).
E. Ramsaur ise Ahmet Rıza, Halil Ganem ve arkadaşlarını, "kusurları ne olursa olsun Abdülhamit'in verdiği sözün anlamını bilecek kadar zeki olduklarından ötürü" kutlarken, ateşkes ilan edip yurda dönen Murat ve arkadaşları için "tüm yitirdikleri şeylere karşılık tek kazandıkları, bir hükümdarın şerefsiz olduğu gibi kuru bir gerçeği öğrenmek olmuştu" diyor ve şöyle sürdürüyor: "Oysa Abdülhamit'in şerefini bir kez daha harcayabileceğini zaten bilmeleri gerekirdi. Bazıları ne denli aptallık ettiklerinin farkına varır varmaz Abdülhamit'e karşı yeniden silaha sarıldılar ama ünleri ve amaçları kolay kolay onarılamayacak bir yara almıştı, geç kalmışlardı (E. Ramsaur, *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, s. 64-67, Sander Yayınları, İst., 1972). (*-çev*)

bir zaferiydi. Bu olay, Jöntürklere inanan ve A. Mandelştam'ın söylediğine göre, 1895-1897 yıllarında Murat'ı taparcasına seven gençler üzerinde çok büyük bir etki yaptı (263, s. 10). Murat Bey'in yandaşlarından bazıları diplomatik görevleri kabul ettiler. Örneğin, Çürüksulu Ahmet, Türkiye'nin Belgrad askerî ataşesi, Şefik Bey ise Viyana askerî ataşesi oldu[18].

Sultan aynı zamanda yurt içindeki Jöntürklere de güçlü bir darbe indirdi. Harbiye, Askerî Tıbbiye ve Mülkiye'de yeniden faaliyete başlayan Jöntürk hücrelerinin üyeleri tutuklandı. Jöntürklerin gizli gruplarına katılmış olan bazı genç subaylar da tutuklananlar arasındaydı. Haziran 1897'de General Reşit Paşa başkanlığındaki askerî mahkeme, 78 kişiyi (başka bilgilere göre 81 kişi) 102 günlük hapis cezasının ardından Trablusgarp'a sürgüne mahkûm etti. Bunlardan 13'ü önce ölüm cezasına çarptırılmıştı, ama bu ceza daha sonra Trablusgarp kalesinde hapis cezasına çevrildi.

Ciddi kayıplara karşın Jöntürk hareketi devam ediyordu. Halil Ganem, *L'Eclair*'de sultanla uzlaşmaya gitmeyen Jöntürkler adına, onların Abdülhamit'in sözlerine ve vaatlerine inanmadıklarını belirttiği bir açık mektup yayınladı. "Ülkemizin şimdiki durumu bizleri fazlasıyla üzmektedir, ve biz onun yarınından emin olmak istiyoruz. Bir kez daha tekrarlıyoruz, vaatler hiçbir şey demek değildir; ilkelerse her şeydir, her şey ilkelere bağlıdır" deniliyordu mektupta (258, s. 344).

Jöntürkler, kötü olaylarla ve güçlüklerle geçen 1897 yazından sonra bazı dış merkezlerde çalışmalarını sürdürdüler. Ahmet Rıza Paris'te *Meşveret*'i yayınlamaya devam ediyordu. Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti'nin etkin çalışmaları sayesinde Cenevre kolu da çok kısa sürede tekrar faaliyete geçti. Tunalı Hilmi[19],

18 Bununla birlikte, Şefik Bey, bundan birkaç ay önce bazı Jöntürk yoldaşlarıyla birlikte Cenevre'de "Osmanlı İhtilal Fırkası"nı kurmuştu. Bu parti Ermeni devrim komiteleriyle bağlantıya geçmişti, onların yardımıyla bomba bulup sultana suikast düzenlemek niyetindeydi (bkz.:228, s. 98-99).

19 Tunalı Hilmi (1863-1928), Askerî Tıbbiyedeki Jöntürk hücrelerinin ilk üyelerindendi. Tutuklanmaktan kurtularak Avrupa'ya gitmişti. Jöntürk propaganda broşürlerinden birçoğunu o yazmıştı. Kemalist devrimden sonra Zonguldak milletvekili olarak TBMM'ye girmişti (229, s. 715).

Nuri Ahmet, Halil Muvaffak, Reşit, Akil (Muhtar) ve Refik'le birlikte *Osmanlı* adı altında yeni bir gazete çıkarmayı kararlaştırdılar. Gazetenin ilk sayısı 1 Aralık 1897'de yayınlandı (231, s. 95). Yeni yayınlanan bu gazete sultanı ve Babıali'yi büyük bir telaşa düşürdü. Sultan, gazetenin yayıncılarına gizli ajanı Münir Bey aracılığıyla tutsakların salıverilmesine karşılık yayını kesmelerini önerdi. 1899 yılı başlarında öneri kabul edildi; sultan, aslında verdiği sözün ancak bir kısmını yerine getirdi: Tutsaklar hapisten çıkarıldı, ama sürgün olarak Trablusgarp'ta kaldılar (258, s. 346). Bir süre sonra Abdullah Cevdet Roma'daki, İshak Sükûti Viyana'daki Türk elçiliklerinde tabip olarak görev aldılar, Tunalı Hilmi ise 1900 yılında Madrid'de elçilik kâtibi oldu[20]. Ancak *Osmanlı*, sultanın hiçbir makam önerisini kabul etmeyen ve sığınmacı olarak yurt dışında politik faaliyetlerini sürdürmeye karar veren Jöntürklerin Cenevre kolu üyelerince kısa süre sonra Londra'da yeniden yayınlanmaya başladı[21].

"İttihat ve Terakki Cemiyeti" kollarının faaliyetinden söz ederken 1897 yılında kurulan Kahire kolundan da söz etmek gerekir. Bu kolun başkanı Hoca Kadri Efendi, yazmanı Salih Cemal Bey'di. Mısır prensi Mehmet Ali Paşa örgütü destekliyordu. 1899 yılında Kahire kolu yeniden örgütlendi ve yeni bir yönetim komitesi kuruldu. Bu yeniden örgütlenme işine Cenevre'den Kahire'ye gelen İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi de katıldılar. Kahire'de *Kanun-i Esasi* (1897'den itibaren) ve *Basiret uş-Şark* (1895'ten itibaren) gazeteleri yayınlanıyordu (239, s. 110)[22].

A. B. Kuran çeşitli Jöntürk gruplarının bu dönemdeki faaliyetlerinin özelliklerinden söz ederken şöyle yazıyor: "Bu sıra-

---

20 Ancak Tunalı Hilmi, Jöntürk hareketinden kopmadı. Elçilikteki görevi sırasında bile Jöntürklerin Kahire merkeziyle ilişkisini sürdürdü.

21 *Osmanlı*'nın daha sonra da oldukça karmaşık bir yazgısı oldu. 1900 yılında Londra'da, 1900-1903 arasında Folstovn'da (İngiltere), daha sonra Kahire'de (1903 sonbaharından itibaren) ve sonunda tekrar Cenevre'de yayınlandı.

22 Haziran 1897'de Ahmet Celalettin Paşa'nın vekili Reşit Bey, Kahire Jöntürklerine gazetenin yayınının durdurulması karşılığında 1000 sterlin önerdi; anlaşma yapıldı (bkz.:228, s. 106).

da Jöntürklerin çıkarları açısından Cenevre ve Kahire birinci planda bulunuyordu. Tüm Jöntürkler Ahmet Rıza Bey'e karşıydılar. Bunun nedeni, Ahmet Rıza Bey'in hiçbir etkili eyleme katılmak istememesi ve *Meşveret*'i yayınlamakla yetinmesiydi (228, s. 112).

A. B. Kuran, Ahmet Rıza'yla ilgili bu değerlendirmesinde açıkça yanlı davranıyordu. Ahmet Rıza gerçekten de sultana karşı komplolara katılmıyordu. Bununla birlikte çeşitli uluslararası kongrelerde konuşmalar yaparak Jöntürklerin amaçlarını ve programını canla başla tanıtmaya, yaymaya çalışıyordu. Örneğin, Ahmet Rıza, 1899'da Silahsızlanma Kongresi'ne katılmış ve kongreye "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adına bir muhtıra vermiştir. 1900 yılında Paris'te yapılan uluslararası basın kongresinde de örgüt adına bir konuşma yapmıştır (239, s. 111-112).

1896-1900 yıllarında Romanya (Köstence, Mecidiye) ve Bulgaristan'da (Rusçuk, Şumnu, Filibe, Sofya, Vidin, Kazanlık) Jöntürk grupları faaliyette bulunuyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Arnavutluk'ta da (İşkodra ve Tiran) örgütün bazı kolları 1898'den itibaren faaliyet gösteriyordu. Mecidiye'de hekimlik yapan ve Paris, Cenevre ve Kahire'yle sürekli bağlantı içinde olan İbrahim Temo, bu grupların çoğunun kuruluş çalışmalarına katılıyordu (239, s. 111). Temo'nun Mecidiye'deki evi, eşi Nafiye Temo'nun anımsadığına göre, pek çok politik sığınmacı için bir tür geçiş noktasıydı. İzlenmekten kurtulan Jöntürkler, bu evi genellikle bir sığınak olarak görürlerdi. İ. Temo, onları çevre köylerde güvenilir insanların evlerinde saklar, daha sonra da Paris'e ya da Cenevre'ye gitmelerine yardım ederdi[23].

XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başında sığınmacı Jöntürk merkezlerinin faaliyetinden söz ederken, bu dönemde onların propaganda çalışmaları içinde politik yerginin, fıkraların, taşlamaların, daha ender olarak da karikatürlerin belirli bir yer

23 Nafiye Temo, bunları, bu kitabın yazarı 1961 yazında Mecidiye'de bulunduğu sırada anlatmıştır.

işgal ettiğini belirtmek gerekir. O zamanki Türk toplumunun son derece geniş katmanlarını göz önüne alarak görüşleri ve programı anlaşılır bir şekilde anlatma isteği, politik yergiyi Jöntürk propagandasının en önemli araçlarından biri yapmıştır. Bu durum, feodal-saltçı sultan Abdülhamit yönetiminin rezilliklerinin okura iğneleyici, bazen de abartılı ve gülünç bir şekilde anlatıldığı çok sayıda broşür ve bildirinin ortaya çıkmasıyla yankısını bulmuştur.

Jöntürk yayıncılığında çok parlak bir yergi akımı olduğu, yergiye yer veren birkaç gazetenin çıkışından anlaşılabilir. Bunlardan biri, 1898'de Cenevre'de *Beberuhî* (Türk gölge tiyatrosunun gülünç tiplerinden biri) adıyla yayınlanıyordu. Bize ulaşan birkaç sayıya bakarak fikir yürütecek olursak bu gazetenin yayını topu topu birkaç ay sürmüştür. Bir başka gazete, *Dolab* (*Hile*) da 1898-1899'da yine çok kısa bir süre yayınlanmıştır (bkz.:191). Her iki gazete, ülkenin ağır ekonomik durumundan, her yerde hüküm süren keyfilikten ve zorbalıktan, dış politik durumdaki kötüye gidişten, Türk olmayan halkların bağımsızlık savaşlarının şiddetlenmesinden tam anlamıyla sorumlu tuttukları Abdülhamit'i ve yönetimini keskin bir yergi biçiminde eleştiriyordu.

Bu dönemdeki Jöntürk propagandasına özgü bir şekilde ülkenin pek çok sosyal ve politik sorununun hükümdarın kişisel rezilliklerinden ibaret gösterilmesi, sözü edilen yergi gazetelerinin içeriğine de yansıyordu. Ülkenin sosyal ve ekonomik gelişimiyle ilgili nesnel koşulların eleştirisi, ancak özgürlük, ilerleme ve halkın bilgilendirilmesi gerektiğine ilişkin genel görüşlerde ifadesini buluyordu. Ancak Jöntürklerin yaptıkları propagandanın yalnızca yasal ve biçimsel engelleri değil, aynı zamanda padişahlık yönetiminin değişmezliği ve kutsallığı, padişahların kusursuzluğu ve yanılmazlığı konusunda asırlardır halk arasında oluşmuş derin inanç engelini de aşmak zorunda olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir elbette. Durum böyle olunca,

halife sıfatıyla Abdülhamit'i gözden düşürmek için yergi yolunu seçmekte haklıdır Jöntürkler. *Dolab*'ın bir sayısında sultanın, cehenneme, ölmüş suç ortaklarından birine yazdığı uydurma bir mektup yayınlandı. Mektupta, *Dolab* yazarı, Abdülhamit'in ağzından halife olarak her şeyin kendisi için serbest olduğu, kutsal bir kişi olduğundan her türlü keyfî davranışı yapabileceği ve halkı ezebileceği şeklinde övüngen sözler söyletiyordu. Abdülhamit, şeriat kurallarını çiğnediği için Jöntürklerin kendisine yönelttiği eleştiriyi hiç önemsemediğini açıklıyor, para, unvan, nişan, her şeyinin olduğunu, bunların sayesinde kendisine sadık ulemalar bulacağını, hatta gerekirse kendi "Hamit şeriatını" kuracağını ileri sürüyordu (89, No:4, s. 2). Yazarın bu yazım tarzını uzun uzun yorumlamaya gerek yok. Sultanı şeriata saygısızlıkla suçlamak ve buna dindar Müslüman Türk halkını inandırmak, II. Abdülhamit ve onun despotik rejimiyle yaptıkları politik mücadeleyi Jöntürkler açısından büyük ölçüde kolaylaştırmak anlamına geliyordu.

Jöntürkler, sosyal bir kurum olarak padişahlık yönetimine karşı çıkmasalar da padişahın ve çevresinin gözle görülür, apaçık eylemlerinin en sert biçimde eleştirilerek ve yerilerek anlatılması, meşrutiyet rejiminin yeniden kurulması fikrinin yayılması için zemin hazırlıyordu. *Beberuhî*'de yayınlanan bir makalede sultanın suratına çarparcasına şöyle deniliyordu: "Anayasa, parlamento, basın özgürlüğü! Bütün bunlar yok muydu bizde bir zamanlar? Yirmi iki yıllık felaketlerin ve cinayetlerin hesabı sorulacak sana!" (83, No:5, s. 6). *Beberuhî*'de yayınlanan yazılarda Osmanlı İmparatorluğu'nda "özgürlük" ve "güvenlik" gibi kavramlara yer bile olmadığı yergi biçiminde anlatılıyordu (83, No:2, s. 6). *Dolab* ve *Beberuhî*'de sultanın cahil bakanları, yüksek memurları ve diplomatları sert ve öfkeli bir şekilde alaya alınıyordu (89, No:7, s. 4; 83, No:3, s. 2). Gazete sayfalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel ilerlemesinin ve imparatorlukta yaşayan halkların refahının anayasa, reform-

lar ve halkın aydınlatılması yoluyla sağlanabileceği düşüncesi farklı üsluplarla yayılmaya çalışılıyordu.

Böylece 1898-1900 yıllarında sığınmacı Jöntürklerin faaliyeti, birkaç gazete ve propaganda broşürünün yayınıyla sınırlı kaldı. Çeşitli Jöntürk grupları arasında hiçbir örgütsel bağlantı yoktu. Onların birbirinden kopuk, dağınık faaliyetleri, feodal-saltçı rejime karşı politik mücadelenin ilerideki gelişimi açısından ciddi bir engeldi. Jöntürk hareketinin birçok aktif üyesi bu durumun farkına varmaya başlamıştı.

Çeşitli sığınmacı grupların faaliyetini birleştirme girişimi ilk kez 1899'da yapıldı. Tüm Jöntürk gruplarını tek, güçlü bir örgütte birleştirmek için özel bir kongre toplama düşüncesini ileri süren Jöntürklerin Kahire koluydu. Kongre toplama planı o sırada Kahire'de bulunan Tunalı Hilmi Bey'e aitti. 15 Eylül 1899'da tüm sığınmacı gruplara, toplanacak olan "Yeni Osmanlılar" kongresine katılmaları için davetiye gönderildi. Bu davetiyede kongrenin üç gün süresince Brindisi'de yapılmasının planlandığı söyleniyordu (bkz.:228, s. 130-131). Açılış için 20 Ekim günü düşünülüyordu. Kongrede örgütün yönetimi seçilecek, tüzüğü hazırlanacak ve onaylanacaktı. Kongreye katılmaları için sadece sığınmacı Jöntürk merkezlerine değil, aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Türk aydın kesiminin bazı tanınmış kişilerine, örneğin şair Tevfik Fikret'e, yazarlar Recaizade Ekrem ve Abdülhak Hamit'e, gazeteciler Tevfik Ebuzziya, Hüseyin Cahit ve benzer kişilere de davetiye gönderilmiş olması ilginçtir (228, s. 131). Ancak çeşitli gruplar arasında hiçbir uzlaşma olasılığı bulunmadığı anlaşılınca kongre yapılmadı. Ahmet Rıza ve yandaşları kongre toplanmasına karşı çıktılar. Ahmet Rıza'nın böyle bir tavır takınmasının nedeni, pek olasıdır ki, kongrenin toplanması önerisini yapan Kahire komitesinin, hükümete karşı bir ayaklanma düzenleme ve bu ayaklanmanın ilk adımı olarak da hükümet binalarını havaya uçurma ve özellikle en ağır suçlu olduk-

ları bilinen yüksek mevkideki memurları öldürme düşüncesini ileri sürmüş olmasıdır (228, s. 132).

Kongre toplama önerisi gerçekleşmese de bu düşünce yandaş bulmuş, Jöntürklerin çeşitli yayınlarında canlı bir şekilde tartışılmaya başlanmıştı. Ali Fahri tarafından 1900 yılı Ağustos ayında Cenevre'de yayınlanan broşür bu bakımdan ilginçtir. Bu broşürde yazar, "ülkelerinin ağlanacak durumunu hızla düzeltmek için yanıp tutuşan liberal Osmanlıların zihinlerini bir yıl boyunca işgal etmiş olan" bir Jöntürk kongresi toplanması konusuna geri dönülmesi gerektiğinden söz ediyordu (124, s. 1).

Ali Fahri, Tunalı Hilmi'nin "Murat" broşüründe[24] ileri sürülen, Brindisi'de bir kongre toplama düşüncesinin yeniden görüşülmeye değer olduğunu yazıyordu. Ali Fahri, Tunalı Hilmi'nin, kongrenin toplanma ilkeleriyle ilgili, kendisinin de paylaştığı düşüncesini ayrıntılı olarak açıklıyordu: Gelecekte devlet yapısının nasıl bir sisteme sahip olacağı konusunda kongrede karar alınmalı ve anayasal bir yönetime erişme yöntemleri saptanmalıdır; kongreye katılanlar, kongre kararlarının daha sonra gerçekleştirecekleri faaliyetler için zorunlu kararlar olduğunu kabul etmelidir; kongre, alınan kararları gerçekleştirme yetkisine sahip bir komite seçmelidir (124, s. 5). Ali Fahri, "Şu son beş yılda Türk liberal partisinin yürüttüğü propaganda, pek çok insanın aydınlatılmasında ve tüm imparatorlukta, özellikle de İstanbul'da liberal düşüncelerin yayılmasında çok büyük rol oynamıştır" diyerek Jöntürklerin faaliyetlerinin artık meyvelerini verdiğini doğruluyordu (124, s. 1). Ancak broşürün yazarı, kamuoyundaki gelişmelerin ülkenin ilerlemesi ve mutluluğu için açıkçası yeterli olmadığını belirtiyordu. Ali Fahri, Jöntürk hareketindeki dağınıklığı, birleştirici bir kongreyle ortadan kaldırılması gereken gruplar arasındaki çelişkileri bu durumun en önemli nedeni olarak görüyordu (124, s. 2). Broşürde, zalimlerle

24 Bu broşür Tunalı Hilmi tarafından Madrid'de yazılmış ve Kahire'de yayınlanmıştı (bkz.: 228, s. 143).

savaşta imparatorluğun tüm halklarının güçlerini birleştirmesi gerektiği düşüncesi üzerinde ısrarla duruluyordu. Ali Fahri, "ortak dava için genellikle mahvedici olan özel çıkarları bir kenara bırakıp, tüm Osmanlı uyruklarının mutluluğunu sağlamak amacıyla" ortak mücadelede din ve milliyet ayırımı olmaksızın birlik olmaya çağırıyordu (124, s. 3). Yazar, Ermeni, Makedon, Arnavut devrimci grupları ve komiteleri, kendi ulusal haklarının elde edilmesine yönelik bir mücadele yürütmeye değil, Abdülhamit'le ve onun rejimiyle ortak savaşta Jöntürklerle birlik olmaya çağırıyordu. Ali Fahri, ayrıca, "derin bir acıma duymaksızın ve dehşete kapılmaksızın anımsanması olanaksız Ermeni kırımı olaylarının yinelenmemesi için 'Ermeni yurttaşların' yaptıkları mücadelede Jöntürklerle yan yana yürümeleri gerektiğini" söylüyordu. "Halkın kanıyla lekelenmiş bu lanet olası hükümetin leşini toprağa gömmek ve tüm yurttaşların özgür ve eşit olmalarını sağlamak için uzlaşmamız gerek," diye yazıyordu Ali Fahri (124, s. 4). Diğer bazı Jöntürkler gibi, Ali Fahri de tüm Osmanlı İmparatorluğu halklarının kardeş olduklarına gerçekten inanıyordu belki de. Ancak broşüründe, Türk olmayan halkların bağımsızlıkları için yaptıkları mücadelenin yalnız anlam olarak değil, bir hak olarak da Jöntürk propagandasına özgü bir şekilde yadsındığı açıkça hissedilmektedir.

Ali Fahri, tez elden eylemlere girişme çağrısıyla sonlandırıyordu broşürünü. "Zaten öylesine gecikmiş bulunuyoruz ki, beklemekle geçen her dakika bizi amacımızdan uzaklaştırıyor ve yıkıma doğru götürüyor. Bu, yüz karası bir durumdur ve bu durumda kalmak cinayettir!.. Vakit geçirmeden harekete geçmek gerekir, çünkü suçsuz pek çok insan zindanlarda acı çekmekte, pek çok eş, çocuk, kardeş gözyaşı dökmektedir..." (124, s. 7-8).

Bir kongre toplamanın amaca uygun ve gerçekçi olup olmayacağı konusu, 1900-1901 yıllarında sığınmacı Jöntürkler arasında yeni tartışma konularından biri oldu. Bazıları kongrenin hemen toplanmasında ısrar ederken, diğerleri kongrenin

ancak hareket içinde bir birlik sağlayabileceğinden emin olduktan sonra toplanmasının amaca uygun olacağını kabul ediyorlardı. Örneğin, Tunalı Hilmi, Kahire'de yayınladığı küçük bir broşürde, herhalde başarısız denemesini göz önüne alarak kongrenin son derece gerekli olduğunu, ancak gelişigüzel yapılamayacağını, çünkü "son çağrı zamanının henüz gelmediğini" yazıyordu (96, s. 9,15).

Bu dönemde, Jöntürk hareketinin daha sonraki gelişmesinde önemli rol oynayacak bir olay meydana geldi. Abdülhamit'e karşı yürütülen savaşa büyük Türk devlet adamlarından biri olan sultanın eniştesi (Abdülhamit'in kız kardeşiyle evliydi kendisi) Damat Mahmut Paşa katıldı. Mahmut Paşa, zamanının Türk yüksek bürokrasi ortamı için oldukça geniş kültürlü bir insandı, devlet hizmetinde bir dizi önemli makamlarda bulunmuş, bir yıl kadar (1892'de) adalet bakanlığı yapmıştı. Damat Mahmut Paşa, 1876 Anayasası'nın yeniden uygulanmasından yanaydı. Abdülhamit'i anayasal reformlar yapmaya yöneltmek için pek çok kez denemelerde bulunduktan sonra Türkiye'den ayrılıp başka bir ülkeye sığınmaya karar verdi. Damat Mahmut Paşa'nın sultana yakın saray dalkavuklarınca devlet işlerinden tamamen uzaklaştırılmış olması da bu kararı almasında oldukça önemli bir nedendi herhalde.

Damat Mahmut Paşa, Aralık 1899'da, oğulları Prens Mehmet Sabahattin ve Ahmet Lütfullah'la birlikte Fransız gemi kumpanyası memurlarından birinin yardımıyla bir Fransız gemisine binip gizlice İstanbul'dan Fransa'ya kaçtı (bkz.:258, s. 351-353; 114, s. 35-59). Sultan, imparatorluğun en yüksek memurlarından birinin kendisine açık açık karşı çıkmasının hükümet karşıtı düşünceleri ciddi şekilde güçlendirebileceğini anlayarak kaçakları geri getirmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Abdülhamit'in gizli ajanları birbiri ardına Damat Mahmut Paşa'yı ziyaret ediyor, onu sultanla barışması ve İstanbul'a geri dönmesi için ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak Damat Mahmut Paşa, bunun yeri-

ne, Paris'e gidişinden birkaç hafta sonra 21 Ocak 1900 tarihinde Abdülhamit'e bir mektup yolladı. Mektupta, sultanın seçtiği yönetim tarzının sadece bir halifeye yakışır yasal bir hareket tarzı olmamakla kalmayıp, üstelik binlerce yıl önce yaşamış bazı tiranların yönetimini anımsattığı belirtiliyordu (bkz.:258, s. 355-358; 114, s. 86-90). "Siz haşmetmeap, bazı despot ve egoist yöneticiler gibi davranıyorsunuz ve XV. Lui'nin o uğursuz 'Benden sonra tufan!' sözünü kendinize ilke edinmiş bulunuyorsunuz," deniliyordu mektupta. Damat Mahmut Paşa daha sonra sultanın, ülkesinin ve halkının refahını düşünmemesi ve özen gösterınemesi yüzünden Avrupa'ya kaçmaya ve şimdiki rejime karşı açıkça harekete geçmeye karar verdiğini yazıyordu.

Damat Mahmut Paşa, Fransa'ya gittikten hemen sonra yurdunun çıkarlarına değer veren, vatan sevgisiyle dolu olan ve ülkesinin acınacak durumunu düzeltmek isteyen herkesin güçlerini birleştirmesi gerektiğinden söz ettiği bir mektupla Ahmet Rıza'ya başvurdu. Mektupta Ahmet Rıza'nın hizmetlerinden ve üstün niteliklerinden çok övücü bir dille söz ediliyordu. Ahmet Rıza, despotizmle savaşta güçleri birleştirme önerisinin alkışlanacak bir öneri olduğunu belirten bir mektupla Damat Mahmut Paşa'ya hemen yanıt verdi. "İmparatorluk ailesinin üyelerinden birinin yardım elini uzatması partimize sonsuz sevinç vermiştir," diye yazıyordu Ahmet Rıza.[25]

Mayıs 1900'de, sultanın ajanlarının yurda geri döndürmeye ikna denemelerinden sonra Damat Mahmut Paşa, geri dönmek için kendisine karşı yapılan suçlamaların[26] tekzip edilmesi ve Abdülhamit'in bazı yüksek memurlarının istifa etmesi, parlamentonun toplanması ve sultanın harcamalarının ayda 15 bin lirayla sınırlandırılması koşullarını ileri sürdü. Bunun yanı sıra eğer bu

25 Damat Mahmut Paşa ve Ahmet Rıza'nın mektup metinleri için (bkz.:258, s. 354-355; 114, s. 80-82).

26 Damat Mahmut Paşa'nın kaçışı üzerine sultan ilk tepki olarak onu karısının mücevherlerini çalmakla, bir harem görevlisini öldürmekle, oğullarını zorla kaçırmakla vb. suçlamıştı.

koşullara karşı çıkacak olursa Abdülhamit'in tahttan feragat etmesi ve Avrupa'ya gitmesi de öneriliyordu (114, s. 102). Kuşkusuz kabul edilmedi bu koşullar. Damat Mahmut Paşa, sığınınacı olarak kaldı, bir süre oğullarıyla birlikte Kahire'de yaşadı.

Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Mehmet Sabahattin, kısa bir süre sonra yurt dışındaki Jöntürk hareketinin aktif üyelerinden biri oldu. Genç olmasına karşın (d.1877) yurt dışındaki sığınmacıların büyük bölümü arasında çabucak ün kazandı. Kuşkusuz prens soyundan olması da buna yardımcı oldu. Prens olması, onun harekete katılımını padişah hanedanının korunup sürdürülmesi gerektiğine inanan çoğu Jöntürk açısından çekici hale getirdi. Prens Sabahattin, çok iyi eğitim görmüş, kültürlü bir insandı, çağdaş Fransız sosyolojisine ilgi duyuyordu ve kısa sürede Frédéric Le Play ve Edmond Demolins'in sosyoloji okullarının izleyicisi oldu[27].

1901 ilkbaharında yurt dışındaki Jöntürk çevreleri, Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah imzalarıyla yayınlanan "Beyanname-i Umumi" broşürünün içeriğini büyük bir canlılıkla tartışıyorlardı (bkz.:85). C. Tütengil, broşürün Kahire'de yayınlandığını ve tam metninin Jöntürk gazetesi *Osmanlı*'da (No:81) çıktığını yazıyor (241, s. 189). Gazetenin bu sayısı 1901 yılı Mart ya da Nisan ayında çıktığına göre, broşürün de 1901 yılı ilkbaharının başlarında yayınlandığını tahmin edebiliriz. Broşür içeriğinin çok büyük ilgi görmesinin nedeni sadece yurt dışındaki tanınmış Jöntürklerden birinin ilk ciddi politik çıkışı olması değildi, broşürde yer alan beyanname, ilk Jöntürk kongresinin toplanması sorununun çözümünde de önemli bir rol oynamıştı.

"Tüm Osmanlı yurttaşlarına," diye başlayan broşürün yazarları, "vatanın bugün despotizmle özgürlük arasındaki kesin

27 Frédéric Le Play (1806-1882): Fransız mühendis, ekonomist ve sosyolog. Sosyal ekonominin kurucusu; ilerlemenin temelinin kişilerin ahlaki ve sosyal mükemmelleşmesi olduğunu savunmuştur. Edmod Demolins (1852-1907): Frédéric Le Play'nin izleyicisi, tarihçi ve sosyolog. Bu sosyologların düşüncelerinin Mehmet Sabahattin'in görüşlerine etkisi için bkz.:Bl.VII.

savaşın arenası haline geldiğini" ve "Osmanlıların, despot yönetimin pençeleri arasında artık bitkin düştüğünü" açıklıyorlar, Abdülhamit rejiminin, Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlük ve adaletin sağlanması yolunda başlıca engel olduğunu belirtiyorlardı (85, s. 3-5). Broşürde, Osmanlı İmparatorluğu'nda düşünce özgürlüğünün her ortaya çıktığı yerde engellendiği, insanların "özgür düşünceli" olmakla suçlanarak Erzurum, Akka, Rodos ve Trablusgarp zindanlarına atıldıkları söyleniyordu (85, s. 9). Yazarlar, kararlı bir şekilde tüm yurttaşlarını despotik rejime karşı savaşa çağırıyorlardı.

Broşürde açık sözlerle ifade edilmiş bir politik program yer almıyordu. Broşür yazarları, Abdülhamit rejimi yıkıldığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halklar arasında nasıl özgür bir kardeşlik ortamı olacağı üzerine düşüncelerinden sanki bilinçli olarak söz etmiyorlardı. Bu bir rastlantı değildir. Broşürün ana fikri, imparatorluğun Türk olmayan halklarını bu rejime karşı mücadelede bir araya getirmektir. Broşür yazarları, bu halkların ulusal bağımsızlıklarını ve devlet olarak bağımsızlıklarını elde etmeye çalışmalarının bir gereği olmadığına okurlarını ısrarla inandırma çabası içindeydiler (85, s. 10-11). Yazarlar, "Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedon, Yunan, Kürt, Yahudi ve diğer yurttaşlarımız, güçlerini birleştirmek için çalışmak ve böylece gerek bugünkü kötü gidişe son vermek, gerekse yarınların adaletli yönetim biçiminin temelini atmak amacındadırlar" diye yazıyorlardı (85, s. 14).

Görüldüğü gibi, broşür yazarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarını güzel bir gelecek için yapılacak mücadelede birleşmeye çağırıyorlardı. Aslında bu düşünce, yazarların en açık biçimde ifade ettikleri düşüncedir ve tüm broşür metni boyunca sık sık yinelenir. Broşüre "tüm Osmanlı yurttaşlarına," diye bir seslenişle başlayan yazarlar, özgürlük uğruna savaşan bu halkların temsilcilerine doğrudan doğruya güçlerini birleştirmelerini öneriyorlardı (85, s.

5). Düşüncelerini sürdürerek, tek tek partilerin dağınık eylemlerinin despotik rejimin çok işine yaradığını belirtiyorlardı. Sabahattin ve Lütfullah, despotik rejime karşı çıkan bütün güçleri bir kongre toplamaya çağırıyorlar ve gelecekteki birliğin bu kongreye bağlı olduğunu söylüyorlardı (85, s. 14).

Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'ın broşürü, görüldüğü gibi, sadece dağınık Jöntürk gruplarına seslenmiyor; Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının haklarını ve çıkarlarını korumak amacıyla sultana ve onun hükümetine karşı mücadele yürüten tüm siyasi parti ve grupları birleşmeye çağırıyordu. Broşür, hareketin en ileri görüşlü üyelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik yönden güçlü olan gayri milli burjuvaziyle politik birlik kurma isteğini yansıtıyordu.

Bu beyannamenin yayınlanmasından sonra bir kongre toplanması düşüncesi, Jöntürklerin çeşitli faaliyet merkezlerinde yeniden geniş şekilde tartışılmaya başlandı. Bu düşünce bu kez Jöntürk hareketinin tüm ileri gelen üyeleri tarafından desteklendi. Prens Sabahattin, kongreye katılmak için yol parasına gerek duyanlara maddi yardımda bulundu. Hareketin liderleri, yurt dışındaki sığınmacı Ermeni, Yunan ve Bulgar burjuva devrimci komitelerle temas kurdular. Jöntürk hareketinin tarihini iyi bilen E. F. Nayt'ın yazdığına göre, Jöntürkler, "Türkiye'deki tüm kavimlerin ve dinlerin yasalar önünde tam eşitliğini birinci plana koyup, bunun, programlarındaki önemli bir madde olduğunu göstererek" bu komitelerin üyelerini içtenliklerine inandırmayı başardılar (61, s. 66). Yurt dışındaki Türk olmayan grupların bazı üyeleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki feodal-saltçı rejimle mücadele eden tüm güçlerin bir araya getirilmesi için Jöntürkler tarafından toplanacak olan kongreye katılmayı kabul ettiler.

İlk Jöntürk kongresi, 4-9 Şubat 1902'de Paris'te toplandı. İlk oturum harekete yakınlık duyan Fransız Akademi üyesi M. Lefevr-Kontalis'in evinde gizli olarak yapıldı. Bunun nedeni, sultanın ricası üzerine Fransa İçişleri Bakanlığı tarafından kongrenin ya-

saklanmış olmasıydı. Ancak yasak hemen kaldırıldı ve daha sonraki toplantılar kongre başkanlığına seçilen Sabahattin'in evinde yapıldı. Kongreye yaklaşık 60-70 kişi (başka kaynaklara göre 47) katılıyordu. Aralarında Türkler, Ermeniler, Yunanlar, Araplar, Arnavutlar, Çerkezler, Kürtler ve Yahudiler vardı. Kongre başkan yardımcılıklarına Yunan Musiris Gidis (eski posta bakanı) ve Ermeni Sisliyan seçildiler. Kongre üyeleri arasında Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Prens Lütfullah, İsmail Kemal, Hoca Kadri, Halil Ganem, Ali Haydar Mithat, İbrahim Temo, Nâzım, Ali Fahri gibi yurt dışındaki tanınmış Jöntürkler vardı. Damat Mahmut Paşa, onursal başkanlığa seçildi (bkz.:227, s. 151-154; 239, s. 106-107; 258, s. 365-373; 266, s. 451-464; 265, s. 62-72).

Girişimci grubun[28] verdiği görevle kongreyi açan şair Hüseyin Siret Bey, "başarının biricik koşulunun 'güç ve yalnızca güç' olduğunu, güçlerin dağılmasının başarısızlık, birleşmesinin ise zafer getireceğini" açıkladı (239, s. 106). Kongre başkanı Prens Sabahattin'in konuşması da güçlerin birleştirilmesi çağrısı yapıyordu. Şöyle diyordu Prens Sabahattin: "Yeniden ve yeniden söylüyoruz, İstediğimiz ve gerçekleştirmek için böylesine bir enerjiyle çalıştığımız reformlar, şu veya bu halkın yararına, ya da şu veya bu dinin yararına, diğerlerinin zararına olmamalıdır. Biz, ayrımsız bütün Osmanlılar için reform istiyoruz" (258, s. 368).

Kongre oturumlarındaki tartışmalar oldukça sertti. Delegeleri birleştiren tek bir şey vardı: Hepsi de var olan rejime karşıydılar. Ancak bu rejimin değiştirilme yol ve yöntemleri konusundaki görüşleri son derece farklıydı. Tartışmaların merkezinde iki sorun bulunuyordu. İsmail Kemal, "yalnızca propaganda ve basın yardımıyla devrim yapmanın olanaksız olduğu, silahlı kuvvetlerin de devrim hareketine katılımını sağlamak

28 Bu grupta Prens Sabahattin, onun en yakın düşündeşlerinden İsmail Kemal, Mithat Paşa'nın oğlu, 1900 yılında Türkiye'den ayrılan yüksek düzeydeki memurlardan Ali Haydar Mithat, ileri gelen memurlardan, yurt dışında sığınmacı olan İsmail Hakkı bulunuyordu; Ermenileri Sisliyan, Yunanlıları Fradhis ve Musiris Gidis temsil ediyordu.

gerektiği" konusunda bir öneriyi görüşmeye sunmuştu (227, s. 152). İkinci sorun, Ermeni delegelerce görüşmeye sunulan, "reformların gerçekleştirilmesi için yabancı devletlerin müdahalesine başvurmak gerekir" düşüncesiydi (227, s. 152).

Ahmet Rıza yandaşları, yabancı devletlerin imparatorluğun işlerine yapacakları her türlü müdahaleye sert bir şekilde karşı çıktılar. Bu konuda söz alan Sabahattin şu açıklamayı yaptı: "Bizler, ülkemizde devrim yapmak amacıyla toplandık. Ama bir ayaklanma başlatmayı başarsak bile bu hareketin başarıyla sonuçlanacağı kesin değildir. Ayaklanma sırasında herhangi bir yabancı devletin kendi çıkarları için işlerimize karışması olasılık dahilindedir. İşte böyle bir müdahaleyi önlemek için çıkarlarımıza uygun bir hükümetle önceden anlaşmak istiyoruz. Böylece ülke içinde harekete geçtiğimiz anda yabancı hükümetlerin bundan kendilerine yarar sağlamak amacıyla müdahalesini önlemek için özgür ve demokrat hükümetlerle şimdiden anlaşmak ve ondan sonra devrimci eylemlere girişmek gerektiği görüşündeyiz" (227, s. 152).

Yabancı devletlerin, yarı-sömürge haline getirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nda reform ve ilerleme davasına karşılıksız olarak yardım edeceklerine ancak son derece deneyimsiz bir politikacı ciddi ciddi inanabilirdi, dolayısıyla Sabahattin'in bu konuşması, en iyimser ifadeyle oldukça saf bir konuşmaydı. Nesnel olarak bu, ancak feodal-saltçı düzenin devrimle değiştirilmesi davasını büyük devletlerin vesayeti altına sokmaya hazır olmak anlamına gelebilirdi. Bu düşünce pek çok kongre katılımcısı tarafından destekleniyordu. Türk olmayan delegeler, Türk sultanının yönetiminden kurtulmak amacıyla yaptıkları mücadeleyi desteklemeleri için kongreden önce de sürekli yabancı devletlere başvuruyorlardı. Bazı delegeler, anayasanın tekrar yürürlüğe konması için yapılacak başarılı bir mücadeleyi Jöntürk hareketinin tek başına yürütemeyeceğini düşünerek Sabahattin'in peşinden gittiler.

Kongre katılımcıları, müdahale yanlıları ve karşıtları olarak iki gruba ayrılmıştı. Kongre delegelerinin milliyetleri, sosyal kökenleri ve sosyal durumları hakkında pek çok şeyi bilmediğimiz için bu bölünmenin sosyal içyüzünün analizi oldukça karmaşık bir problem olarak görünüyor. En genel çizgileriyle yabancı müdahale yanlılarının, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri milli komprador burjuvazinin ve Abdülhamit rejiminden hoşnut olmayan Türk toprak ağalarının çıkarlarını yansıttıklarını söylemek mümkündür. Müdahale karşıtlarına gelince, onlar nesnel olarak Türk ulusal burjuvazisinin çıkarlarını yansıtıyorlardı.

Kongre çoğunluğu, Sabahattin'i ve "müdahale yanlılarını" izledi ve şu kararı onayladı:

"1. Bizler, Osmanlı İmparatorluğu halklarıyla, 25 yıldır egemenliği altında bulunduğumuz rejim arasındaki, imparatorluğun başına gelen bütün felaketlerin biricik kaynağı olan ve tüm insanlıkta hiddet uyandıran baskı rejimi arasındaki her türlü işbirliğini reddediyoruz.

2. Bizler, imparatorluğun çeşitli halkları arasında, bu halkların yönetime katılmak gibi yasal bir isteğini yerine getirip, sultanın fermanıyla (Hatt-ı Hümayun) verilmiş ve uluslararası antlaşmalarla onaylanmış haklardan ayırımsız herkesin yararlanmasını sağlayacak bir birlik kurmak niyetindeyiz; bu birlik, haklar ve görevler bakımından tüm yurttaşları eşit hale getirecek ve yurttaşlarda, bu birliği sağlayabilecek durumdaki tek unsur olan Osmanlı tahtına ve hanedanına güven ve bağlılık duygusu uyandıracaktır.

3. Tüm koşullarda çabalarımızı ülkenin tüm halklarının çıkarlarını birbirine uydurmaya ve şu amaca ulaşmaya yönelteceğiz: a) Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve bölünmezliğinin sürdürülmesi; b) İlerlemenin gerekli bir koşulu olarak ülke içinde düzenin ve barışın yeniden kurulması; c) İmparatorluğun temel yasalarına, özellikle de çok önemli olan

ve genel reformlar için sağlam güvenceler öneren, imparatorluk halklarının hak ve özgürlüklerini keyfî uygulamalardan koruyan 1876 Anayasası'na saygı gösterilmesi.

4. Bizler, uluslararası antlaşmalara, özellikle de Türkiye'nin işleriyle ilgili maddeleri imparatorluğun tüm eyaletlerini de kapsayacağı için Berlin Antlaşması'na kesinlikle saygı göstermek niyetinde olduğumuzu belirtiriz.

Bu birliğin dayandığı ana ilkeler bunlardır. Bizler, bu ilkelerin üstün gelmesi, 1856 Paris ve 1878 Berlin Antlaşmalarını imzalamış olan devletlerin manevi desteğini ve sempatisini kazanmak amacıyla bu devletlerle yapılacak görüşmelerin temelini oluşturması için mücadele edecek, Türkiye'nin iç durumuyla ortaya çıkmış olan uluslararası anlaşmaları aynen yukarıda sözü edilen bütün antlaşmalar gibi yerine getirmeyi ve bu anlaşmaların imparatorluğun bütün vilayetlerini, her biri için en yararlı biçimde kapsamasını amaç edinmiş sürekli bir komite seçmiş bulunuyoruz" (258, s. 368-370).

Delegelerin çoğunluğu tarafından onaylanan bu bir tür uzlaşma kararı, ne yardım için yabancı devletlere başvurma önerisinde bulunan Ermenileri, ne de imparatorluğun durumu ve geleceği konusunda yabancı devletlerle her türlü görüşmeyi ilke olarak reddeden Ahmet Rıza grubunu memnun ediyordu.

Ermeni delegeler bir açıklamayla (bkz.: 258, s. 370-371; 266, s. 460) şimdiki rejime karşı savaşı destekleyeceklerini, bu alanda işbirliğine hazır olacaklarını, ancak imparatorluğun Ermeni nüfusa sahip vilayetlerinde uluslararası antlaşmalarla öngörülmüş olan reformların vakit geçirmeksizin gerçekleştirilmesini kastederek eylemlerini sürdüreceklerini belirttiler[29].

29 Söz konusu olan, 1895 yılında, Rusya, Fransa, İngiltere ve Türk hükümetinin anlaşması sonucunda hazırlanan bu bölgelerdeki taşra yönetiminde yapılacak reformlarla (yönetim görevlerinin Hristiyan ve Müslüman halk arasında orantılı şekilde dağılımı, vergi toplama işinin düzenlenmesi, yargı, polis ve jandarmada reform vb.) ilgili projeydi. Ancak bu proje gerçekleştirilmedi.

Ahmet Rıza grubu, kongredeki azınlık adına şu açıklamayı yaptı: "Biz, kongreye katılmayı kabul ettiğimizde tüm Osmanlıların bir birlik oluşturacağını umut ediyor ve bu birliğin güçlenmesini bekliyorduk. Derin üzüntümüzü ve haklı beklentilerimizde uğradığımız hayal kırıklığını belirtiyoruz.

Kongre çoğunluğu Türkiye'de reformların yapılması için yabancı devletlerin müdahalesine başvurmak gerektiği inancına vardı... Ama azınlıkta kalan bizler, büyük devletlerin, ülkemizin çıkarlarıyla her zaman bağdaşmayan kendi öz çıkarlarıyla hareket ettiğine inanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını tehdit eden eylemlere girişmeyi reddediyoruz.

Ayrıca bazıları öyle zannedebilir ama biz, Avrupa'ya karşı düşmanlık beslemiyoruz; tam tersine, başlıca görevlerimizden biri, Avrupa uygarlığını, özellikle Avrupa'nın bilimsel başarılarını ve bunların uygulamalarını ülkemizde yaymaktır. Avrupa'nın gösterdiği yolda yürüyoruz, hatta yabancı müdahalesini reddetmemizde esin kaynağımız, haklı olarak gurur duydukları bağımsızlıklarını kıskançlıkla koruyan Avrupa halklarının yurtsever düşünceleridir (258, s. 372-373).

Kongredeki Ermeni grubu önerilen kararlardan hiçbirini imzalamayacağını açıkladığı için kapanış oturumunda bir karar daha hazırlandı ve kabul edildi. Bu kararda, kongre katılımcılarının, Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan rejimi protesto ederek, "1) Anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasını sağlayabilmek için şimdiki rejimi bir özgürlük ve adalet rejimi haline dönüştürmek; 2) İnsanlığın yararına olacak görevlerini, kendileriyle Türk Hükümeti arasında imzalanmış antlaşmaların ve uluslararası kararnamelerin tüm maddelerini Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bölgeleri yararına yerine getirmeleri gerektiğini Avrupa devletlerine anımsatmak için birlikte çalışma"ya karar verdikleri söyleniyordu (258, s. 371). Metin içinde de belirtildiği gibi Türk, Yunan ve Arnavutluk delegelerinin çoğunluğu adına kabul edilen bu kararda, Ermenilerin

Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelerde yerel yönetim kurulmasıyla ilgili talebinin yerine getirilmesi için mümkün olan her şeyin yapılacağı söyleniyordu. Bunun yanı sıra ulusal hakların en iyi güvencesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşüncelerle hareket eden bir hükümetin kurulması olacağı da belirtiliyordu. Bu kararda, tek merkezden yönetimin büyük ölçüde ortadan kaldırılmasını ve yerel yönetimlere geniş yetkiler verilmesini mümkün ve yararlı kabul eden Sabahattin ve onunla aynı düşüncede olanların görüşleri yansıyordu. Daha sonra da (bkz.: B1. VII) gösterileceği gibi, bununla imparatorluğun bütünlüğünü koruyarak ulus sorununu çözme girişimi yapılıyordu. Ahmet Rıza ve yandaşları, Sabahattin'den ve Sabahattin'in grubundan farklı olarak imparatorluğun tüm uyruklarına eşit haklar sağlayabilecek anayasal monarşi koşullarında yönetimin sıkı bir şekilde merkezileşmesi düşüncesini savunuyorlardı.

Böylece ilk Jöntürk kongresi hareket içinde bir birlik sağlayamadı. T. Z. Tunaya, kongrenin sonuçlarını nitelendirirken "Neyi yıkmaları gerektiği konusunda hemfikir olan bu insanlar, neyi kurmaları gerektiği konusunda bir kez daha birbirlerinden son derece ayrı düştüler" diye yazıyordu (239, s. 106). Kongre katılımcılarının bölünmesi, bu bölünmeden hemen sonra iki ayrı örgütün oluşmasına yol açtı. Ahmet Rıza grubu "Terakki ve İttihat Cemiyeti"ni kurdu, Sabahattin ise "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni örgütledi.

"Terakki ve İttihat Cemiyeti", merkeziyetçilikten yana olan ve yabancı müdahalesine karşı çıkan bütün Jöntürkleri bir araya getirdi. Bu cemiyet, ideolojik ve örgütsel olarak uygulamada varlığına son vermiş olan "İttihat ve Terakki"nin doğrudan devamıydı. Yeni örgütün Paris'teki merkezinin hemen hemen tüm üyeleri, bu örgütün daha önce faaliyette olan Paris kolunun üyeleriydiler. Örgüte Ahmet Rıza'dan başka Samipaşazade Sezai Bey, Mısır Prensi Mehmet Ali Paşa (Mustafa Fazıl Paşa'nın oğlu), *Sancak* gazetesini yayınlayan ünlü tarihçi Ahmet Saib, Sait

Mahir, Doktor Nâzım ve Bahattin Şakir girdiler. Son ikisi, örgütün ülke içindeki Jöntürk hücreleriyle bağlantısını asıl kuran kişilerdi. A. B. Kuran, 1902 kongresindeki bölünmeden sonra Ahmet Rıza grubunun Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde daha etkin bir çalışma yaptığını belirtiyor (228, s. 194). *Meşveret* ve 1902 yılı Nisan ayında Ahmet Rıza ve Samipaşazade Sezai tarafından kurulan *Şûra-ı Ümmet* adlı yeni bir gazete "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin basın organlarını oluşturuyordu. Örgütün merkezi Paris'teydi.

Şûra-ı Ümmet gazetesinden söz ederken, gazetenin redaktörü Samipaşazade Sezai'nin Türk eğitimci-yazarlarının tanınmış bir temsilcisi, gerçekçi Türk nesrinin kurucularından biri olduğunu belirtmek gerekir. 1901 yılında Türkiye'den göç etmiş ve yurt dışındaki aktif Jöntürk üyelerinden biri olmuştur. Fransa'dayken birçok ünlü politikacıyla karşılaşmıştır. Samipaşazade Sezai, anılarında bu yıllarda V. İ. Lenin'le tanıştığını yazmıştır (163, s. 115).

Şûra-ı Ümmet'in 15 Nisan 1902'de çıkan ilk sayısında, yeni örgüt programını şu şekilde açıklıyordu: Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunması; 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması; imparatorluğun tüm uyruklarının birlik olması düşüncesinin propagandası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarında ortak yurtseverlik duygusunun yaratılması için mücadele; padişah hanedanının tahtının korunması (231, s. 186-187). Görüldüğü gibi, bu program, 1895 ve 1897 yıllarındaki programlarda "İttihat ve Terakki Cemiyeti" üyelerince ileri sürülmüş olan temel düşünceleri bütünüyle tekrarlamaktadır. Doğrusu, burada Sabahattin grubuyla polemiğin bir sonucu olarak imparatorluğun bütünlüğü ve bağımsızlığı tezi birinci plana çıkartılmıştır.

Sabahattin grubu, 1902 Şubat'ında "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" olarak örgüt şeklini almıştır. Cemiyetin yönetici çekirdeğini Prens Sabahattin (başkan),

Ahmet Fazıl (genel yazman), İsmail Kemal, Doktor Rıfat, Doktor Nihat Reşat, Doktor Sabri, Yarbay Zeki, şair Hüseyin Tosun, yurt dışına göç etmeden önce Trablus'ta askerî rüştiyede öğretmen olan Milaslı (Asker) Murat oluşturuyordu. Bu örgütün merkezi de Paris'ti[30]. Örgüt yavaş yavaş gerek Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde (İzmir, Erzurum, Trabzon, Şam), gerekse dışında (Kahire) bir dizi şube kurdu.

Kongreden kısa bir süre sonra Sabahattin ve İsmail Kemal, İstanbul'da bir hükümet darbesi düzenlemeye giriştiler (bkz.: 227, s. 155-164; 114, s. 157-160; 216, s. 299-300; 265, s. 76-79). Trablus'taki Türk garnizonunun komutanı, Arnavut asıllı Mareşal Recep Paşa'yla temasa geçerek şöyle bir plan kurdular: Bu garnizonun birkaç taburu, komploculara sadık subayların komutasında, manevra bahanesiyle gemilere bindirilecekti. Gemiler yabancı bayrak altında Çanakkale'den geçirilip, İstanbul'da askerlerin karaya çıkartılmasından sonra başkentteki komplo yandaşlarıyla birleşilecek, saray ve hükümet binaları ablukaya alınacak ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulduğu ilan edilecekti. Sabahattin ve İsmail Kemal, gemilerin kiralanması için para bulma işini üstlenmişlerdi, Recep Paşa ve subaylarından biri olan Yüzbaşı Şevket Bey, çıkartmaya katılacak askerlerin hazırlanmasından sorumluydular. Anılarında bu konuyla ilgili olarak yazdığına göre, İsmail Kemal, komploculaların planını Paris'teki İngiliz büyükelçisine bildirmişti ve elçinin tavsiyesi üzerine plan, Londra'da Dışişleri Bakanlığı'nda kabul edilmişti. İsmail Kemal, anılarında, Rusya'nın müdahale etmesi durumunda İngiltere'nin komploculara destek sözü verdiğini belirtmektedir (bkz.:265, s. 76-77). Ancak bu komplo gerçekleşmedi. Komplocular gemileri oldukça uzun bir sürede temin ettiler, askerlerin yola çıkış süresiyle ilgili görüşmeler yapıldı.

30 T. Z. Tunaya, örgütün kuruluşuyla ilgili belge bulunmadığını belirtiyor. Bu konudaki açıklayıcı bilgiler, kendisinin aktif örgüt üyesi Satvet Lütfi Tozan'la 1951 yılında yaptığı özel görüşmelerden alınmıştır (239, s. 142).

Ayrıca planı gerçekleştirmek için paralarının yeterli olmadığı da ortaya çıktı. Komplo planının hikâyesi, Sabahattin ve yandaşlarının bu dönemdeki eylemlerinin politik açıdan ne kadar olgunluktan uzak, maceracı eylemler olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Hesaplar, ülke içinde hükümet karşıtı kitlesel bir eylem düzenlemek yerine ani bir hareketle gerçekleştirilecek bir askerî darbe üzerine yapılmıştı.

Jöntürk örgütlerinin 1902-1904 yıllarındaki faaliyetinden söz ederken, birkaç grup ve merkezin daha kurulduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan biri, "Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti" adı altında 1904 Mart'ında Cenevre'de ortaya çıkmıştı (239, s. 145). Kurucuları ve yöneticileri arasında Ethem Ruhi, Doktor Abdullah Cevdet, Mehmet Cemil ve diğer bazı kişiler vardı. Cemiyetin yayın organı *Osmanlı* gazetesiydi.

Bu örgütün tüzüğü 15 Temmuz 1904'te *Osmanlı* gazetesinde (No:136) yayınlandı (bkz.:239, s. 146-148). Tüzükte, örgütün, "Türkiye'deki despotik rejimin yerini anayasal bir rejimin alması" (M.1) amacıyla kurulduğu, 1876 Anayasası'nın ilan edildiği günü, özel olarak kutlanması gereken bir bayram saydığı (M.25) belirtiliyordu. Tüzük, milliyet ve din ayrımı olmaksızın, parasal ya da kişisel katılımla örgütü desteklemeye hazır, yasa dışı yollardan para, mevki ve nişan kazanarak lekelenmemiş herkesin örgüte girebileceğini belirtiyordu (M.11). Örgütün faaliyetiyle ilgili bilgiler son derece azdır. Bilinen tek şey, örgüt üyelerinin Abdülhamit'e bir suikast hazırladıklarıdır.

1902'deki kongreden sonra Kahire'de "Ahd-i Osmani Cemiyeti" adı altında başka bir merkez ortaya çıktı. Bu örgütü "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin Kahire hücresinin üyeleri kurdu. "Ahd-i Osmani Cemiyeti" Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarını despotizmle savaşta birlik olmaya çağırdığı özel bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, sadece 1876 Anayasası'yla tanınan hakların halka geri verilmesi değil, aynı zamanda ileride hazırlanacak yeni bir anayasada "vilayetlerin haklarının genişletilmesi" ilkesi-

nin de gözetilmesi gerektiği belirtiliyordu (227, s. 173). Görüldüğü gibi, bu Jöntürk hücresinin program hedefleri Sabahattin'in "ademi merkeziyet" ilkeleriyle benzerlikler taşıyordu.

1904 yılında Jöntürk hareketi içinde bir hücre daha ortaya çıktı. İstanbul'daki idadilerden birinin öğrencisi olan bir grup genç, 1904 Eylül'ünde "Cemiyet-i İnkılabiye" adıyla gizli bir örgüt kurdu[31]. Örgütün yöneticileri, öğrencilerden Hamit Satvet Lütfi, Namık Zeki, Ferit Necdet Mubin ve Doktor Mahmut'tu. Örgütün yüzden fazla üyesi vardı ve "beş kişi" ilkesine göre tam bir gizli çalışma esasına dayanarak kurulmuştu. Örgüt üyeleri, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulmasını amaç edinmişlerdi. Harbiye, tıbbiye, hukuk okulu gibi diğer okulların öğrencileriyle bağlantı kurmuşlardı. Öğrenimlerini Mülkiye'de sürdüren idadi mezunlarının yardımıyla bu okulda örgütün bir hücresi kuruldu. Yavaş yavaş propaganda faaliyetine başlayan örgütün yayın organı *İnkılap* birkaç yüz nüsha olarak yayınlanıyor, bildiriler basılıyordu. Bunların hepsi örgütün merkezi olan Ferit Necat'ın evinin kömürlüğünde yapılıyordu. Bildiriler bazen başkentteki evlerin pencerelerine ve kapılarına bile yapıştırılıyordu. Broşür ve bildirilerin dağıtılmasıyla ilgili olarak Satvet Lütfi tutuklandı ve 1908 Devrimi'ne kadar hapis yattı. Yurt dışındaki Jöntürk kuruluşlarıyla temas kuran örgüt, kendisini "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin kolu olarak görmeye başlamıştı.

Jöntürklerin 1889-1904 yıllarındaki faaliyeti bir bütün olarak gözden geçirilecek olursa, hareketin bu dönemdeki başlıca şu özelliklerini belirtmek gerekir:

1) Jöntürk örgütleri, feodal despot rejimin ortadan kaldırılmasından ve ülkenin kapitalist gelişimi için gerekli koşulların sağlanmasından yararı olan liberal toprak ağalarıyla Türk

31 Bu örgütle ilgili olarak bkz.: (239, s. 149-150). T. Z. Tunaya, kitabı üzerinde çalışırken 1951 yılı Ocak ayında kendileriyle özel olarak görüştüğü örgüte katılmış iki kişinin, Prof. Hamit Ongunsu ve Satvet Lütfi Tozan'ın anlattıklarına dayanarak örgütün tarihi hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.

ulusal burjuvazisinin ekonomik ve politik çıkarlarını yansıtan genç Türk asker-bürokrat aydın kesiminin politik olarak etkinleşmesi sonucunda oluşmuştur. Aşırı gerici feodal-saltçı rejim koşullarında, Abdülhamit'in delice politikasının imparatorluğu yıkıma götürdüğünü kabul eden çok sayıda feodal bürokrasi temsilcisi de harekete katılmıştır. Sonuç olarak Jöntürk örgütlerinin sosyal bileşimi son derece çeşitlidir. Bu durum, hareket içinde sürekli ortaya çıkan ideolojik görüş ayrılıklarının nedenidir[32],

2) Hareketin temel talepleri, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması, parlamentonun toplanması, imparatorluğun tüm halkları için eşit hakların sağlanması olmuştur. Jöntürk örgütleri, politik talepleri bakımından 1860-70 yılları Meşrutiyet hareketinin dolaysız sürdürücüleri olarak hareket ediyorlardı,

3) Ülkenin emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline dönüştüğü ve Türk olmayan imparatorluk halklarının ulusal kurtuluş hareketlerinin arttığı koşullarda, propagandanın ve tartışmaların merkezinde ülkenin iç ve dış politika konularındaki bağımsızlık problemleri bulunuyordu. Jöntürkler içinde Türk ulusal burjuvazisinin duygularını ve düşüncelerini yansıtan bölüm, imparatorluğun işlerine yabancı devletlerin hiçbir şekilde karışmaması tezini savunarak, imparatorluğun bütün halklarının Osmanlı İmparatorluğu'nun eşit haklara sahip uyrukları olarak "Osmanlı" sıfatıyla birlik olması düşüncesini ön plana çıkarıyordu. Diğer bir grup Jöntürk ise, ülkenin ekonomik bakımdan son derece güçlü olan gayri milli burjuvazisiyle birlik sağlama isteğiyle aynı sorunları, "idari ademi merkeziyet" ve kendilerince mümkün olan, Avrupa devletleriyle eşit haklara dayalı ekonomik ve politik işbirliği yöntemleri arama yoluyla çözümlemeye çalışıyordu,

4) Jöntürk örgütlerinin bu yıllardaki pratik faaliyeti, genellikle Abdülhamit rejimine karşı politik protesto eylemlerinin

32 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: BI. VII.

çerçevesi dışına çıkmıyordu. Başlıca politik mücadele yöntemi, basın yoluyla yapılan oldukça geniş propagandaydı. Bu propaganda, feodal-saltçı rejimle mücadele düşüncelerinin Türk asker ve sivil aydınları arasında yayılmasına yardımcı olarak belirli bir etki yapıyordu,

5) Ele alınan dönemde hareketin kitlelerle bağlantıları yoktu; asıl hesaplarını, politik propaganda yöntemleriyle sultanı, anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya ve devlet yapısında bir dizi reformlar yapmaya zorlamak üzerine yapan liderleri de bu tür bağlantılar peşinde değillerdi. Komplocu eylem yöntemlerine eğilim, rejimi değiştirme sorununu saray darbeleriyle ya da sultana suikast düzenleyerek çözümleme isteği bazı Jöntürk grupları için karakteristik özelliklerdi,

6) İdeolojik görüş ayrılıkları yüzünden ilk Jöntürk örgütlerinin yaptığı kongrenin de üstesinden gelemediği aşırı boyutlara varan örgütsel zayıflık ve dağınıklık, hareketin belirgin özelliklerinden biriydi. 1902 kongresinden sonra Jöntürk örgütlerinin politik etkinliği fark edilir şekilde azaldı.

Jöntürk hareketinin daha sonra etkinleşmesi, Rusya'da 1905 yılındaki devrim olaylarının etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda da devrimci hareketin kabarmasının bir sonucu olmuştur.

VI. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devrim Hareketinin Yükselişi ve 1905-1907 Yıllarında Jöntürk Eylemleri

1905 Rus Devrimi, tüm Asya'da burjuva-milliyetçi antiemperyalist ve demokratik hareketlerin gelişmesi üzerinde çok büyük bir etki yaptı. V. İ. Lenin, şöyle yazıyordu: "Dünya kapitalizmi ve 1905 Rus Devrimi Asya'yı kesinlikle uykusundan uyandırdı. Orta Çağ durgunluğu içinde ezilen, yabanileşen yüz milyonlarca insan, yeni bir yaşama, en basit insan hakları için, demokrasi için mücadeleye gözlerini açtılar" (13, s. 146).

Rusya'daki 1905 devrim olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nda canlı bir yankı buldu. Petersburg'daki "Kanlı Pazar"la ilgili haberler İstanbul'da hemen tepki uyandırdı. Bu durumu, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev, 11 (24) Ocak'ta Dışişleri Bakanlığı'na çektiği bir telgrafla, "Petersburg'daki fabrika işçileri arasında başkentin güvenliğini ve devletin düzenini sözde tehdit eden bir harekete ilişkin olarak burada en inanılmaz söylentiler yayılıyor" diye bildiriyordu (62, s. 33). Türk yöneticiler, Rusya'dan devrimci düşüncelerin ve Rusya'da meydana gelen olaylarla ilgili kesin bilgilerin ülkeye girişini her yola başvurarak engellemeye çalışıyorlardı. Sınırlarda ve gümrüklerde güvenlik önlemleri alınmıştı. İspiyonculların çalışmaları, Rusya'dan ge-

len herkesin özel olarak izlenmesi üzerinde yoğunlaştırılmış, Rusya'dan gelen Müslüman öğrencilerin yüksekokullara alınması yasaklanmıştı. Gazetelerin Rusya'yla ilgili herhangi bir şey yazmasına en sert şekilde yasak getirilmişti (bkz.: 200, s. 17-18).

Sultanın sansürü, Rusya'daki devrim kavgalarına ilişkin haberlerin Türkiye'ye girişine izin vermemek için elinden gelen her şeyi yapsa da bu haberler yabancı gazeteler aracılığıyla geliyor, ülkede dağıtılan Jöntürk yayınlarında yer alıyordu. Örneğin, Sofya'da yayınlanan ve "Abdülhamit Rejiminin Zorbalığını Ortaya Çıkaran Gazete" alt başlığıyla çıkan *Feryad* gazetesi, Rusya'daki devrim olaylarına değindiği 2 Kasım 1905 sayısında, bu olayların "halkının örnek alacağından, askerlerininse silahlarını kendisine doğrultacağından korkan" Sultan Abdülhamit'i çok ürküttüğünü yazıyordu (99, No:3). Gerçekten de Abdülhamit ve çevresi, Rusya'daki devrimci olaylardan ve özellikle de Rus donanmasındaki ayaklanmadan ciddi korkuya kapılmışlardı. Abdülhamit'in özel yazmanı Tahsin Paşa, anılarında, "Potemkin" zırhlısındaki denizcilerin ayaklanmasının, Türk askerlerinin bu örnekten esinlenebileceğinden endişelenen sultanın iyice huzurunu kaçırdığını yazıyordu. "İsyancı geminin mürettebatının istediği şekilde hareket ettiği" düşüncesi, sultanı tam anlamıyla uykularından ediyordu (117, s. 174). İsyancı gemi İstanbul Boğazı'ndan geçmeye kalkabilir diye boğazların savunmasını güçlendirmek için önlemler alınmıştı.

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi, 29 Haziran (12 Temmuz) 1905'te Petersburg'a gönderdiği gizli raporunda şöyle yazıyordu: "Son zamanlarda Rusya'da meydana gelen ani değişikliklerden hiçbiri, zırhlımızdaki ayaklanma haberi ve aynı zamanda Karadeniz donanmamızdaki gemilerin çoğunda mürettebatı saran isyancı ruh hali konusunda yayılan söylentiler kadar derin bir etki bırakmadı. Bu etkiye en çok kendini kaptıran da, önceli Sultan Abdülaziz'in tahtına ve yaşamına mal olan komplonun Türk donanma subaylarınca düzenlendiğini unutmayan sultan

Abdülhamit'tir[1]. Bu haberlerin uyandırdığı korkunun etkisi altında bulunan sultan, Türk savaş gemilerindeki askerlerin kafalarından ne geçtiğini anlamak niyetiyle hemen titiz bir araştırma yapılmasını emretti. Aynı zamanda Harbiye Nazırı Rıza Paşa'yı, topçu komutanı Zeki Paşa'yı ve Müşir Ethem Paşa'yı yanına çağırıp, zırhlımızın isyan eden mürettebatının zor kullanarak boğazdan geçme girişimine karşı İstanbul'u güvenceye almak için gerekli önlemler tasarısını hemen hazırlamalarını buyurdu" (27, 1. 308-1. 309)[2]. V. İ. Lenin'in, Rus çarlığı tarafından atılmış yüz karası bir adım dediği, çar hükümetinin Romen ve Türk hükümetlerinden isyancı geminin tayfalarına karşı "inzibati tedbir" almaları ricasına, sultan ve hükümeti, tam bir hazırlıkla yanıt vermişlerdir (bkz.:9, s. 345).

Devrimci Rus denizcilerinin ortaya koydukları bu örneğin Türk ordusu ve donanması üzerinde bulaşıcı etki yapabileceği konusunda Abdülhamit'in korkusu boşuna değildi. Karadeniz'deki Rus donanması askerlerinin devrimci eylemleri, Türk subayları arasında çok canlı bir yankı bulmuştu. Yirmi sekiz Türk deniz ve kara subayının çar hükümeti tarafından idam edilen Teğmen P. P. Şmidt'in ailesine yazdıkları mektup bunun açık kanıtı olmuştur. Mektupta şöyle deniliyordu: "Kahraman Teğmen Pyotr Pyotroviç Şmidt idam edildi... Teğmen Şmidt'in, Sivastopol savaşçılarının ölüleri başında söylediği sözler, onun her sözü gibi imparatorluğumuzun dört köşesine yayılmıştır. Yüce yurttaş Şmidt'e söz veriyoruz, onun bizim için değer taşıyan ölüsüne Rus halkıyla birlikte söz veriyoruz ki, uğruna en değerli yurttaşlarımızın canlarını verdikleri kutsal yurttaş özgürlüğü için kanımızın son damlasına kadar savaşacağız. Yine

1 Büyükelçi, 1876 yılında Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına Türk donanmasından denizcilerin katılmalarını kastetmektedir.

2 Bu raporda, "Potemkin"in Romanya yöneticilerine teslim olmasına karşın, Türk yöneticilerin, ortaya çıkan bu durumdan boğazların savunma gücünün artırılması için yararlanmayı düşünerek başladıkları işleri yarım bırakmadıkları da belirtiliyordu.

söz veriyoruz ki, insanca yaşama hakkını ortak çabalarla kazanmak için bütün gücümüzü ve her yolu kullanarak Türk halkına Rusya'daki olayları anlatmaya çalışacağız... Teğmen Şmidt yüreklerimizde hiçbir zaman ölmeyecek ve vatanı için canını veren şanlı adı kuşaktan kuşağa geçecek. Sesimizi Rus halkının sesine katarak haykırıyoruz: 'Kahrolsun ölüm cezası!', 'Yaşasın yurttaş özgürlüğü!'" (62, s. 52-54). Gemi komutanları ve albaylardan teğmenlere kadar çeşitli rütbelerden subaylar, bir askerî tabip, bir askerî okul öğretmeni bu mektubu imzaladılar; imzalayanlar arasında çeşitli milliyetlerin temsilcileri, Çerkezler, Türkler, Kürtler, Arap, Arnavut vb. bulunuyordu. Mektup, 1906 ilkbaharında çarın gizli servisinin eline geçtiği için yazıldığı adrese ulaşamadı. Teğmen P. P. Şmidt'in kız kardeşi A. P. İzbaş'ın H. M. Tsovikyan'a bildirdiğine göre, daha sonra kendisi, Osmanlı Ordu ve Donanması Devrimci Subaylar Birliği'nin verdiği görevle Muhtar Bey tarafından yazılmış ve Viyana'dan postalanmış benzer içerikte bir mektup almıştır (200, s. 21)[3].

Rusya'daki devrim olayları, Türk subayları arasında 1902-1903 yıllarında artık kendisini hissettirmeye başlamış olan hükümet karşıtı duygu ve düşünceleri etkinleştiriyor, canlandırıyordu. Bu düşünceler, bir kısım subayların Jöntürk örgütlerinin faaliyetine doğrudan ilgi göstermesinde, pek çoklarının görevlerini bırakmaları ve yurt dışına göç etmelerinde ortaya çıkıyordu. Bazı bilgilere göre, sadece 1902 yılında yüzden fazla Türk subayı Jöntürklere katılmıştı. Aralarında generaller de vardı (200a, s. 26). 1902 yazında Bağdat'ta "devrimci ve canice düşünceleriyle hareketleri yüzünden" 16 subay tutuklandı, içlerinden 5'i kaçmayı başardı. Kışlalardaki aramalarda (sadece subaylarda değil, erlerde de) Jöntürk gazeteleri ve bildirileri, özellikle *Osmanlı* ve *Feryad* gazeteleri bulundu. Mart 1906'da ordudaki subaylar ara-

3 Bu ad altında bir örgütün faaliyeti hakkında bilgimiz yok. En yakın olasılık, 1906-1907 yıllarında Türk ordusu içinde oluşmaya başlayan Jöntürk hücrelerinden birinin mektupta kendini bu şekilde adlandırmış olmasıdır.

sında kitlesel tutuklamalar (aralarında 5'i general olmak üzere 200'den fazla kişi) oldu (200a, s. 29, 34).

1906-1907 yıllarında Türk ordusunda ve donanmasında asker ve tayfalar komutanlığa karşı bir dizi açık gösteride bulundular. Örneğin, Aralık 1906'da, ücretlerinin geç ödenmesinden ve askerlik sürelerinin uzunluğundan memnun olmayan 450 kadar tayfa, Deniz Karargâh Komutanı Ahmet Paşa'nın evine saldırıp paşayı yaraladılar, paşanın üç subayını da dövdüler. Hükümetin sadece baskı ve cezalandırma yöntemlerine başvurma riskine girmemekle kalmayıp, üstelik geciken ücretleri hemen ödemesi ve askerlik süresini doldurmuş tayfaları terhis ederek yedeğe ayırmış olması ilginçtir (29, B1. II, 1. 507-508). Bu tür karışıklıklar başka yerlerde de oluyordu. Edirne'deki Rus konsolosunun bildirdiğine göre, Haziran 1906'da, II. Ordu'dan Türk askerleri, son derece ağır çalışma koşulları yüzünden başlarında subayları olmak üzere büyük bir grup halinde Bulgaristan'a kaçtılar (30, 1. 10). Daha da önemlisi, askerlerin, komutanlarının verdikleri emirlere uymayarak hükümet karşıtı gösterileri bastırmak için yapılacak cezalandırma seferlerine katılmayı reddetmeleriydi. 1906 yılında İstanbul garnizonundan 800 asker, Arapların Türklere karşı ayaklanmasını bastırmak için Yemen'e gitmeyi reddettiler (200, s. 26-27). Trabzon'daki Rus konsolosu Brandt, 1906 Temmuz'unda, isyancılara karşı düzenlenen operasyonlara katılan askerleri takviye etmek amacıyla Yemen'e asker götüren gemilerden birinin, askerlerin ayaklanması yüzünden Trabzon'a geri döndüğünü bildiriyordu (30, 1. 149). Yemen'e gönderilen askerler arasında firar olaylarına da sık rastlanıyordu. Bütün bu olayları değerlendirirken bunların kendiliğinden ortaya çıkmış olaylar olduğunu ve A. F. Miller'in yazdığı gibi, "henüz genel bir Osmanlı anlamı kazanmaksızın örgütsüz ve yerel bir nitelik taşıdığını" belirtmek gerekir (167, s. 36).

1906-1907 yıllarında Anadolu, niteliği ve boyutları bakımından oldukça önemli hükümet karşıtı olaylara sahne oldu. Bu

dönemde Türk burjuva tabakası büyüdü. 1894-1895 yıllarındaki Ermeni kıyımından sonra yerel ticaret büyük ölçüde Türklerin eline geçmişti. Olayların çağdaşlarından biri şöyle yazıyordu: "Anadolu'nun zengin hayvan ticareti ve İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'ya yapılan, gittikçe de artmakta olan hayvan dış satımı Türklerin elinde toplandı. Ancak Türk patronlar, hemen yeni ve tehlikeli bir rekabetle yani her türlü imtiyazı kolayca elde edebilen yabancı kapitalistlerle karşılaştılar" (198, s. 168). Feodal-despotik rejimin tüm yükünü üzerinde hisseden genç Anadolu Türk burjuvazisi, Anadolu'nun bazı kentlerinde hükümet karşıtı hareketlere önayak oldu. Küçük Asya'nın uzak köşelerine dağılmış çok sayıdaki politik sürgün Jöntürk de kuşkusuz buralarda muhalif düşüncelerin etkinleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu konuda son derece geniş bilgi sahibi olan bir Alman yazar, Jöntürk hareketinin önde gelen militanlarından Ali Haydar Mithat'ı söz konusu ederek, "Yıldız'ın hoşuna gitmeyen kişilerin çoğunu sürgüne gönderdiği Küçük Asya, anayasa düşüncelerini halka götüren çok sayıda Jöntürk komitesinin başlıca ikamet yeri olmuştu," diye yazıyordu. İstenmeyen, yeteneksiz ve zalim memurları ortadan kaldırmak için Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır'da çıkarılan bazı isyanların işareti Erzurum'daki merkezden veriliyordu" (261, s. 173).

1906-1907 yıllarındaki Erzurum olayları, Anadolu'daki hükümet karşıtı bir dizi hareketin başlangıcı oldu gerçekten de. Erzurum'daki Rus başkonsolosu Skryabin, karışıklıkların başlamasını şöyle anlatıyordu: "Rusya sınırındaki vilayetlerde yaşayan Müslümanlar arasında vergilerin iyice yükseltilmesiyle ortaya çıkan hoşnutsuzluk, son zamanlarda Türk hükümetinin para kazanmak üzere Rusya'ya gitmek isteyenlere pasaport verilmesini yasaklaması sonucunda daha da arttı. Bu önlem, birkaç bin Müslümanı tüm geçim olanaklarından yoksun bıraktı. İşçiler arasındaki karışıklıklara Türk yöneticilerin eylemlerinden hoşnut olmayan tüccarlar da katıldılar ve hareketi ellerine

geçirdiler; tüccarlar tarafından kurulan "Can Verir Cemiyeti"ne Erzurum sakinlerinin çoğu katıldı" (30, 1. 71).

1907 yılında Mart ayının 5'inden 22'sine dek Erzurum'da birkaç kitlesel gösteri oldu. Gösterilere katılanlar, bazı vergilerin kaldırılmasını ve halkın nefretini kazanmış memurların, özellikle de Erzurum Valisi Nâzım Paşa'nın görevden alınmasını istiyorlardı[4]. Bu gösterileri "Can Verir Cemiyeti" yönetiyordu. Cemiyet, 8 ve 11 Mart'ta olmak üzere İstanbul'a iki kez telgraf çekerek Nâzım Paşa'nın azledilmesi talebini iletti, ama bu talep yerine getirilmedi. 15 Mart'ta kent sakinlerinden oluşan yirmi bin kişilik bir kalabalık telgrafhaneyi kuşattı. Göstericiler, telgraf aygıtının başına gelmesini istedikleri sultana Erzurum valisiyle ilgili şikâyetlerini bildirdiler ve valinin azledilmesi konusundaki ricalarını ilettiler. 22 Mart'ta hükümet, o günlerde kentin neredeyse sahibi durumunda olan göstericilerin isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı. Yeni bir vali atandı, ama "Can Verir Cemiyeti"nin faaliyeti bununla kalmadı. Kısa bir süre sonra sultana gönderilmek üzere bir istekler listesi oluşturuldu; cemiyetin yöneticileri, bu istekleri ileri sürenler adına halk arasında imza kampanyası düzenlediler. İstek listeleri, halkın bir dizi vergiden kurtarılmasıyla, vilayetin maliyesi ve yerel yönetimin faaliyetleri üzerinde daha sıkı bir denetimin kurulmasıyla ilgili maddeler içeriyordu. Ayrıca asker maaşlarının ödenmesinde düzenleme yapılması ve halkın nefret ettiği "Hamidiye" süvari birliklerinin lağvedilmesi gereğinden de söz ediliyordu (145, s. 54). İstanbul'daki Rus büyükelçisi Zinovyev, 28 Nisan (11 Mayıs) 1907'de şunları yazıyordu: "Kafkasya'da ortaya çıkan devrimci hareket, geçen yıl Erzurum vilayetine yansıdı. Burada çeşitli halk katmanlarından "Can Verir" adını alan ve yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmalarına son ver-

4 Bu olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler, A. M. Valuyskiy tarafından verilmiştir (bkz.:145, s. 49-65). Burada yer alan bilgilere, İstanbul'daki Rus konsolosu Zinovyev'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporlardan aldığımız bilgiler de tarafımızdan eklenmiştir (31, 1. 115-122).

mek ve halkı canından bezdiren ağır vergilerin kaldırılmasını sağlamak amacıyla yerel yöneticilerle ve Osmanlı hükümetiyle hemen mücadeleye girişen bir komite oluşturuldu. Halkın çoğunluğu bu komitenin çevresinde toplandı ve komitenin yürüttüğü propaganda Türk ordusu saflarına bile girdi" (31, 1. 116-117). Görüldüğü gibi, çarlığın yüksek mevki sahibi büyük bir memuru bile, Erzurum'da hükümet karşıtı düşüncelerin ortaya çıkmasında, Rusya'daki 1905-1907 devrim olaylarının etkisi olduğunu kabul ediyordu.

Erzurum'da sultan yönetimine karşı halk hareketleri 1906-1907 yılları boyunca devam etti. 1906 Ekim'inde "Can Verir Cemiyeti", ilkbaharda yapılan gösterilere önderlik eden bazı kişilerin hükümet güçlerince tutuklanmasına karşılık valiyi tutukladı; bir polis komiseri ve polislerden ikisi halk tarafından öldürüldü. Yöneticiler yine ödün vermek zorunda kaldı ve tutuklananlar serbest bırakılıp halk tarafından törenle karşılandıkları Erzurum'a geri döndüler. Hükümet yetkililerinin ödün vermelerinin bir nedeni de kuşkusuz, yerel garnizon birliklerinin ayaklananlara karşı hiçbir harekette bulunmamasıydı. Konsolos Skryabin, Ekim ayındaki olaylar münasebetiyle İstanbul'daki büyükelçiye gönderdiği telgraflardan birinde, Erzurum valisinin "askerî yetkililerin nasıl olup da kendisinin tutsak edilmesine ve polislerin öldürülmesine engel olmadıklarına" akıl erdiremediğini belirtiyordu (30, 1. 146). Konsolos, Ocak 1907'deki raporunda ise "ihtilalciler, askerlerin desteğine her zamankinden daha fazla güvendikleri için hükümetin baskılarından ve cezalandırmasından korkmuyorlar" diye yazıyordu (145, s. 57). Yerel garnizon askerleri arasında propaganda büyük bir hızla devam ediyordu. Hatta askerlere seslenen, onları ayaklanan halka karşı çıkmamaya çağıran özel bir bildiri de yayınlanmıştı. Bildiride, "Biz sizin rahatınızı nasıl düşünüyorsak, siz de subaylarınız ve komutanlarınız 'vur' emri verecek olurlarsa bu emre uymayın. Bizler vatanımızın, dinimizin ve onurumuzun kurtuluşunu dü-

şündüğümüze göre siz de yardımınızı esirgemeyin; aksi halde size hakkımızı helal etmeyiz. Giriştiğimiz işlerin Tanrı buyruğuna karşı olmadığı, bunlar üzerine peygamberin de onayı bulunduğu konusunda hocalarımızdan ve müftülerimizden fetva aldık" deniliyordu (147, s. 90).

Hükümet karşıtı faaliyetler yürüten bu tehlikeli merkezi ortadan kaldıracak başka bir olanak göremeyen Abdülhamit, 1907 Şubat'ında yeni ödünler vermek zorunda kaldı. "Sultan, halk hareketini durdurmanın olanaksız olduğuna inandıktan sonra, diye yazıyordu Zinovyev. Geçen şubat ayının başında halkın uzun süredir ağırlığından şikâyet ettiği büyükbaş hayvan vergilerini ve özel vergileri kaldırmaya karar verdi; bu önlemin halk üzerinde yatıştırıcı bir etkisi oldu, ama vali Nuri Bey'in Müslümanları bu lütfu için sultana görkemli sözlerle şükranlarını ifade etmeye zorlaması sonuçsuz kaldı (31, 1. 119).

Rus büyükelçisi, bunun yanı sıra sultan hükümetinin bir yandan bazı vergileri kaldırırken bir yandan da çok sevdiği bir yola başvurarak Türkleri Ermeniler üzerine kışkırtmaya başladığını, bir yandan Ermenileri yöneticilerin keyfî uygulamalarına karşı protestoya kışkırtırken bir yandan da Erzurum vilayetindeki Ermeni halktan vergi toplama işinde sert önlemlere hız verdiğini belirtiyordu (31, 1. 120-121).

Erzurum'dakine benzer hükümet karşıtı eylemler Anadolu'nun başka kentlerinde de oluyordu. Örneğin, 1906 Mart'ında Kastamonu'da halk belediye seçimlerine katılmayı reddetti. Seçim boykotu nedeniyle düzenlenen gösterinin liderleri, askerî makamlara açıklama yaparak, halkın kent gelirlerinin bir kısmını kendine mal eden valiyi ve sözde ordunun gereksinimlerine harcanacak olan "özel vergiyi" protesto ettiğini bildirdiler. Beş bin kişilik kalabalık daha sonra postaneyi ele geçirdi. Gösteriye katılan subaylardan biri, isyancıların isteklerini telgrafla İstanbul'a bildirdi. Sultan, bu isteklerin bir kısmını yerine getirmek zorunda kaldı (200, s. 30). Bu dönemde

Abdülhamit ve Babıali, halkın hükümete karşı öfkesini azaltmak için birkaç kez valileri ve diğer yerel yöneticileri görevden almak zorunda kaldı. Örneğin, Trabzon'daki Rus konsolosu Brandt, Erzurum valisi Nâzım Paşa'nın görevden alınmasını ve Diyarbakır'a atanmasını yorumlayarak, 1906 Nisan'ında "Son zamanlarda yerel halkın kendilerinden haraç aldıklarından yakınmaları üzerine, yöneticilerin azledilmesi olaylarının üçüncüsü oluyor bu," diye yazıyordu (30, 1. 148). Kısa bir süre sonra bu olaylara Trabzon valisinin görevden alınması da eklendi. Bu kez ayaklanan halkın kendisi vali İbrahim Paşa'yı görevinden uzaklaştırdı; sultan Trabzon'a hemen yeni bir vali atamak zorunda kaldı. Katılanların genellikle vergilerin düşürülmesini ve yerel yönetim memurlarının keyfî uygulamalarının ortadan kaldırılmasını istedikleri hükümet karşıtı hareketler, Sinop ve Diyarbakır'da da meydana geldi.

"Can Verir Cemiyeti" 1907 yılında Erzurum'da, anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ve millet meclisi kurulması isteklerine yer veren bir bildiri dağıttı. Bildiride sultan rejiminin despotluğundan, yüksek bürokratların satılmış kişiler olduğundan, yabancıların ülkede ağırlık kazanmasından, vergi yükünün ağırlığından söz ediliyordu. Bildirinin yazarları, okurun dikkatini Rusya ve İran'daki devrimci olaylara çekiyorlar, yurttaşlarını -Müslüman ve Hristiyan- despot rejimden kurtuluş savaşında ortak eylemlere katılmaya çağırıyorlardı (145, s. 63). Bu çağrılara karşılık olarak hükümet baskıya başvurma kararı aldı. Erzurum ve çevresindeki kentlerde ve köylerde kitlesel tutuklamalar yapıldı. Tutuklananlar arasında yerel Türk burjuvazisinin, aydınların, din adamlarının temsilcileri vardı. Rus konsolosunun verdiği bilgilere göre, 1907 yılı Kasım ayının ortalarına doğru 92 kişi tutuklanmıştı, bunların 80'i "tüccar ve varlıklı kişilerdi". Tutuklananlar yargılandı; 8 kişi ölüm cezasına, 18 kişi ömür boyu hapis, geri kalanlar da çeşitli sürelerle hapis cezasına çarptırıldılar (145, s. 64-65).

Doğu Anadolu kentlerinde hükümet karşıtı düşüncelerin ve gösterilerin artmasında Jöntürk örgütlerinin nasıl bir rolü vardı? Öncelikle Jöntürklerin yasa dışı yayınlarının ve sürgündeki Jöntürklerin sözlü propagandasının azımsanmayacak önemi olduğunu belirtmek gerekir. Jöntürk devrimiyle ilgilenen ilk Türk tarihçilerinden biri, yurt dışında sığınınacı durumdaki basının, "kamuoyunu isyana hazırlamak suretiyle" Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Anadolu'nun diğer kentlerinde hükümeti korkutan ayaklanmaların hazırlanmasında üzerine düşen rolü oynadığını belirtiyordu (208, s. 34). Bazı bilgilere göre, yurt dışındaki sığınmacı komitelerin üyeleri, Erzurum'daki halk hareketlerine kişisel olarak katıldılar. Bu cümleden olarak C. Kutay, "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin yöneticilerinden Hüseyin Tosun Bey'in, Prens Sabahattin'in verdiği görevle, Kafkasya üzerinden Erzurum'a özel olarak geldiğini belirtiyor. Hüseyin Tosun Bey'in görevi, Erzurum'da örgütün bir şubesini kurmaktı. Erzurum'a geldikten sonra isyancıların liderlerinden biri oldu (227, s. 220-221; 114, s. 192-193)[5]. Başka bir bilgiye göre de, Hüseyin Tosun Bey, Avrupa'dan Anadolu'ya gizlice geldi, iki yıl kadar Anadolu'nun çeşitli kentlerinde propaganda çalışmaları yaptı ve kendi seçtiği düşündeşlerinden oluşan bir grupla birlikte askerî bir ayaklanma hazırladı, ancak tutuklandı (208, s. 35). Bu iki olgu belki de birbiriyle çelişmiyordur. Hüseyin Tosun, Erzurum halkının hükümet karşıtı gösterilerinin yönetimine katılarak gizli bir askerî ayaklanma hazırlamış olabilir. Ancak T. Z. Tunaya'nın Erzurum'da vergilere karşı düzenlenen ayaklanmanın "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin yerel şubesi tarafından düzenlendiği iddiası bize abartılı görünmektedir (239, s. 142). Tek gerçek, Hüseyin Tosun'un Erzurum'daki olaylara katılmasının böyle bir

5 Sabahattin tarafından kurulmuş olan örgütün şubelerinin açılması için aynı zamanda İstanbul'a Satvet Lütfi Bey, İzmir'e Necdet Bey ve Faiz Bey, Trabzon'a Satırzade Hicabi ve Sancakbeyzade Mehmet Bey gönderildi. Hüseyin Tosun Bey'le birlikte Erzurum'a Serdarzade Sıtkı Bey de gönderilmişti.

iddia için yeterli bir temel oluşturmadığıdır. Kuşkusuz, yurt dışındaki Jöntürk örgütleri Doğu Anadolu kentlerinde ortaya çıkan bu hareketle temas kurmak istemişler, gelişimini dikkatle izlemişlerdir[6]. Ancak Jöntürk komitelerinin bu hareketin örgütlenmesine katıldıklarını söylemek olanaksızdır, bunun için ek kanıtlara gerek vardır.

Bizim görüşümüze göre, "Müslüman Federasyonu" ve "Türk Liberalleri Komitesi"nin faaliyetine ilişkin bilgilerin de aynı şekilde gözden geçirilmesi ve kuşkuya yer bırakmayacak kaynaklarda yer alan gerçeklerle doğrulanması gerekmektedir. Jöntürk devriminin tarihine adanan bir dizi çalışmada, bu örgütlerin faaliyetleri anlatılmakta ve programları açıklanmaktadır (bkz.: 140, s. 32-33; 151, s. 102-103). Bu bilgilerin tek kaynağı, A. Ter-Arutyunov'un Eylül 1908'de yayınlanan makalesidir. N. N. Goloborodko'nun *Türkiye* adlı kitabına giren bazı olaylar bu makaleden alınmıştır (bkz.: 198, s. 171-173; 153, s. 214-216). Ancak ne A. Ter-Arutyunov, ne de N. N. Goloborodko, "Müslüman Federasyonu" ve "Türk Liberalleri" komitelerinin faaliyetiyle ilgili bilgileri sıralarken hiçbir kaynak göstermiyorlar. Bizim bildiğimiz kaynaklarda adı geçen bu örgütlerin faaliyetiyle ilgili hiçbir bilgi yoktur.

Ter-Arutyunov, kendi kesin düşüncesine göre, 1902 yılında kurulmuş olan "Müslüman Federasyonu" partisinin programını bu makalesinde son derece ayrıntılı olarak açıklamıştır. Bu program, anayasanın ilan edilmesini ve yapacağı yasalarla "halkın tam egemenliğini ve ülke yönetimini milliyetlerin temsilcileri aracılığıyla güçlendirecek olan" bir millet meclisinin toplanmasını talep ediyordu. Programda konuşma, vicdan ve basın özgürlüğünden, kişi, konut ve özel yazışmaların dokunulmazlığından, imparatorluğun tüm uyruklarının eşit haklarından ve

6 Sabahattin grubu tarafından yayınlanan *Terakki* gazetesi, 1907 başlarında Erzurum'daki olaylarla ilgili olarak, bu olayların Trabzon, Sivas ve Kayseri'ye de yayıldığını ve sultanın isyancılar karşısında geri adım atarak büyükbaş hayvan vergisini ve kişisel vergiyi kaldırmak zorunda kaldığını yazıyordu (239, s. 142).

yükümlülüklerinden söz ediliyordu. Program, vergi sisteminde ve vergi toplama yöntemlerinde köklü bir değişiklik yapılması talebini ileri sürüyordu. Programda topraksız köylülere beş yıldır işledikleri toprakların, az topraklı köylülere ise hazineye ait topraklardan ek toprak verilmesi gerektiğinden söz ediliyordu. Programda son olarak da işçi ücretlerinin yükseltilmesi ve bir iş gününün on saat olarak belirlenmesi, köylülerin, zanaatkârların ve küçük dükkân sahiplerinin gereksinimleri için küçük krediler sağlanması gerektiğinden söz ediliyordu (198, s. 171-172).

Görüldüğü gibi, A. Ter-Arutyunov'un açıkladığı "Müslüman Federasyonu"nun programı son derece ilerici bir dizi istek içeriyordu, hatta toprak sorununun çözüm yollarını da gösteriyordu. Bu dönemde Jöntürk örgütlerinden biri olsun program belgelerine ve açıklamalarına köylülerin ve işçi sınıfının durumlarını iyileştirmeye yönelik açık talepler koymamıştır. "Müslüman Federasyonu" partisinin, Osmanlı İmparatorluğu burjuvazisinin en devrimci kesiminin sözcüsü olduğunu söylemek mümkündür. Ancak biz, güven veren kaynakların verileriyle doğrulanmadıkça bu partinin faaliyetiyle ilgili bilgilerin gerçek olduğu sonucuna varmayı mümkün görmüyoruz.

Doğu Anadolu kentlerindeki halk ayaklanmaları, yöneticilerin emirlerine uymama olaylarının gün geçtikçe artması, ordu ve donanmadaki çalkantılar, imparatorluğun, örneğin Makedonya bölgesindeki gibi Türk olmayan halklarının feodalizme karşı verdikleri ulusal kurtuluş savaşlarındaki artış... Bunların hepsi 1905-1907 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devrim yükselişi olduğunu göstermektedir. "Bu yükselişin başlıca nedenleri, kuşkusuz iç nedenlerdi, ama kesin, belirleyici itici güç dışarıdan, 1905 Rus burjuva-demokrat devriminden geldi," diye yazıyordu A. F. Miller (168, s. 24).

Ülkenin devrimci durumundaki yükselme, Jöntürk örgütlerinin gerek yurt dışındaki, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetinin artmasına neden oldu.

Jöntürk hareketi militanlarının çoğu, 1905 Rus Devrimi'ni feodal-saltçı rejimle mücadelede esinlendirici bir örnek olarak görüyorlardı. Örneğin, 1903'ten itibaren Kahire'de yayınlanan *Türk* adlı Jöntürk gazetesi "Rus devriminin mükemmel düşüncelerini örnek almalıyız" diyordu. Başka bir Jöntürk gazetesi olan *Doğru Söz*, okurlarının dikkatini Rusya ve İran'daki devrim olaylarına çekerek bunları örnek alma çağrısı yapıyordu (bkz.:200, s. 23-24). Abdullah Cevdet, 1905'te Cenevre'de yayınladığı broşürde, Bakü'deki Ermeni-Müslüman kıyımına son verilmesi çağrısı yaptıktan sonra bu kıyımdan "çar, sultan ve onların ajanlarının sorumlu olduklarını" yazıyordu. Broşür yazarı, halkın çektiği acıların nedeninin despotik rejimler olduğunu belirterek, "Petersbug caddelerinin suçsuz insanların kanına bulandığı 9 Ocak olayları en mahmur gözleri bile açacak güçtedir" diyordu (168, s. 37). "Uyanın! Uyanın!" adlı başka bir broşürde Abdullah Cevdet, Müslüman olan ve olmayan tüm yurttaşlarına seslenerek şunları yazıyordu: "Birleşin! Yoksullar ve varsıllar, zayıflar ve güçlüler, kadınlar ve erkekler, gençler ve yaşlılar birleşin! Trabzon, Erzurum ve Kastamonu halkı, bu vilayetlerin kahraman halkı, kahraman kardeşlerimiz ilk adımları attılar. Rusya'ya bakın, İran'a bakın!" (97, s. 15)[7]. Y. H. Bayur, Jöntürk hareketinin militanları açısından Rusya'daki olayların "Osmanlılar için bir örnek" olduğunu belirtiyor. Örneğin, Şubat 1905 tarihli *Şûra-ı Ümmet* gazetesi, çara karşı çıkan ve ayaklananları savunan makaleler ve belgeler yayınlamıştır. Bu belgeler, "Okuyun, örnek alın!" başlığıyla defalarca basılmıştır (216, s. 339).

5 Ağustos 1906'da İran'da, anayasanın ilan edilmesini sağlayan devrim olayları da Doğu Anadolu kentlerinde hükümet karşıtı hareketlerin gelişmesi üzerinde kuşku götürmez bir etkiye sahipti (161, s. 67-107). İran'daki meşrutiyet hareketi ve Birinci

7 Bu broşürün ikinci baskısının (1908) önsözünde Abdullah Cevdet, broşürün Türkiye'de 2 bin nüsha dağıtıldığını belirtiyordu.

İran Meclisinin çalışmaları, Jöntürkler için feodal-saltçı rejimle mücadelede önemli bir örnek oldu.

Aslında Jöntürk hareketinin bazı üyeleri, Rus devriminden söz ederken, çarlığa karşı yapılan ve iç savaşa yol açan silahlı mücadeleyi örnek almamak gerektiğini belirtiyorlardı. Örneğin, Ahmet Rıza, *Meşveret*'te "Rusya'daki iç savaşın dehşetine" hayranlık beslemenin ve bu deneyimi Türkiye'ye aktarmanın gerekmediğini yazıyordu (200, s. 25). Ahmet Rıza'nın belirttiği düşünce, daha sonra Türkiye'deki devrim olaylarının baskısıyla vazgeçmek zorunda kaldığı, despotizmle savaşta silah kullanmayı reddetme ilkesiyle de ilgiliydi kuşkusuz. Ancak Ahmet Rıza'nın bu görüş noktası, sadece onun kişisel kuramsal ilkelerini yansıtmıyordu. Jöntürklerin ılımlı kanadı, anayasal özgürlüklerin barışçı yoldan elde edilebileceğine umut beslemeye devam ederek feodal-saltçı rejime karşı bir kitlesel devrimci mücadeleyi hiç istemiyordu. Onların Rus devrim olaylarındaki ideali, kuşkusuz Moskova'daki barikat savaşları ya da "Potemkin"deki isyan değil, çarın "özgürlükler" hakkındaki bildirisi ve Devlet Duma'sıydı.

Daha önce belirttiğimiz gibi, 1902 yılındaki kongreden sonra Ahmet Rıza yönetimindeki "Terakki ve İttihat Cemiyeti" ve Prens Sabahattin önderliğindeki "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti", Jöntürk hareketindeki iki ana örgüt olmuştu.

1907 yılında Kahire'de yayınlanan "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Esas Nizamnamesi", "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin program amaçları ve ilkeleri konusunda bir fikir vermektedir. Bu nizamnamede örgütün amaçları şu şekilde belirtilmişti:

"M. 1. Vatanın ve milletin esenliğini isteyen Osmanlı yurtseverlerince 'Terakki ve İttihat Cemiyeti' adı altında sürekli bir politik örgüt kurulmuştur.

Örgütün Amacı

M. 2. Tüm başarılarımızın nedeni olan güzel ulusal törelerimizi kökleştirip sağlamlaştırmak için; eğitim, kültür ve çağdaş uygarlık başarılarının, halk geleneklerimize ve yerel gereksinimlerimize uygun olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması için çalışmak.

M. 3. Yurtseverlik ve insanseverlik duyguları temel alınarak çeşitli Osmanlı elementlerinin (yani imparatorluğun farklı halklarının. -*Y.P.*) samimi birliğini kurmak; vatanın ilerlemesi ve kalkınması için tüm Osmanlılarda birlikte çalışma isteği uyandırmak ve bu isteği teşvik etmek.

M. 4. Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığının ve toprak dokunulmazlığının korunması ve yeniden sağlanması, imparatorluğun gücünün korunması için tüm çabaları göstermek.

M. 5. Osmanlı hanedanının yüksek saltanat ve hilafet tahtında kalmasını sağlayarak, şimdiki başına buyruk ve despot rejimin yerine adil bir anayasal yönetimin kurulması amacıyla yapılacak 'inkılaba' yarar getirecek şekilde ulusal hakların ve zenginliğin korunması ve 8 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876 -*Y.P.*) tarihli Anayasa hükümleriyle genel reformların gerçekleştirilmesi adına çalışmak" (98, s. 3)[8].

Görüldüğü gibi, nizamnamenin bu maddeleri, aslında "İttihat ve Terakki Cemiyeti" programının 1897'de Ahmet Rıza tarafından *Meşveret*'te formülleştirilmiş olan belli başlı maddelerini tekrarlamaktadır. Ama 1897 programında örgütün kuvvete başvurulmasını reddettiğine ve reform istediğine ilişkin sözler varken, 1907 nizamnamesinde zafere ulaşılması için gerekli yollar ayrıntılı olarak belirtilmese de "inkılap"tan açıkça söz edilmektedir.

---

8 Bu nizamnamenin örneğini 1961 yılında İbrahim Temo'nun dul eşi Nafiye Temo'dan elde ettik. T. Z. Tunaya bu belgeyi İstanbul Belediye Müzesi'ndeki nüshaya göre yayınlamıştır (239, s. 123-126). Burada ne yazık ki önemli bir yanlışlık vardır. 5. Madde metninde "idare-i meşrute" sözü "idare-i mes'ude" olarak geçmektedir.

1907 Nizamnamesi, ırk ve din farkı olmaksızın rüştünü ispatlamış, "iyi bir ahlaka, temiz bir geçmişe" sahip, örgüt tüzüğünü kabul edip yerine getiren bütün Osmanlıların "İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne üye olabileceklerini belirtiyordu (M. 6-7). Örgüt üyeleri, "kişisel olarak ve her türlü yoldan" örgüte yardım etmekle (M. 25) (örgüt gazetesinin abone bedelinden az olmamak kaydıyla düzenli parasal katkıda bulunmak da buna dahildir –M. 32) ve örgüte yeni üyeler kazandırmakla (M. 27); bilgi ve kültürün yayılmasına her yoldan yardımcı olmakla yükümlüydüler. Hatta bu münasebetle "mevcut okullara örgüt üyelerinden öğretmen yerleştirme" gereğinin özellikle altı çiziliyordu (M. 26) (98, s. 4, 7-9).

Nizamname, her yerde örgüt şubeleri açılabileceğini, bu şubelerin tüzüğü kabul etmek ve gerek yurt içindeki, gerekse yurt dışındaki şubelerde üyeleri bir yıllığına seçilecek olan merkez komitesinin kararlarını yerine getirmek zorunda olduğunu belirtiyordu (M. 8, 9, 14) (98, s. 4-5). Nizamnamede, merkez komitesinin örgütün ülkede var olan despotik rejimin ortadan kaldırılmasına yönelik tüm eylemlerini yöneteceği ve yurt dışındaki tüm Osmanlıların çıkarlarını koruyacağı söyleniyordu (M. 30) (98, s. 8). Nizamnamenin son maddesi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin, yalnızca imparatorluğun tüm uyruklarının birlik olmasına ilişkin düşüncenin propagandasını yapmakla kalmadığını, aynı zamanda dünya kamuoyunun karşısına Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm halkların çıkarlarının sözcüsü olarak çıkmaya talip olduğunu da gösteriyordu.

Nizamnamede örgütün yayıncılık çalışmaları yapacağı, merkez komitesinin yönettiği matbaalara sahip olduğu söyleniyordu (M. 31) (98, s. 9). Nizamnamenin ekinde örgütün resmî organları olarak *Meşveret* ve *Şûra-ı Ümmet* gazetelerinin adları sayılıyor, ayrıca örgütün merkez komitesi üyelerinin edecekleri yeminin metni de şu şekilde yer alıyordu: "Dinim ve şerefim üzerine yemin ederim ki, sultan II. Abdülhamit'in keyfî ve despotik yöne-

timi devam ettikçe ve Osmanlı anayasasının hükümleri yerine getirilmedikçe Osmanlı hükümetine teslim olmayacağım ve ona hizmet etmeyeceğim, örgütün amaçlarına her zaman sadık kalacağım, sırlarını açıklamayacağım ve örgüt için verilen bağışları vakit geçirmeksizin örgüte aktaracağım" (98, ek).

"Terakki ve İttihat Cemiyeti" 1905-1906 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki propaganda çalışmalarını genişletmeye başladı. Örgüt, *Meşveret* ve *Şûra-ı Ümmet* gazetelerinden başka ülkede dağıtılmak üzere çeşitli bildiriler de yayınlıyordu. Örneğin, 1906 yılında, sultanın ağır hasta olduğu ve artık sonunun geldiği yolunda söylentiler yayılmaya başlayınca örgütün Türk halkına seslenen özel bildirisi dağıtıldı[9].

Bu bildiride, sultanın ölmekte olduğu ve öldüğü günün "Türk halkı için büyük bir bayram olacağı" söyleniyordu. Bildiri, sultanın suç ortaklarının, tahtın yasal varisi Prens Mehmet Reşat yerine Abdülhamit'in oğlu Burhanettin'i geçirme girişimlerine karşı çıkmaya çağırıyordu (29, B1. I, 1. 113-114)[10]. Bildiri yazarları, sultanın ölümü ve tahtın boş kalması halinde, yabancı devletlerin ve "Türklere düşman bazı komitelerin" (ulusal azınlıkların politik örgütleri kastediliyor kuşkusuz) Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine müdahalesi için bahane elde etmek amacıyla ülkede karışıklık çıkarabilecekleri konusunda Türk halkını uyarıyorlar, buna izin vermemek için Türkleri sakin olmaya, düzeni bozmamaya ve "Hristiyan yurttaşların" haklarını savunmaya çağırıyorlardı (29, B1. I, 1. 112-114). Bildiride, Müslüman ve Hristiyan tüm yurttaşların, "hicri 1293 yılında, halkın tartışmasız hakkı olan ve sınırsız

9 Bu bildirinin Rusça çevirisi Rusya Dış Politika Arşivi'nin fonlarında bulunmaktadır (bkz.:29, Kıs. 1, 1. 110-1. 116).

10 Osmanlı hanedanının geleneğine göre, sultanın ölümünden sonra, hanedanın en yaşlı üyesi tahta geçerdi. Prens Mehmet Reşat, Abdülhamit'in kardeşiydi. Sultan ve yakınları, Abdülhamit'in, politikasını sürdüreceğini umut ettikleri oğlu Burhanettin'in taht varisi olması için tahttaki veraset düzenini değiştirmek istiyorlardı.

monarşinin ortadan kaldırılması olarak kabul edilen, bu tarihten iki yıl sonra Abdülhamit tarafından rafa kaldırılan anayasanın tekrar yürürlüğe konmasını ve uygulanmasını istemeleri gerektiğinden, bu anayasanın halkı kurtaracağından ve ülkeye yaşama gücü vereceğinden" söz ediliyordu (29, Bl. I, 1. 114-115). Bildiri, başkent ve taşradaki devlet memurlarına ve ulemaya, yeni sultana mektup ve telgraf göndererek anayasayı yeniden yürürlüğe koyması ricasında bulunma çağrısı yapıyordu. "Müslüman olmayan Türk vatandaşlarına" seslenen bildiri yazarları, onlara "özgürlük alanında birlikte çalışmayı" öneriyorlardı. "Eğer eşitlik, adalet ve özgürlük istiyorsanız, bizimle birlikte çalışın. Biz, insan haklarını sadece Müslümanlar için değil, bütün Türk vatandaşları için, bütün yurttaşlarımız için elde edeceğiz" deniliyordu bildiride (29, Bl.I, 1. 115-116). Bildiri şu sözlerle sona eriyordu: "Tüm yurttaşlarımıza sesleniyoruz! Birleşelim, son fırsatı kaçırmayalım, ya insanca yaşayalım ya da kahramanca ölelim!" (29, Bl. I, 1. 116).

Sultanın sonunun geldiğinden ve tahtın Prens Burhanettin'e geçeceğinden korkan "Terakki ve İttihat Cemiyeti" yöneticileri, 1906 yılı sonunda tahttaki veraset düzeninin değiştirilmesine izin verilmemesi çağrısıyla altı Avrupa devletinin hükümetlerine başvurdular (bkz.:28, 1. 276-281, 298-301, 314-317). Bu olay, örgütün gerçek politik amaçları ve çıkarları söz konusu olduğunda, örgüt yöneticilerinin bile kendi koydukları yabancı devletlerin imparatorluğun işlerine karışmaması ilkesini çiğnediklerini gösteriyor.

"Terakki ve İttihat Cemiyeti" Türkiye'deki düşündeşleriyle geniş bir mektuplaşma faaliyeti yürüttü. 1906 başlarında bu mektuplarda, artık ülke sınırları içinde örgüt hücreleri kurulması çağrıları yapılıyordu[11]. Cemiyet, yönetimdeki çok aktif iki üyesini, Dr. Bahaettin Şakir Bey'i ve Dr. Nâzım Bey'i, örgütün

11 Örneğin, örgüt yöneticilerinden Dr. Server, 25 Mart 1906 tarihinde İstanbul'a yolladığı bir mektupta bu konudan söz etmekteydi (bkz.:228, s. 196).

yazışmalarını izlemekle ve şubeleriyle ilişkilerini düzenlemekle özel olarak görevlendirmişti (228, s. 204).

Örgüt yöneticilerinin başka ülkelerdeki Müslümanlarla ve Türkçe konuşan halklarla ilişkilerini düzene sokmak istemeleri de dikkate değer bir durumdur. Bu cümleden olarak Bahaettin Şakir Bey tarafından 23 Kasım 1906 tarihinde "Kafkasya'daki Müslüman kardeşlere" gönderilen mektup ilginçtir. Bu mektuptan, örgütün Paris komitesinin, Kafkas Müslümanları arasından bazı kişilerle ya da örgütlerle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta, "Kafkasya ve hatta tüm Rusya Müslümanlarının birleştirilmesi için" çaba harcanması, gizli örgütler kurulması, ancak çarlık hükümetine açıktan açığa karşı çıkılmaması önerilmekteydi (228, s. 214-215). Dolayısıyla Müslümanların Türkiye'nin koruması altında birleşmesi düşüncesi örgüt yöneticilerine yabancı değildi. 22 Eylül 1906 tarihinde Kafkasya'ya gönderilen bir mektupta, Adriyatik kıyılarından Çin'e kadar bütün Müslümanların birleşmesinden açıkça söz ediliyordu. Bu mektupta tüm Müslümanları yok olmaktan kurtaracak tek şeyin Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesi olduğu ileri sürülüyordu (228, s. 209-210).

1906-1907 yıllarında "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" de çalışmalarını hızlandırmaya başlamıştı. Daha önce belirttiğimiz gibi, bazı yöneticiler, örgütün şubelerini kurmak üzere Anadolu'ya gönderilmişti. 1906 yılında Prens Sabahattin, örgütün yayın organı olarak *Terakki* gazetesini yayınlamaya başlamıştı. Gazetenin ilk sayısında örgütün amaçları şöyle açıklanıyordu: "İnsanlara kişisel özgürlüğü ve toplumsal mutluluğu öğreten 'sosyal bilim'i[12] (fenn-i içtima) yurttaşlarımız arasında yayma; bu bilimin ilkelerinin açıklandığı en önemli kitapların Türkçeye çevrilmesi; imparatorluk halkları arasında var olan anlaşmazlıkların yavaş yavaş giderilerek dostluk duygusuna dö-

12 Söz konusu olan, Frédéric Le Play'nin "sosyal seçim kuramı" veya "sosyal bilim" adıyla bilinen sosyoloji okulunun ilkeleridir.

nüştürülmesi; uygar devletler karşısında Osmanlıların haklarının savunulması ve Türkçülük yararına bir ideolojik akım oluşması için etkide bulunulması; ülkenin gerek duyulan yerlerinde düzenli bir örgütlenmeye gidilmesi (216, s. 273). Görüldüğü gibi, bunlar son derece genel ve belirsiz formüllerdir. Örgütün aynı yıl yayınlanmış olan programı, amaçları hakkında daha açık bir fikir vermektedir[13].

Bu program on maddeden meydana geliyordu. Birinci maddede şöyle deniliyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilecek politik reformlar, mevcut vilayetlerin merkezden yönetimine son verilerek yerinden yönetilmesi ve bu vilayetlerin yetkilerinin genişletilmesi esas alınarak ayırım yapılmaksızın ülkedeki tüm sınıfların ve uyrukların çıkarlarına uygun olmalıdır. Yerinden yönetim ve vilayetlerin yetkilerinin genişletilmesi ilkesi, 1876 Anayasası'nın 108. Maddesinde[14] açıklanan ilkeye dayanacaktır ve bu anayasada zamana ve koşullara bağlı olarak gereken değişiklikler yapılacaktır". 2. Maddede, tüm taşra vilayet ve nahiyelerindeki bütün yerel işlerin, üyelerinin beşte dördü gizli oylamayla seçilecek, beşte biri ise (bunlar sürekli üyeler diye adlandırılmaktadır)[15] atanacak olan belediye meclislerince yürütüleceği söyleniyordu. Bu meclislerde tüm sorunlar halka açık olarak görüşülecektir. Maliyeyle, yasalarla ve yasaların uygulanmasıyla ilgili bütün işlerde belediye meclisleri tam yetkili olacaktır. Meclisler vergilerin miktarının belirlenmesi, bölüşümü ve toplanma yöntemlerini saptama hakkına sahip olacaklardır. Elde edilen gelirlerin bir kısmı, vilayet yöneticileriyle merkezî hükümet arasındaki anlaşmaya göre yerel gereksinimler

13 Bu program, A. B. Kuran'ın kitabında, 27 Temmuz 1906 tarihinde *Şûra-ı Ümmet* gazetesinde yayınlandığı biçimde geçmektedir (228, s. 234-235). T. Z. Tunaya ve Y. H. Bayur'un araştırmalarında da bu program, A. B. Kuran'ın kitabına dayanılarak verilmektedir (239, s. 143-144; 216, s. 289-290).

14 Söz konusu 108. Maddede şöyle denilmektedir: "Vilayetlerin yönetimi, yerinden yönetim ilkesine göre olacaktır. Bu yönetimin organları yasayla kurulacaktır."

15 Burada söz konusu edilen, kuşkusuz yerel yönetimdeki memurlardır. Y. H. Bayur, açıklamalarında bu maddeyi verirken "memurlar" sözünü kullanmaktadır.

için yapılacak giderlerin karşılanması amacıyla vilayete bırakılacaktır. Programın 3. maddesinde, vilayetler arasındaki ilişkileri ve aynı zamanda vilayetlerle merkezî hükümet arasındaki ilişkileri güçlendirmek için imparatorluğun başkentinde, üyeleri taşradaki belediye meclislerince seçilecek bir millet meclisi kurulması gerektiğinden söz ediliyordu.

Böylece 1. 2. ve 3. maddelerin içeriği, yönetimin büyük ölçüde yerinden yönetim haline getirilmesiyle ilgiliydi. Merkezî yönetimin yetkisinde ise dış politika sorunları, devletin askerî işlerinin ve gümrüklerinin yönetimi kalıyordu. Aslında "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin programı, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra vilayetlerinden oluşan bir federasyona dönüştürülmesini tasarlıyordu.

4. Madde, bütün vilayetlerin seçimle işbaşına gelmiş meclislerinde, tüm halkların kendi temsilcileri tarafından temsil edilebilmeleri için gerekli önlemlerin alınması gerektiğini, bunun halkları ayıran kavga ve tartışmalara son vereceğini belirtiyordu. 5. Madde'de, hangi halktan olursa olsun imparatorluğun tüm uyruklarının hak ve yükümlülüklerinin tamamen eşit olduğundan söz ediliyor, bütün uyrukların askerî okullar da dahil olmak üzere bütün yüksekokullara girebilecekleri belirtiliyordu. 6-8. Maddeler, merkezî hükümetin valileri, mutasarrıfları, defterdarları ve mahkeme başkanlarıyla savcıları atayacağını, yerel yönetimin diğer memurlarının ise o ildeki çeşitli halkların temsilcileri arasından yerel yöneticiler tarafından atanacaklarını; polisin sivil yöneticilere bağlı olacağını; vilayetlerdeki jandarmanın, nüfuslarıyla orantılı olarak o yerdeki tüm halklardan seçilecek kişilerle oluşturulacağını belirtiyordu. Bunun yanı sıra geçici bir süre jandarmanın eğitimi için yabancı öğretmenlerden yararlanılacağı söyleniyordu. Bu sonuncu madde son derece önemlidir. Bilindiği gibi, Makedonya'da yabancı jandarma subay öğretmenlerin varlığı, 1902-1903 Makedonya isyanından sonra yabancı devletlerin müdahalesinin bir sonucuydu.

Böylelikle, programın bu maddesinde Sabahattin grubu, geçici bir durum saysa da yabancı müdahalesini kesin olarak reddetmediğini bir kez daha kanıtlamış oluyordu. "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nden farklı olarak Sabahattin'in programında ve örgütünde imparatorluğun bütünlüğü ve bölünmezliği maddesi yoktu. Ancak programda uluslararası antlaşmalara saygı gösterilmesi gerektiğinden (10.Madde) söz ediliyordu.

Programın 9.Maddesinde, vergi ve haraç toplamayla ilgili basit ve akılcı yöntemleri belirleyen ve taşınmaz malların güvenliğini sağlayan yasaların yapılması gerektiği belirtiliyordu. Yine bu maddede son 30 yılda sultan tarafından yasal olmayan yollardan ele geçirilmiş malların devlete ya da eski sahiplerine geri verilmesi, sultanın hazinesinin belirli bir miktarla sınırlandırılması gerektiği söyleniyordu.

"Terakki ve İttihat Cemiyeti" ve "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin programları arasında devlet yapısının en önemli sorunlarına ilişkin köklü farklar vardı. Ahmet Rıza ve düşündeşleri, ülkenin kesin olarak merkezden yönetilmesini göz önüne alarak anayasa için mücadele ederken; Sabahattin ve grubu, aynı parolayla, yani 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması parolasıyla hareket ederken federal bir devlet yapısı öneriyorlardı. Ahmet Rıza için "Osmanlılık", merkezî imparatorluğun tüm uyruklarının eşit haklara sahip olması anlamına gelirken, Sabahattin için tüm ülke halklarının federatif birliğinin kurulma aracıdır. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun somut koşullarında Sabahattin'in programındaki düşünceler, azıcık da olsa gerçekleştirilme umuduna sahip değildi. Aslında bu düşünceler hiç kimseyi tatmin etmiyordu. Türk ulusal burjuvazisi, feodal-saltçı yönetime karşı çıkarken imparatorluğu ve sultanın tüm imparatorluk halkları üzerindeki egemenliğini korumak istiyordu. İmparatorluğun, bağımsızlıklarını kazanmak için savaşan Türk olmayan halkları, asıl istekleri olan bağımsız bir devlet olarak gelişme hak-

kı yerine Osmanlı İmparatorluğu yapısı içinde yaşamlarını yarı özerk bir şekilde sürdürmekte hiçbir gelecek göremezlerdi. Sabahattin'in programı sadece üst düzey Türk yöneticileriyle ve yabancı sermayeyle sıkı ilişkiler içinde bulunan gayri milli komprador burjuvazisinin çıkarlarına cevap veriyordu. Program aynı zamanda Türk bürokrasinin ve liberal toprak ağalarının bir kısmının Osmanlı İmparatorluğu'nda ulus sorununun uzlaşma yoluyla çözümlenmesi isteğini de yansıtıyordu.

1906 yılında Jöntürklerin ülke içindeki aktif faaliyetinde yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönem, en başta Selanik'te yeni bir gizli örgütün kurulmasıyla bağlantılıdır. Örgüt kurucularının ilk toplantısı 1906 Temmuz'unda burada oldu. Toplantıya katılanlar arasında askerî rüştiye müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey (daha sonraların ünlü tarihçisi), aynı rüştiyenin Fransızca öğretmeni Naki Bey, posta memuru Talat Bey (daha sonra Jöntürk triumvirasının üyelerinden biri olan Talat Paşa), idadi öğretmeni Mithat Bey, Selanik müşirinin yaveri Kazım Nami Bey, Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, Teğmen İsmail Canbulat Bey gibi birkaç subay ve rüştiye öğrencisi bazı gençler bulunuyordu. Bu görüşmeye katılanlardan biri olan Kazım Nami Duru, anılarında, katılımcılardan bazılarının daha önce "İttihat ve Terakki Cemiyeti" gruplarının üyeleri olduğunu yazıyor. Bu görüşmede "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin kurulması kararı alınmıştır (111, s. 13; 239, s. 113-114). Cemiyet, despotik rejimle ve yabancı müdahalesiyle mücadeleyi kendisine amaç edinmiş ve yandaş toplamaya girişmiş, bunun yanı sıra ordu içindeki çalışmalara özel önem vermiştir. Örgüt, kesin gizlilik temelleri üzerine kurulmuş, üyeleri üçlü gruplara bölünmüştür. Yeni üyelerin kabul töreni şöyleydi: Üyeliğe kabul edilen kişi belirlenen zamanda gözleri bağlı olarak törenin yapılacağı eve getiriliyordu. Örgütün yeni üyesi cemiyete sadık kalacağına Kuran üzerine yemin ediyordu. Yemin ettirenler de maskeliydi (111, s. 15). Bu tören, Selanik'te son derece aktif olan mason localarının örgütlenme ilkelerinden

açık izler taşıyordu. Bazı bilgilere göre, cemiyetin bazı üyelerinin Selanik'teki mason localarıyla bağlantısı vardı, öyle ki gizli toplantılar yapmak için zaman zaman masonların evlerini kullanıyorlardı[16]. Başka verilere göre, örgüt üyeleri, derviş tekkeleriyle, özellikle Bektaşi tekkesiyle de temas halindeydiler (bkz.:265, s. 109-111). Ancak Jöntürklerin Selanik grubunun masonlarla ve derviş tekkeleriyle ilişkisi konusundaki bilgilere büyük bir dikkatle yaklaşmak gerekir, çünkü bu bilgilerin başlıca kaynağı Avrupa gazeteleridir ve bu gazetelerin muhabirleri, beklenmedik bir anda oluşuyla Avrupa'yı hayrete düşüren Türkiye'deki 1908 Devrimi'nin ardında bu devrimin nedenleri ve niteliği konusunda çarpıcı açıklamalar aramışlardır.

1906 sonunda Jöntürk hareketinde yeni bir hücre daha ortaya çıktı. Bu hücre, bu sıralarda "Vatan" adını taşıyan küçük, gizli bir yurtsever grubun oluştuğu Şam'da kuruldu. Yöneticisi, politik sürgünlerden biri olan ve üç yıl hapis yattıktan sonra Şam'da ticaretle uğraşan eski tıbbiye öğrencisi Mustafa Bey'di. Grubunda Doktor Yusuf, veteriner Mehmet, eczacı Raşit Tahsin, kimyager Hüseyin ve diğer bazı kişiler vardı. Bu grubun temelleri üzerinde daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün adıyla sıkı sıkıya bağlı bir örgüt olan "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" kuruldu. O sırada genç bir subay olan Mustafa Kemal görevle Şam'a gönderilmişti. Mustafa Kemal, burada despotik rejimle savaşa hazır subaylardan bir grup örgütledi. Bu subaylar "Vatan" grubunun üyeleriyle birlikte 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konulmasını kendine amaç edinen yeni bir gizli örgüt kurdular[17]. Üyelerinin çoğun-

16 Bunu, Jöntürk hareketi katılımcısı Refik Bey, 1908 yılında *Les Temps* muhabirine verdiği mülakatta açıklamıştır. E. Ramsaur, bu konudan söz ederken, Jöntürk hareketinin genel olarak masonlukla bir bağlantısı olduğunu söyleyebilecek bir gerekçe olmadığını belirtir haklı olarak (bkz.:265, s. 106-109). Yine de bunu doğrulayacak ciddi kanıtlar yoktur.

17 "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin faaliyeti ve Mustafa Kemal için bkz.: (170, s. 71; 239, s. 150-152; 226, s. 619-625; 123, s. 339-349; 265, s. 95-110; 261, s. 174-175).

luğu (toplam 20-25 kişi) asker olan örgütün Şam'da kendi yayın organı yoktu, ama Jöntürklerin yayınladıkları gazete ve broşürleri aktif bir şekilde dağıtıyordu. Kudüs ve Yafa'da olmak üzere iki şube kurdular. Bu şubelerin kurucuları ordudaki subaylar ve memurlardı. Mustafa Kemal yarı yasal bir şekilde Selanik'e giderek Makedonya'da konaklamış olan III. Piyade Kolordusu'nun bazı subaylarıyla bağlantı kurdu. Burada "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin bir şubesinin kurulması tasarlanıyordu. Selanik Jöntürkleriyle temaslar daha sonra da sürdü. 1908 Devrimi öncesinde "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti", "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti"yle birleşti.

1906'da askerî ve sivil okulların öğrencileri arasında hükümet karşıtı düşünceler de hız kazanıyor, canlanıyordu. Askerî okul öğrencilerinden oluşan bir grup, Jöntürklerin yayınlarını başkent okullarında dağıtmaya başladı. Bu grubun üyelerinden A. B. Kuran ve C. Kutay'ın anılarında yazdıklarına göre, grup üyeleri bu okullarda düşündeşler aramaya başlamışlardı. Askerî Tıbbiye, Bahriye ve Topçu okullarıyla, hatta Ziraat Okulu ve Darüşşafaka Lisesiyle bağlantı sağlandı. Sonuçta "Harbiye ve Yüksek Mektepler İttihadı" kuruldu. Grubun yöneticileri, düzenli olarak buluşuyorlar ve ellerine geçen yasa dışı Jöntürk yayınlarını dağıtıyorlardı. Hatta silah almak için para bulma girişimlerinde bile bulunuyorlardı. Harbiye'de faaliyet gösteren grubun üyelerinden Bosnalı Veli, yurt dışındaki sığınmacı Jöntürk merkezleriyle bağlantı kurmakla görevlendirilmişti, ama yolculuk sırasında gemide tutuklandı; yapılan aramada üzerinde yasa dışı yayın bulundu. Birliğin faaliyetine 1906 yılının sonunda hükümet tarafından son verildi. Birliği oluşturan grupların bazı aktif üyeleri tutuklandı. Sultana ve bakanlara suikast hazırlığında olmakla suçlanan tutuklular 1908 Devrimi'ne kadar hapis yattılar (bkz.:115, s. 48-76; 114, s. 197-211).

Ancak 1907 Mayıs'ında örgüt yeniden kuruldu, üstelik bu kez çalışmalarına sadece öğrenciler değil, bazı öğretmenler de

katılıyorlardı. 22 Aralık 1907'de okulda gizli bir örgüt toplantısı yapıldı. Okulun duvarlarında kömürle yazılmış şu sloganlar vardı: "Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat! Kahrolsun istibdat ve zulüm!" Bu olayın soruşturulması için müfettiş İsmail Paşa okula geldiğinde duvarlarda şu yazılar görüldü: "Bugün mektebe köpek türünden bir hayvan geldi. Kuvvet, hakka karşı galip gelemez!" (227, s. 228-230).

1906-1907 yıllarında İstanbul'da Hukuk Mektebi öğrencilerinden oluşan bir grup tarafından kurulmuş bir örgüt daha vardı. Kendini "Selamet-i Umumiye Kulübü" diye adlandıran bu örgütün bir programı yoktu, üyeleri özgürlük mücadelesinin genel düşüncelerinden esinleniyordu. En elle tutulur faaliyetleri Jöntürk yayınlarını gizlice dağıtma sınırını aşmıyordu (bkz.:239, s. 152; 238, s. 36).

Jöntürklerin ülke içindeki çalışmalarının etkinleşmesi sürecinde en önemli olay, 1907 sonbaharında "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ve bu sıralarda özellikle de kara subayları arasında önemli sayıda yandaş kazanmış olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin birleşmesiydi. "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin görevlendirdiği Doktor Nâzım Bey, gizlice Selanik'e gitti (111, s. 16). Nâzım Bey'in Jöntürklerin Selanik grubuyla buluşma ve görüşmelerinden sonra iki cemiyet arasında bir yakınlaşma başladı. Türkiye'de dağıtılmak üzere Paris'ten Selanik'e düzenli olarak gazeteler, broşürler ve bildiriler geliyordu. Sonunda 27 Eylül 1907'de iki örgütün birleşmesine ilişkin anlaşma imzalandı. "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin İç ve Dış Sorunlar Temsilcisi" Doktor Bahaettin Şakir tarafından imzalanan belge şu maddeleri içeriyordu (bkz.:228, s. 238; 239, s. 128-129; 265, s. 123-124):

"Merkezi Paris'te olan 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' ve merkezi Selanik'te olan 'Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' adı altında aşağıdaki koşullarda birleşmişlerdir:

Madde 1. Cemiyetin biri iç, diğeri dış olmak üzere iki merkezi olacaktır. Dış merkez Paris'te, iç merkez ise şimdilik Selanik'te bulunacaktır. Her iki merkezin de ayrı birer lideri olacaktır.

Madde 2. Örgütün ana amacı, 1876 yılında yayınlanmış olan Mithat Paşa anayasasının yeniden yürürlüğe konulmasını ve uygulanmasını sağlamaktır. Bu amaca ulaşmak için üyelerin yerel gereksinimlere uygun olarak örgütlenmesine ve görevlendirilmesine ilişkin iç ve dış merkezlere ait iki ayrı tüzük olacaktır.

Madde 3. Ortak merkezler mali bakımdan birbirlerinden bağımsız olmalarının yanı sıra gerektiğinde birbirlerine yardım etmek zorundadırlar.

Madde 4. Örgütün iç merkezle bağlantı kurmayı tehlikeli gören yurt içindeki şubeleri ve üyeleri, iç merkezle yazışmalarını Paris'teki merkezin yardımıyla yapacaklar, ama iç merkeze bağlı olacaklardır.

Madde 5. Dış merkez, yabancı ülkelerdeki şubeleri yönetmek dışında yabancı ülkeler karşısında örgütün temsilciliği görevini yerine getirecektir. Yabancı hükümetlerle ve yabancı basınla ilişkilerin tüm sorumluluğu dış merkezde, ülke içindeki önlemlerin ve eylemlerin sorumluluğu ise örgütün iç merkezinde olacaktır.

Madde 6. Her iki merkez birbirlerinin hareketlerini sadece ikna yoluyla etkileme hakkına sahiptir.

Madde 7. Şu anda örgütün yayın organları Türkçe *Meşveret*'le *Şûra-ı Ümmet* ve Fransızca *Meşveret*'tir. *Şûra-ı Ümmet* gazetesi, diğer Türkçe yayınlar gibi, iç merkezin yardım ve desteğiyle dış merkezin gözetimi altında yayınlanmaktadır. Dış merkezin önerileri dikkate alınsa da (Türkçe yayınlarda), yayın sorumluluğuna iç merkez de katılır".

1908 Devrimi öncesinde Jöntürk hareketinin yükselmesi açısından oldukça büyük öneme sahip olan bu anlaşmanın imzalanmasından sonra dış ve iç iki merkez de faaliyetlerini hızlandırdılar. Bursalı Mehmet Tahir Bey ve Talat Paşa'nın yönetici rol oynadıkları Selanik Jöntürk komitesi, hızla yeni üyeler toplama-

ya devam etti ve Türkiye'nin Avrupa topraklarında konaklayan ordu birlikleri içinde propaganda çalışmalarını genişletti. Paris komitesi bu sırada Abdülhamit rejimine karşı savaşan bütün parti ve grupları birleştirecek bir kongrenin hayata geçirilmesi için hazırlık yapmakla meşguldü.

Jöntürk örgütlerinin bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının devrimci partileri ve gruplarıyla yakınlaştığı görülmektedir. Rusya'nın Paris'teki işgüderi Neklüdov, 1908 Devrimi'nden sonraki ilk günlerde Jöntürk hareketinden söz ederken, bu durumun feodal saltçılıkla mücadelenin başarısı için son derece önemli olduğunu belirtiyordu. "On yıldan fazla süredir, Paris, Jöntürk hareketinin merkezlerinden biridir... Yıldız'la aralarındaki savaşı adım adım sertleştiren Jöntürkler, belirledikleri hedeflere ulaşmak için Türkiye içindeki her olay ve her araçtan giderek daha çok yararlanmaya başladılar. Son üç dört yıldır Jöntürk komiteleriyle Ermeni, daha sonra Makedon devrimci komiteleri, yurt dışındaki devrimci, hatta anarşist çevreler, bu arada Rus anarşistleri arasında yavaş yavaş bir yakınlaşma ortaya çıkmıştır..." diye yazıyordu Neklüdov (35, 1. 291).

Jöntürklerin Ermeni burjuva-ulusal hareketiyle yakınlaşması, aslında bu örgütlerin temsilcilerinin, Abdülhamit rejiminin devrilmesi planını ortaklaşa görüşmeye başladıkları kongreden üç dört yıl önce başlamıştı. Jöntürk hareketi militanlarıyla 1890 yılında kurulan Ermeni burjuva-milliyetçi "Taşnaksutyun" partisinin liderleri arasındaki ilk temaslar bazı bilgilere göre, 1903 yılında olmuştur (61, s. 66). Bu sıralarda Ermeni ulusal kurtuluş hareketi liderleri Ermeni sorununun büyük devletlerin müdahalesi ve uluslararası anlaşmalar yoluyla çözümlenebileceği umutlarının haklı çıkmadığını görerek hesaplarını Osmanlı İmparatorluğu'ndaki var olan rejimin değiştirilmesi üzerine yapmaya başlamışlardı. Feodal-saltçı rejimin tüm aşırılıklarının kişiliğiyle bağlantılı olduğu Abdülhamit'e suikast girişimleri

de bu hesapla ilgiliydi[18]. Ermeni devrim komitelerinin despotik rejime karşı tek başlarına yaptıkları mücadeledeki başarısızlıklar da onları Jöntürklerle yakınlaşmaya teşvik etmiştir. A. M. Valuyskiy, 1904 yılında Ermeni köylülerin Zeytun'daki ayaklanmasında ortaya çıkan dağınıklığın, Ermeni burjuva örgütleri temsilcilerinin, geniş halk katmanlarının baskısıyla Türk örgütleriyle yakınlaşmaya ve eylem birliğine gitmelerine neden olduğunu" belirtmektedir (145, s. 217). 1907 yılına doğru Taşnak yöneticiler, sultana ve çevresine karşı, anayasanın ilanı ve imparatorluğun tüm halklarını temsil edecek milletvekillerinden oluşacak bir meclisin toplanması için Türk burjuva devrimci gruplarla ortak eylemler yapmanın amaca uygun olduğu sonucuna vardılar. 1902-1903'te Makedonya'daki isyandan sonra Makedon kurtuluş hareketi de "saltçılığa karşı Türk hareketiyle birleşme yönüne" dümen kırmaya başladı, hareketin yöneticileri ise "Makedon köylülerinin 'büyük' devletlerin yardımıyla özgürlüğe kavuşma hayallerinden" kendilerini kurtardılar (140, s. 26-27). Bu dönüş, 1902-1903 yıllarındaki isyandan sonra yabancı jandarma subaylarının gözetimi ve katılımıyla yürütülen reformların gerçekleştirilme uygulamasının, Makedonya köylü hareketinin liderlerine, yabancı devletlerin aslında feodal-saltçı rejimin suç ortağı rolü oynadıklarını göstermiş olmasıyla bağlantılıydı. 1908 öncesinde Makedonya hareketinin başında bulunan "İç Makedon Devrimci Örgütü"nün programında tüm imparatorluk halklarının despotik rejime karşı ortaklaşa savaşması eğilimini yansıtan maddeler ortaya çıktı. Bu programda Osmanlı İmparatorluğu anayasasının ilanı, halkın geniş seçim hakları, söz, basın, toplantı özgürlüğü, ulusal ayrıcalıkların kaldırılması vb. talepler yer alıyordu. Aslında bu programda, Jöntürklerin en ilerici taleplerine göre onu çok daha radikal hale

18 Bu girişimlerden birisi de Temmuz 1905'te oldu. Abdülhamit camiden çıkarken, cami duvarı yanında bir bomba patladı; patlama sonucunda 20'den fazla insan öldü ve 60 kadarı da yaralandı. Ancak sultanın burnu bile kanamadı. Suikastı düzenleyenler bulunamadı, ama çok sayıda tutuklama oldu (bkz.:27, 1. 355-1. 357).

getiren maddeler de vardı. Programda, köylülere toprak dağıtılmasından, ayni vergilerin kaldırılmasından, ilerici bir vergi sisteminin (gelir ve mal artışına göre vergilendirmenin) getirilmesinden, demiryollarının, maden ocaklarının, posta ve telgrafın devletleştirilmesinden, kilisenin devletten ayrılmasından söz ediliyordu (140, s. 27). Ancak imparatorluk geneli için bir anayasa ve burjuva özgürlükleri konuları birinci plana çıkarılmış olduğuna göre Makedonya hareketiyle Jöntürk örgütlerinin birleşmesi için gerçek bir fırsat ortaya çıkmış bulunuyordu.

1905-1907 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devrimci harekette görülen genel yükselme, yani ordu ve donanma içindeki mayalanıp kabarmalar, Doğu Anadolu kentlerindeki hükümet karşıtı gösteriler, Jöntürk örgütlerinin Türk olmayan burjuva-ulusal partilerle ve gruplarla birleşme olasılığı, Abdülhamit rejimine karşı çıkan politik güçleri birleştirici bir kongre toplama girişimi için elverişli koşulları sağlıyordu.

Despot Abdülhamit rejimiyle mücadele eden tüm örgütlerin ortak eylemler konusunun görüşülmesi için bir kongre toplama girişimini yapan, burjuva-milliyetçi Ermeni örgütleriydi. "Taşnaksutyun" komitesi, ortak eylem planı hazırlamak için bir kongre toplama önerisiyle en büyük Jöntürk gruplarının liderleri Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza'ya başvurdu. Jöntürk ve Taşnak gruplarının ilk buluşmasında birbirlerine saldırmaktan kaçınmaları, özerkliklerini koruyarak saltçılığa karşı savaşta çabalarını birleştirmeleri kararı verildi (228, s. 234-235). Y. H. Bayur, kongre hazırlığından söz ederken, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" Paris merkezinin yazışma dosyalarından alınan belgelere[19] göre, Ahmet Rıza ve grubunun, Ermeni burjuva-devrimci gruplarınca yapılan girişimden bağımsız olarak kendi başlarına, saltçı rejime karşı çıkan bütün güçleri yeni bir kongrede bir araya getirme işiyle uğraştıklarını belirtiyor (216, s. 388-389).

19 Bu dönemin belgelerinde örgütün eski adı olan "İttihat ve Terakki" tekrar ortaya çıkmaktadır.

Kongre çalışma programının hazırlanması ve diğer genel hazırlıklar için "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nden Ahmet Rıza Bey ve Sezai Bey (*Şûra-ı Ümmet*'in redaktörü), "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nden Prens Sabahattin Bey, Fazıl Bey ve Doktor Nihat Bey, "Taşnaksutyun" Partisi'nden partinin başkanı Malumyan'dan oluşan özel bir komisyon kuruldu. Bütün sorunların uzun uzun görüşülmesinden sonra despotizme karşı savaşan tüm parti ve grupların 27 Aralık 1907 tarihinde, Paris'te bir kongre yapmalarına karar verildi. "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin Paris merkezi tarafından cemiyetin Selanik merkezine gönderilen bir mektupta bildirildiğine göre, hazırlık komitesinin çalışmaları sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet olarak politik bağımsızlığı, imparatorlukta halen var olan rejimin değiştirilmesi, meşrutiyet yönetiminin kurulması ve parlamentonun toplanması konularında anlaşmaya varılınıştı (216, s. 393).

Kongre 27-29 Aralık 1907 tarihlerinde Paris'te yapıldı. Kongre düzenleme komitesinin görevlendirmesiyle Sezai Bey açılışı yaptı. Delege yoklamasından[20] sonra yapılması tasarlanan üç oturumu sırayla yönetmek üzere üç başkan seçildi. Bunlar Prens Sabahattin, Ahmet Rıza ve Malumyan'dı. Prens Sabahattin'in başkanlık ettiği ilk oturumda kongre hazırlıklarını yapan düzenleme komitesinin raporu okundu. Kongreye katılan birbirinden son derece farklı siyasi partiler ve gruplar arasındaki anlaşmanın dayandığı ilkeleri doğru değerlendirebilmek açısından bu raporun içeriği çok önemli olduğundan rapor metnini, kongre çalışmaları hakkında *Meşveret*'te çıkan bir yazıda yayınlanmış haliyle sunuyoruz (bkz.: 35, 1. 295)[21].

Bu yazıda şöyle deniliyordu: "Halkın bir süredir ortak düşmana karşı mücadelede gösterdiği dayanışma eğiliminden etkilenen ve yakın zaman önce Küçük Asya'nın bazı bölgelerinde

20 Delegelerin sayısı ve kimler olduğu hakkında ne yazık ki bildiğimiz bir kaynak yoktur.

21 Bu yazının Fransızca metni (*Meşveret*'ten kesilmiş bir kupür halinde) Paris'teki Rus işgüderi Neklüdov'un 7(20) Ağustos 1908 tarihli raporuna eklenmişti.

meydana gelen ve bu yeni ruh halini gözle görülür hale getiren olaylarla yüreklenen üç grup, 'Ermeni Devrim Federasyonu', 'Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ve Meşrutiyet Osmanlı Birliği' ve 'İttihat ve Terakki Osmanlı Komitesi', bu dayanışmayı ortak bir davaya dönüştürebilecek bir kongrenin hazırlıklarını yapmak amacıyla bir düzenleme komitesi kurmayı önermişlerdir. Bu üç komite, ikişer delegesini düzenleme komitesi üyesi olarak belirlemiş ve bu delegeler yaklaşık 20 oturum süren çalışmalarına vakit geçirmeden başlamışlar, ilk oturumda eylem programının ana maddeleri üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Önceden anlaşmaya varılmış olması, her bir grubun kendi politik programında diretmesini olanaksız kılmıştır. Bu zemin üzerinde ortaya çıkabilecek ve bizi hedefimize doğru ilerlemekten alıkoyabilecek zorluklardan kaçınmak için gelecekte yapılacak yasalarla ilgili hiçbir programın burada görüşülmemesine karar verilmiştir.

Düzenleme bürosu, bu dayanışma davasına gereken genişliği kazandırmak için imparatorluğun ayırımsız tüm uluslarına çalışmamıza katılmak üzere kongreye temsilci gönderme çağrısı yapmaya karar vermiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, şu üç madde üzerinde ön anlaşmaya varılmıştır:

1) Şimdiki rejimin devrilmesi;

2) Temsilî bir rejimin kurulması (parlamentonun toplanması);

3) Bu amaçlara ulaşmak için barışçı ya da ihtilalci yöntemlerin araştırılması.

Birinci maddeyi ele alacak olursak, büro üyeleri, sultanı tahttan feragate zorlamaya ve silahlarını ancak bu hedefe ulaştıktan sonra bırakmaya oy birliğiyle karar vermişlerdir. İkinci maddede, otokratik rejimin hak edilmeyen, yakışıksız bir rejim olduğunu kabul etmişler ve halka haklarını, herkese özgürlük ve eşitlik güvencesi verebilecek bir temsilî rejimin kurulması gerektiğini söylemişlerdir. Düzenleme bürosu üyeleri, çıkabilecek her tür zorluktan, fikir ayrılığı yaratabilecek durumdan kaçın-

mak için, imparatorluğun bölünmezliği ve bağımsızlığı ilkesine de saygı göstererek, ayrıntılara girmeksizin genel "temsilî rejim" terimiyle yetinmişlerdir. Üçüncü maddeye değinecek olursak, düzenleme bürosu üyeleri, kongre kararlarının yerine getirilmesiyle yetkili bir daimî komite kurulmasını önermektedirler. Bu komitenin üyeleri iç düzenleme komitesiyle ilişkide olacak, kendisine ait bir nizamnamesi bulunacaktır. Büro, eylem yöntemleri olarak aşağıdaki önlemleri kabul etmekte ve kongrenin onayına sunmaktadır:

1) Genel ayaklanma;

2) Hükümete karşı silahlı direnme; silahsız direnme, yani polislerin, demir yolu işçilerinin grevleri gibi politik grevler yapılması;

3) Vergi ödemeyi reddetme;

4) Ordu içinde propaganda: orduyu hükümet karşıtı muhalefetten yana çekmek ve ordunun, halka ve bu vatanın kurtuluşu için çalışan evlatlarına karşı hareket etmesine engel olmak amacıyla gerekli önlemleri almak".

Düzenleme komitesi, raporun son bölümünde, aldığı kararların büyük bir gizlilik içinde saklanmak zorunda olduğunu, planlanan eylemlerin bu yüzden raporda daha açık ve somut bir şekilde yer almadığını belirtiyor, son olarak "kongreye katılan tüm örgütlerin ilerideki eylemlerinin ana çizgisini oluşturacak olan" kongre kararlarının katılımcı parti ve gruplara ait tüm basın organlarında yayınlanmasını öneriyordu. Bunun yanı sıra bu basın organlarının kongre kararlarından söz etmeyen tartışma ve yorumlarında serbest olacakları kaydı konuluyordu.

Bu belgeyi yazanların, yurt dışındaki sığınınacı örgüt ve grupların politik muhalefet faaliyetlerindeki artışın başlıca nedeninin, 1906-1907 yıllarında Anadolu'daki hükümet karşıtı halk hareketleri olduğunu itiraf etmiş olmaları, bu önemli belgede öncelikle dikkat çeken durumdur. Abdülhamit rejimine karşı çıkan güçlerin pekişme sürecinin düzenleme komite-

si raporuna yansıyan bir başka belirgin özelliği de, gelecekte devlet düzeninin nasıl olacağı konusunda alınacak tavırlarla ilgili olarak herhangi bir uzlaşma girişiminde bulunmaksızın şimdiki rejimin devrilmesi amacıyla somut bir politik anlaşma imzalama isteği olmuştur. Hatta raporda ilerde çıkartılacak yasaların hazırlanmasıyla ilgili genel ilkeler bile belirtilmemiştir. Görüldüğü gibi, üzerinde genel bir uzlaşıya varılan tek konu, bir anayasal monarşi devletine dönüşecek olan imparatorluğun bölünmezliği ve bağımsızlığı konusuydu. Ülkede halen var olan rejimin devrilmesini hedefleyen eylem planı çok daha somut bir nitelik taşıyordu. Genel ayaklanma, hükümete karşı silahlı direnme, politik grevler ve orduyu etkileme mücadelesi ilk kez ön plana çıkarılıyordu.

Düzenleme komitesinin raporunda ortaya konulan konular kongrede iki gün boyunca tartışıldı. Düzenleme komitesinin toplantılarda anlaşmazlık çıkmasın diye elinden gelen her şeyi yapmış olmasına karşın fikir ayrılıkları yine de kendisini belli etti. Örneğin Ahmet Rıza, kongrenin "saltanat ve hilafet haklarını tanımasını" talep etti. Ermeni delegeler, kongreye bu hakları korumak için gelmediklerini söyleyerek Ahmet Rıza'nın konuşmasını protesto ettiler. Ahmet Rıza bu yüzden kongre ortak başkanlığını bıraktı ve onun görevini Sabahattin grubunun temsilcisi Fazıl Bey yerine getirdi (227, s. 236-237). Fazıl Bey, Ahmet Rıza'yla Ermeni delegeler arasında çıkan anlaşmazlığı güçlükle giderebildi. Kongre tarafından kabul edilen "Deklarasyon"un son ve kesin şeklinde saltanat ve hilafet hakları konusuna değinilmeyerek uzlaşma sağlandı. Feodal-saltçı sultan rejimiyle mücadelede üzerinde uzlaşmaya varılmış eylemler yapma isteği, ortaya çıkan fikir ayrılıklarından daha güçlüydü o anda. "Bu kongrenin özelliği, rejimin ortadan kaldırılması amacının ön plana sürülmesi, olası eleştirel ve reformcu düşüncelerin geçici olarak bir yana bırakılması, somut eylem programı konusunda uzlaşma üzerinde dikkatin yoğunlaştırılmasıydı" diye yazıyor T.

Z. Tunaya (239, s. 107-108). "Deklarasyon", kongreye katılan tüm örgütler tarafından imzalandı[22].

"Deklarasyon"da şöyle deniliyordu: "Türkiye'de faaliyet gösteren muhalefet partilerinin 27-29 Aralık tarihlerinde yaptıkları kongre, ülkeyi inim inim inleten ve şimdiki yöneticisi II. Abdülhamit'in işlediği korkunç cinayetler yüzünden tüm dünyanın gözünde iğrenç bir duruma düşüren despotik rejimin boyunduruğu altında acı çekmekte olan Osmanlı İmparatorluğu halklarının birliğinin sağlandığını bildirir. Bu otuz yıllık yönetim, sanıldığı gibi sadece sultanın kendi çıkarları için peşlerine düştüğü ve yok ettiği Hristiyan halklar için değil, aynı zamanda perişan edilen, köleleştirilen, sürülen, öldürülen ve en sonunda sultan ve çevresindeki alçaklar tarafından insanlığa karşı işlenmiş suçların sorumlusu olarak onları gören uygar halkların karşısında suçsuz yere hüküm giymiş Müslümanlar için de mahvedici olmuştur. İmparatorluğun tüm halkları sırayla Abdülhamit'in caniliğe varan deliliğinin kurbanı olmuş, Abdülhamit, halklar arasında yapay bir nefret ve dinsel düşmanlık yaratarak sürekli onları birbirlerine karşı kışkırtmıştır. Türkler, Ermeniler, Yunanlar, Bulgarlar, Valahlar, Araplar, Yahudiler, Dürziler, Kürtler; sürgünleri, sınır dışı edilmeleri, katliamları yaşamışlardır. Ermeni kırımı da bütün bu sürgünler, kıyımlar silsilesinin doruk noktasını oluşturarak cinayetlerini Arabistan'da sürdüren bu kırımın girişimcisine 'ulu katil', 'kanlı sultan' unvanlarını kazandırmıştır" (35, 1. 296).

"Deklarasyon" Abdülhamit hakkında bir iddianame gibiydi. Sultanın izlediği politikanın "Türkiye'deki bütün canlı, etkili güçleri" adım adım ölüme götürdüğünden söz ediliyordu bu belgede. Sultan, izlediği politikayla ülkenin "tüm entelektüel, ekonomik ve sosyal yaşamını" tam anlamıyla felç etmekle, eği-

22 "Deklarasyon" metni için bkz.: (35, 1. 296-1. 297 (*Meşveret*'ten alıntı Fransızca metin); 227, s. 238-242; 239, s. 153-156). Bu belgenin metni, *Meşveret*'teki baskısından alınarak açıklamalar yapılmıştır.

tim ve kültürün gelişmesini frenlemekle, okulları ve basını eşi benzeri görülmemiş bir sansürün denetimi altına sokmakla, ülkeyi "cehalet ve yalan duvarıyla" kuşatmakla suçlanıyordu. "Deklarasyon" yazarları, ülkenin ekonomik durumunu nitelendirirken, yıkım, yoksulluk ve açlığın hüküm sürdüğünü, aşırı ve adaletsiz vergilerin sultanı ve onun çıkar ortaklarını zenginleştirdiğini yazıyorlardı. "Vergilendirme yöntemi, köylerde huzur ve güvenliğin olmaması, ekine el konulması, tefecilik, haberleşme araçlarının yokluğu, tarımı yıkmıştır. Bir zamanlar dünyanın tahıl ambarı olan, en elverişli doğal koşullara sahip bölgeler artık boştur. Yeraltı zenginlikleri ve ormanlar yararlanılmadan öylece durmaktadır, açgözlülükle imparatorluğa saldıran uluslararası bankerlere verilmiş olan ayrıcalıklar, genel zenginliğe değil, bazı doymak bilmez insanların kişisel çıkarlarına hizmet etmektedir" deniliyordu (35, 1. 296).

"Deklarasyon"da Abdülhamit ve hükümetinin dış politikası da sert biçimde eleştiriliyor, "Abdülhamit'in kişisel diplomasisi Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen gözden düşürmüştür", sultan kim bilir kaç kez törenlerle ilan ederek söz verdiği reformları yerine getirmeyerek "liberal devletlerin" güvenini sarsmış ve uyruklarında öfke uyandırmış, "Avrupa devletlerinin haklı protestolarına ve çok sayıda müdahalesine" neden olmuştur, deniliyordu. "Bu yok edici politika, imparatorluğun topraklarının azalmasına neden olmuştur. Bu durum biraz daha devam edecek olursa Arnavutluk ve Makedonya, Arabistan ve Ermenistan gibi başka bölgeler de kısa bir sürede imparatorluğun elinden zorla alınacak ve topraklarını artırmak ya da sömürgelerinin alanını büyütmek veya mali kazançlar elde etmek peşinde olan büyük devletlerin tamahkâr ellerine düşecektir" diye belirtiliyordu "Deklarasyon"da (35, 1. 296).

"Deklarasyon" imparatorluğun tüm halklarını şimdiki rejime karşı ortak savaşa çağırıyordu. "Olayların bu hale gelmesiyle ortaya çıkmış olan devrimci hareket şimdiye dek dağınık bir

durumdaydı," Bugün bazı yerlerde Müslüman ve Hristiyanların ortak eylemleri, imparatorluğun tüm halklarının acı çekmekten sonunda yorgun düştüklerini ve hükümdarlarının onları uçuruma sürüklemekte olduğunu anladıklarını göstermiştir. Bugün düşünebilen bir insan, ancak ve ancak Türkiye hükümetinde hemen yapılacak bir değişikliğin kesin bir felakete ve imparatorluğun parçalanmasına engel olabileceğini çok açık olarak anlar. Bu kadar çok felakete neden olmuş bir rejimi olabildiğince çabuk ve uygulanabilecek her yöntemle yıkmak gerekir. İşte bunun için:

1) Sultan Abdülhamit'in tahttan feragat etmesini;

2) Şimdiki rejimin köklü bir şekilde değiştirilmesini;

3) Temsilî bir rejimin (parlamento) kurulmasını öneriyoruz" (35, 1. 296-1. 297).

"Deklarasyon", bu amaçların gerçekleştirilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm yurttaşlarını ortak mücadeleye çağırıyordu. "Herkesi, özgürce araştırma yapma olanağından yoksun bilim insanlarını, topraktan ve ekmekten yoksun, yasal olmayan vergilerle ezilmiş, hazine memurlarınca soyulup yağmalanmış köy ve kent emekçilerini, ticaretlerini tam bir güvenlik ve özgürlük ortamında yürütemeyen tüccarları, efendileri tarafından yurttaşlarının üzerine yürümeye zorlanan aç, çıplak, maaşını alamayan askerleri çağırıyoruz, kısacası korkunç bir boyunduruk altında ezilen tüm imparatorluk uluslarını çağırıyoruz, gelin hepiniz bu kutsal savaşta birleşin, gelin bu yüz karası rejimi ve tiranlığı her türlü uygun yöntemle yıkmak için bizimle birlikte özgürlük, reform ve devrim düşüncelerinden ilham alın" (35, 1. 297).

"Deklarasyon", kendisine yönelik her türlü etkileme girişimine sultanın kuvvet kullanarak karşılık vermesi yüzünden "bütün muhalefet gruplarının bundan böyle devrimci yöntemlere başvurmak zorunda olduklarına" kongre katılımcılarının oy birliğiyle karar verdiklerini belirtiyordu. "Deklarasyon"da Abdülhamit rejimine karşı savaş için şu somut önlemlerden söz ediliyordu:

1. Hükümete karşı silahlı direniş.

2. Politik ve ekonomik grevler, devlet memurlarının, polislerin vb. grevleri yoluyla silahsız direniş.

3. Vergi ödememek.

4. Ordu içinde propaganda: Askere, halkın ve devrimcilerin üzerine yürümeme çağrısı yapmak.

5. Genel ayaklanma.

6. Koşulların gerektireceği diğer eylem biçimleri (35, 1. 297).

Bu önemli belgenin altında şu örgüt ve partilerin imzaları bulunmaktadır:

"Osmanlı 'İttihat ve Terakki' Komitesi" (resmî organları *Şûra-ı Ümmet* ve *Meşveret*);

"Ermeni İhtilal Heyeti Müttefikası (Ermeni Devrim Federasyonu), Taşnaksutyun" (resmî organı *Droşak*);

"Osmanlı Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ve Anayasa Birliği" (resmî organı *Terakki*);

"Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi" (Mısır Yahudi Komitesi);

Hilafet gazetesi yazı işleri heyeti (Londra'da Arapça ve Türkçe yayınlanan propaganda organı);

Armeniya dergisi yazı işleri heyeti (Marsilya'da yayınlanan propaganda organı);

Razmig gazetesi yazı işleri heyeti (devrimci organ, Balkanlar);

Hayrenik gazetesi yazı işleri heyeti (devrimci organ, Amerika);

"Ahd-i Osmani Cemiyeti" (Mısır)[23]

1907 Kongresinin "Deklarasyonu"nda ilginç birkaç durum vardır. Birincisi, tüm belgede Osmanlı İmparatorluğu'nun gele-

23 "Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi", Mısır'ın "Lavora" Yahudi işçi örgütü; *Hayrenik* ve *Armeniya* gazeteleri, Ermeni burjuva-milliyetçi örgütlerince yayınlanıyordu; *Hilafet* Jöntürk örgütlerinin 1899 yılından beri yayınlanan yayın organlarından biridir; "Ahd-i Osmani Cemiyeti" 1902 kongresinden sonra Kahire'de kurulmuş Jöntürk gruplarından biridir; bütün bu örgütler, kongreyi hazırlayan üç politik gruptan çok daha zayıftılar. "Deklarasyon"un içeriğini ve yönünü iki Jöntürk grubunun ve Taşnak örgütünün anlaşması belirlemiştir.

cekteki devlet düzeniyle ilgili konulara bilinçli olarak değinilmemiş olmasıdır. Oldukça geniş bir "Deklarasyon"un neredeyse yarısını Abdülhamit'in öfkeli bir biçimde eleştirilmesine ayıran belge yazarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki devlet düzeninden söz ederken "imparatorluğun tüm halklarının eşit haklara ve yükümlülüklere sahip olmalarını, gereksinim ve dileklerini ifade edebilmelerini sağlayacak bir temsilî rejim kurulacaktır; bu rejim, barışçı uzlaşı koşullarında herkese adalet ve özgürlük getirecektir" sözleriyle yetinebileceklerini düşünmüşlerdir (35, 1. 297). Bu genel tümceler, gelecekte kurulacak devlet düzeniyle ve politik düzenle ilgili ilkesel sorunlardaki fikir ayrılıklarının tümünün giderilmediği, tartışmaktan geçici olarak vazgeçildiği gerçeğini yansıtmaktadır. 1908 Temmuz'undaki devrimci patlamayı izleyen daha sonraki olaylar, bu geçici anlaşmanın ne kadar sallantılı bir zemin üzerine kurulduğunu oldukça açık bir şekilde göstermiştir.

Belgenin başka bir özelliği de, feodal-saltçı rejimin tüm ayıplarını, hükümdarın kişisel kusurlarından ibaret görmesiydi. "Deklarasyon"da, Abdülhamit'in tahtta olmaması halinde "onunla birlikte yönetimsel ve politik despotizm sisteminin de yok olacağı" iddia ediliyordu (35, 1. 297). Bu iddiadan da kongreye katılan tüm burjuva siyasi partilerine ve gruplarına özgü bir eksiklik olan, ülkenin sosyal ve politik yaşamıyla ilgili sınıfsal analiz eksikliği ortaya çıkmaktadır.

"Deklarasyon", son olarak Jöntürk hareketinin burjuva-liberal bir hareketten burjuva-devrimci bir harekete dönüştüğü uzun sürecin kongre öncesinde sona erdiğini göstermektedir. "Genel ayaklanma" ve "hükümete karşı silahlı direniş", politik mücadelenin diğer barışçı yöntemleriyle yan yana dursa da ülkede var olan rejime karşı ayaklanmaya doğru giden ortak yol, "Deklarasyon"a yeterince açıklıkla yansımaktadır. 1902 kongresi sırasında kongre katılımcıları, güç kullanma yoluyla hareketin amaçlarına ulaşma olasılığını ve yabancı müdahalesinin amaç-

larına uygunluğunu tartışırken, 1907 Kongresi'nde Ahmet Rıza ve düşündeşleri bile devrimci mücadele yöntemlerinin haklılığını ve gerekliliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Aslında, aşağıda da gösterileceği gibi, Jöntürklerin bu konulardaki tutarsızlığı, daha sonraları, Jöntürklerin Abdülhamit'i anayasayı ilan etmesi için tekrar tekrar "iknaya" çalıştıkları 1908 ilkbahar ve yazında, devrimci olaylar döneminde de kendini göstermiştir.

Kongre, "Deklarasyon" dışında İran Meclisine seslenen, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal düzenin kurulmasından sonra iki devletin dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin güçleneceği umudunun dile getirildiği bir mesajı kabul etti. Bu mesajı Malumyan, Ahmet Rıza ve Sabahattin imzaladılar (bkz.:239, s. 156). Aynı zamanda kongreye katılan örgütlerden ülke içinde faaliyet gösterenlerin üyelerinden oluşan gizli bir komite kurulması kararı da kabul edildi (239, s. 156-157). Kongre, Makedonyalı çetecilere seslenerek, iç savaşa son verip "silahlarını Abdülhamit hükümetine çevirmeleri" çağrısında bulundu (239, s. 157). Kongre katılımcıları ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi tutuklu ve sürgünlere seslenen bir selam mesajını kabul etti. Hainlerin cezalandırılması ve imparatorluk halklarının dillerinde yayınlanan gazeteler aracılığıyla yapılan propagandanın genişletilmesi konularında kararlar kabul edildi. Son olarak, koşullar başka bir tarih dayatmazsa bir sonraki kongrenin 1908 sonunda yapılması kararlaştırıldı (239, s. 157).

1907 Paris Kongresi, Abdülhamit rejimine karşı direnen politik güçlerin pekiştirilmesinde azımsanmayacak bir rol oynadı. Yurt içindeki Jöntürk örgütleri bu kongreden sonra farklı bir canlılıkla çalışmaya başladılar. "İttihat ve Terakki Cemiyeti" Paris komitesi tarafından 1908 Şubat'ında Türkiye'ye gönderilen mektuplardan birinde, tüm çabaların iki üç ay içinde ülkenin her köşesinde cemiyete bağlı grupların kurulmasına yöneltilmesi gerektiği söyleniyordu (216, s. 405). "İttihat ve Terakki Cemiyeti" Paris merkezinin kongre hazırlıkları sırasında ve kongre karar-

larının kabulünden sonra sürekli ilişki içinde olduğu cemiyetin Selanik komitesi (216, s. 389-394), 1907 Kongresi'nden sonra hükümete karşı ayaklanma hazırlıklarının yapıldığı ana merkez oldu; bu hazırlıklar sırasında en çok Makedonya'da konaklamış olan ordu birlikleri içindeki propaganda esas alınıyordu.

Böylelikle, 1905 Rus Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmış olan devrimci yükselişin etkisi altında kalan Jöntürk hareketinde önemli niteliksel strateji ve taktik değişiklikleri oldu. Jöntürkler, imparatorluğun Türk olmayan halklarının muhalefet partileri ve örgütleriyle bir araya geldiler ve feodal-saltçı rejime karşı devrimci mücadele yolunda adım attılar. Ancak ayaklanmanın tarihini ve şeklini kesin olarak belirleyen etmen, 1907 Kongresi'nin kararları değil, 1908 başlarında Jöntürklerin yurt içindeki başlıca faaliyet merkezi halini almış olan Makedonya'daki olaylardı.

VII. BÖLÜM

JÖNTÜRKLERİN SOSYO-POLİTİK VE İDEOLOJİK GÖRÜŞLERİ

Jöntürkler, Türkiye'nin politika tarihinde XIX. yüzyılın 60-70 yılları Türk meşrutiyetçilerinin doğrudan izleyicileri olarak hareket ettiler. Feodal-saltçı rejimin yerine meşruti monarşi düzeninin kurulması ve "ortak vatan" Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde çok uluslu Türk devletinin tüm halklarının birleşmesi gibi "Yeni Osmanlılar"ın temel program maddeleri, Jöntürk hareketinin ideoloji ve politikasına da yansıdı.

Jöntürk liderleri ve ideologları, Türkiye'de ilk kez "Yeni Osmanlılar" tarafından formüle edilmiş olan yüksek egemenliğin kamulaştırılamaz, el konulamaz olduğuna ilişkin tezi, özellikle de Namık Kemal'in halka ait olan yüksek egemenlik hakkının insanlara karşı sorumluluğu olan bir hükümdara bırakılabileceği konusundaki düşüncelerini geliştirmeye devam etmişlerdir. Jöntürkler de hükümdarın, halkın önünde kendi hareketlerinden sorumlu olduğunu söylemiş ve yazmışlardır. Örneğin, Abdullah Cevdet, ancak "ulusun tam yetkili temsilcisi" ve "halk egemenliğinin timsali" olması halinde sultanın iktidarının ve haklarının yasal olacağını ileri sürmekteydi (97, s. 8). Yüksek egemenliğin tüm topluma ait olduğu ve toplum adına hükümdarlara geçeceği düşüncesi, Lütfi'nin *Millet ve Hükümet* adlı yapıtında daha da geliştirilmiştir (100, s. 10-11). Mehmet Murat, *Mizan*'da "Genel hak, ulusun hakkı, hiçbir zaman bir kişinin keyfine bağlı değildir" diye yazıyordu (103, s. 53).

Jöntürkler, politik faaliyetlerini hareketin tüm grup ve liderleri için ortak olan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması parolası altında sürdürdüler. Jöntürk liderleri, Türkiye'nin o zamanki koşullarında ilkesel açıdan yeni bir düşünceyi, Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter düzenin kurulabileceği düşüncesini ileri sürmüş olan 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin ideologlarından farklı olarak 1876 Anayasası'nın ve ilk Türk parlamentosunun somut deneyimine dayanma olanağına sahiptiler. Jöntürk hareketinin ideologları, çalışmalarında sadece "Yeni Osmanlılar"ın Osmanlı İmparatorluğu için meşruti monarşinin uygun olduğuna ilişkin düşüncelerini geliştirmekle kalmıyorlar, aynı zamanda meşruti yönetimin saltçı rejime karşı üstünlüklerini kanıtlamaya çalışıyorlardı. Türkiye için başlı başına yeni bir düşünceydi bu. Saltçı yönetimle karşılaştırıldığında meşruti yönetimin üstünlükleri olduğuna ilişkin düşünce, Fransız aydınlanma düşüncelerinin doğrudan etkisi altında olan "Yeni Osmanlılar" tarafından ileri sürülmüştü. Ancak Jöntürklerin çalışmaları için bu sorunun sadece kuram açısından değil, aynı zamanda meşruti yönetim sisteminin bazı ülkelerdeki uygulama deneyiminin analizini de esas alarak incelenmiş olması ayırt edici bir özelliktir. Örneğin, Jöntürkler tarafından yayınlanmış kitaplardan birinde "mutlakiyet yönetiminin" ve "meşrutiyet rejiminin" niteleyici özellikleri son derece ayrıntılı bir şekilde inceleniyordu. Bu kitapta İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, Türkiye ve İran'ın ekonomik ve kültürel durumlarını nitelendiren karşılaştırmalı bir veri tablosu yer alıyordu. Yazar, bu tabloyu irdeleyerek, mutlakiyetin hüküm sürdüğü devletlerin, meşruti yönetim sisteminin yerleştiği devletlerden ekonomik ve kültürel bakımdan kat kat geri kaldıklarına somut örnekler vererek inandırmaya çalışıyordu okuru (81, s. 46-47).

Jöntürk ideologları, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması için mücadele parolası altında topluca hareket eder-

ken, anayasal reformların anlam ve önemini farklı farklı değerlendiriyorlardı. Bazıları, "Yeni Osmanlılar"ın düşüncelerini izleyerek, ekonomik ve kültürel ilerlemede anayasa ve parlamentoyu başlı başına bir araç sayıyorlardı. Diğerleri, bir parlamenter rejim kurulmasının ancak "toplumun sosyal yapısında" değişiklikler olması koşuluyla ilerlemede hareket noktası olabileceğini söylüyor ve yazıyorlardı.

İki görüş noktasından birincisini savunanlar, "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin çekirdeğini oluşturan Ahmet Rıza ve düşündeşleriydi. Auguste Comte'un pozitivist ideolojisinin etkisi altında bulunan Ahmet Rıza, meşrutiyet düzenini, bir toplumsal sistemde toplumsal ilerlemeyi gerçekten sağlayan "düzenin" kurulması olarak ele alıyordu. Pozitivizmin Ahmet Rıza'nın görüşleri üzerindeki etkisini inceleyen Türk araştırmacılardan biri, Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'te yayınladığı makalelerin, "düzen çerçevesi içinde ilerleme aracı" olarak meşrutiyet propagandası yaptığını kaydetmektedir (219, s. 12). Ahmet Rıza ve yandaşları, saltçılığa özgü keyfiliğin ve yasa tanımazlığın ortadan kaldırılmasıyla, meşruti monarşi ve parlamentarizm ilkelerine dayanan bir yasama sisteminin kurulmasıyla kişi özgürlüğünün ve ekonomik ilerlemenin sağlanacağını düşünüyorlardı. "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin ileri gelenlerinden ünlü tarihçi Ahmet Saib, 1900 yılında Kahire'de yayınlanan *Rehnüma-i İnkılap* (*Devrim Kılavuzu*) adlı kitapta şunları yazıyordu: "Ülkenin esenliğe kavuşması için tüm kötülüklerin kaynağı olan saltçılığın yıkılması... ve meşrutiyet yönetiminin kurulması gereklidir" (79, s. 61). Ahmet Saib, meşrutiyet rejiminin kurulmasını ve Meclisi Mebusanın toplanmasını ülkenin "kurtuluş yolu" olarak niteliyordu (79, s. 65-66).

Ahmet Rıza ve yandaşları, "Yeni Osmanlılar"ın aydınlanmacı çizgisini sürdürürken meşruti monarşi ilkelerinin gerçekten sağlanması için en önemli koşulun halkın eğitilmesi olduğunun altını çiziyorlardı sürekli olarak. "Eğitim, kültürel ilerlemenin

temelidir. Eğitim, ülkenin zenginleşmesini ve gelişmesini, devletin büyüklüğünü, insanların haklarını, yaşamlarını ve malını mülkünü sağlar" diye yazıyordu Ahmet Rıza (224, s. 533). Ahmet Rıza, eğitimin, toplumsal ilerlemenin en önemli aracı olduğu görüşünü *Meşveret*'te yer alan programla ilgili makalelerinden birinde daha da kesin bir dille belirtiyordu. "Halkın özgürlüğü ve bağımsızlığı, tüm insanların bunun gerekli olduğunu anlamasıyla sağlanabilir. Bilim ve eğitimin yayılması sonucunda vicdan ve düşünce özgürlüğüne sahip olan bir ulus, yasalar buna yardımcı olmasa da özgürdür, oysaki en özgür yasaların egemen olduğu koşullarda yaşayan bir halk eğer cahilse, kölelikten farksız bir yaşam sürer" (231, s. 36). Ahmet Rıza, 60-70 yılları anayasa hareketinin başarısızlık nedeninin, kitlelerin anayasa düşüncesini benimsemeye hazır bulunmamaları olduğunu da ileri sürüyordu (231, s. 137). *Şûra-ı Ümmet*'te yayınlanan makalelerde de insanlarda "politik görev ve devlet işleri konusunda sorumluluk duygusu uyandırma aracı olarak" halkı eğitmenin öneminden söz ediliyordu (231, s. 194).

Abdülhamit, sözcüğün tam anlamıyla feodal-saltçı rejimin en kötü özelliklerinin simgesi olduğu için Jöntürklerin saltçı hükümetle ilgili eleştirileri, genellikle sultanın kişisel eleştirisi niteliğini alıyordu. Ahmet Rıza *Meşveret*'te, "Kendi huzuru ve esenliği adına her şeyi, devletin onurunu ve erdemini, uluslaın haklarını feda etmeye hazır, kendinden başka hiçbir şey için kaygılanmayan bir adama hükümdar demeye utanıyorum" diye yazıyordu (224, s. 524). Mayıs 1902'de *Şûra-ı Ümmet*'te yayınlanan makalelerden birinde, "kendi gücünü ve egemenliğini, uyruklarını bölerek ve birbiriyle karşı karşıya getirerek sağlayan bir hükümdarın zulmünden vatanı kurtarmak" gerektiğinden söz ediliyordu (216, s. 263). Sultan Abdülhamit despotizmi ve keyfî yönetimi, Jöntürklere göre en büyük kötülüktü, Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal temeller üzerinde yeniden kuruluşu bu kötülük ortadan kalkar kalkmaz başlayacaktı.

İttihatçı Jöntürkler ve ideologları Ahmet Rıza, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, politik ve kültürel ilerlemesinin, 1860-1870 yıllarında "Yeni Osmanlılar"ın ileri sürdükleri saltçılığın kaldırılmasıyla, bir meşruti monarşinin kurulmasıyla ve halkın eğitilmesiyle sağlanabileceğini savunuyorlardı.

Prens Sabahattin'in konumu farklıydı. Ülkenin sosyal ve kültürel ilerleme yolunda atılacak ilk adımın anayasa reformu olması gerektiğini kabul eden Prens Sabahattin, pek çok çalışmasında eğer iş sadece yönetim biçiminin değişmesiyle sınırlı kalacak ve "toplumun sosyal yapısında" değişiklikler yapılmayacak olursa anayasa ve parlamentonun tek başına ülkenin ilerlemesini sağlayamayacağı düşüncesini ileri sürüyordu. Sabahattin, saltçı yönetimin devrilmesinin ancak "yaşam tarzımızda" ciddi değişikliklerin buna eşlik etmesi halinde hissedilir olumlu sonuçlar vereceğini kabul ediyordu. İstanbul'daki düşündeşlerine yollanan mektuplarından birinde, "Yalnızca Abdülhamit'i tahttan indirmekle kişi özgürlüğünü ve bağımsızlığını hiçbir şekilde sağlayamayız; yoksulluğumuzun köklü nedenlerini belirlemez ve ortadan kaldırmazsak bugün Abdülhamit'in bulunduğu yer boş kalmaz, o gider, yerine başkaları gelir!" diye yazıyordu (91, s. 3).

Ancak yapıtlarından da görüleceği gibi, Sabahattin'in, toplumun "sosyal yapısında" köklü değişiklik planları idealist bir nitelik taşıyor; sosyoekonomik biçimlenmelerin yapısını, toplumsal ilişkilerin sınıfsal niteliğini anlamadığını gösteriyordu. Sabahattin'in "toplumun sosyal yapısının" ve "yaşam tarzımızın" değişmesinden kastettiği şey, ısrarla propagandasını yaptığı bir düşünce, sosyal ve kültürel ilerlemenin ancak insanlarda "şahsi teşebbüs"ün geliştirilmesi sonucunda sağlanabileceği düşüncesiydi. Sabahattin bu düşünceyi, sosyal ilerleme olanağını, ailenin, insanların girişimci bir ruhla eğitilmesini sağlayan temel sosyal bir hücreye dönüştürülmesinde gören ünlü Fransız sosyologları Frédéric Le Play ve Edmond Demolins'den alarak

benimsemişti. Frédéric Le Play, insanın mutluluğunun, yönetim biçimlerinin mükemmelleştirilmesiyle değil, bireyin moral ve sosyal yönden gelişmesiyle sağlanabileceğini öngören "sosyal ayıklama teorisinin" kurucusudur.

Prens Sabahattin, insanın her yerde, ailesinde ve toplum yaşamında yeteneklerine ve olanaklarına güvenebileceği bir eğitim alması gerektiğini yazıyordu. Türk eğitim sisteminin, insanlarda yaratıcı etkinlikler için gerekli nitelikleri biçimlendirmeyen geleneklere sahip olduğunu ileri sürüyordu. Sonuçta, "Biz, para kazanmadan yaşamak, çalışmadan zengin olmak istiyoruz" diye yazıyordu Sabahattin (92, s. 16). Prens, Osmanlı İmparatorluğu'nun esenliğinin milli eğitim sisteminde yapılacak köklü değişiklik yardımıyla sağlanabileceğini iddia ediyordu. İnsanlarda "zenginliğin üç kaynağını" oluşturan tarım, ticaret ve zanaatkârlıkta başarılı olmak için gerekli tüm niteliklerin geliştirilmesi gerektiğini yazıyordu: yani bilgi edinmeye heves duymak, deneyim biriktirmek, çalışıp didinmek, sebat etmek ve uyanık olmak (92, s. 16).

Sabahattin, Ahmet Rıza'dan ve yandaşlarından farklı olarak, toplumun sosyal yapısındaki özelliklerden kaynaklanan manevi kusurları meşrutiyet yönetiminin tek başına iyileştiremeyeceğini ileri sürüyordu. Jöntürk devriminin zaferinden sonra 3 Eylül 1908'de, İstanbul'da yandaşlarınca düzenlenen bir konferansta görüşlerini açıklarken bu düşünceyi çok açık ve net bir şekilde ifade etti. "Eğer üretim güçlerimizi kendi kişisel çabalarımızla artırmazsak, anayasanın yararı ne kadar büyük olursa olsun yine de köle olarak kalırız... Bizi kurtaracak olan yasalar değildir, devlet adamları değildir... Sadece ve sadece kendi çalışmamız kurtaracaktır" diyordu Sabahattin (241, s. 198). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı kitabında, sosyal ve toplumsal yaşamlarında çok büyük farklılıklar olmasına karşın hem İngiltere'de, hem de İspanya'da anayasal monarşi olduğunu yazıyordu. Ona göre, resmî olarak aynı cumhuriyet yasalarına göre yaşayan

Amerika'nın güney ve kuzey eyaletlerinin yurttaşları için de aynı farklılıklar söz konusuydu (236, s. 155-156).

Sabahattin, Frédéric Le Play sosyoloji okulunun ilkelerini izleyerek bazı ülkelerin ilerleme, bazılarının da geri kalma nedenlerinin onların farklı "toplumsal yapı" tiplerine ait olmalarıyla açıklanacağını ileri sürüyordu. "Teşekkül-ü tecemi" (cemaat yapısı) ve "teşekkül-ü infiradi" (bireyci, tekçi yapı) olmak üzere iki ana "sosyal yapı" tipi olduğunu yazıyordu. Sabahattin, adı geçen "sosyal yapı" tiplerinden sadece ikincisinin insanlarda ekonomik ve kültürel ilerlemeyi sağlama yeteneği olan aktif üretici niteliği şekillendirdiğini iddia ediyordu. Sabahattin'in gözünde, toplumun üretici güçlerinin gelişmesi için en büyük serbestliği sağladığını düşündüğü Anglosakson toplumsal ilişkiler sistemi, böyle bir toplumun idealiydi (91, s. 69-76).

Sabahattin'in bu düşünceleri onun bir serbest kapitalist girişimcilik ideoloğu olduğunu göstermektedir. Jöntürk hareketinin bütün ideologları ve liderleri gibi, toplumsal biçimlenmelerin sınıfsal niteliğini anlamaktan uzak olan Sabahattin, İngiltere gibi gelişmiş kapitalist devletlerin toplumsal ve ekonomik yaşamını idealleştiriyordu. Bu devletlerin ekonomik ve politik gelişimini serbest ve girişimci üreticiler toplumunun kurulmasını sağlayan "teşekkül-ü infiradi"nin başarılı şekilde uygulanmasının sonucu olarak ele alıyordu[1].

Meşruti monarşi devletine dönüşecek olan imparatorluk yönetiminin hangi ilkeler üzerinde kurulacağı konusu, Jöntürkler arasındaki politik ve ideolojik fikir ayrılıklarının önemli nedenlerinden biriydi.

"Terakki ve İttihat Cemiyeti" üyeleri, sert bir merkeziyetçiliğin yönetim ilkesi olması gerektiğini kabul ediyorlardı. E. Z. Karal, İttihatçıların düşüncesine göre, "tüm Osmanlıların" bir-

1 Sabahattin'in bu düşünceleri, Jöntürk devriminden sonra Türk toplumsal yaşamında "Meslek-i İçtima" adlı bir düşünce akımının temelini oluşturdu (bkz.:158, s. 134).

leşmesi ve halkın eğitilmesinin yanı sıra ülke yönetiminde merkeziyetçiliğin devletin güçlenmesini sağlamak zorunda olduğunu belirtiyor (224, s. 532). Sabahattin ve yandaşları, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" üyelerinden farklı olarak meşruti yönetim yöntemlerinin ancak merkezden değil, yerinden yönetim ilkesi sağlandığında başarı getireceğini kabul ediyorlardı. 1908 Devrimi öncesinde Sabahattin *Terakki* dergisinde, anayasanın ilanından ve parlamentonun toplanmasından sonra yerel yönetim sorunlarının, özellikle de şu veya bu vilayetin gelirlerini yönetme hakkının, halkın seçtiği il meclislerinin tam yetkisinde olması için gerekli önlemlerin alınması gerektiğini yazıyordu. Sabahattin, eğer vergiler hükümdarın ve hükümetin yetkisinde kalmaya devam edecek olursa "ülkenin despotluğun boyunduruğu altında kalacağını" belirtiyordu. Sabahattin, bu sorunlar ülkenin başkentindeki parlamentonun yetkisinde kalacak olursa, "yönetim sisteminin, merkeziyetçi meşrutiyet olacağını ve ulusun, bir adamın köleliğinden çıkıp birkaç yüz despotun kölesi haline dönüşeceğini" düşünüyordu (216, s. 278). "Vilayetler merkez için değil, merkez vilayetler için" formülü, Sabahattin'in ademi merkeziyet programının özünü kısaca ifade etmektedir (241, s. 195). Bu görüş, Sabahattin'i imparatorluğun Türk olmayan halklarına özerklik verme politikası izleyerek imparatorluğun ve Türklerin çıkarlarına ihanet etmekle suçlayan İttihatçıların sert eleştiriler yapmalarına neden oldu. Kendisini eleştirenlere yanıt veren Sabahattin, 1908 sonbaharında şöyle diyordu: "Bazı yurttaşlarımız, ademi merkeziyeti özerklik olarak ele alıyorlar. Bu düşüncede bir düzeltme yapmak gerekir. Ademi merkeziyetin politik ve idari olmak üzere iki yanı vardır". Ve daha sonra Sabahattin, kendilerinin önerdikleri ademi merkeziyetin, özerklik değil, yerel yönetim organlarının haklarının ve kendi kendini yönetme olanaklarının genişletilmesi anlamına gelen idari ademi merkeziyet olduğunu ileri sürüyordu (241, s. 197-198; 34, 1. 260-261). Sabahattin, düşüncelerini açıklayarak kendisinin ve

düşündeşlerinin ademi merkeziyet programının örtüsü altında gerçekleştirilecek bir özerklikten yana olmadıklarını söylüyor ve yazıyordu (92, s. 6-7). Sabahattin, İstanbul'da, yukarıda sözü edilen konferansta yaptığı konuşmada, vilayet merkezlerinde Fransa'daki örneklerine uygun genel meclisler kurulması gerektiğini söylüyordu; bu meclisler, bölge yönetiminin faaliyetini denetleyeceklerdi (34, 1. 260).

Sabahattin'in bu sözlerini değerlendirirken, onun, özellikle de farklı ulusların yoğun bir şekilde yerleştikleri bölgelere sahip olan çok uluslu bir imparatorluğun koşullarında idari ademi merkeziyetin şu veya bu şekilde peşinden politik özerkliği de getireceğini büyük olasılıkla anlamadığını belirtmek gerekir. Ademi merkeziyetin idari ve politik yanlarının yapay bir şekilde karşı karşıya konması, belki de politik düşmanlarla mücadelede bir polemik şekliydi.

Sabahattin'in, yerel yönetim organlarının, bu cümleden olarak illerde seçimle işbaşına gelmiş organların haklarının genişletilmesini amaçlayan programı, konulan kayıtlara ve açıklamalara karşın, İttihatçılar arasında değil, Türk olmayan ulusal burjuvazi arasında ve onun toplumsal ve politik örgütlerinde yankı buldu. Sabahattin'in programı, imparatorluğun Türk olmayan halklarının partileri ve örgütleriyle Jöntürk örgütlerinin ve gruplarının 1907 yılında birleşmesini mümkün kılan uzlaşma için bir anlamda platform oluşturdu. Ancak XX. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun koşullarında Sabahattin'in düşünceleri tarihsel gelecekten yoksundu. Türk ulusal burjuvazisinin ve burjuva aydın kesiminin büyük bölümü, imparatorluğun ve Türklerin boyun eğdirilmiş halklar üzerindeki egemenliğinin merkezden yönetim yardımıyla korunabileceğini düşünerek İttihatçıların merkeziyetçi parolalarını destekliyordu. Ülkenin gayri milli burjuvazisine gelince, o, sonuç olarak ademi merkeziyetçi bir imparatorluğun sınırları içinde kendi haklarının ve olanaklarının genişlemesini değil, kendi ulusal devletlerinin ku-

rulmasını istiyordu. Sabahattin'in programı, yalnızca iş çıkarları yabancı sermayeyle ve yabancı sermayenin ülkedeki pozisyonlarıyla en sıkı şekilde bağlı olan ulusal komprador burjuvazinin işine geliyordu. Türk feodal-bürokrasi çevreleriyle eskiden beri işbirliği yapabilen ulusal komprador burjuvazi, Sabahattin'in programında, kendi bütünlüğünün korunması, imparatorluğun sınırları içinde ekonomik çıkarlarına ters düşmeyen bir faaliyet yürütmesi için daha elverişli olanaklar sağlayacak koşulları görebiliyordu. Sabahattin'in, alınan borçların yükü ağır olsa da, bu borçların, Osmanlı İmparatorluğu'nun somut koşullarında ekonominin gelişmesi için gerekli bir araç olduğuna ilişkin düşünceleri, komprador burjuvazi temsilcilerinin çok hoşuna gidiyordu. Bu konuda Sabahattin'in kendini hiç de idealist bir sosyolog olarak göstermediğini belirtmeden geçemeyiz. "Borç" parayı nerede aramak gerektiğini kafasında akıllıca ve pratik bir şekilde tartıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun gereken borç paraları, daha çok Paris ve Londra'dan alacağını görerek, İstanbul'un "Paris ve Londra kabineleriyle" dostluk ilişkilerini, "yurdumuzun politik ve ekonomik çıkarlarına" hizmet edecek ilişkileri güçlendirme çağrısı yapıyordu (91, s. 121).

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum ve devlet düzeni konularındaki Jöntürk görüşlerini genel olarak nitelendirirken Jöntürklerin ezici çoğunlukla burjuva-liberal reformizmini İslami norm ve ilkelerle bağdaştırmak istediklerine dikkati çekmek gerekir.

Jöntürkler, İslami norm ve ilkelerle meşrutiyet yönetiminin bağdaşabileceğini kanıtlamaya büyük önem veriyorlardı. Örneğin, Ahmet Rıza, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalma ve zayıflama nedeninin İslam dini olduğunu kabul eden bazı Avrupalı yazarlarla tartıştığı makaleler yayınlamıştı kaç kez. Bu konuda "Yeni Osmanlılar"ın çizgisini sürdüren Ahmet Rıza, "İslam'ın, sosyal açıdan ilerleme için elverişli bir zemin sayılabileceğini" ileri sürüyordu (231, s. 133). Ahmet Rıza, halifenin

seçimle belirlenmesi ilkesinin İslam tarafından konulduğunu söylüyor, halifenin, yaptığı işlerden halka karşı sorumlu olduğunu yazıyordu. Ahmet Rıza, İslam'ın meşrutiyet yönetiminin ilkelerine karşı olmadığı gibi, hiçbir durumda cumhuriyet düzeninin de düşmanı olmadığını" ileri sürüyordu (231, s. 132-133). 1896-1897 yıllarında Jöntürklerin İstanbul hücresinin yöneticilerinden olan Hoca Kadri (Mehmet Kadri Nasih), yurt dışında sığınmacıyken yayınlanan yapıtlarından birinde, İslam'ın ilkelerinin meşruti monarşi düşüncesine asla ters düşmediğini iddia ediyordu. Hoca Kadri de Ahmet Rıza gibi, halifeliğin kurulduğu dönemde devlet başkanının seçimle göreve gelmesi gibi bir ilkenin varlığını örnek gösteriyordu. Jöntürk hareketine katılmış bir grup ulemayı temsil eden Hoca Kadri, ülkenin başına gelen bütün belaların ve dertlerin şeriat emirlerinin sultan ve bakanları tarafından çiğnenmesinin sonucu olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu. Hoca Kadri, meşrutiyet yönetiminden söz ederken Osmanlı İmparatorluğu'nun en önde gelen âlimlerinin ilk Türk parlamentosunun toplanmasını onaylamış olmalarına özellikle dikkat çekiyordu (102, s. 70-71,85).

Jöntürk hareketinin liderleri ve ideologları, imparatorluğun geniş Müslüman halk kitleleri arasında meşrutiyet ilkelerinin İslam normlarıyla bağdaştığına ilişkin düşüncelerin propagandasına büyük önem veriyorlardı. İstanbul'da, Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanından tam bir gün sonra vilayetlerin ahalisine seslenen bir broşür yayınlandı. Bu broşürde meşrutiyet düzeninin özü ve Meclisi Mebusan seçim sistemi açıklanıyordu. Broşür, meşrutiyet yönetiminin İslam dininin ruhuna ve esaslarına tamamen uygun olduğundan ayrıntılı olarak söz edilen özel bir "İslam ve Meşrutiyet" bölümü içeriyordu (95, s. 33-37).

Kuramsal çalışmalarında İslam otoritesine diğerlerinden daha az başvuran Sabahattin bile, "teşebbüs-ü şahsi" ilkesinin açıklamasında Kuran hükümlerine dayanınayı gerekli görüyordu (92, s. 15).

Jöntürkler, bir ideolojik-politik akım olarak ancak 1906-1907 yıllarında burjuva devrimciliğe dönüşmeye başlayan ılımlı burjuva liberal reformist özellik göstermişlerdir. Y. H. Bayur, "'İttihat ve Terakki Cemiyeti', kurulduğu andan 1906 yılının ortalarına dek ayaklanma karşıtıydı, yani amaçlarına ulaşma mücadelesinde ayaklanmaya karşı çıkıyordu" diye yazıyordu (216, s. 266). Yukarıda belirtildiği gibi, Jöntürkler, 1907 Kongresi'nden önce sadece hükümet karşıtı propaganda ya da sultana karşı komplolar yardımıyla amaçlarına ulaşmak istiyorlardı. Ancak despotik rejime karşı ayaklanma düşüncesi, Jöntürkler arasında 1907 Kongresi'nden epey önce dile getirilmiştir. Jöntürklerin Cenevre grubu liderleri (İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi) *Osmanlı* gazetesinin sayfalarında bu düşünceden söz ediyorlardı. Bu gazete, 1898 yılında "Ayaklanma" adı altında bir makale yayınladı. Makalede şöyle deniliyordu: "Ayaklanma, zayıf ve hasta bir ulusa yeni bir yaşam verecek biricik araçtır. Tarihteki örneklere bakıyoruz ve insanlık onurunu unutmuş, bir despotun oyuncağı olmuş, cahilleşmiş ve hayvan gibi bir yaşama yaklaşmış bir ulusun bu durumdan ancak ayaklanma yardımıyla kurtulabildiğini görüyoruz..." (231, s. 116). Bu tür düşünceler *Osmanlı*'da defalarca yer almıştır (bkz.:231, s. 117). Ancak ülkenin politik sorunlarının çözümünü devrimci mücadele yollarında değil, feodal-saltçı yönetimle uzlaşmada, anayasayı yürürlüğe sokacak "iyi yürekli" hükümdar arayışlarında bulmaya çalışan Jöntürk çoğunluğu, *Osmanlı*'yı yayınlayanların bakış açısını uzun süre paylaşmadılar. Söylediklerimize *Osmanlı*'nın ayaklanma çağrısının asla despotizme karşı bir halk devrimi çağrısıyla eş anlamlı olmadığını da eklemek gerekir. Bu, daha çok sultan Abdülhamit'i devirmek amacıyla devrimci Jöntürklere yapılmış aktif eylem çağrısıydı. Şerif Mardin, *Osmanlı* yayıncılarının "halka" seslenirken, ülkenin kültürel ve ekonomik gelişme yolunda birazcık ilerlemesi sonucunda ortaya çıkmış olan "kendine özgü Osmanlı orta tabakasını" kastettiklerini kabul

etmektedir (231, s. 99). Devrimci ruhtaki Jöntürklerin bile yeni doğmuş burjuvaziye ve burjuva eğilimli aydınlara başvurdukları, halk kitlelerinin feodal-saltçılığa karşı mücadelesine önderlik etmekten uzak oldukları görülüyordu.

Jöntürklerin ezici çoğunluğu, politik projelerinde ve kanılarında meşruti monarşi düşüncesinden öteye geçemiyordu. Ancak hareketin bazı radikal görüşlü liderleri monarşiye karşı çıkıyorlardı, ama bu çıkışlar da dolaylı ve dikkatli bir biçimde oluyordu. Abdullah Cevdet'in bazı beyanlarında monarşi karşıtı düşüncelere rastlıyoruz. *Osmanlı*'da yayınlanan, ülkede meşrutiyet rejiminin kurulmasının yeterli olup olmadığı ve devlet işlerini "ihtiyatlı" bir partinin ellerine bırakmanın daha doğru olup olmadığı sorusunun ortaya konulduğu makaleler ona atfediliyordu (231, s. 113). Abdullah Cevdet'in yurt dışında yayınladığı *İçtihad* dergisinde, despotizme ve keyfî yönetime anayasanın değil, "kamuoyu" önünde sorumlu bir hükümetin engel olabileceği düşüncesi de ileri sürülüyordu. Abdullah Cevdet, "kamuoyunun yardımıyla atanan ve görevden uzaklaştırılan bir bakanlar kurulundan" söz ediyordu (231, s. 185).

Dikkate değer bir durum da, bazı Jöntürklerin beyanlarında ve Jöntürk gazetelerinin sayfalarında, bir siyasi partinin toplum yaşamındaki rolünün ve öneminin tartışılması gibi yeni ve önemli bir temanın yer almaya başlamasıdır. *Şûra-ı Ümmet*, "halkı uyandıracak ve birlik olmaya çağıracak bir siyasi partinin" toplumsal yaşamın merkezi olması gerektiğini ileri sürüyordu. Ahmet Rıza da "halkın lideri" olarak siyasi parti düşüncesinden söz ediyordu (231, s. 198). Jöntürklerin faaliyet ve görüşleri, Türk ulusal burjuvazisinin politik bilincinin oluşmasına büyük ölçüde yardım ediyordu.

Jöntürklerin ideolojik görüş sistemlerinde temelleri "Yeni Osmanlılar" tarafından atılmış olan Panosmanizm ideo-politik doktrini başköşeyi alıyordu. Jöntürklerin ezici çoğunluğu, parlamenter-monarşik bir devlet çerçevesi içinde Osmanlı

İmparatorluğu'nun tüm halklarının birlik olması düşüncesini benimsiyordu. A. F. Miller, Jöntürk ideolojisinin belirgin özelliklerinden söz ederken, bu ideolojinin Osmanizme dayandığını belirtiyor (170, s. 72).

Panosmanizm doktrininin temel ideo-politik içeriği, yurt dışındaki sığınınacı Jöntürkler tarafından çıkarılan gazete ve dergilerde bu konuda yayınlanan çok sayıdaki makalede oldukça açık ve net bir şekilde belirtilmiştir. 15 Haziran 1899 tarihli *Osmanlı* gazetesinde Jöntürklerin amaçlarının açıklaması, tüm imparatorluk halklarının birlik olması gerektiğine ilişkin sözlerle başlıyordu (231, s. 105). 10 Nisan 1902 tarihli *Şûra-ı Ümmet*'in program sayısında da "farklı Osmanlı elementleri arasında yurtsever duygularla ortaya çıkacak samimi bir birlik kurulması, Müslüman olan ya da olmayan Osmanlı uyruklarının politik konularda görüş birliğini sağlamak için çaba harcanması" gerektiğinden söz ediliyordu (231, s. 186).

Panosmanizm doktrininin önemi üzerine genel bir değerlendirme yapıldığında Sabahattin'in görüşlerinin, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" ideologlarının görüşleriyle örtüştüğü görülür. Sabahattin, "bütün Osmanlı yurttaşlarının" birliğinin despotizmle mücadelede başarıyı ve tüm imparatorluk halklarının ilerlemesini sağlayacağını birçok kez söylemiş ve yazmıştır. Sabahattin, "Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedon, Kürt, Yahudi ve diğer yurttaşlarımızın güçlerini birleştirmek, böylece şimdiki yolsuzluklara son vermek ve yarının adaletli yönetim biçiminin temeline ilk taşları koymak için çalışma" çağrısı yapıyordu (85, s. 14).

Ancak Jöntürk liderlerinin imparatorluğun tüm halklarının birleşmesi konusundaki görüşlerinde açık bir ayrılık vardı. Ahmet Rıza, Panosmanizm doktrinini, Türklerin egemen durumunun kayıtsız şartsız korunduğu sert merkeziyetçi devlet çerçevesi içinde imparatorluk halklarının birliğini sağlama aracı olarak ele alıyordu. Sabahattin, Panosmanizm düşüncelerini

Türk olmayan halklara yerel yönetime ayrı ayrı katılma ve ulusal kültürel özerkliği geliştirme konularında belirli bir olanak sağlayan yönetimde ademi merkeziyetle birleştiriyordu.

Jöntürkler, ezici çoğunlukla merkeziyetçi Panosmanizmden yanaydılar. Kuramsal çalışmalarda ve propaganda yazılarında Osmanizm doktrininin açıklaması yapılırken, ağırlık merkezi hemen tüm imparatorluk halklarının bir "Osmanlı ulusu" halinde kaynaşması düşüncesini kanıtlamaya yönelikti. Bu konudaki düşüncelerin çıkış noktası, Osmanlı İmparatorluğu'nun, imparatorluk topraklarında yaşayan tüm halkların ortak vatanı olduğu düşüncesiydi genellikle. Örneğin, Samipaşazade Sezai Bey, *Şûra-ı Ümmet* sayfalarında imparatorluğun tüm halklarının bir tek vatanı olduğunu belirtiyordu. "Onlar aynı gök altında doğdular, aynı iklimde büyüdüler, aynı havayı soludular... Onlar için vatanın sinesi, acılarının dindiği, tehlikelerden kaçıp sığındıkları yerdir" diye yazıyordu Sezai Bey (231, s. 195).

Jöntürk hareketinin ideologları arasından Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli halklarında "ortak vatan duygusunun" geliştirilebileceğine ciddi şekilde inanmış idealistler de çıkabiliyordu. Ama Panosmanizm düşüncelerinin propagandasında başka bir belirleyici unsur söz konusuydu. Jöntürk liderlerinin, son derece açık politik amaçlarla bu ütopik "ortak yurtseverlik duygusunu" bilinçli bir şekilde aşılama isteğiydi söz konusu olan. Jöntürklerdeki Osmanlıcı anlayış, yüzyıllar içinde kurulmuş bir imparatorluğu bir bütün olarak koruma, Türk sultanının imparatorluğun tüm halkları üzerindeki egemenliğini sürdürme azmi ve isteklerinin bir sonucu olarak doğmuştu. Jöntürklerin, Sabahattin'in peşinden yürüyen bölümü için Panosmanizm, son derece güçlü olan Osmanlı gayri milli burjuvazisiyle politik birliğin sağlanmasına yardım edeceğini umdukları bir araçtı. Bu politik birlik, hareketin en ileri görüşlü üyelerine göre, Abdülhamit'in despotik rejimiyle mücadelelerinde Jöntürklerin işini önemli ölçüde kolaylaştırabilirdi.

1907 Paris kongresinin hazırlıkları münasebetiyle Panosmanizm düşüncelerinin propagandası özellikle canlı bir şekilde yürütülüyordu. "Ortak vatan" sınırları içinde birlik olma düşüncesi, İttihatçıların Paris'teki Jöntürk merkezi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan ulusal burjuva-devrimci örgütlerin üyelerine gönderilen mektuplarda açık açık belirtiliyordu. Mektuplardan birinde örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek bir millete; Türklere, Bulgarlara ya da Araplara ait olmadığı belirtiliyordu. "Bu ülke, kendine Osmanlı diyen her insanın mülkü, servetidir" deniliyordu mektupta. Mektup yazarları daha sonra çalışmalarının amacının, "Türk, Kürt, Bulgar, Arap, Ermeni ve diğer tüm yurttaşların eşitliğini sağlamak ve anavatanın sevincini de kederini de aralarında paylaştırarak bu halkların fikir birliğini oluşturmak olduğunu açıklıyorlardı (216, s. 373).

Jöntürk ideologlarının düşüncesine göre, imparatorluk halklarının birlik olması için verilen mücadelede başlıca ideolojik silah olması gereken Panosmanizm doktrini, gerçekte ülkenin feodal saltçılığa karşı çıkan tüm halklarının devrimci güçlerinin gerçek bir birlik kurmasına engel oluyordu. XX. yüzyılın başında, ulusal-kurtuluş hareketlerinin çok büyük boyutlara ulaştığı koşullarda imparatorluğun Türk olmayan halklarının istek ve niyetlerini pratikte "sultanın despotluğuyla ortak mücadele" yoluna sıkıştırmak mümkün değildi. Her türlü durumda, hatta eylem birliği konusunda geçici de olsa bir uzlaşma sağlanması için "ortak yurtseverlik duygusu" üzerine yüksek perdeden söylenen sözler değil, imparatorluk halklarının eşit politik haklara sahip olmaları ve ulusal kültürlerini geliştirebilmeleri konusunda en az düzeyde de olsa tanımlanmış, açık güvenceler gerekliydi.

Bu arada merkeziyetçi Jöntürk liderlerinin "tüm Osmanlıların haklarının eşitliği"ne ilişkin ortak görüşlerinde büyük devletlere özgü şovenist duygular sık sık ortaya çıkıp kayboluyordu. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihin-

deki ve şimdiki durumundaki rolünün ve öneminin belirtilmesi, Jöntürklerin propagandasında ender görülen bir durum değildi. Bu konu *Osmanlı*'da yayınlanan makalelerde pek çok kez yer almıştır. Şerif Mardin, Türklerin rolünün bu şekilde altının çizilmesini, "İttihat ve Terakki Partisi"nin daha sonraki şovenizmiyle özdeşleştirilemeyeceğini açıklama gereği duyuyor. Şerif Mardin, Jöntürk liderlerinin imparatorlukta Türklerin ayrı bir yerleri olduğuna ilişkin sözlerinde, imparatorluğun diğer halklarına karşı hiçbir saygısızlık unsuru bulunmadığını, sadece Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda oynadıkları tarihsel rolün kabul edilmesinin söz konusu olduğunu belirtiyor (231, s. 103). Ancak Şerif Mardin'in bu tezi, gerçeklerle çok bağdaşmıyor.

Türk olmayan halkların ulusal emellerinden ve isteklerinden kayıtsız şartsız vazgeçmelerinin tüm imparatorluk halklarının saltçılığakarşıortakmücadelesininkoşuluolmakzorundaolduğu düşüncesi, Jöntürklerin çalışmalarında açık seçik görülüyordu. Jöntürk ideologlarının çoğu, bu halklara ısrarla ulusal kurtuluş savaşı amaçlarından vazgeçmelerini telkin etmeye çalışıyorlardı. Örneğin, Mehmet Murat, *Mizan* gazetesinde, Girit Yunanlarının ya da Makedonya Arnavutlarının problemlerinin çözümünü sadece ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesi için yapılan mücadelede aramaları gerektiğini yazıyordu. "Arnavut kardeşlerimizin en kutsal görevi, tıpkı Mısır'daki din kardeşlerimiz ve Ermeni yurttaşlarımız gibi, ortaklaşa, fedakârca ve gayretle yarışarak devleti ve hilafeti[2] esenlik vadisine götürmektir" diyordu M. Murat (231, s. 92). Jöntürklerin, Türk olmayanlar için "Terakki ve İttihat Cemiyeti" komitelerinin faaliyetlerine nasıl bir katılım tasavvur ettikleri konusu da ilginçtir. Jöntürklerin Paris merkezinden Kazanlık'taki (Bulgaristan) cemiyet aktivistlerinden birine gönderilen bir mektupta şöyle deniliyordu: "Eğer

2 Burada Mehmet Murat'ın Hristiyanları, bir Müslüman kurumu olan hilafeti güçlendirmeye çağıracak kadar gerçeklik duygusunu yitirdiğini belirtmemek elde değildir.

bir Ermeni gelecek ve 'Ben Osmanlıyım, Osmanizme bağlıyım, programınız çerçevesinde Osmanizme hizmet etmeye hazırım" diyecek olursa, Müslümanlara ve Türklere özgü yüce gönüllülük ve konukseverlik, bu Ermeni'yi yurttaş olarak adlandırmayı ve ona 'Hoş geldin' demeyi gerektirir... Müslüman olmayan bir Osmanlı'nın örgütümüze girmesine ancak bu koşulun yerine getirilmesi halinde izin vereceğiz" (216, s. 372).

Panosmanizm doktrinini incelerken, tüm "Osmanlılar" için ortak bir kültür yaratılması amacıyla çalışmak gerektiğinden söz edilen bir dizi makalenin *Osmanlı*'da yayınlanması konusunu da ele almak gerekir. Yazarlar, imparatorluk halklarının diline ve diğer ulusal özelliklerine dokunmak gibi bir niyetleri olmadığını söylüyorlardı. Bununla birlikte Türk diline ve Türk kültürüne öncelik tanıyarak yeni bir "ortak kültür" yaratma istekleri vardı. Yine de, bu konudaki makalelerden birinde, tüm halkların eşit haklara sahip olmasını sağlayacak olan meşrutiyet yönetiminin kurulmasından sonra imparatorluk halkları arasında Türk dilinin yavaş yavaş yayılacağından söz ediliyordu (231, s. 109).

Sultanın Türk olmayan uyruklarına, birleşme ilkeleriyle ve Panosmanizm doktrininin anlamıyla ilgili düşüncelerini şu veya bu şekilde dayatma isteğinin, Türk olmayan halkların devrimci güçlerinin Jöntürk hareketine katılmasına yardımcı olamayacağı çok açıktı. Önerilen birleşme koşulları, pratikte ulusal emellerden vazgeçmek demekti ve Türk olmayan halkların ulusal onurunu kırıyordu.

Ancak tüm "Osmanlı yurttaşlarının" gerçekten eşit olması ilkesi Jöntürklerin propagandası içinde giderek daha mantıklı bir şekilde savunulmuş olsa bile Panosmanizm düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yüzyıl başındaki koşullarında Türk olmayan kitlelerce benimsenemezdi. Jöntürk ideologları, sosyal ve ulusal gelişmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarını kaçınılmaz olarak ulusal bağımsızlık savaşına

götüreceğini açıkçası hesaba katmıyorlardı. İncelenen dönemde ulusal kurtuluşa kavuşan Sırpların, Yunanların ve Bulgarların başarılı mücadele örnekleri önlerinde duruyordu. Yüzyıllardır süren Türk egemenliğinden kurtulma ve bağımsız ulusal devlet kurma isteğinin karşısına, meşrutiyet usulünce reform görmüş Türk devletinin sınırları içinde oldukça bulanık bir "kardeşlik ve eşitlik" geleceği koymak safça bir şeydi. Eğer politik durumda ortaya çıkan yukarıda belirttiğimiz somut koşullar, 1907 yılında Jöntürklerle gayri milli burjuva-devrimci partiler ve gruplar arasında geçici bir uzlaşmaya yol açmamış olsaydı, Panosmanizm düşüncelerinin propagandası tek başına elle tutulur politik sonuçlar vermezdi.

Panosmanizm doktrini gerçek bir tarihsel geleceğe sahip değildi. Genç Türk ulusal burjuvazisinin politik mücadele pratiğinde bu doktrinin ortaya çıkmasını ve bundan yararlanılmasını asıl sağlayan, yeni sosyal ve politik koşullarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma yollarının araştırılması olmuştur. Son olarak da, bu doktrin, Türk burjuvazisinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm topraklarında kendi politik egemenliğini kurma isteğinin belirtilerinden biridir.

Jöntürk hareketinin üyeleri arasında Panosmanizm düşüncelerine karşı eleştirel tavır takınan, bu düşüncelerin yaşamda uygulanma gerçekliğinden kuşku duyan insanlar bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu görüş noktası, örneğin, ilk Jöntürk grubunun katılımcılarından biri ve yurt dışında aktif bir sığınmacı olan Şerafeddin Mağmumi tarafından dile getiriliyordu (231, s. 204). Jöntürk hareketinin Türkizm ve Pantürkizm düşüncelerini ilk kez ileri sürmüş olan birkaç üyesi, Panosmanizm doktrinini özellikle eleştiriyordu. Yusuf Akçura, 1903 yılında "imparatorluğun farklı halklarını bir araya getirip onlardan yeni bir ulus yaratmak olanaksızdır" diye yazıyordu (224, s. 561). Yusuf Akçura, gerek dinsel ve ulusal emellerin farklılığı, gerekse bu halklar arasındaki güçlü düşmanlık yüzünden bu birliğin gerçekleşti-

rilemeyeceği görüşündeydi. Türkizm ideologları, Panosmanizm kavramını Türk milliyetçiliğinin temsilcileri olarak kendi açılarından eleştiriyorlardı.

Ulusal kurtuluş düşünce ve emellerinin fırtına hızıyla geliştiği koşullarda Panosmanizm doktrini, ütopik olduğu kadar da gericiydi. Jöntürklerin eylem pratiği, 1908 burjuva devriminin zaferinden hemen sonra bu düşüncelerin tam bir ham hayal olduğunu göstermiştir.

Jöntürk hareketi ideolojisinin temel nitelikleri üzerinde dururken "Yeni Osmanlılar"ın faaliyeti sonucunda ortaya çıkmış olan antiemperyalist havanın İttihatçı-Jöntürklerin yapıtlarında daha açık ve daha sert biçimde dile getirildiğini belirtmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge olduğu gerçeğinin bazı Jöntürk liderlerinin ve ideologlarının bilincinde yansımasının doğal bir sonucuydu bu. Onlar, büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve politik bakımdan baskın durumuna etkin bir şekilde karşı çıkıyorlardı. *Şûra-ı Ümmet*'in ilk sayısında, Jöntürklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığını sağlama ve onu tüm yabancı müdahalelerden koruma isteği, "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin en önemli program hedefleri arasında belirtiliyordu (216, s. 262).

Jöntürk hareketinin ileri gelenleri tarafından yazılmış pek çok makale ve kitapta, emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme ya da ondan toprak ilhak etme isteklerine her yola başvurarak engel olmak gerektiği düşüncesi özellikle dile getiriliyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, imparatorluğun dokunulmazlığı ve bölünmezliği ilkesi, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" çevresinde bir araya gelmiş olan Jöntürklerin tüm programlarının en önemli maddelerinden biriydi. Bu dokunulmazlık ve bölünmezlik düşüncesinin boyun eğdirilmiş halklar üzerindeki Türk egemenliğinin korunmasına yönelik bir başka yanı da vardı kuşkusuz. Öyle ki, Jöntürklerin kafasında ilerici

ve gerici düşünceler kendine özgü bir şekilde birbirine karışmış durumda bulunuyordu. Genç Türk ulusal burjuvazisinin ikili durumunun doğal bir sonucuydu bu. İmparatorluğun egemen halkının mensubu olarak aynı zamanda kendisi de feodal saltçılığın ve yabancı sermayenin tahakkümünü sürekli olarak hissediyordu.

Mizan gazetesinin bazı sayılarında yabancıların kapitüler ayrıcalıklarına, kendilerine tanınan avantajlar yardımıyla ülkeyi yağmalayan yabancı tüccarlara, yabancıların ülkenin iç işlerine müdahalesine vb. karşı makaleler yayınlanıyordu (231, s. 73).

Ahmet Rıza, *Meşveret*'te (Türkçe olanında) Nisan 1896'da şöyle yazıyordu: "Yabancıların ülkemizde sadece iş yapmaları değil, dışarıdan işlerimize karışmaları bile ulusumuzun onuru ve namusu açısından bir yüz karasıdır" (231, s. 140). *Meşveret*'te yayınlanan pek çok makalede, kapitülasyon rejimi ve ülkenin iç işlerine yapılan her türlü yabancı müdahale sert biçimde kınanıyordu. Ahmet Rıza, yabancı devletlerin, imparatorluğun ulusal sorunlarının çözümüne her türlü müdahalesini protesto ediyor, sürekli olarak büyük Avrupa devletlerinin bu müdahaleyi yaparken kendi politik ve ekonomik amaçlarının peşinde olduklarını belirtiyordu. Halil Ganem, *Meşveret*'te Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere olan ekonomik ve politik bağımlılığına karşı çıkan sert makaleler yayınlıyordu. Halil Ganem, bu makalelerde uyruklarını yabancıların elinde oyuncak yaptığı için özellikle Abdülhamit'i suçluyordu (231, s. 142).

Jöntürkler, Girit Adası'nın uluslararası bir anlaşma sonucunda atanan bir genel valinin yönetimine verilmesine sert tepki gösteriyorlardı. Bu münasebetle *Osmanlı*'da, büyük devletlerin Girit sorununa "barıştırıcı" olarak değil, kendilerine çıkar sağlama isteğiyle müdahale ettiklerini kanıtlayan makaleler yayınlanıyordu. *Osmanlı*, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili yürüttükleri politikanın Haçlı Seferleri günlerini dirilttiğini söyleyerek büyük Avrupa devletlerini suçluyordu (231, s. 108).

Şûra-ı Ümmet gazetesinde de büyük devletlerin emperyalist politikalarını hedef alan makaleler yayınlanıyordu. Gerçekten de antiemperyalist düşünceler bazen Avrupa devletlerine karşı genel bir "Asya dayanışması" şeklini alıyordu. Nisan 1905'te *Şûra-ı Ümmet* tarafından yapılan Rus-Japon Savaşının sonuçlarıyla ilgili değerlendirme bu bakımdan ilginçtir. Japonya'nın bu savaşta kazandığı zafer, gazete tarafından Asya halklarının "Avrupa'nın açgözlülük ve fetih yolunda ilerlemesini durdurma" yeteneğinin kanıtı olarak değerlendiriliyordu (231, s. 211).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge durumundan söz eden Jöntürklerin, bu durumun gerçek nedenlerini ve niteliğini hiç anlamadıklarını belirtmek gerekir. Jöntürklerin yayınlarını okurken, başka bir sultanın yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere bu şekilde ekonomik ve politik yönden bağımlı olmayabileceğini düşünebilir insan. Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge durumuyla ilgili sorunlara yaklaşımda Jöntürklerin kuşku götürmez dar görüşlülüğü, Türk ulusal burjuvazisinin ekonomik ve politik çıkarlarının sözcüsü olarak Jöntürklerin sosyal yönden zayıf ve politik yönden olgunlaşmamış olmalarının sonucuydu.

Jöntürklerin zihninde, emperyalist devletlerin ekonomik yayılmasına karşı koyma düşünceleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge durumuna yönelik protestolar, ülke ekonomisinin her yönden bağımsız bir şekilde gelişmesi için uygun koşulları sağlamak gerektiği düşüncesiyle birleşmişti.

Jöntürk hareketinin üyeleri, politik makalelerinde ve broşürlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun o sıradaki durumunun eleştirisine önem veriyorlar; despot Abdülhamit rejiminin tarımı, endüstriyi ve ticareti yürekler acısı bir duruma getirdiğini söylüyorlardı. Abdullah Cevdet, ülkede "ne ticaret, ne sanayi, hatta ne de tarım kaldı" diye üzüntü içinde yazıyordu (97, s. 6). *Mizan*, *Meşveret*, *Osmanlı* ve Jöntürklerin diğer gazetelerinde pek çok makale, tarımın içler acısı durumunu, yoksulluğu ve köylülerin

sıkıntılarını konu ediyordu. Örneğin, *Meşveret*'te, despotik rejimin, köylüleri, emeklerinin tüm ürünlerini hükümete veren birer köle durumuna getirdiği söyleniyordu. Gazete, köylülerin perişan olduğunu, yaşamlarını yarı aç sürdürdüklerini belirtiyordu (224, s. 525). Sabahattin, emeğinin ürünleriyle tüm toplumu doyuran köylünün herkesten daha çok ezildiğini yazıyordu. Sabahattin'in düşüncesine göre, tarımın gelişmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ilerlemesinde hareket noktası olmalıydı (91, s. 80-81).

Ancak Jöntürk ideologlarından hiçbiri tarım sorununun çözümüne yönelik somut önerilerde bulunmuyordu. Hatta doğal bir vergi olan aşarın kaldırılması gibi bir önlem, Jöntürklerin program belgelerinde ancak 1908 Devrimi öncesinde görülebildi. İttihatçıların bundan önceki tüm pratik önerileri despotizme son verilmesi ve bilimin yayılması gibi genel çağrılardan ileri gitmiyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Sabahattin, ülkenin ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümünü "özel teşebbüsün" geliştirilmesinde görüyordu. Jöntürklerin ülkenin sosyoekonomik sorunlarının çözümüne aşırı ılımlı yaklaşmaları, öncelikle feodal-toprak ağalığıyla çok sıkı bağlar içinde bulunan Türk ulusal burjuvazisinin zayıflığından kaynaklanıyordu.

Dikkate değer bir durum da, Jöntürkler arasında işçi sınıfının durumuna ve sorunlarına karşı ilk ilgi belirtilerinin ortaya çıkmaya başlamış olmasıdır. Bu konuya ilk kez Mayıs 1898'de *Osmanlı* sayfalarında değinilmiştir. Okurlarının dikkatini, "işçi sorununun çözüm vaktinin yaklaşmakta olduğuna" çeken gazete, bu sorunu doğuran nedenler arasında işsizlikten söz ediyor ve ilerde insanlığın yaşamında meydana gelecek değişiklikleri, işçi sorununun çözüm olanaklarıyla ilişkilendiriyordu (231, s. 108).

Ancak bu tür düşünceler içeren yazılar, genellikle rastlantısal yazılardı. Jöntürklerin ezici çoğunluğu, toplumsal olayların ve ilişkilerin sınıfsal niteliğinin bilincinde olmaktan son derece uzaktı. Bu bağlamda Ahmet Rıza'nın Auguste Comte pozi-

tivizmine bağlılığı da ilginçtir. Sınıflar savaşının yadsınması, pozitivist toplumsal gelişme kuramlarının temel taşıdır. Ahmet Rıza ve İttihatçıların büyük çoğunluğu, ülkenin sosyal sorunlarının çözümünü sadece toplumsal yaşamda "nizam" kurma yollarında arıyorlar ve reformlarla düzeltmek istedikleri toplumun sınıfsal mekanizmasındaki harekete geçirici gizli güçleri görmüyorlardı.

Jöntürklerin temel ideolojik anlayışı Panosmanizm olsa da hareketin bazı militanları, yeni doğmuş olan "Türkçülük" düşüncelerine ilgi göstermeye başlamışlardı. Bu düşünceler, Türk milliyetçiliği bilincinin ilk cılız ışıklarının ortaya çıkışının sonucu olarak doğmuş, 1899-1900 yıllarında aynı adlı bir dergi çıkaran "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti"nin çalışmalarında yankısını bulmuştur. Bu örgüt, Türk halkının aydınlatılmasını ve milliyetçilik bilincinin uyandırılmasını amaç edinmiştir (152, s. 35).

Jöntürklerin ideolojik görüşlerinde Türkçülük, Türk kültürünün gelişmesine duyulan ilgi biçiminde ortaya çıkıyordu. "Yeni Osmanlılar"ın Türk edebiyat dilini halk diline yakınlaştırma ve bu dili "Türkleştirme" uğrunda verdikleri mücadeleyi sürdürme isteği, bu ilginin belirtilerinden biriydi. Örneğin, Sezai Bey, *Şûra-ı Ümmet* sayfalarında halkın anlayabileceği dili savunuyor, Türk halkının eğitilmesi için bunun en önemli koşul olduğunu kabul ederek edebiyatçıları, Orta Çağ Türk edebiyat yapıtlarının dilinden vazgeçmeye çağırıyordu (231, s. 201). Jöntürklerin ideolojisinde milliyetçilik bilincinin pırıltısının görüldüğü bir başka yer de Anadolu'ya duydukları ilgiydi. Hatta Jöntürk gruplarından biri, Kahire'de 1902'de, *Anadolu* gazetesini çıkarıyordu ve gazetede Anadolu'dan "Türklerin eski toprağı", despotizmin boyunduruğu altında bunalan "mukaddes vatan" diye söz ediliyordu (231, s. 201).

Jöntürkler tarafından yayınlanan imzasız broşürlerden birinde de benzer duygular dile getiriliyordu. Bu broşürde Anadolu, "devletin ve ulusun geleceğinin umudu" diye adlandırılıyordu

(224, s. 531, 561). "İmparatorluk" yurtseverliğinden Anadolu Türk yurtseverliğine dönüşte, daha sonraları Türk ulusal devletinin kurulması düşüncesinin en merkezî düşünceyi oluşturduğu Türkçülüğün politik çizgileri belirmeye başlıyordu.

1904 yılında, Kahire'de, Ali Kemal'in (Namık Kemal'in oğlu) başkanlığındaki bir grup Jöntürk, Türklerde ulus bilincini uyandırıcı makaleler yayınlayan *Türk* gazetesini çıkarıyordu. Gazetenin yayıncısı Ali Kemal, aslında Panosmanizm görüşüne sahip olsa da, gazetede Yusuf Akçura'nın, ulusal kültürün oluşmasıyla, Türklerde ulus bilincinin artmasıyla ilgili konuların ön plana çıkarıldığı makaleleri yayınlanıyordu (bkz.: 152, s. 35; 231, s. 203-207).

Türk ulusal bilincinin ifade biçimi olarak Türkçülüğün oluşmasıyla aynı zamanda Jöntürklerin ideolojisinde gerici Pantürkist düşüncelerin filizleri de ortaya çıkmıştı. Örneğin, Askerî Tıbbiye'de kurulan ilk Jöntürk grubunun üyesi Hüseyinzade Ali, Pantürkist düşünceler dile getiriyordu. Hüseyinzade Ali, bütün Türklerin birleşmesi düşüncesinin ilk propagandacılarından biriydi ve Pantürkizm düşüncelerine ilgi gösteriyordu (231, s. 204). "Terakki ve İttihat Cemiyeti" Paris merkezinin mektupları, 1906'da bazı Jöntürklerin Türkçe konuşan tüm halkların birleşmesini düşündüklerini ve yazdıklarını kanıtlıyor. "Adriyatik kıyılarından Çin sınırlarına dek" bu geniş topraklarda yaşayan halkların dil, din ve ulusal birliğinin temel oluşturacağı bir imparatorluğun kurulabileceği düşüncesinden söz ediliyordu. Bu planlarda Türkiye'ye ve Türklere üstün bir yer verildiği, tüm Türkçe konuşan halkların hızlı ilerlemesinin ancak Türkçenin İstanbul şivesini benimsemeleriyle mümkün olacağı iddiasından da belli oluyordu (228, s. 209-210).

Jöntürklerin ideolojik görüşlerinden söz ederken, her ne kadar Jöntürk devriminden önce Jöntürkler arasında panislamizmin pek az yandaşı olsa da, hareketin bazı temsilcileri için panislamist düşüncelerin hiç de yabancı olmadığını belirtmeden geçe-

meyiz. 1906-1907 yıllarında "Terakki ve İttihat Cemiyeti" liderlerinin başka ülkelerdeki, bu arada Rusya'daki Müslümanlarla temas kurulmasına önem verdikleri daha önce belirtilmişti. Jöntürklerin yurt dışındaki Müslümanlarla yazışmalarında, reformların gerçekleştiği, meşrutiyetin kurulduğu bir Türkiye'nin, Müslümanların emperyalizme karşı kurtuluş hareketinin kalesi olabileceği düşüncesi ileri sürülüyordu. Aynı zamanda Müslüman halkların demokratikleşmesi ve kültürel bakımdan ilerlemesi için Türkiye'nin merkez olabileceği düşüncesinin de propagandası yapılıyordu (bkz.: 228, s. 195-216; 216, s. 345-349).

Jöntürklerin 1908 Devrimi'nden önceki görüşlerinde panislamizmden söz ederken, bu dönemde ortaya çıkan, "İslam birliği" düşüncesini, emperyalist devletlerin doğuda yayılmasıyla mücadelede silah olarak kullanma olasılığının Jöntürk hareketi ideologlarının dikkatini panislamizme çektiğini belirtmek gerekir. Örneğin, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" Paris merkezi tarafından Kafkasyalı bir grup Müslümana gönderilen mektupta şöyle deniliyordu: "Hristiyan Avrupa devletleri, 'İslam birliği' sözünden bile korkuyorlar. Düşmanlarımızın bu korkusu, Müslümanların birlik olmasının ne kadar gerekli olduğunun en güzel kanıtı değil midir?" (228, s. 209). Hatta panislamizm düşüncelerine son derece olumsuz yaklaşan Sabahattin bile, makalelerinden birinde Doğu'da ortaya çıkan ve tüm Müslümanların birleşmesini amaçlayan hareketin nedeninin, "dinsel fanatizm değil, Avrupa'nın adım adım yayılmasının doğurduğu hoşnutsuzluk olduğunu" belirtmeyi gerekli görüyordu (241, s. 193). Bunun yanı sıra Sabahattin'in, antiemperyalist duyguların ortaya çıkardığı düşüncelerle Abdülhamit'in panislamizmi arasına sınır koymaya gerek duyması da ilginçtir. Sabahattin, saray ve çevresinin "Panislamizm"den yana olma nedeninin, tüm Müslümanların birlik olması düşüncesine duydukları yakınlıktan değil, "özgürlüğe duydukları düşmanlık"tan kaynaklandığını yazıyordu (241, s. 193).

1908 Devrimi öncesinde Jöntürklerin sosyo-politik ve ideolojik görüşleri genel çizgileriyle böyleydi. Bu görüşler gözden geçirildiğinde, Jöntürklerin temel ideolojik-politik tavırlarının genellikle ilk Türk meşrutiyetçilerinden alındığı görülüyor. Jöntürk hareketinin ideologları, "Yeni Osmanlılar"ın faaliyetini sürdürerek ılımlı burjuva-liberal reformizm mevzilerinde yer alıyorlardı. Ancak 1908 Devrimi arifesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda genel bir devrimci yükselişin var olduğu koşullarda Jöntürklerin burjuva reformizmi, yavaş yavaş yerini burjuva-devrimci düşüncelere bırakmaya başlıyordu. Jöntürklerin, temelde Osmanlıcı olan ideolojisinin bir başka önemli özelliği de bu ideolojide burjuva-milliyetçi eğilimlerin ilk işaretlerinin ortaya çıkmasıydı.

Jöntürklerin düşünce sistemini değerlendirirken, reform yapmak istedikleri toplumun sosyal yapısını anlamaktan son derece uzak olduklarını belirtmemek olanaksızdır. Tarihsel süreci idealist açıdan algılamaları, toplumsal olayların sosyoekonomik iç yüzünü anlamamaları, Jöntürk ideologlarını sosyoekonomik gelişmenin köklü sorunlarına değinmeden genellikle üstyapısal özellik taşıyan olayları irdelemeye götürmüştür.

Jöntürk hareketinde sosyal temellerin zayıflığı ve darlığıyla belirlenen sosyal ve politik hamlık, Jöntürklerin düşünce bakımından dağınık olmalarında ve herhangi bir özgün politik veya ideolojik doktrin üretme yeteneksizliklerinde de ortaya çıkmıştır. Jöntürklerin XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başında Türkiye'nin politik yaşamında kendilerini daha fazla gösterdikleri, ancak Türkiye'nin toplumsal düşünce tarihinde öncelleri "Yeni Osmanlılar" kadar fark edilir bir iz bırakmadıkları söylenebilir. Bununla birlikte, Jöntürklerin toplumsal politik faaliyeti, Türk ulusal burjuvazisinde politik bilincin oluşmasına ve ideolojisinin biçimlenmesine yardımcı olmuştur.

VIII. BÖLÜM

1908 Burjuva Devrimi Öncesinde ve Devrim Sırasında Jöntürkler

1908 yılının ilk yarısında Makedonya, ülkede tüm Osmanlı İmparatorluğu için tipik sosyal ve ulusal çelişkilerin özellikle keskin ve güçlü bir şekilde ortaya çıktığı bir bölge oldu. Makedonya köylülerinin pek çok kez çıkardıkları isyanlar, özellikle 1902-1903 İsyanı, aşırı derecede ağır ekonomik koşulların sonucuydu. Rus araştırmacılarından biri şunları belirtiyordu: "Makedonya'da, özellikle köylülerin topraklarının azlığı yüzünden daha çok sıkıntı çektikleri vilayetlerde devrimci hareketin daha güçlü olması son derece ilginç bir durumdur. Bu gerçek, Makedonya devriminin nedenlerini, devrim bayrağı üzerinde ulusal sloganlar görülse bile milliyetçi emellerde değil, isyan eden köylülerin yaşadıkları sosyoekonomik koşullarda aramak gerektiğini göstermektedir" (155, s. 256). Topraksızlık ve az toprağa sahip olmak, dayanılmaz vergi yükü, yerel yöneticilerin keyfî hareketleri, sultan tarafından körüklenen ulusal ve dinsel çelişkiler Makedonya'yı feodalizm karşıtı ve Türk karşıtı hareketlerin sürekli merkezi yapıyordu. Çok uluslu Makedonya halkının, Balkanlar'daki bir dizi devletin yürüttüğü ve büyük Avrupa devletlerinin kendi çıkarları için ustaca yararlandıkları politik ve diplomatik mücadelenin konusu olmasıyla durum daha da karmaşık hale geliyordu. Büyük devletlerin "ara buluculuk" bahanesi altında Makedonya'nın işlerine sürekli müdahalesi, bu

devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve politik durumlarını güçlendirmek için kullanılıyordu. 1902-1903 ayaklanmasından sonra Makedonya'da, Mürzsteg programının maddelerinden birinin, Makedonya üzerinde Osmanlı Bankası'nın mali denetiminin kurulması talebi olması rastlantı değildi. Pratikte Makedonya büyük Avrupa devletlerinin mali denetimi altına sokulmuş oluyordu. Mürzsteg programının diğer maddelerine (nüfusun ulusal yapısını göz önüne alarak idari bölümleme ve yönetim reformu, vergi toplama yönteminin düzene sokulması vb.) gelince, bunlar sadece yönetim düzeninin dışarıdan görünen bazı kısımlarını cilalamaktan ibaretti. Makedonya'ya gönderilen Avrupa jandarma subayları aynı zamanda büyük devletlerin Makedonya'nın işlerine sürekli müdahale aracı ve Abdülhamit rejiminin güçlenmesi için vasıta oldular.

1908 yılının başlarında Makedonya'daki durum yine aşırı derecede gerginleşmişti: Yeni, büyük bir devrimci patlayışa gebe bir durumdu bu. Çete hareketi Makedonya'yı çeşitli halklar arasında durmak bilmeyen kanlı çatışmalar alanı haline getirmişti. Sultanın Makedonya'daki genel müfettişi Hilmi Paşa, sürekli olarak Türk yönetimi için geleneksel hale gelmiş olan bir yola başvurarak Yunanları, Bulgarları, Sırpları ve Arnavutları birbirine karşı kışkırtıyordu. Bununla birlikte 1908 başında Makedonya konusunda büyük devletler arasında yeni fikir ayrılıkları baş göstermişti. Avusturya-Macaristan, Abdülhamit'ten, Selanik'e kadar giden bir demir yolu yapma ayrıcalığını elde etti. Bu, Avusturya'nın Makedonya'yı mutlak egemenliği altına almak niyetinde olduğu anlamına geliyordu (167, s. 38). Avusturya-Macaristan'ın bu girişimine karşılık Makedonya konusunda bir dizi başka uluslararası gelişmenin de belirleyici olduğu bir Rus-İngiliz yakınlaşması oldu. İngiltere'yle Rusya temsilcileri arasında Makedonya için yeni bir "reform" planı yapılmasına ilişkin görüşmeler başladı. 1908 yılı Haziran ayında Revel'de Rus çarı II. Nikolay'ın İngiliz kralı VII. Edward'la bu-

luşması, Makedonya'da yabancı denetiminin artırılması, örneğin, "düzenin korunması" amacıyla Makedonya'ya gönderilecek özel yabancı asker kontenjanlarına ilişkin bir İngiliz-Rus antlaşması yapılması sonucunu doğurdu. Görüşme sırasında İngiltere, Makedonya'da uluslararası denetim altında faaliyet gösterecek bir özel valinin atanmasını da önermekteydi (bkz.:140, s. 37). Böylelikle, Makedonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kesin olarak ilhak edilmesi tehdidi, 1908 ilkbaharından itibaren gerçek politik bir sorun halini aldı.

Makedonya sorununun şiddetlenmesi ve sultan hükümetinin bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan iç ve uluslararası sorunları çözümleme konusundaki yeteneksizliği, ülkenin 1908 başlarında yine şiddetle kötüleşmiş olan mali-ekonomik durumunu ağırlaştırmaktaydı; yeni bir mali iflas tehlikesi ortaya çıkmıştı. İstanbul'da Rus büyükelçisi Zinovyev, Ocak 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumundan söz ederken, sultan hükümetinin yeniden borç alabilmek için son kaynaklarını kullanmakta olduğunu ve yakın bir gelecekte kendisini iflasın içinde bulabileceğini belirtiyordu (32, s. 427).

Jöntürk hareketinin yurtsever militanları, ortaya çıkan koşullarda hemen ordu içinde hükümet karşıtı bir hareketin hazırlıklarına girişmeye, 1876 Anayasası'nın kuvvet kullanarak yeniden yürürlüğe konulmasını sağlamaya ve böylece imparatorluğun işlerine yabancı müdahalesini engellemeye karar verdiler. "Durumu önceden kestirmek zor değildi, fırsat elden kaçırıldı mı, ya Makedonya ulusal kurtuluş hareketi tek başına zafer kazanacak, ya da emperyalist devletler Makedonya'yı ele geçireceklerdi. Jöntürkler her iki olasılığa da engel olmaya karar verdiler" diye yazıyor A. F. Miller (167, s. 38).

1908 Şubat-Mart aylarında Paris Jöntürk merkezi, Türkiye'deki yoldaşlarına gönderdiği mektuplarda ısrarla ordu içinden ve gençler arasından örgüt yandaşları devşirilmesini, bunlardan gizli gruplar oluşturulmasını tavsiye ediyordu.

Örneğin, 2 Mart 1908 tarihli mektupta, Edirne'de konaklamış olan II. Piyade Kolordusu'nda örgütün bir kolunun kurulması için çalışma yapılması gerektiğinden söz ediliyordu (216, s. 405).

Cemiyetin yurt içindeki örgüt ve gruplarının çalışmaları, bu dönemde Jöntürklerin özen gösterdikleri en önemli konuydu. 1908 yılında cemiyetin ülke içindeki kollarının faaliyet nedenlerini ve kurallarını belirleyen özel bir tüzüğün olması da ilginçtir[1]. Tüzüğün birinci maddesi, cemiyetin amacının güç durumdaki vatanın kurtarılması, ulusun despotizmin boyunduruğu altından çıkarılması ve ırk, din, mezhep ayrımı olmaksızın imparatorluğun tüm uyruklarına eşit haklar sağlayacak olan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması olduğunu söylüyordu. Tüzük, cemiyetin her yerde kurulacak kollarının yürüteceği çalışmaların, "iç örgütün" beş kişiden oluşan merkez komitesi tarafından yönetileceğini, komitenin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan yerinin gizli kalması gerektiğini belirtiyordu (M. 3) (239, s. 129). Tüzük, cemiyetin merkez komitesine bağlı birincil hücrelerin örgütlenmesi için katı bir gizlilik öngörüyordu. Tüzükteki maddeler arasında, "cemiyetin mukaddes amaçları adına canını vermeye" hazır gönüllülerden oluşacağı belirtilen fedai grupları hakkındaki maddeler dikkati çekiyordu (M. 48). Bunun yanı sıra bu grupların üyelerinin kendi grup lideri tarafından verilecek emir üzerine eyleme geçmek için her an hazır olmaları gerektiği de belirtiliyordu (M. 51) (239, s. 134). Görüldüğü gibi, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" üyeleri, ülke içindeki örgütlerini aktif eylemlere hazırlıyorlardı. Bir fedai grubu kurma düşüncesini Jöntürklere telkin eden de büyük olasılıkla İran devriminin deneyimidir.

İran'ın gizli devrimci mücahitler örgütünün Eylül 1907'de kabul edilen tüzüğü, silahlı fedai müfrezelerinin kurulmasını öngörüyordu (161, s. 141). Bu tüzüğün fedailerle ilgili bazı mad-

1 Bu tüzük, 1908 yılında basıldığı biçimiyle T. Z. Tunaya'nın kitabında yer almaktadır. Tüzüğü T. Z. Tunaya'ya veren, General C. T. Eğilmez'dir (239, s. 129-135).

deleri, Jöntürk iç örgütünün ele aldığımız tüzüğündeki maddelerle benzerlikler gösteriyor. Ancak fedai müfrezelerinin önemli bir silahlı devrim mücadelesi biçimini oluşturduğu İran devriminden farklı olarak Jöntürk hareketi içindeki fedai grupları, burjuva devrimci Jöntürk örgütünün hükümet karşıtı mücadele araçlarından biriydi.

1908 ilkbaharında Jöntürklerin ülke içindeki başlıca faaliyet merkezi Selanik'ti. Dikkatler, saltçılık karşıtı anayasa maddelerinin propagandası ve Makedonya'da bulunan ordu birliklerinden örgüte yeni üyeler devşirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştı. "Selanik komitesi, propagandayı II. ve III. Kolordu birliklerine yayma kararı aldı ve beklenmedik bir başarı elde ederek kısa sürede yüzlerce üye sahibi oldu," diye yazıyor İmhoff (261, s. 175). Subay Jöntürkler, askerlerine, sultanın ve bakanlarının ülke çıkarlarına aykırı davrandıkları, Kuran ve şeriatı çiğnedikleri, ülkeyi yabancılara sattıkları düşüncesini telkin ediyorlardı. Bu propaganda, Makedonya'da konaklayan Türk ordularının askerleriyle küçük ve orta rütbeli subayları arasında büyük bir başarı kazandı, çünkü yaşamın kendisi de bu birliklerin asker ve subaylarına feodal-saltçı rejimin rezaletlerini sürekli anımsatıyordu. Bir araştırmacı 1908 yılında "Çoğunlukla şu veya bu şekilde toprakla bağı olan subay kesimi de dahil olmak üzere Türklerin rejimden duydukları hoşnutsuzlukların başlıca nedenini vergi yükünün ağırlığında ve buna bağlı olarak alt ve orta çiftçi sınıfın üzerine bütün yüküyle çöken keyfî yönetim sisteminde aramak gerekir," diye belirtiyordu (199, s. 16). Çetecilerle aralıksız savaş, ücretleri aylardır ödenmeyen, giyilecek hali kalmamış üniformalarla dolaşan asker ve subayların yarı aç yarı tok yaşamı, yabancı jandarma subaylarının ve yabancı mali acentelerin işleri yönetmesi... Bütün bunlar, Türk ordusunun asker ve subaylarını, Jöntürk propagandasının yaymaya çalıştığı düşünceleri kavrayıp benimsemeye hazır hale getiriyordu. Jöntürklerin ordu birlikleri içindeki çalışmalarını hareketin üyelerinin ağzından

öğrenmiş olan E. F. Nayt, genç subayların düşüncelerini askerlere açıklarken, "Kuran'dan istibdadı kınayan bölümler aktardıklarını, sultanın ülkesine karşı bağlılığını korumadığından, bu yüzden de Tanrı'nın kendisine verdiği ayrıcalıkları yitirdiğinden söz ettiklerini" belirtiyor ve şöyle diyordu: "Avusturya ve Almanya'nın Türk topraklarında demir yolu yapma ayrıcalığını elde etmiş olmaları, hükümetin gerçekten de ülkeyi parça parça yabancılara satmakta olduğunu askerlere tam bir açıklıkla kanıtlıyordu" (61, s. 91). 1908 Devrimi hakkında yazan Rus yazarlardan biri, Makedonya'da yaşayan Türkler arasındaki devrimci ruhun yükselmesinde ve özellikle ordu içinde hükümet karşıtı devrimci havanın yayılmasında Jöntürk propagandasının yanı sıra Avrupa devletlerinin Makedonya'daki faaliyetinin ve onu imparatorluktan kopartma tehlikesinin de önemli bir rol oynadığını belirtiyordu (174, s. 27-29). Fransız araştırmacı René Pinon da bu durumu, 1908 Devrimi'ni başlatan hükümet karşıtı ayaklanmanın Türk ordusunun Makedonya'da konaklamakta olan birliklerinde çıkmasının en önemli nedeni olarak gösteriyordu. René Pinon, çok sayıdaki yabancı eğitmen ve danışmanın varlığının ve eylemlerinin yurtsever duyguları incittiğini, "sultanın, yabancıların asıl yönetici konumunda bulunduklarını gizleyen bir paravanadan başka bir şey olmadığını Jöntürklerin giderek daha iyi anladıklarını" yazıyordu (192, 126).

Makedonya'da hükümet karşıtı propagandalarını artıran ve ordudan yandaş devşiren Jöntürk yöneticilerinin, anayasayı yeniden yürürlüğe sokmak için sultanı "ikna etmeyi" başaracaklarına hâlâ inandıklarını da belirtmek gerekir. 30 Nisan (13 Mayıs) 1908 tarihinde "İttihat ve Terakki" komitesi adına sultana gönderilen mektup bunu kanıtlamaktadır. "Biz, yüksek imparatorluğunuz için aşağıdaki değerlendirmeyi yapıyoruz. 'İttihat ve Terakki' komitesinin zat-ı âlilerinin yüksek saltanatına karşı hiçbir düşmanlığı yoktur. Bizim sadece 19 Mart 1877'de verdiğiniz taht nutkunda (parlamentonun açılışında -Y. P.) 'bir kişinin

ya da küçük bir zümrenin despot yönetiminin kaçınılmaz olarak suistimal sonucunu doğurduğunu...' açıklayan zat-ı âliniz tarafından bizzat ortaya atılmış bir iddiamız vardır. Komitemizin ideali, bir zamanlar sizin de değer verdiğiniz ve övdüğünüz anayasanın uygulamaya geçirilmesidir. Emin olunuz, bu genel arzu ve emelin gerçekleştirilmesi konusunda tüm ulus bizimle dayanışma içindedir. 'İttihat ve Terakki' komitesi, imparator ailesinin çıkarlarını ulusun çıkarlarından hiçbir zaman ayrı tutmamıştır. Anayasanın yürürlüğe konmasının sizin devlet başkanı olarak haklarınıza ve onurunuza en küçük bir maddi ve manevi zarar vermekten son derece uzak olduğuna; tam tersine imparatorluk tahtı için bir destek oluşturacağına derinden inanmaktayız" (250, s. 270)[2].

Görüldüğü gibi Jöntürkler ya da bir kısım Jöntürk yöneticileri, 1908 ilkbaharında bile anayasa reformlarını barışçı yolla elde etme konusundaki hayallerini koruyorlardı. Aslında sadece Müslüman Türk halk kitleleri arasında değil, eğitimli Jöntürkler içinde de hanedanın kutsal olduğuna, haklarının değişmezliğine ilişkin geleneksel düşüncelerin oldukça güçlü olduğunu anımsatmak gerekir. Ancak büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine silahlı müdahalede bulunma tehdidiyle ilgili aşırı durumlar, Jöntürklerin faaliyetinde sultana karşı devrimci mücadele yöntemlerini ön plana çıkartmıştır.

Revel buluşması, ülke içindeki Jöntürk örgütlerinin yöneticilerinde hükümete karşı açık silahlı direnmenin kaçınılmaz olduğu düşüncesine ağırlık kazandırdı. Makedonya halkı içindeki ve askerî birliklerdeki propagandaya daha fazla hız verildi. Makedonya'daki Rus Grajdanskiy Ajansı'nın başında bulunan Petryayev, 12 Haziran 1908'de III. Kolordu'daki Jöntürk propagandasının başarılı olduğunu belirterek, "devrimci hareket hemen hemen tüm subayları içine aldı" diye yazıyor ve şöyle devam

2 Bu belge, açıklamalarda belirtildiği gibi, 15 Mayıs 1910'da *Correspondance d'Orient*'de yayınlanmıştır.

ediyordu: "Kendi aralarında ve yabancılarla yaptıkları konuşmalarda var olan rejimi çekinmeden sert bir dille eleştiriyorlar, Türkiye'yi felakete götüren şimdiki yöneticilerden duydukları hoşnutsuzluğu yüksek sesle dillendiriyorlar ve bir temsilî yönetimin getirilmesini istiyorlar. Garnizonların bulunduğu taşra kentlerinin çoğunda, sıkı polis gözetimine ve sansüre karşın subaylar tarafından Jöntürk partisinin yurt dışındaki temsilcileriyle canlı ilişkiler içinde bulunan politik gruplar oluşturuluyor. Burada ayrıcalıktan yararlanan yabancı posta servisleri, gerek devrimci yayınların, gerekse her türden dış kaynaklı haberlerin ve yazıların dağıtımını büyük ölçüde kolaylaştırıyorlar" (38, 1. 10). Devrimden önce Jöntürk çevrelerinin ve gruplarının katılımcılarıyla şahsen görüşmüş olan Rus yazarlardan biri, yöneticilerin her türlü engelleme çabalarına karşın Jöntürklerin propaganda çalışmasının büyük başarı kazandığını, tüm ordunun tam anlamıyla devrimci yayınlar istilasına uğradığını yazıyordu (196, s. 414). Üsküp'teki Rus Konsolosu Orlov, 17 Haziran 1908 tarihli raporunda, aynı şekilde "%75'i Jöntürk partisine aidiyeti kabul eden Türk ordusundaki subay kadrosu arasında Jöntürklerin devrimci propagandasının" büyük başarı kazandığını belirtiyordu (38, 1. 16). E. F. Nayt, meşrutiyetin ilan edildiği günlerde, yani 1908 Temmuz'unda Makedonya'daki Jöntürk örgütlerinin üye sayısının 15 bini bulduğunu yazıyordu (61, s. 87). Yerel yönetimden pek çok memur Jöntürklere katılmıştı, bu da örgüt yöneticilerine hükümetin aldığı önlemlerden haberdar olma olanağı veriyordu. Bazı yüksek rütbeli subayların Jöntürklere katılmaları önemli bir etmen oldu. Örneğin, Petryayev, haziran ortalarında, "yüksek rütbeli birlik komutanlarının hareketi onayladıklarını ve söylendiğine göre, III. Kolordu kurmay başkanı Tuğgeneral Ali Rıza Paşa'nın görevinden alındığını ve İstanbul'a çağrıldığını" yazıyordu (38, 1. 12).

Temmuz 1908'deki hükümet karşıtı askerî ayaklanmanın en aktif düzenleyicilerinden biri olan Binbaşı Ahmet Niyazi Bey,

anılarında, ayaklanma öncesinde Jöntürklerin halk ve askerler arasında çok büyük etkiye sahip olduğunu yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Cemiyet, örgütlü gizli bir hükümet gibi hareket ediyordu. Bütün devlet memurlarının hareketleri ve nitelikleri konusunda bilgi sahibiydi. O günden sonra genel müfettişin, valilerin, komutanların egemenliği ve manevi etkisi ortadan kalkmıştı" (80, s. 36). 1908 yazına doğru Selanik'te ve Makedonya'nın taşra kentlerinde hemen hemen bütün hükümet dairelerinde Jöntürk komitelerinin gizli ajanları bulunuyordu; acımasızlığıyla ünlü çok sayıda asker ve sivil memurla sultanın hafiyeleri bu komitelerin verdiği kararlar uyarınca öldürülmüştür.

Jöntürk komitelerinin propaganda faaliyetindeki belirgin bir özellik de, halka ve askerlere, ülkenin başındaki tüm belaların, sultanın yüksek memurlarının ve yerel yönetim görevlilerinin kişisel kusurlarından kaynaklanmaktan çok ülkenin şimdiki yönetim rejimindeki genel yanlışlık ve eksikliklerin bir sonucu olduğunu açıklama arzusuydu. Ahmet Niyazi Bey şöyle yazıyordu: "Bu dönemde 'İttihat ve Terakki Cemiyeti' kötülüğün kaynağının tek tek kişilerin, komutanların, müfettişlerin, valilerin, seraskerin ve veziri azamın kötü nitelikleri değil, var olan yönetim şeklinin eksik ve yanlışları olduğu düşüncesini herkese telkin etme arzusundaydı" (80, s. 35-36). 23 Haziran 1908 tarihinde "Terakki ve İttihat Cemiyeti" komitesi Manastır'da bir bildiri dağıttı (bkz.:204, s. 45-51; 239, s. 137-139). Bu bildiride "Hareket tarzı saltçı bir nitelik taşıdığı ve ülkenin anayasayla belirlenmiş olan belli başlı yasalarına ters düştüğü için bugünkü hükümet, meşrutiyet karşıtı bir hükümettir" deniliyordu. Bu kentteki Rus konsolosu da 23 Haziran 1908 tarihli bu içerikte bir bildirinin dağıtıldığını bildirmiştir (38, 1. 29-1. 30).

Görüldüğü gibi, 1908 yılında, özellikle de devrim arifesinde Jöntürklerin propagandasında belirgin bir gelişme olmuştu. Anayasal reform düşünceleri daha önceleri genellikle sultan Abdülhamit'in kişiliğiyle ilgili eleştirilerin ardına gizlenirdi.

1907-1908 dönemine dek Jöntürklerin propaganda belgelerinde ülkenin başındaki dertler, daha çok hükümdarın ve yakınlarının kişiliklerinden kaynaklanan eksikler ve kusurlarla açıklanırdı. Devrim arifesinde Jöntürklerin propagandasında saltçılıkla bir sistem olarak mücadele düşüncesi ön plana çıkarılıyordu. Bu durum, Jöntürklerin burjuva liberal reformculuktan burjuva devrimciliğe evrilmesinin göstergelerinden biriydi.

Jöntürk propagandası sivil halk arasında da büyük başarı kazanmıştı. Üsküp'teki Rus Konsolosu Orlov, 17 Haziran 1908 tarihinde şunları yazıyordu: "Jöntürk düşüncelerinin Müslüman ahali ve hatta köylüler arasında iyice yayıldığını gösteren olaylara giderek daha sık rastlanıyor. Şimdilik iş, halkta hoşnutsuzluk uyandıran ve bugünkü rejimin acizliğiyle ilgili konuların herkesin önünde tartışılmasından öteye ender olarak geçiyor... ama bundan topu topu birkaç yıl önce bu konularda konuşmak mümkün müydü?" (38, l. 18).

Jöntürklerin Avrupa Türkiye'sindeki vilayetlerde bulunan hücre ve gruplarının tüm eylemlerini "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin Selanik Komitesi yönlendirip koordine ediyor olsa da cemiyetin Paris'teki merkezi de sadece olan bitenden haberdar olmakla kalmıyor, aynı zamanda öğütleri ve önerileriyle bu olaylara katılıyordu. Paris'teki merkezin Selaniklilerle yazışmalarından bugün elde bulunanlar[3], Paris Jöntürk grubunun yöneticilerinin 1908 Mart'ında yurt içindeki yoldaşlarına, Türk postanelerini ele geçirmek ve hükümete, "yabancı veya hükümetten bağımsız vali atanmasına karşı protestoların ve Müslümanların ülkelerinin parçalanmasına ya da yabancıların yönetimine bırakılmasına kesinlikle razı olmadıklarının ifade edileceği telgraflar çekilmesi, Makedonya'nın işlerine yapılacak bir müdahalenin protesto edilmesi, Makedonya'da yaşayan tüm halkları despotik rejime karşı ortak mücadeleye çağıran bildiriler yayın-

3 Y. H. Bayur'un belirttiğine göre, ne yazık ki, bugün elde bulunan belgeler, yalnızca 1908 yılı Mart ayının sonuna kadar olan yazışmaları kapsamaktadır.

lanması gibi aktif eylemlere geçme tavsiyesinde bulunduklarını göstermektedir (216, s. 416-417).

Ülke içindeki Jöntürkler bu tavsiyelerden yararlandılar. Örneğin, 1908 yılı Mayıs ayı sonunda Manastır'daki Jöntürk komitesi, bütün devletlerin konsoloslarına (Rus konsolosu dışında) yabancı devletlerin Makedonya'nın iç işlerine müdahalesinin protesto edildiği özel bir muhtıra verdiler. "Sadece Makedonya'daki değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün vilayetlerindeki tüm dertlerin tek nedeni, şimdiki hükümetin despotik hareket tarzıdır" deniliyordu muhtırada (216, s. 420). 4 Haziran'da Üsküp'teki İngiliz ve Fransız konsoloslarına yerel Jöntürk komitesi tarafından benzer bir muhtıra verildi (38, 1. 40-1. 41). Revel buluşmasından hemen sonra Jöntürk komiteleri, Makedonya kentlerindeki yabancı konsoloslara Revel'de kabul edilen kararları protesto eden sert notalar gönderdiler. Bu notalarda, Revel kararlarının gerçekleşmesi durumunda Saint-Barthélemy Gecesi'ne benzer olaylar olabileceği söyleniyordu (204, s. 32).

Sultan Abdülhamit ve Babıali, Makedonya'daki durumdan ve Jöntürk komitelerinin faaliyetinden yeterince haberdardılar. Makedonya genel müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, 2 Haziran 1908 tarihinde saraya, sultanın sekreteri Tahsin Paşa'ya şu raporu veriyordu: "İsyancı Jöntürk, Ermeni ve Makedon komitelerinin son ortak toplantısının (1907 Kongresi kastediliyor olabilir. -Y. P.) kararı uyarınca Selanik veya Manastır'da 'Merkez Yürütme Komitesi' adı altında, yakın zamanda eylemlere geçecek bir devrim komitesi kuruldu" (117, s. 242). Orduda giderek artan kaynaşma, sultanda ve yakınlarında büyük kaygı uyandırıyordu. Birkaç kez ordudaki devrimci havayı baskı ve ceza uygulayarak dağıtma denemeleri yapıldı. Sultan, haziran başlarında önce III. Kolordu komutanı General Esat Paşa'yı görevden aldı ve onun yerine aşırı gerici fikirleriyle ve Hristiyan ahali içindeki kaynaşmalara karşı sert askerî önlemler alma eğilimiyle geniş şekilde tanınan Mareşal İbrahim Paşa'yı atadı. Bu arada son

derece gerici biri ve sultanın jurnalcisi olarak tanınan, Selanik garnizon komutanı Yarbay Nâzım Bey'e[4] yapılan suikastı araştıran, İsmail Mahir Paşa başkanlığındaki özel bir komisyon da Selanik'e gönderilmişti. Komisyon garnizondaki subaylar arasında tutuklamalara girişti, ama bu önlemlere karşı subaylar arasında öfke daha da arttı ve iş, komisyon üyesi generallere selam vermeyi açıkça reddetmeye kadar vardı. Yerel garnizondan subayların Jöntürk propagandasına katıldıklarına ilişkin bir davayı soruşturmak için Kırşevo'ya giden polis müfettişi Hüseyin Sami Efendi 7 Haziran'da Manastır vilayetinde öldürüldü, yanındaki subay da yaralandı (38, 1. 10-1. 11). Yukarıda sözü edilen, İstanbul'dan soruşturma komisyonları gönderilmesinin kesin olarak protesto edileceğinin belirtildiği 23 Haziran 1908 tarihli "Terakki ve İttihat Cemiyeti" bildirisi de başlamış olan baskı ve ceza uygulamalarına başka bir yanıttı. Bildiride şöyle deniliyordu: "Biz, suçsuz insanların Yıldız, Taşkışla (sorguya çekilenlerin tutulduğu kışlalar. –Y. P.) gibi engizisyon kurumlarını ve polis yönetimini istemiyoruz; buna son verilmesini talep ediyoruz. Aksi halde sorumluluk size ait olacaktır (Bildiri Manastır valisine hitap ediyordu. –Y. P.)" (204, s. 50).

Önderliğini subay Jöntürklerin yaptığı silahlı ayaklanma 1908 yılı Temmuz ayının başında bu koşullarda başladı. Tüm iç ve uluslararası etmenlerden ustalıkla yararlanmış olan Jöntürk propagandası sultana açıkça karşı çıkmak için gerekli zemini bu ana kadar yeterince hazırlamıştı. Y. H. Bayur, Manastır vilayetindeki Jöntürk örgütlerinin faaliyetinin, tüm Makedonya'da ordunun hükümete karşı çıkışını olanaklı kıldığını belirtiyor (216, s. 443). İlk harekete geçen, Resne garnizonu subaylarından Ahmet Niyazi Bey'in kurduğu müfrezeydi. *Les Temps* muhabiri,

4 Nâzım Bey, sonradan Jöntürk triumvirasının ünlü üyesi olan Enver Bey'in (Paşa) akrabasıydı: Enver'in kız kardeşiyle evliydi. Jöntürklerin Selanik komitesi, komitenin eylemleriyle ilgili bazı şeyler bildiği için Nâzım'ı öldürmeye karar vermişti. 29 Mayıs'ta subay Jöntürklerden biri Nâzım Bey'e ateş etti ve onu yaraladı. Enver Bey bu olaylardan sonra Selanik'ten ayrıldı (216, s. 439).

7 (20) Ağustos 1908 tarihinde Niyazi Bey'le görüşmesini bildirirken şunları yazıyordu: "Yabancı devletlerin Türklerin işlerine karıştıklarını, Konstantinopol hükümetininse izlediği kötü politikayla bu müdahaleyi haklı çıkardığını görmek dayanılmaz geldiğinden Niyazi Bey, diğer pek çok subay gibi 'İttihat ve Terakki' komitesi üyelerinin safına geçmiştir," (174, s. 30). Niyazi Bey, anılarında, kendisini harekete geçiren nedenin, İngiltere ve Rusya hükümdarlarının Revel'deki buluşmasına ilişkin onu tam anlamıyla uykusuz bırakan, huzursuz eden haber olduğunu yazıyordu (80, s. 63). Hükümete karşı silahlı direnişe geçme girişimi, Niyazi Bey ve düşündeşlerinden çıkmıştı. 28 Haziran'da Niyazi Bey, güvendiği arkadaşlarına, bir çete kurup dağa çıkmaya ve bir isyan başlatmaya karar verdiğini söyledi (80, s. 64). E. F. Nayt, Niyazi Bey'in, Resne Belediye Başkanı olan arkadaşı Cemal Bey'e planından söz ettiğini, daha sonra ise yaklaşık 50 kişinin katıldığı, yerel Jöntürk örgütü üyeleriyle özel bir toplantı düzenlendiğini yazıyor. Niyazi Bey, toplantıda ülkeyi yabancılar tarafından neredeyse parçalanacak hale getirmiş olan bu hükümete karşı çıkmak gerektiğini açıklayıp, yurtseverlik ateşiyle dolu bir konuşma yaptı. Niyazi Bey, ayaklanmanın imparatorluk halkları arasında düşmanlık ateşi yakan mevcut yönetim sistemini hedef alacağını söyledi. Konuşmacı, ayaklanmanın amacının "özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin" sağlanması olduğunu açıkladı (bkz.:80, s. 67; 61, s. 109-111). Toplantıya katılanlar, ayaklanmanın Resne'de başlatılması ve girişilecek direniş konusunda "Terakki ve İttihat Cemiyeti" iç örgüt tüzüğü uyarınca Resne'deki Jöntürk hücresinin bağlı olduğu yerel Jöntürk komitesiyle mutabakata varmak için Cemal Bey'i Manastır'a gönderme kararı aldılar. Böylece hükümet karşıtı propagandadan kesin olarak silahlı mücadeleye geçiş işinde girişimi Selanik merkezi değil, cemiyetin küçük alt örgütlerinden biri yapmış oldu. Ayaklanma girişimi cemiyetin sıradan üyelerinden çıkmıştı ve cemiyetin yöneticilerini barışçı mücadele yöntemlerinden ve

"ikna çabalarından" vazgeçmeye teşvik ediyordu. Anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ricaları artık yerini silah gücüyle pekiştirilmiş taleplere bırakmalıydı.

Manastır'daki Jöntürk merkezi, yukarıda anlatılan toplantıdan iki gün sonra cemiyetin merkez komitesinin Niyazi Bey'in planını benimsediğini Cemal Bey aracılığıyla bildirdi (61, s. 111). 3 Temmuz 1908'de, diğer subay Jöntürkler arasında bundan önce hiç kendini göstermemiş, hiç kimsenin tanımadığı Resne garnizonundan bir subay; bir grup subay ve askerin başına geçip, silah ve alayın kasasını ele geçirdi ve 160-200 kişiden oluşan birliğinin başında dağa çıktı. Niyazi Bey'in birliği hızla büyüdü, iki hafta sonra 500 kişiyi buldu; ondan bir hafta sonra da birlik artık 3 bin kişiye ulaşmıştı (bkz.: 167, s. 39; 38, l. 55, l. 61). Niyazi, 5 Temmuz'da özel bir bildiriyle Makedonya'daki Bulgarlara seslendi. Bu bildiride, ülke halkının çektiği tüm acıların nedeninin despotik rejim, aynı zamanda da bölgenin çeşitli halkları arasında yabancı devletler tarafından körüklenen kavgalar olduğu söyleniyordu (bkz.: 216, s. 444-447). Niyazi, "Hristiyan yurttaşlara" seslenerek, imparatorluğun tüm halklarının özgürlük ve eşitliği uğruna despotik rejimle savaşmak için bütün güçlerini birleştirme çağrısı yapıyordu: "Şimdiki rejimin kendilerini yaşamdan ve mutluluktan yoksun bıraktığını gören Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli uluslarının bir araya gelmesi için çalışıyorlar. Bu amaçla 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular. Bu cemiyeti böyle mukaddes bir amaçla kuranlar, ordunun generalleri ve subayları, sivil memurlar, kentli ve köylü bölge sakinleridir. Hepsi de mukaddes vatanları adına kendini adamış onurlu insanlardır. Cemiyetin başlıca amaçları, şimdiki sınırları içinde ırk ve din farkı olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halkları için özgürlüğün, bu halkların onurlarının, yaşamlarının, mal ve mülklerinin güvenliğinin sağlanması, onların insan soyuna yaraşır şekilde kardeşçe yaşamaları için gerekli koşulların yaratılmasıdır. Bunlar, özgürlüğün sağlanması, eşitliğin ilan

edilmesi, kardeşliğin güçlendirilmesi ve adaletin sağlanmasıyla elde edilebilecektir... Bugünkü despotik rejim meşrutiyetçi bir düzenle değiştirilmelidir" (216, s. 445-446).

Niyazi'nin bildirisi ve Manastır vilayetinin gerek Müslüman, gerekse Müslüman olmayan köylerini dolaşarak hükümet memurlarının sözlerini dinlemeyin diye çağrı yapan, hükümet memurlarını kovan, Makedonya'da yaşayan tüm halkların kardeş olduğunu söyleyen, hiçbir zorbalık ve yağmaya izin vermeyen birliğinin eylemleri, isyancıların halk tarafından desteklenmesine yardım ediyordu. Bazı bölgelerdeki Bulgar halk (Resne, Ohri, Prespa ve diğer bölgeler) toplantılar düzenliyor, Niyazi Bey'in birliğini desteklemeye hazır olduklarını dile getiriyordu (61, s. 126). Kısa bir süre sonra pek çok Bulgar, Sırp ve Arnavutluk çetesi isyancı Jöntürklerin tarafına geçtiler. "Bunun yanı sıra Yane Sandanskiy'in önderliğindeki Makedonya 'solunun' desteği ve Ferizovik yöresinde binlerce Arnavut'un yaptığı ve Jöntürk ayaklanmasını destekleme kararının verildiği miting de çok büyük öneme sahipti" (167, s. 39)

"Solun" önderi Yane Sandanskiy ve düşündeşleri, isyancı Jöntürkleri son derece aktif bir şekilde destekliyorlardı. Buna "solun" liderleriyle Jöntürk liderleri arasında, "solun" alınan kararları desteklediği 1907 Kongresi'nden sonra gerçekleşen temasları da yardımcı oluyordu. Subay Jöntürkler tarafından düzenlenen ayaklanma başladığında Yane Sandanskiy ve çetecileri ayaklanmanın sloganlarını destekliyorlardı (245, s. 43-44, 56-57).

Arnavutluk ulusal örgütleri ve Arnavutluk kentlerindeki Jöntürk komiteleri arasında ayaklanma başlamadan çok daha önce oldukça sıkı bir ilişki kurulmuştu. Örneğin, Debre'de Arnavutluk ulusal komitesi, 1907 yılında yerel Jöntürk komitesiyle birleşmişti. Ergiri'de Jöntürk komitesinin üyeleri, aynı zamanda yerel Arnavutluk komitesinin üyeleriydi, Üsküp'teki Jöntürk komitesinin kadrosunda ise yerel Arnavutluk soylularından pek çok temsilci, örneğin, bu bölgedeki tek bıçkı maki-

nesinin sahibi Draga Bey bulunuyordu (195, s. 31-32). "İttihat ve Terakki" komitesi, Arnavutlara, Avrupa Türkiye'sinde emperyalist devletlerin yayılmacı politikasının açığa çıkarıldığı ve Osmanlı İmparatorluğu halklarının kardeşliği ve anayasal reformlar düşüncesinin propagandasının yapıldığı özel bir bildiriyle seslenıyordu (195, s. 33).

1908 yılı Temmuz başında Ferizovik civarında birkaç bin silahlı Arnavut köylüsü toplandı. Ferizovik'in iki kilometre ötesinde, Üsküp okulunda yabancılar için ders yılının sona erişini kutlamak amacıyla bir yazlık sahnenin Avusturyalılar tarafından kurulması, bu silahlı köylülerin toplanmasına bahane olmuştu. Arnavutlar bunu ulusal ve dinsel duygularının aşağılanması sayıyorlardı; Avusturyalıların inşaatları yakıldı. Avusturya birliklerinin Kosova'ya doğru harekete geçtiği söylentileri yayılmaya başladığında öfke iyice artmıştı. Olayların görgü tanıklarından biri olan Süleyman Külçe'nin anlattığına göre, bazı subay Jöntürkler, Ferizovik'te propaganda faaliyeti yapıyorlardı. Üsküp'ten gelen jandarma komutanı Galip Bey de Üsküp Jöntürk komitesi üyesiydi. Galip Bey ve subay Jöntürkler, Ferizovik'te toplanmış olan köylülerle Arnavutluk soylularının ve din adamlarının temsilcilerini Jöntürklerin sloganlarını ve taleplerini desteklemeye ikna ettiler. Sonuçta, 20 Temmuz 1908'de İstanbul'a, Üsküp vilayetinin Arnavut halkı adına 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması ve Meclisi Mebusanın toplanması talebinin dile getirildiği bir telgraf çekildi (bkz.:195, s. 33-34; 204, s. 88-89; 239, s. 139-140).

Makedonya'nın Türk olmayan ahalisinin ayaklanan Jöntürk subaylarına ve askerlerine katılması, kısa bir süre sonra anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasına yol açan olayların çabuk ve neredeyse kansız seyrini belirleyen en önemli etmenlerden biridir. İstanbul'daki Rus büyükelçisi, anayasanın yeniden yürürlüğe konulması için sultanı ferman vermeye çağıran hareketten söz ederken, "hareket şimdilik sakin ve düzen içinde, halkın gerek

Hristiyan, gerekse Müslüman bölümünün eşit katılımıyla geçiyor" diye belirtiyordu (34, 1. 181). Makedonya'nın, iç savaştan ve sultan yönetiminin baskısından bezmiş, üç-dört yıldır yabancı eğitmen ve danışmanların faaliyeti yüzünden dışarıdan etkin bir yardım gelmesi umudunu yitirmiş Türk olmayan ahalisi, sosyal ve ulusal baskıdan kurtuluş yolunu sultana karşı ayaklanan Jöntürklerin eylemlerinde ve çağrılarında görmüştü. O sırada oluşan somut tarihsel koşullar, Jöntürklerin Makedonya'nın Türk olmayan halklarının ulusal kurtuluş hareketiyle birleşmesine olanak vermişti.

Niyazi Bey ve mücadele arkadaşları, bölgedeki Müslüman halka da bir bildiriyle seslendiler. Örneğin, Ohri'ye giden Niyazi Bey'in birliği kentteki tüm Türklerin desteğini aldıktan sonra askerî depoyu ele geçirdi ve kentin her yerine "Müslüman Halka Sesleniş" diye başlayan bir bildiri yapıştırdı. Bildiride, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının "Van, Bitlis ve Diyarbakır Ermenilerinin, Rumeli Bulgarlarının, Yemen Araplarının, Trabzon, Erzurum ve Kastamonu Türklerinin istibdat rejimine karşı mücadeleye giriştikleri söyleniyordu. "Osmanlı Terakki ve İttihat Komitesi" adına yayınlanan bildiri, tüm Müslümanları var olan rejime karşı savaşmaya, "bu zalim hükümeti yok etmeye" ve iktidarın "ulus tarafından seçilmiş dürüst insanların" eline geçmesini sağlamaya çağırıyordu (38, 1. 56-1. 60)[5].

Ülkenin yeni ortaya çıkan uluslararası durumunu göz önüne alan ve büyük Avrupa devletlerinin Makedonya'ya her an bir askerî müdahalede bulunabileceklerini anlayan Jöntürkler, ayaklanmanın başlamasından önce büyük devletlerin bu hükümet karşıtı harekete dostça yaklaşmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Örneğin, Selanik'teki yabancı konsoloslar arasında tipografi yöntemiyle basılmış, altında "Osmanlı Reformist Partisi"nin imzası bulunan "Büyük Devletlere Çağrı" bildirisi dağıtılıyordu[6]. Bildiride Osmanlı İmparatorluğu'nun güç durumu betimle-

5 Bu bildirinin Fransızca metni, Manastır'daki Rus konsolosunun raporuna eklenmişti. Bildirinin Rusça çevirisi için bkz.: (64, s. 18-20).

6 Bu bildirinin Fransızca metni için bkz.: (38, 1. 776).

niyor ve sert ifadelerle Abdülhamit'in despotizminden ve keyfî yönetiminden söz ediliyordu. "Türkiye, bugün sarayın sağmal ineğidir" diye yazıyorlardı bildirinin yazarları. Bildiride, baskı ve keyfî yönetimden sadece Hristiyanların değil, ırk ve din farkı olmaksızın bütün imparatorluk uyruklarının acı çektiği belirtiliyordu. Bildiri yazarları, bütün bunlara son verme zamanının geldiğini yazıyorlar ve Makedonya'daki reformlardan kaygılı olan büyük devletleri, "Türk halk kitleleri yararına yeni çabalar göstermeye" çağırıyorlardı. Böylelikle bildiri, Avrupa devletlerini bir tek Makedonya'daki işlerin durumuyla ve reformlarla uğraşmakla kalmayıp, imparatorluğun tüm halklarının durumunun iyileştirilmesi uğrundaki mücadeleye yardım etmeye çağırıyorlardı. Bu "Büyük Devletlere Çağrı" bildirisi[7], üslubu ve ortaya çıkmasına neden olan koşullar bakımından 1876 yılında "Yeni Osmanlılar" yandaşlarınca büyük devletleri hedef alan "Yurtsever Müslümanların Manifestosu"na benzemektedir.

Niyazi Bey birliğinin silahlı hareketinin, sultana ve hükümete karşı genel bir ayaklanmaya dönüşeceği açıklık kazanınca Selanik Jöntürk Komitesi, Avrupa devletlerinin hükümetlerini başlamış olan ayaklanmanın niteliği ve amaçları konusunda bilgilendirmeye karar verdi. 8 Temmuz 1908 tarihinde Selanik'teki İtalyan postanesinden büyük devletlerin konsoloslarına, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" Selanik merkezi tarafından imzalanmış bir mektup gönderildi (bkz.:38, 1. 88-1. 89; 64, s. 15-16). Mektupta "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin ırk ve din ayrımı olmaksızın tüm imparatorluk halklarının çıkarları için istibdatla ve despotizmle savaştığı söyleniyordu. Jöntürkler, amaçlarının, ülkedeki tüm halkların haklarını ve çıkarlarını sağlayacak olan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulma-

7 Selanik'teki Rus Konsolosu Kohanskiy, AVPR'de kendisinin 1908 yılı Temmuz ayı başında gönderdiği raporlar arasında saklanan bu belgeyi kastederek, 1 Temmuz'da *Meşveret*'in (201 No.lu sayının Fransızca ekinde) büyük devletlerin Paris'teki büyükelçilerine sunulan, daha sonra da Selanik'teki konsoloslara dağıtılan bir muhtıra yayınladığını yazıyordu.

sı olduğunu açıklıyorlardı. Kohanskiy, bu belgeden söz ederken, Jöntürk komitesinin, "kurtuluş hareketinin, sadece Jöntürkler için tek başına politik bir nicelik olmayan ve Osmanlı halkının bir parçası olarak diğer parçalarla eşit haklara sahip Hristiyan halkını hiçbir şekilde tehdit etmeyen Makedonya'da değil, Türk imparatorluğunun her yerinde despotik rejimi hedef aldığını bir kez daha kesin şekilde doğruladığını" yazıyordu (38, 1. 86). Büyük devletlerin konsoloslarına seslenen mektubun yazarları, Avrupa kamuoyunun hareketi destekleyeceği, büyük devletlerin de olayların akışına karışmayacakları umudunu ifade ediyorlardı. Mektup, "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin zafere ulaşmadıkça silahlarını elden bırakmayacağı açıklamasıyla bitiyordu.

Niyazi Bey'in Makedonya'da harekete geçmesinden kısa bir süre sonra onu örnek alan diğer subay Jöntürklerce örgütlenmiş birkaç isyancı çetesi daha faaliyet göstermeye başladı. Subay Mustafa Efendi'nin yönetimindeki 50 kişilik bir birlik, Selanik vilayetinde Tikveş bölgesinde faaliyetteydi; Kayılar kenti (Manastır vilayeti) garnizonundan iki yüksek rütbeli subay, iki bölük oluşturacak sayıda bir isyancı birliği kurdular. Selanik'te subay Jöntürkler toplantılarını artık açık açık yapmaya başladılar; hatta bu toplantılardan biri, Makedonya genel müfettişi Hilmi Paşa'nın konağının yanı başında yapıldı. Makedonya'daki Rus Grajdanskiy Ajansı'nın yöneticisi Petryayev, 6 Temmuz 1908'de bu olayları bildirirken şöyle yazıyordu: "Jöntürk propagandası III. Kolordu subayları arasında başarıyla yayılmaya devam ediyor ve bu karışıklıkları hâlâ barışçı yollardan durdurabileceğini uman Türk hükümeti bu konuda her gün yeni bir hayal kırıklığına uğruyor" (38, 1. 63).

İsyancı birliklerin sayısı artmaya devam ediyordu. Ohri bölgesinde subay Jöntürklerden Binbaşı Eyüp Sabri Bey'in komutası altında bir birlik kurulmuştu. 1907 sonundan itibaren kurmay Binbaşı Enver Bey'le birlikte Jöntürk örgütünün faaliyetine katılmış olan Eyüp Sabri Bey, Ohri'deki bir silah deposundan 900

tüfek ve 95 sandık fişek ele geçirmiş ve bölge sakinlerinden kurulan birliği silahlandırmıştı. Selanik garnizon komutanı Nâzım Bey'e yapılan suikastın başarısız olması nedeniyle Selanik'ten kaçtıktan sonra Enver Bey tarafından kurulan birlik, Tikveş yakınlarındaki dağlarda faaliyet göstermeye başladı. Manastır Jöntürk komitesi, Niyazi Bey'e, Tikveş bölgesinde, arkadaşı Enver Bey'in fedai birliğinin başında hükümete karşı harekete geçtiğini bildirdi (bkz.: 61, s. 127; 239, s. 116; 216, s. 441-442, 474).

Sultan ve Babıali, patlayan isyanın merkezlerini her yola başvurarak ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. General Şemsi Paşa'ya çözüm getirici, kararlı eylemlerle isyancı birlikleri ortadan kaldırma görevi verildi. Ancak Şemsi Paşa, 7 Temmuz günü, Manastır'daki durumu saraya bildirmek için telgraf çektikten sonra tam postaneden çıktığı anda Teğmen Bigalı Atıf tarafından öldürüldü. Şemsi Paşa, telgraflarından birinde, Selahattin Bey ve Hasan Tosun Bey adlarındaki subaylar tarafından yönetilen yeni isyancı birliklerinin ortaya çıktığını haber veriyordu (239, s. 116; 216, s. 441-442)[8]. Manastır Jöntürk komitesi aynı gün bir mektupla Niyazi Bey'e olanları bildirdi. Mektupta şöyle deniliyordu: "Şemsi Paşa herkesin gözü önünde infaz edildi, fedakârlığı yapan (yani suikastı yapan subay Jöntürk. –Y. P.) güvendedir" (216, s. 457).

Sultan taktik değiştirmeye karar verdi. 17 Temmuz'da Manastır'a bir telgraf çekildi. Telgrafta sultanın, silahlarını bırakacak olurlarsa ayaklanan subayları bağışlayacağı söyleniyordu. Subay Jöntürklerin tepkisi tam anlamıyla anlık bir tepki oldu. General Osman Hidayet Paşa, kışlada toplanmış olan subaylara telgraf metnini sonuna kadar okuyamadan genç subaylardan biri tarafından vuruldu; kentte konaklamış olan tugayın komutanı ağır yaralandı (38, 1. 55).

O günlerde III. Kolordu birlikleri hiç gizlemeden peş peşe isyancılara katılmaya başladı. Ayaklanma Edirne bölgesinde

8 Y. H. Bayur, Teğmen Atıf'ın daha sonra, cumhuriyet yıllarında Çanakkale milletvekili olduğunu belirtiyor (Atıf Kamçıl).

bulunan II. Kolordu birlikleri içinde de destek buldu. 1908 ilkbaharı ve yaz başında Selanik merkezinin en aktif üyelerinden biri olan Talat Bey aracılığıyla Selanik Jöntürk merkeziyle bağlantıda bulunan "Terakki ve İttihat Cemiyeti" yandaşları burada etkin çalışmalar yürütüyorlardı (227, s. 255-256; 228, s. 243-244). Manastır'da ayaklanmanın başladığı günlerde, Paris merkezinden ünlü Jöntürk Doktor Nâzım Bey, İzmir'de bulunuyor ve burada, Makedonya'daki isyanı bastırmak için sultan hükümetinin kullanmaya kalkıştığı, ancak bunu başaramadığı askerî birlikler içinde hükümet karşıtı aktif propaganda çalışmaları yürütüyordu (228, s. 246).

16 Temmuz 1908'de hükümet, İzmir'den Selanik'e deniz yoluyla 27 tabur asker gönderdi. Ancak bu birlikler üzerinde Jöntürklerin etkisi artık çok güçlüydü. "Doktor Nâzım Bey'in ve Jöntürk partisinin diğer ajanlarının sayesinde, daha Küçük Asya'dan hareket etmeden önce de devrimci görüşler bu birliklerin saflarında geniş şekilde yayılmıştı, İzmir'deki bindirme anında ise komite ajanları kimlerin devrime yakınlık duyduğunu anlamak amacıyla subaylarla sohbet ederek ve alt rütbelerdekileri ikna ederek bu birlikler içinde yoğun şekilde çalışıyorlardı" diye yazıyordu E. F. Nayt (61, s. 136). Sonuçta, isyanı bastırmaya gönderilen birlikler, birkaç gün içinde isyancılardan yana geçtiler. "Anadolu tümeninden Selanik'e, oradan da Manastır'a gönderilen taburlar, örgütün ("İttihat ve Terakki" –Y. P.) yüce amaçlarını anlayıp değerlendirmekte gecikmediler. Cemiyete ve ulusa silahla destek oldular" diye yazıyordu Niyazi Bey anılarında (80, s. 220).

22 Temmuz akşamı Niyazi Bey komutasındaki iki bin kişilik bir isyancı birliği Manastır'ı işgal etti (38, l.103, 1. 105). 22 Temmuz'u 23'e bağlayan gece Niyazi Bey'in birliğinden iki genç subay, Şemsi Paşa'nın ölümünden sonra Manastır'daki birliklere komutan olarak atanan Mareşal Osman Fevzi Paşa'yı ele geçirdiler. Tutsak edilen mareşal, Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in

birliklerinin konakladığı dağlara götürüldü (216, s. 467-468; 61, s. 141-146).

Sonunda 23 Temmuz'da isyancı birliklerle her yerde onlara katılan askerî birlikler, Makedonya'nın yönetim merkezlerinde iktidarı ele geçirmeye başladılar. Devrimci güçler, Selanik, Manastır, Üsküp ve diğer büyük kentlerde yönetimi ele geçirdiler. Aynı gün Petryayev, Rusya'nın İstanbul'daki işgüderine şu telgrafı çekiyordu: "Bugün Selanik'te, kent merkezindeki meydanda mitingler yapılmaya başlandı. Asker ve sivil Jöntürkler, çeşitli dillerde ateşli çağrılarla halka sesleniyorlar, meşrutiyet düzeninin, özgürlük ve eşitlik düşüncelerinin yerleştirilmesine yardımcı olmaya çağırıyorlar, kalabalık ise şiddetli alkışlarla karşılık veriyor. Burada bulunan polis ve jandarma, hiçbir şeye karışmaksızın olanlara seyirci kalıyor. Yarın meşrutiyetin ilanı için camilerde toplanılacak. Şimdilik hiçbir yerde düzeni bozacak bir olay olmadı. Manastır, Üsküp, Serez, Köprülü ve İştip'ten de Jöntürk hareketiyle ilgili benzer haberler alınıyor" (38, 1. 102).

Üsküp'te yönetimin ele geçirilmesi o günler için son derece tipik bir durumdu. 22 Temmuz akşamı yerel Jöntürk komitesi, Üsküp Askerî Bölge Komutanı Hüseyin Remzi Paşa'ya anayasaya bağlı kalacağı konusunda yemin etmesini ya da Üsküp'ü terk etmesini önerdi. Adı geçen general, 23 Temmuz sabahı ortaya çıkan durumu görüşmek üzere valinin evine gitti, ev bir askerî birlik tarafından sarılmıştı. Binbaşı rütbeli iki subay eve girdiler ve Remzi Paşa'ya komitenin önerisine yanıt vermekte kararsızlık gösterdiği için hemen kenti terk etmesi gerektiğini söylediler. General, muhafız gözetiminde istasyona götürüldü ve yine muhafız gözetiminde trenle Selanik'e gönderildi. Bundan sonra Jöntürk yanlısı subaylar ve memurlar orkestra ve bir bölük asker eşliğinde kente girdiler (38, 1.96 -1. 97).

Bütün mitinglerde 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konulması talebi ileri sürülüyordu. Öyle ki, 23 Temmuz 1908'de Manastır'daki mitingde konuşan yerel askerî okul komuta-

nı Binbaşı Vehip Bey, "Ya anayasa ya ölüm!" diye bağırmıştı. Konuşmacı, "Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin sürdürdüğü mücadelenin "adalet, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik" sağlamayı amaç edindiğini söylüyordu ateşli bir şekilde. Vehip Bey, konuşmasını, "Yaşasın vatanın ve milletin şerefi!" diyerek bitirdi (bkz.: 204, s. 84-86; 239, s. 141-142).

23 Temmuz gecesi Manastır Jöntürk komitesi, sultana, anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ve Meclisi Mebusanın toplanması için hemen bir irade yayınlamasını talep eden bir telgraf çekti; telgrafta, "Pazar güne kadar (26 Temmuz. –Y. P.) Meclisi Mebusanın toplanmasıyla ilgili yüce ferman yayınlanmayacak olursa, imparatorun iradesine ters düşecek olaylar olabileceği" belirtiliyordu (122, s. 122).

Aslında sultan ve hükümeti bir oldubitti karşısında kalmışlardı. 23 Temmuz'da Makedonya'nın pek çok kentinde yönetimi ele geçiren Jöntürk komiteleri meşrutiyeti kendileri ilan ettiler. Manastır'da bu münasebetle görkemli bir tören düzenlendi; bundan böyle ülkede 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlükte olduğunun açıklanmasından sonra 21 pare top atışı yapıldı. Makedonya'daki üst düzey görevlilerden İstanbul'a telgraflar geliyordu, bu telgraflarda isyancı birliklerin ve halkın, anayasanın yeniden yürürlüğe konulduğuna ilişkin padişah fermanının hemen yayınlanmasını talep ettikleri bildiriliyordu; bu taleplere bazen bu kararı kuvvet zoruyla çıkartmak için İstanbul üzerine yürüme tehdidi de eşlik ediyordu. Manastır Valisi Hıfzı Paşa, sultanın serkâtibine gönderdiği telgrafta Jöntürklerin talebinin yerine getirilmesini öneriyordu. Mareşal İbrahim Paşa, aynı gün Selanik'ten "'İttihat Cemiyeti'nin amaç ve emellerinin hemen hemen genel bir nitelik kazandığını" bildiriyordu (bkz.:122, s. 122-123; 216, s. 476-477). Ortaya çıkan durumda, sultanın ve hükümetin ayaklanan ordunun taleplerini kabul etmekten başka bir çıkış yolu yoktu. 23 Temmuz günü ve 24 Temmuz'a bağlayan gece sarayda bakanlar kurulu toplantı-

sı oldu. Rumeli'deki durum görüşüldü, Makedonya'daki sivil ve askerî görevlilerden gelen telgraflar incelendi. Bu telgrafların içeriği genel olarak şöyleydi: Meşrutiyet fiilen ilan edilmiş durumda, isyancı birlikler "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin komiteleriyle birlikte hareket ediyorlar, isyancıların talepleri kabul edilmeyecek olursa ordu İstanbul üzerine yürüyecektir. Sultanın öfkesinden korkan bakanlar, meşrutiyet konusunu bir türlü dile getiremeyip, konunun çevresinden dolaşmaya ya da belirli bir görüş belirtmemeye çalışıyorlardı. Kararı daha fazla geciktirmenin tahtına, hatta yaşamına mal olabileceğini anlayan Abdülhamit, bakanlara anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya karar verdiğini bildirdi. 24 Temmuz 1908 tarihinde İstanbul gazeteleri, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulduğuna ve Meclisi Mebusanın toplanmasına ilişkin sultan iradesini yayınlıyorlardı (216, s. 478-479).

Aynı gün İstanbul'daki Rus askerî ajanı şunları yazıyordu: "Sadece III. Kolordu değil, aynı zamanda II. Kolordu, bu arada redifler (yedek birlikler -*Y.P.*) de devrime yakınlık duyuyorlar, ilk çağrıda devrimcilere katılıyorlar. Bu durum, şimdiye dek var olan keyfî yönetim, despotizm ve adam kayırma sisteminden hoşnutsuzluğun halk arasında ne kadar derinlere kök saldığını gösteriyor. Halkın ispiyonculuğa ve utanıp sıkılmadan devletin parasını soyanlara karşı duyduğu nefret özellikle sert bir biçimde dile getiriliyordu. Hareket o derece uyum içindeydi ki, kurtuluş dalgası en küçük bir dirençle bile karşılaşmadı, hemen hemen hiç kan dökülmedi. Son günlerde her türlü direnişin yararsız olduğu hissediliyordu. Sultana, talep edilen anayasayı ve affı ihsan etmekten başka yapacak bir şey kalmıyordu" (38, 1. 240).

Sultan ve hükümetin teslim olmalarından sonraki birkaç hafta boyunca Makedonya'nın tamamı, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer birçok büyük kenti, Türklerin, imparatorluğun Türk olmayan halklarıyla kardeşliği eşliğinde coşkulu politik gösterilere sahne oldu.

Selanik'te sokaklar üç gün sabahtan akşama kadar bandoların eşlik ettiği, imparatorluk bayrakları taşıyan göstericilerle doldu. Kentin "Hürriyet Meydanı"[9] adını taşıyan meydanında art arda mitingler yapılıyor; masaların üzerinden, balkonlardan, arabaların tepesinden söylevler veriliyordu. Konuşmacılar anayasanın yeniden yürürlüğe konulması nedeniyle sevinçlerini dile getiriyorlar, kahraman Jöntürklere saygı gösterilerinde bulunuyorlar, aydınlık bir gelecekten söz ediyorlardı. "Yaşasın özgürlük! Yaşasın halk! Yaşasın ordu!" sloganları haykırılıyordu (38, 1. 219).

İstanbul'da da birkaç gün boyunca gösteriler ve mitingler oldu. Rus askerî ajanı 28 Temmuz'da şunları yazıyordu: "Şimdiye dek çok büyük halk kalabalıkları düzeni bozucu bir şey olmadan geçtiler (hatta kırk bin kişilik kalabalık köprüden geçiş sırasında geçiş parasını bile ödedi). İdari makamlar hiçbir müdahalede bulunmadılar, hatta tutukluların salıverilmesi sırasında alkışlayanlara da engel olmadılar. Konuşmalar yapıldı: Kadınlar, bakanların ve şeyhülislamın oğulları, imamlar, subaylar konuştu; hepsi ihsan edilen özgürlüğün önemini belirtiyor ve sözlerini sultanın sağlığına dua ederek bitiriyorlardı. Kalabalık her fırsatta orduya minnettarlığını ifade ediyor... Özgürlük simgeleri ve bayraklarla donanmış subaylar, kalabalığın arasına karışarak kentte dolaşıyorlardı. Müslümanların, Hristiyanları kardeş olarak gördüklerini her fırsatta açıkladıklarını da belirtmek gerekir" (38, 1. 326).

Askerî ajanın verdiği bilgilerden görüldüğü gibi, İstanbul'daki gösterilere kadınlar da aktif olarak katılıyorlardı. Kadın hareketinin ilk işaretlerinin Jöntürk devrimi günlerinde ortaya çıktığını bu münasebetle belirtmek gerekir. Örneğin, Meşrutiyetin ilan edildiği gün Selanik'te sokaklarda 40 arabadan oluşan bir kortej dolaşıyordu ve arabaların içinde özgürlük sloganları atan Türk kadınları oturuyordu. Bu kadınların pek çoğunun, bu ara-

9 Jöntürk komitesinin kararı uyarınca Selanik'teki iki meydan "Hürriyet Meydanı" ve "İttihat Meydanı" adlarını aldı, Hamidiye Caddesi'nin adı ise Terakki Caddesi olarak değiştirildi (38, 1. 139).

da Serez valisinin karısının yüzleri açıktı, varlıklı Türk kadınlarının peçe yerine taktıkları tül yoktu yüzlerinde (38, 1. 227). Bu olay, Türk kadınlarının politik etkinliğinin ilk ortaya çıktığı anlardan biri olarak önemlidir.

Ülkede yapılan gösterilerin ve mitinglerin en tipik özelliklerinden biri, Türklerin Türk olmayanlarla, Müslümanların Müslüman olmayanlarla kardeşçe yan yana durmalarıydı. Bu bakımdan özellikle Makedonya'daki durum karakteristikti. Meşrutiyetin ilanından sonraki birkaç gün boyunca Bulgar, Yunan ve Sırp çetecileri birbiri ardına Selanik'e geliyorlar, Jöntürk komitesinin üyeleri onları törenle karşılıyor, akşamları da kent parkında "yeni gelenler Jöntürklerle ve Selanik halkıyla dostça, kardeşçe bir araya geliyorlardı" (38, 1. 220-1. 221). Selanik Jöntürk komitesi, bu günlerde çetecilerin liderleriyle doğrudan temas halinde hareket ediyordu. Devrimin zafer kazanması ve meşrutiyetin ilan edilmiş olması nedeniyle çetelerin silahlarını bırakmaları konusunda anlaşmaya varıldı. Ancak çeteciler silahlarını Türk yetkililere değil, kendi ulusal komitelerine teslim ettiler ve örgütlerini dağıtmadılar (38, 1. 222-1. 223, 1. 274). Görüldüğü gibi, Türk olmayan halkların kurtuluş hareketi liderleri, Jöntürklerle birlikte hareket ederken dikkati elden bırakmıyorlar ve Jöntürklerin verdikleri sözleri ve güvenceleri tutmamaları halinde mevzilerini korumak istiyorlardı. Jöntürklerin devrimden sonraki politikası bu kaygıların haklı olduğunu gösterdi.

Bu günlerde Jöntürkleri en ateşli biçimde destekleyen Makedonya "solunun" lideri Yane Sandanskiy'di. 1908 yılı Temmuz ayının sonunda Sandanskiy, "İmparatorluğun Tüm Halklarına" başlığıyla özel bir bildiri yayınladı (bkz.: 38, 1. 303-1. 305). Bildiride şöyle deniliyordu: "Aziz yurttaşlar! Bunca beklediğimiz özgürlük ışığı yanmış, bitkin düşmüş vatanımız dirilmiştir. Yüzkarası saltçılık can çekişmektedir. Kendisini oluşturan tüm milliyetlerin şahsında koskoca bir halk, saltçılığa karşı ayaklanmıştır. Kardeşimiz devrimci Jöntürk örgütünün

devrimci çağrısı bu kadar ezilmiş halkın yüreğinde içten bir karşılık bulmuştur. Ve köle bir halk efendi olmuştur. Ve onun kutsal kararı 'Mutlakiyete ölüm! Zalimlere ölüm!'dür". Yane Sandanskiy, imparatorluğun tüm halklarını –"Türk yurttaşlarını" ve "Hristiyan yurttaşlarını"– kardeşçe bir birlik içinde özgürlük ve dayanışma için savaşmaya çağırıyordu. "Şimdi birbirinize kardeşlik elini uzattınız, bu derece istediğiniz özgürlüğü ancak böyle bir birlik içinde kazanacaksınız. Bu birliği güçlendirin. Mutlakiyetle birlikte onun yarattığı kardeş kavgasını da toprağa gömelim" diye yazıyordu Sandanskiy. Meşrutiyetin ilan edildiği gün Kavala'daki mitingde Yunan ozanı Konstantinidis, imparatorluk halklarının "aynı ruhu taşıyan tek bir beden" haline geldiğinden, herkesin kardeş olduğundan ve imparatorluk halklarının artık yabancı velinimetlere gerek duymadığından" söz eden bir şiir okuyordu (38, 1. 311).

Halk bu tür duyguları yalnızca Makedonya kentlerinde ifade etmiyordu. Arnavutluk kentlerinde farklı dinlerin temsilcilerinin yan yana kardeşçe katıldıkları mitingler oluyordu. İşkodra yöresinde ve önemli bir garnizonun bulunduğu Tuzi'de askerler yerli halkla kardeşçe bir araya geliyordu. 25 Temmuz'da, Avlonya'da Türkçe ve Arnavutça bildiriler yapıştırıldı duvarlara. Bildiride şöyle deniliyordu: "Birleşeceğiz ve diğer uluslar gibi, vatanımızın esenliği ve gelişmesi için ortak bir güçle çalışacağız". Güney Arnavutluk'taki pek çok kentte "Osmanlı İttihat Komiteleri" kurulmuştu (195, s. 35).

Meşrutiyetin ilan edildiği haberi, imparatorluğun Arap vilayetlerinde yaşayan halk tarafından da coşkuyla karşılandı. Görgü tanıklarından biri şöyle yazıyordu: "Bu olay, tüm Suriye'de heyecanı, şevki artırdı. Hristiyanlar ve Müslümanlar, hatta Hristiyan din adamları ve mollalar halka açık toplantılarda kucaklaşıyorlardı. Yazarlar, yeni özgürlük, eşitlik ve kardeşlik çağını selamlıyorlardı" (166, s. 294). Beyrut'ta, Rus konsolosunun söylediğine göre, Müslümanlar ve Hristiyanlar, "yüzyılla-

rın düşmanlığını unutmuşlardı" ve birbirlerini sırayla görkemli bir şekilde ağırlıyorlardı. Konsolos, Türk subaylarının Beyrut'ta bu günlerin kahramanı olduklarını belirtiyordu (38, 1. 183). "Devrimden sonraki ilk günlerde, Arap ulusal burjuvazisi çevrelerinde, yenilenen Türkiye'nin sınırları içinde köklü değişiklikler olacağı ve Arapların ulus olarak kölelikten kurtulacağı hayalleri geniş yaygınlık kazandı" diye yazıyordu V. B. Lutskiy (166, s. 295). Hatta 1908 Eylül ayına doğru İstanbul'da, imparatorluğun Arap vilayetlerinde de şubeler açan "Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti" bile kurulmuştu. Bu örgüt Jöntürklerle aynı mevzilerde bulunuyordu. Yöneticileri, Jöntürk örgütüne girmiş Araplardı. Örneğin, "Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti" başkanı Sadık Paşa el-Azm, Türk kurmay subayı ve diplomatıydı, Avrupa'ya kaçmış ve burada Jöntürklerin gazetesinde Arapça redaktörlük yapmıştı (166, s. 296).

Ancak anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasından sonraki ilk haftalarda hakim olan bayram havası, Haziran-Temmuz 1908 devrim patlamasına katılanların devrimin amaçları ve görevleri konusunda farklı görüşlere sahip oldukları gerçeğini gizleyemiyordu. Bu durum, öncelikle sultana karşı tavırların farklılığında ortaya çıktı. Makedonya'da 24 Temmuz'u izleyen ilk günlerde sultanın adı bile anılmıyordu. Prizren'deki Rus Konsolosu, İstanbul'daki büyükelçiye çektiği telgrafta, "Üç gündür askerler, alışılmış selam sözlerini söylemiyorlar sultana" diyordu (38, 1. 141). Meşrutiyetin ilanından bir gün sonra Petryayev şunları yazıyordu: "Anayasayı yeniden yürürlüğe koyan sultanın adı tamamen görmezlikten geliniyor. 'Padişahımız çok yaşa' yazılı pankartlarla dolaşmaya kalkışan bir grup polis memuru, alaya alınınca ortadan kaybolmak zorunda kaldılar" (38, 1. 119). Yanya'da, yerel Jöntürk komitesi başkanı Nâzım Bey, 24 Temmuz'daki bir mitingde yaptığı konuşmada, anayasanın sultanın ihsanı olmadığını, "hükümetin vaat ettiği özgürlüklerin tam olarak yerine getirileceği konusunda güvence almadan

eylemlerine ara vermeyecek yurtsever bir komite tarafından tek başına ilan edildiğini" söylüyordu (38, 1. 168).

Yine bu günlerde, Türk olmayan halkların ulusal kurtuluş hareketlerinin bazı yöneticileri, monarşizme doğrudan doğruya karşı çıkıyorlardı. Örneğin, 28 Temmuz'da Selanik'e gelen ve Enver'in başkanlığındaki Jöntürk heyetince törenle karşılanan Yane Sandanskiy, mitingde bir konuşma yaptı ve konuşmasını "Kahrolsun sultan ve dünyadaki tüm sultanlar! Yaşasın özgürlük!" sözleriyle bitirdi (245, s. 44). Meşrutiyetin ilanının sadece devrimin bir sonucu olduğu düşüncesi, Makedonya kurtuluş hareketi militanlarından biri olan P. Deliradov'un Kukes'teki mitingde yaptığı konuşmada şu sözlerde yankılanıyordu: "Bizim bir numaralı düşmanımız, biraz sarsılmış olmakla birlikte *tam ve kesin olarak yenilmemiş* olan saltçılıktır" (İtalikler bize aittir -*Y.P.*) (38, 1. 308). Böylece 1908 Temmuz'undaki devrim olaylarına katılmış bazı kişilerin gözünde saltçılıkla savaş, meşrutiyetin ilanıyla bitmiş olmuyordu.

Jöntürk yöneticileri ise tam tersine, anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği ilk günlerden beri monarşizmle savaşın geliştirilmesine, daha büyük boyutlara ulaşmasına izin vermemek arzusundaydılar. Yane Sandanskiy'in konuşma yaptığı mitingin ertesi günü Selanik Jöntürk komitesinin "her türlü durumda ve her türlü koşulda sultanın kişiliğinin kutsal ve dokunulmaz sayılmasını" istediklerini açıklama gereği duyması dikkat çekicidir (38, 1. 220). Bu karar, sultanın kişiliğine ve monarşiye karşı yapılan konuşmalara komitenin tepkisiydi. Meşrutiyetin ilanından bir gün sonra İstanbul'da yayınlanan ve taşra ahalisine seslenen broşürde, halka meşrutiyeti ihsan etmiş olan sultana hayranlık ve coşkunlukla övgüler düzülüyordu (bkz.: 95). Ağustos ayında, Edirne'de Jöntürk komitesi üyelerinden biri, Jöntürklerle sultan arasında belirmeye başlayan uzlaşmaya, "anayasayı elinden zorla koparıp aldığımız birine teşekkür nutukları atılamaz" diyerek itiraz etti. Bunun üzerine yerel Jöntürk komitesi, üyelerini ölçülü ve dikkatli olmaya çağırdı (140, s. 43).

Sultana ve hanedana karşı bu tavır sadece Jöntürk liderlerinin aşırı derecede ılımlı olmasından kaynaklanmıyordu. Müslüman Türk halk kitleleri, bir sistem olarak monarşiyle savaşma düşüncesini benimsemeye henüz hazır değillerdi. Basit Türk köylüsünün ve askerinin gözünde kutsal bir kişi olan sultana karşı sert çıkışların, meşrutiyet ve burjuva-liberal reform yanlılarıyla mücadelesinde feodal-klerikal gericiliğe yardım edebileceğini düşünmek için Jöntürklerin elinde yeterince neden vardı. Bugünlerde Edirne'de askerlerin subay Jöntürklere karşı çıktıkları bir olay oldu. 1 Ağustos 1908'de yerel garnizondan bir grup asker, hain subaylara boyun eğmeyeceklerini açıkladı ve "padişah babalarını" görmek için İstanbul'a gitmek niyetiyle ellerinde silahları istasyonun yolunu tuttu. Bu olayı bildiren Rus konsolosu, askerler arasındaki kaynaşmaların "Jöntürk komitesi üyelerinin son derece sert davranışları nedeniyle" ortaya çıktığını belirtiyordu (38, 1. 202-1. 203). Edirne'deki Jöntürk komitesi, bu olaylardan sonra üyelerini dikkatli olmaya çağırmış da olabilir.

Elde ettikleri ilk başarıyla yetinmeye ve teslim olmuş feodal-saltçı iktidarla uzlaşmaya bu kadar hazır ve hevesli olmaları, Jöntürklerin sultana ve onun saltanatına karşı tavırlarını belirleyen öğelerdi. Jöntürk liderleri, anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasına ilişkin iradeyi Abdülhamit'ten zorla koparıp aldıktan sonra on yıl boyunca kendileri için despotluğun ve keyfî yönetimin simgesi olmuş bir hükümdarı değiştirmek niyetinde bile değillerdi.

1908 Temmuz'undaki devrimci patlamaya katılanlar, ülkenin milliyet sorunlarına da değişik açılardan bakıyorlardı. Jöntürkler, meşrutiyet rejiminin imparatorluk uyruklarının haklarının ve görevlerinin eşit olduğunu ilan etmek suretiyle milliyetçilik sorununu çözümlediği düşüncesini tüm Türk olmayan halklara telkin etmeye çalışıyorlardı. Ancak bu biçimsel eşitlik Türk olmayan halkların ulusal isteklerini karşılamıyordu. Devrimden sonraki ilk günlerde Arnavutluk'ta özerklik iste-

ğiyle gösteriler yapıldı. Örneğin, Üsküp'te, dört bin kişilik silahlı köylü grubu, merkezi Üsküp olmak üzere Arnavutluk'a özerklik istedi. Jöntürk komitesi, daha dünkü müttefiklerine karşı silah kullanmaya hazır olduğunu ortaya koydu. Meşrutiyetin kutlandığı gün Üsküp yakınındaki tepeleri Türk topçusu ve piyadesi işgal etti. Komite daha sonra halkı "yatıştırmak" amacıyla Arnavutluk halk meclislerinin Jöntürk komitesiyle birlikte bölgenin yönetimine katılacağını açıkladı (195, s. 37). Makedonyalı "solcular"ın yöneticileri de, imparatorluğun Türk olmayan halkları için Jöntürklerden çok daha geniş kapsamlı haklar düşünüyorlardı. Jöntürklerle Yane Sandanskiy arasındaki yaklaşık iki ay süren görüşmeler, ortaya çıkan fikir ayrılıkları sonucunda kesildi (167, s. 42). Devrimden sonraki ilk haftalarda Jöntürkler, ülkenin milliyetçilik sorununu sadece kendi propaganda ettikleri "Osmanizm" doktriniyle çözme niyetlerini ortaya koydular. Jöntürk hareketinin yöneticileri, sultanın 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyan ve milletvekili seçimlerinin yapılacağını açıklayan iradesini devrimin tam zaferi olarak algılamışlardı. Ilımlı burjuva devrimci Jöntürkler, Türk burjuvazisine ve liberal toprak ağalarına ülkenin politik yaşamına katılma yolunu açmış olan bu başarıyı çok sevindirici ve yeterli buldular. İşte özellikle bu nedenledir ki, 24 Temmuz 1908'den sonra Jöntürkler, kitlelerde doğan devrimci coşkunluğa gem vuran ve devrimi daraltan bir yola oldukça çabuk girdiler. Jöntürk liderlerinden biri olan Doktor Nâzım, "Devrim patlak verip de anayasa ilan edildiğinde komite, devrimci rolünün sona erdiğine ve çalışmalarında artık evrimci ve barışçı yöntemi izlemesi gerektiğine karar verdi" diyordu (140, s. 44). Bu ılımlılık, yeni doğmuş olan devrimci hareketi bu şekilde burjuva-reformcu çerçeve içinde sınırlandırmaya çalışmak, hükümdarı tahtta tutmaya, hatta onun yönetimiyle işbirliği yapmaya hazır bulunmak, Jöntürk devriminin "başlı başına güçlü bir devrim değil, dar burjuva devrimciliğiyle sınırlı zayıf bir devrim olduğunu" gösteriyordu (168, s. 36). V. İ. Lenin,

1908 Temmuz'unda şöyle diyordu: "Türkiye'de askerler arasında Jöntürkler tarafından yönetilen devrimci hareket zafer kazandı. Aslında bu bir yarı zaferdir ya da zaferin küçük bir parçasıdır; çünkü Türklerin II. Nikolay'ı, ünlü Türk anayasasını yeniden yürürlüğe koyma vaadiyle şimdilik kurtulmuştur" (11, s. 177).

Jöntürkler bu yarım devrim zaferinin işlerine geldiğini daha devrimden sonraki ilk haftalarda gösterdiler. Yüksek perdeden atılan devrim sloganlarının yerini düzen ve sükûnet çağrıları aldı. Anadolu'nun bazı bölgelerinde anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını iğrenç memurlardan ve vergi yükünden kurtuluş olarak algılayan köylüler, vergilerini ödememeye başlayınca yerel Jöntürk komiteleri, jandarmanın yardımıyla vergi ödemeyen köylüleri yola getirdiler (140, s. 45-48).

Eğer Jöntürkler, Ağustos başında Makedonya "solunun" baskıları karşısında geri adım atıp köylülere toprak dağıtılması maddesini programlarına almış olsalardı, iki ay sonra bu türden olabilecek devrim taşkınlıklarından iz bile kalmazdı. Jöntürklerin toprak sorunuyla ilgili önerileri, "İttihat ve Terakki Partisi"nin 1908 Ekim ayı başlarında, parlamento seçimleri arifesinde yayınlanan resmî programında, aşarın yerine son beş yılın sonuçları esas alınarak hesaplanacak parasal verginin konmasından ibaretti. İstanbul'daki Rus büyükelçisi Zinovyev, Jöntürklerin programındaki bu değişiklikleri bildirirken, köylüye toprak dağıtılması taleplerinin son zamanlarda "İttihat ve Terakki Partisi" Merkez Komitesi tarafından "aşırı bulunduğunu" yazıyordu (38, l. 221, l. 224-225)[10]. Jöntürklerin Ekim ayında yayınlanan programına, toprak satın almaları için köylülere kredi verilmesiyle ilgili bir madde dahil edilmişti. "Bu madde, Jöntürklerin kamulaştırmaya başvurma niyetinde oldukları yolunda kulaklarına gelen, hiç de asılsız olmayan söylentilerden son derece öfkeli olan Müslüman toprak sahiplerini yatıştırma amacıyla programa alınmıştı" diye yazıyor Zinovyev (38, l. 224).

10 Program metni (olarak) büyükelçinin bu raporuna eklenmiştir (bkz.: 38, l. 227). Büyükelçi'nin raporunun metni için bkz.: (64, s. 15-16).

Jöntürkler, 1908 Temmuz-Ağustos aylarında Türkiye işçi sınıfının ilk gösterilerini de bastırdılar. İstanbul'da kömür hamallarının, İzmit ve Eskişehir'de demir yolu işçilerinin, İzmir'de liman işçilerinin grevleri ordunun yardımıyla durduruldu. Fiilen tam olarak Jöntürklerin denetiminde olan sultan hükümeti, Eylül-Ekim aylarında kamuya yararı olan işletmelerde grevleri yasaklayan yasaları kabul etti (140, s. 48-49; 179, s. 9).

1908 Ekim ayında V. İ. Lenin, Temmuz'daki devrim patlamasından sonra Jöntürklerin politikasını eleştirirken şunları yazıyordu: "Jöntürkler ılımlı ve ölçülü oldukları için övülüyor; yani yaptıkları devrim zayıf olduğu için, yani halkın aşağı tabakalarını uyandırmadığı, yığınlara gerçek bağımsızlık çağrısında bulunmadığı için, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun başlayan ilk proleter mücadelesine düşman olduğu için... övülüyor" (12, s. 223). V. İ. Lenin, Jöntürklere bu övgülerin, Türkiye'yi yağmalamaya devam eden emperyalistlerden geldiğinin altını çizmektedir.

Jöntürkler, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulmasından sonra "devrimi 'yasal' ve 'anayasal' çerçeveler içine sokmayı; ülkede, sınıfsal mücadelenin ve ulusal kurtuluş mücadelelerinin ortaya çıkmasını engellemek olarak anladıkları 'düzeni' sürdürmeyi en önemli amaçları olarak açıkladılar" (167, s. 42). 1908 Temmuz'unun devrimci olayları, Jöntürk hikâyesinin de sonu oldu. Feodal-saltçı rejimin politik bir protestosundan başka bir şey değildi sanki tüm olup bitenler.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında "Yeni Osmanlılar"ın eylemleriyle başlayan Jöntürk hareketi, Türkiye tarihindeki ilk burjuva devrimle sona erdi. Jöntürkler, örgütlerini "İttihat ve Terakki" adıyla siyasi bir partiye dönüştürerek fiilen (önceleri resmen değilse de) ülkenin yönetimini ellerine aldılar. Ancak 1908 Devrimi'nden sonraki iç ve dış politikalarının eleştirisi konumuzun dışında kaldığından bu araştırmada ele alınmamıştır[11].

11 Bu konu Sovyet tarihçi-Türkologlarının yapıtlarında pek çok kez işlenmiştir (bkz.: 169, s. 123-166; 178, s. 118-132; 176, s. 152; 138).

Sonsöz

Jöntürk hareketi, yeni dönemde Türkiye toplumsal-politik tarihindeki en parlak ve en önemli etmen olmuştur. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihsel sürecin belirleyici özelliği, çağını tamamlamış, sosyo-politik ve kültürel gelişmeyi frenleyen feodalizmle, feodal düzenin derinlerinden doğmuş olan kapitalist düzen arasındaki mücadeledir. Bu süreç ülkenin politik ve toplumsal yaşamındaki yankısını, zayıflayan ancak iktidara hâlâ sıkı sıkı tutunan feodal-saltçı rejimle, doğmakta olan yeni burjuva sınıfı arasındaki mücadelede bulmuştur.

XIX. yüzyılın ilk yarısında bu mücadele, var olan feodal düzenin temellerine dokunmaksızın, tepeden yapılan reformlar yardımıyla ülkenin ekonomik ve kültürel ilerlemesi için uygun koşulları sağlama girişimleri olarak ortaya çıkmaktaydı. Ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren feodal-saltçı rejime karşı ülkenin ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlayacak tarihsel koşulların yaratılmasına, ülkenin kapitalist yolda gelişmesine yönelik mücadele başladı. Jöntürk hareketi, XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve politik yaşamındaki bu ilerlemenin en açık belirtisi oldu.

Jöntürk hareketi, şekillenmekte olan Türk ulusal burjuvazisinin ve liberal görüşlü toprak ağalarının çıkarlarını yansıtan, köken bakımından Türk olan genç, feodal-bürokrat aydın kesiminin politik bir hareketi olarak ortaya çıkmıştı ve gelişmekteydi. Jöntürk hareketinin tüm aşamalardaki politik programını

ve düşünce ilkelerini bu sosyal katmanların ekonomik ve politik çıkarları belirlemekteydi. XIX. yüzyılın sonları-XX. yüzyılın başlarındaki ilk Türk meşrutiyetçileri olan "Yeni Osmanlılar"ı ve Jöntürk hareketini, faaliyetlerinin sosyal yöneliminden hareket ederek, Türk ulusal burjuvazisinde politik bilincin oluşma ve gelişmesinde aralıksız bir süreç olarak bir bütün halinde ele almaktayız. 1908 Devrimi'nden önce ideo-politik bakımdan "Yeni Osmanlılar"ın ve Jöntürklerin faaliyetleri, Türk burjuvazisinin politika ve ideolojisinin karmaşık şekillenme sürecinin içeriğini oluşturmaktaydı. "Yeni Osmanlılar"ın ve Jöntürklerin ideolojik görüşleri, yeni dönemde Türkiye'de toplumsal-politik düşüncenin gelişmesinde en önemli aşama oldu, Türk "toprağı" üzerinde burjuva liberalizminin oluşmasına temel teşkil etti.

Feodal güç ve düzenlerle yeni doğmuş burjuvazi güçleri arasındaki mücadele, Türkiye tarihindeki ilk burjuva devriminin sona ermesinden önce birkaç aşamadan geçti.

Bu mücadele, XIX. yüzyılın 60-70 yıllarında meşrutiyetçi bir hareket halini aldı. İlk Türk meşrutiyetçilerinin toplumsal politik faaliyetinin ve ideolojisinin incelenmesi, bu hareketi, Türkiye'nin toplumsal yaşamında burjuva-liberal reformcu bir akım olarak nitelendirme olanağı verir. Anayasal reformlar yapılması talebi, kapitalist ilişkilerin gelişmesini, burjuva norm ve düzenlerinin biçimlenmesini isteyen güçlerin temsilcisi "Yeni Osmanlılar"ın görüşlerindeki burjuva-liberal reformizm yönelimini yansıtır. Hareketin esas itibarıyla feodal-bürokratik çevreden gelen liderleri ve ideologları, Türkiye tarihinde yeni doğmuş olan Türk ulusal burjuvazisinin sosyal ve politik çıkarlarının ilk kez sözcüsü oldular. İlk Türk meşrutiyetçilerinin toplumsal-politik faaliyetini değerlendirirken, onların Türkiye tarihinde ilk kez feodal despotizmle mücadele bayrağını yukarı kaldırmak gibi bir tarihsel hizmetleri olduğunu belirtmek gerekir. "Yeni Osmanlılar"ın çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yaşamında ilke olarak yeni bir olay oldu. Bu ülkenin tari-

hinde ilk kez feodal-saltçı rejimin politik karşıtları, devlet yönetiminin köklü bir biçimde yeniden yapılanması için girişimde bulunmaya başladılar.

"Yeni Osmanlılar"ın toplumsal-politik faaliyeti, yayın ve propaganda çalışmaları, meşrutiyetçi düşüncelerin ve havanın Türk aydın kesiminde bilindiği şekilde yayılmasını sağladı. Her ne kadar "Yeni Osmanlılar"ın faaliyeti, ilk Türk anayasası uğrunda yapılan mücadele için uygun bir zemin hazırlamış olsa da, anayasanın 1876'da ilan edilmesinin, elverişli şekilde oluşmuş ve meşrutiyetçiler tarafından ustaca kullanılmış bazı koşulların, özellikle de dış politik etmenlerin bir sonucu olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte burjuva özgürlüklerin ilan edilmesi ve parlamentonun toplanması olgusu da feodal-saltçı Osmanlı İmparatorluğu koşullarında ileri doğru atılmış önemli bir adımdı kuşkusuz.

Meşrutiyetçi hareketin sosyal temelinin son derece zayıf ve dar olması, hareket liderlerinin feodal sultan gericiliğiyle mücadelede halk yığınlarının desteğini almak istememeleri ve imparatorluğun Türk olmayan halklarının burjuva ulusal hareketleriyle birlik kurma konusundaki yeteneksizlikleri bir araya gelince meşrutiyet hareketinin 60-70 yıllarında yenilgiye uğramasına neden oldu. Ancak izlerini bırakmadan geçmedi ve Türkiye tarihinde azımsanmayacak derecede ilerici bir rol oynadı. 1876 Anayasası için verilen mücadele ve ilk Türk parlamentosuna katılım, yeni doğmuş olan Türk ulusal burjuvazisinin ve onun çıkarlarının sözcüsü olan ilerici Türk aydınlarının ilk politik mücadele okulu oldu. 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin düşünceleri, bu hareketin politik programı, yeni yüzyılın eşiğinde Jöntürk hareketinin liderleri ve ideologları tarafından yeni tarihsel koşullar içinde benimsendi ve geliştirildi.

XIX. yüzyılın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve ulusal çelişkilerin yeniden iyice keskinleştiği, imparatorluğun, emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline geldiği koşullar-

da, ülkenin ilerici güçlerinin feodal saltçılığa karşı verdiği savaş yepyeni bir güçle yeniden başladı. XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan çeşitli Jöntürk örgütleri, Türk aydın kesiminin, daha çok da 60-70 yılları meşrutiyetçi hareket dönemindeki gibi, Türk ulusal burjuvazisinin ve liberal toprak ağalarının ekonomik ve politik çıkarları için savaşan asker-memur aydınların politik etkinliği sonucunda oluştular.

1905 yılından önce Jöntürklerin mücadelesi, II. Abdülhamit'in despotik rejimine karşı politik protesto hareketinin çerçevesi dışına çıkmıyordu. Bu dönemde Jöntürk hareketi, esas olarak "Yeni Osmanlılar"dan alıp benimsediği burjuva liberal reformizmini korumaya devam ediyordu. Hareketin temel sloganları, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulması, parlamentonun toplanması, tüm imparatorluk halkları için eşit hakların sağlanmasıydı. "Yeni Osmanlılar"ın ülkede anayasal monarşi düzeninin kurulması ve "ortak vatan" olan Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Türk devletini oluşturan tüm halkların birleşmesi gibi program maddeleri, yüzyılın eşiğinde Jöntürk hareketinin politikasında ve ideolojisinde yankısını bulmuştu. Jöntürk ideologları, "Yeni Osmanlılar"ın ideolojik geleneklerini de izleyerek burjuva-liberal reformizmini İslam'ın ilke ve normlarıyla bağdaştırmak istiyorlardı. Ülkelerinin yarı-sömürge durumuyla ilgili sorunlara yaklaşımlarında büyük bir politik dar görüşlülük göstermiş olsalar bile Jöntürklerin ideolojik görüşlerinde antiemperyalist eğilimler bulunması özgün bir durumdur.

Ülkenin emperyalist devletlerin yarı-sömürgesi haline dönüştüğü ve imparatorluğun Türk olmayan ezilen halklarının ulusal kurtuluş hareketlerinin büyüdüğü koşullarda, Jöntürkler için en önemli sorunlardan biri, imparatorluğun bütünlüğü ve bağımsızlığıydı. Jöntürklerin özellikle de Türk ulusal burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan bölümü, ülkenin iç işlerine yabancıların müdahalesine kesinlikle karşı çıkıyor, anayasal monarşi düzeninin çerçevesi içinde katı bir merkezî yönetim için muca-

dele ediyordu. Bununla birlikte Jöntürk hareketi içinde ülke sorunlarını merkezden yönetimi kaldırarak çözümlemeye çalışan bir akım da vardı. Bu Jöntürk grubu, merkezden yönetimin kaldırılması düşüncelerini ileri sürerken, imparatorluktaki milliyet sorununun uzlaşmayla çözümlenmesini istiyordu. Bu grubun liderleri, anayasal düzenlerin yeniden yürürlüğe sokulması mücadelesinde büyük Avrupa devletlerinin desteğini almak arzusundaydılar. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu komprador burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan bir tavırdı bu.

Jöntürklerin toplumsal-politik görüş sistemini değerlendirirken, hareketin ideologlarının, reform yapmak istedikleri toplumun sosyal yapısını anlamaktan son derece uzak olduklarını belirtmek gerekir. Tarihsel süreci idealist bir şekilde anlayıp benimsemek, bu süreci belirleyen sosyoekonomik nedenleri anlamamak tipik özellikleriydi bu ideologların. Jöntürk ideologlarının ülkenin sosyoekonomik gelişmesiyle ilgili köklü sorunlara değinmeden esas itibarıyla üstyapı niteliği taşıyan olayları çözümlemeye çalışmaları tam da bununla açıklanabilir.

"Yeni Osmanlılar"ın faaliyet gösterdikleri yıllarda olduğu gibi, Jöntürk hareketine de Abdülhamit rejiminden hoşnut olmayan hatırı sayılır sayıda feodal bürokrasi temsilcisi katılmıştır. Bu durum, hareketin sosyal yapısında büyük bir çeşitliliğe yol açmış, aynı zamanda da Jöntürkler arasında ciddi fikir ayrılıklarının önemli bir nedeni olmuştur. Bu dönemde hareketin tipik bir özelliği de kitlelerle bağlantısının bulunmamasıydı; hareketin liderleri asıl hesaplarını, ya sultanın politikasını değiştirmesi üzerine, ya da anayasal reformların saray darbeleri sonucunda gerçekleştirilmesi üzerine yapıyorlardı. Başlıca politik mücadele aracı, basın yoluyla yapılan oldukça geniş propagandaydı.

Jöntürk hareketi, 1905-1907 Rus Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan genel devrimci yükselişin etkisi altında yeni bir gelişim basamağına yükseldi. Doğu Anadolu kentlerindeki önemli halk isyanları, ordu ve donanma-

daki dalgalanmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının anti-feodal ulusal kurtuluş savaşındaki yeni yükselme... Bütün bunlar, Jöntürklerin feodal saltçılığa karşı bir kitlesel devrimci mücadele örgütlemek için yararlanabilecekleri ciddi devrimci yükselmenin kanıtlarıydı. Ancak Jöntürk hareketi, kitlesel devrimci çıkışları en kızgın döneminde gerek ideolojik, gerekse örgütsel açıdan yönetmeye hazır değildi. Jöntürkler, ancak Küçük Asya'daki devrimci yükselişin hızla düşüşe geçtiği 1907 sonunda faaliyetlerini hızlandırdılar ve ayaklanma hazırlıklarına başladılar. Bununla birlikte bu devrimci yükseliş, Jöntürk hareketinin strateji ve taktiğinde önemli niteliksel değişikliklere neden olmuştur.

1907 yılında belli başlı Jöntürk örgütleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının burjuva-milliyetçi partileriyle birlik kurma yoluna gittiler. Bu dönemde Jöntürklerin ideolojik görüşlerinde ve propagandalarında yer alan burjuva reformizmi yerini burjuva devrimci görüşlere bırakmaya başladı. Feodal saltçılıkla ve daha önce genellikle hükümdarın kişiliğinin eleştirisi ardına gizlenmiş olan sistemle mücadele düşüncesi, Jöntürklerin ideolojik görüşler sisteminde ön plana geçti. 1907 Kongresi'nin toplanacağı günlere doğru Jöntürk hareketinin burjuva-liberal bir hareket olmaktan çıkıp burjuva devrimci bir örgüte dönüştüğü uzun süreç tamamlandı. Gerek 1907 Kongresi'nin feodal-saltçı rejime karşı genel ayaklanma konusundaki kararı, gerekse Jöntürklerin ordu içindeki faaliyetlerini artırmaları bunu açık bir şekilde göstermektedir.

Jöntürklerin çalışmaları, sayısal çoğunluk olarak asker-bürokrat, düşünce olarak burjuva olan Türk aydınlarını 1908 Temmuz ayındaki devrim patlamasına hazırladı. Ancak Makedonya'da sosyal ve ulusal sorunların iyice sertleşmesi ve yabancı müdahale tehdidi, Türk ordusunu feodal-saltçı rejime karşı devrimci bir çıkışla harekete geçmeye iten dolaysız bir etmen oldu. Jöntürk hareketinin hızla ve hemen hemen hiç kansız

elde ettiği zaferi belirleyen unsur, sadece feodal sultan rejiminin aşırı çürümüşlüğü değildi. Bu zafer, öncelikle iğrenç feodal-saltçı rejimden kurtuluşun tek yolunu Jöntürklerin programında gören tüm imparatorluk halklarının devrimci güçlerinin Jöntürkler tarafından ileri sürülen özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sloganları çevresinde birleşmelerinin sonucudur. Gayri milli burjuva devrimci örgütlerinin çoğu üyeleri, o anda despotik rejimin ortadan kaldırılması ve meşrutiyetin ilanıyla imparatorluğun Türk olmayan halklarının önünde sosyal ilerleme ve ulusal kurtuluş yolunun açılacağını düşündüler.

Jöntürk hareketinin sonuçlarını çıkarırken öncelikle onun, Türk ulusal burjuvazisinin politik uyanışının ilk önemli belirtisi, politik faaliyetinin ilk okulu olduğunu belirtmek gerekir. Jöntürk hareketi, Türk halkının ulusal uyanışına, ulusal bilincinin oluşmasına yardım eden ciddi etmenlerden biri oldu. Devrim öncesinde Jöntürk hareketinin ideolojisinde burjuva milliyetçi bir düşünce ortamının belirtileri ortaya çıkmaya başladı.

Jöntürk hareketini tamamlayan 1908 Türk burjuva devrimi, V. İ. Lenin'in "Asya'nın uyanışı" diye adlandırdığı olaylar zincirindeki önemli halkalardan biri oldu. Türk burjuva devriminin tarihsel önemini değerlendirirken, onun, Türk halkının feodal mutlakiyet rejimine ilk karşı çıkışı olduğunu belirtmek gerekir. Jöntürk devrimi, Türk halkının uyanış sürecinin ilk kez ciddi bir şekilde ortaya çıkışı, onun antifeodal ve antiemperyalist mücadelede ilk güç denemesi oldu. Türkiye tarihinde yeni bir dönemin, "Türk halkının burjuva demokratik ve ulusal kurtuluş devrimleri" döneminin temelini attı (168, s. 46).

Jöntürk devriminin en tipik niteliğini belirleyen, Türk ulusal burjuvazisinin ekonomik ve politik zayıflığıyla devrim hareketinin sosyal temelinin son derece dar olmasıdır. V. İ. Lenin, Jöntürk devriminin niteliğini belirlerken şunları yazıyordu: "XX. yüzyıl devrimine örnek gösterecek olursak Portekiz devriminin de, Türk devriminin de burjuva devrimleri olduğunu

kabul etmemiz gerekir kuşkusuz. Ama bunların ne birincisi ne de ikincisi 'halk' devrimi değildir; çünkü halk kitleleri, halkın çok büyük çoğunluğu, her iki devrimde de aktif olarak, kendi başına, kendi ekonomik ve politik talepleriyle fark edilir şekilde görünmezler" (17, s. 39).

Jöntürk devrimi, daha sonraki gelişmesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki feodal düzenin temellerini hiç el sürmeden bırakarak fiilî bir yenilgiye uğradı. Ülkenin köklü sorunlarının, örneğin tarım sorununun çözümüne yaklaşımda Jöntürklerin aşırı ılımlı olmaları, Jöntürk hareketinin devrim öncesi tüm aşamalarda politikasının ve ideolojisinin en önemli ayırt edici özelliği oldu. Feodal toprak ağalarıyla çok sıkı bir bağlantı içinde olan Türk ulusal burjuvazisinin ekonomik zayıflığı ve politik bakımdan olgunlaşmamış olması, Jöntürkler tarafından hazırlanan ve gerçekleştirilen devrimin en üst niteliğini belirledi. Politikalarında ve ideolojilerinde feodal düzenin temellerine karşı mücadele düzeyine yükselememiş olan Jöntürkler, daha devrimden sonraki ilk günlerden itibaren feodal-saltçı iktidarla uzlaşmaya hazır olduklarını gösterdiler. Sonuç olarak, feodal saltçılığa karşı savaşan Jöntürkler, eski toplumsal düzenin temellerini 1908 Devrimi'nden sonra kendi diktatörlüklerinin dayanağı yaptılar. İktidarda bulundukları dönemde gerici bir iç ve dış politika izleyecekleri böylece önceden belli olmuştu.

Ama yine de 1908 burjuva devrimi, Türk tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Jöntürk Devrimi'ni "yarım zafer, hatta zaferin küçük bir parçası" olarak niteleyen V. İ. Lenin, "devrimlerdeki böyle yarım zaferlerin, eski iktidara bu alelacele teslim olmak zorunda kalmaların, bir iç savaşta yeni, çok daha kesin, daha sert, geniş halk kitlelerini celbeden ani değişikliklerin en güvenilir teminatı olduğunu" belirtiyordu (11, s. 177).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyılın başında, Türkiye'nin ilerici güçlerini tarihindeki ilk burjuva devrime

hazırlamış olan Jöntürk hareketi, yeni dönemde Türkiye'nin toplumsal-politik yaşamındaki en önemli olay oldu. Türk ulusal burjuvazisinin sınıf bilincinin oluşmasında en önemli aşamaydı. Bağımsız Türk burjuva cumhuriyetçi devletinin kurulmasıyla sonuçlanan 1918-1923 burjuva ulusal devrimine önderlik eden sosyal güçler, Jöntürk hareketi yıllarında doğmuş ve güçlenmeye başlamıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

I- MARKSİST-LENİNİST KLASİKLER[1]

1- Marx, K., *Kapital*, Cilt III, *Eserler* Cilt 25, Bl. II.

2- Marx, K., Çin'de ve Avrupa'da Devrim, *Eserler* Cilt 9.

3- Marx, K., Engels'e 25 Mayıs 1876 Tarihli Mektup, *Eserler* Cilt 34.

4- Marx, K., Wilhelm Liebknecht'e 4 Şubat 1878 Tarihli Mektup, *Eserler* Cilt 34.

5- Engels, F., Türk Sorunu, *Eserler* Cilt 9.

6- Engels, F., Avrupa Türkiye'si Ne Olacak, *Eserler* Cilt 9.

7- Engels, F., Rus Çarlığının Dış Politikası, *Eserler* Cilt 22.

8- Engels Wilhelm Bracke'ye 26 Haziran 1877 Tarihli Mektup, *Eserler* Cilt 34.

9- Lenin, V. İ., Rus Çarı Kendi Halkından Korunma Çaresini Türk Sultanında Arıyor, *Bütün Eserler* Cilt 10.

10- Lenin, V. İ., XIX. Yüzyılın Sonuna Doğru Rusya'da Toprak Sorunu, *Bütün Eserler* Cilt 17.

11- Lenin, V. İ., Dünya Politikasında Yanıcı Bir Madde, *Bütün Eserler* Cilt 17.

12- Lenin, V. İ., Balkanlar ve İran'daki Olaylar Üzerine, *Bütün Eserler* Cilt 17.

13- Lenin, V. İ., Asya'nın Uyanışı, *Bütün Eserler* Cilt 23.

14- Lenin, V. İ., Şimdiki Hükümetin Toprak Politikası Meselesi, *Bütün Eserler* Cilt 23.

15- Lenin, V. İ., II. Enternasyonalin Çöküşü, *Bütün Eserler* Cilt 26.

16- Lenin, V. İ., Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, *Bütün Eserler* Cilt 27.

17- Lenin, V. İ., Devlet ve Devrim, *Bütün Eserler* Cilt 33.

II. ARŞİV BELGELERİ

RUSYA DIŞ POLİTİKA ARŞİVLERİ

18- F. Kançilarya, rapor 49, 1866 yılı.

19- „ „ rapor 30, 1867 yılı.

---

1 K. Marx ve F. Engels'in eserleri, *Eserler*'in 2. baskısına göre, V. İ. Lenin'in eserleriyse *Bütün Eserleri*'ne göre verilmiştir.

20- „ „ rapor 28, 1876 yılı.
21- „ „ rapor 25, 1890 yılı.
22- „ „ rapor 23, 1892 yılı.
23- „ „ rapor 25, 1892 yılı.
24- „ „ rapor 25, Bl. II, 1894 yılı.
25- „ „ rapor 23, 1902 yılı.
26- „ „ rapor 30, 1905 yılı.
27- „ „ rapor 31, Bl. II, 1905 yılı.
28- „ „ rapor 40, 1906 yılı.
29- „ „ rapor 41, Bl. I-II, 1906 yılı.
30- „ „ rapor 43 b, 1906 yılı.
31- „ „ rapor 32, 1907 yılı.
32- „ „ rapor 34, 1907 yılı.
33- „ „ rapor 36, 1908 yılı.
34- „ „ rapor 39, 1908 yılı.
35- „ „ rapor 104, 1908 yılı.
36- Politarhiv rapor 834, 1896 yılı.
37- „ „ rapor 1642.
38- „ „ rapor 3083, 1908 yılı.
39- Gl. Arhiv, (Ana arşiv) VA2, rapor 940.
40- Gl. Arhiv, " VA2, rapor 1083.
41- Gl. Arhiv, " VA2, rapor 1086.
42- Sekretnıy arhiv (Gizli arşiv) rapor 178.
43- Türkiye Masası (eski), rapor 2027.
44- „ „ rapor 2083.
45- İstanbul Büyükelçiliği, rapor 1428.
46- „ „ rapor 1431.

DEVLET MERKEZ ASKER TARİHÎ ARŞİVİ

47- VUA, (Askerî Kayıtlar Arşivi) op. I, rapor 4.
48- VUA, " op. I, rapor 6.
49- VUA, " op. I, rapor 12.
50- VUA, " op. V, rapor 2.
51- 401, rapor 26 b.
52- 450, rapor 64.

53- 450, rapor 88.

54- 450, rapor 89.

SSCB BİLİMLER AKADEMİSİ ARŞİVİ

55- F. 152, op.1, rapor 7.

III. RUSÇA KAYNAKLAR

56- *1868 Yılı Askerî İstatistik Derlemesi*, Red.: N. N. Obruçev, SPb., 1868.

57- *Küçük Asya Fiziksel ve Tarihsel Coğrafya Notları*-(Albay Charles Wilson'un 1879-1882 yıllarında yaptığı gezilerde aldığı notlar), "Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesi Haberleri" (bundan sonra Rusça İKOİRGO kısaltmasıyla anılacak), Cilt VIII, fasikül 2, Ek, Tiflis, 1885.

58- *Erzurum İli Salnamesinden Alıntı*, İKOİRGO, Cilt 8, fasikül 2, Ek, Tiflis, 1885.

59- Mak, Koan K., *Yeni Protektoramız* (Asya Türkiye'sinin Coğrafi ve Ekonomik Özellikleri), İng.'den çev, M., 1884.

60- *Türkiye Halkları* (Bulgar, Yunan, Türk, Arnavut ve Ermeniler arasında yirmi yıl yaşayan bir konsolos kızı ve hanımı), (İng.'den çev.) Cilt 1, SPb., 1879.

61- Nayt, E. F., *Türkiye'de Devrimci Değişim*, (B. Bradis'in İng.'den çev) SPb., 1914.

62- *1905 Olayının Dış Ülkelerdeki Yankısı, S. Zalkinda Yayını*, "Krasnıy Arhiv" (*Kızıl Arşiv*) dergisi M.L., 1925, Cilt 2 (9).

63- *1867-68, 1862 ve 1872 Yıllarında Anadolu Taşra İlleri Hakkında, W. Gifford Palgrave'in Raporları*, İng.den çev. İKOİRGO, VII. Cilt eki, Tiflis, 1882.

64- Popov, A., *1908-1909 Türk Devrimi*, "Krasnıy Arhiv" (*Kızıl Arşiv*) dergisi, 1930, Cilt 6(43).

65- *(Kont Mutye'nin) Küçük Asya Yolculuğu* "Vsemirnıy Puteşestvennik" ("Dünya Gezgini") dergisi, Cilt V. 1869.

66- Ragozina, Y. A., *1877-1878 Savaşı Öncesinde Türkiye'deki Bir Rus'un Anıları*, SPb., 1910.

67- "Ruskaya Starina" ("Rusya'nın Eski Zamanları") dergisi, Cilt 86, 1896.

68- S. N., İstanbul Mektupları *(1861-1866 yılları)* "Ruskiy Vestnik" (Rus Habercisi") dergisi, Cilt 69, 1867.

69- Teplov, V., *1874 Yılında Edirne (Bir Gezginin Anılarından)*, SPb., 1877.

70- Teplov, V., İzmir (Gezi notlarından) "Ruskoe Obozrenie" ("Rus Görüşü") dergisi, Cilt II, 1891.

71- Teplov, V., İstanbul'da Kargaşa Günleri ve Saray Darbesi (Olaylara tanık olan birinin notları), SPb., 1897.

72- Toros Ahpar, *Ermenistan Rehberi, (Piskopos Garegin Srvandztyants'ın Gezi Yazıları),* kısaltarak Ermeniceden çev.: A. O. Kişmişev)-İKOİRGO, Cilt IX, fasikül 1, Ek, Tiflis, 1887.

73- Çihaçyov, P. A., *Büyük Devletler ve Doğu Sorunu,* Derleyen, önsöz ve açıklamaları yazan V. V. Tsıbulskiy, M., 1970.

74- Şçerbaçyov, Y., *1876 Yılında İstanbul'dan Kahire'ye,* "Ruskiy Puteşestvennik", ("Rus Gezgini") dergisi, Cilt 140, Mart 1879.

75- *Mühendis Yosif Çornik'in Fırat ve Dicle Havzalarında Teknik Araştırmalar Yapmak İçin Çıktığı Yolculukta Aldığı Notlar ve Kuzey Suriye İle İlgili Gözlemler,* Alm.dan çeviri, İKOİRGO, Cilt VI, Ek, Tiflis, 1879.

IV. TÜRKÇE KAYNAKLAR
(109'a kadar Arap Abecesiyle Yazılmıştır)

76- Ebuzziya Tevfik, *Cemali Mütehibe-i,* Kemal, İst. 1299.

77- *Edib-i muhterem merhum Ziya Paşa'nın Rüyası,* Dersaadet, 1326.

78- Ahmet Mithat, *Asî İnkılap,* Kısım I-II, İst. 1294.

79- Ahmet Saib, *Rehnüma-i İnkılap,* Mısır, 1318.

80- Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahut Tarihce-i İnkılab-ı Kebir.*

81- *Usul, İdare ve Islahat,* Muharriri bir diplomat, 1319.

82- Ümmi ikaz.

83- *Beberuhî,* 1898.

84- *Bahriyelilere Mektup.*

85- *Beyanname-i Umumi.*

86- *Paris'ten Bir Mektup,* Dersaadet, 1326.

87- *Hürriyet,*1385.

88- Hayrettin, *Vesaik-i Tarihiyye-i Siyasîye,* Kitap 4, İst., 1326.

89- *Dolab,* 1316.

90- Şerafettin-i Mağmumi, *Hakikat-i Hal,* Paris, 1897.

91- Sabahattin, İttihat ve Terakki Cemaatine Açık Mektuplar, *Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah,* İst., 1327.

92- Sabahattin, M., *Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevziî Mezuniyet Hakkında Bir İzah,* Dersaadet, 1324.

93- Sabahattin, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Ademî Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah,* İst., 1324.

94- Ziya Paşa'nın *"Arzuhal"*i, İst., 1327.

95- *Taşra Vatandaşlarımıza Hediye-i Hürriyet,* İst., 1324.

96- Tunalı Hilmi, *Kongre*, Mısır, El Kahire, 1319.

97- Abdullah Cevdet, *Uyanın! Uyanın!* Mısır, 1908.

98- *Osmanlı Türk-ü ve İttihad Cemiyeti Nizamname-i Aslîsi*, Mısır, 1323.

99- *Feryad*,1905.

100- Lütfi, *Millet ve Hükümet*, İst., 1334.

101- M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*, Mısır, 1907.

102- M. K., *Nasıh (Nasihat Eden)*, İst., 1315.

103- Mehmet Murat, *Taharri-i İstikbal*, 1329.

104- Mahmud Celalettin Paşa, *Murad-ı Hakikat*, cild-i evvel, Dersaadet, 1326.

105- Mithat Paşa, *Murad-ı Hakikat*, Cilt 2, İst., 1325.

106- Mithat Paşa, *Memalik-i Osmani'nin Mazisi ve Hali ve İstikbali*, Dersaadet, 1324.

107- Namık Kemal, *Rüya ve Magosa Mektubu*, Mısır, 1908.

108- *Vatan Tehlikede*, Paris, 1313.

109- Ali Canip, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, İst., 1934.

110- Demiroğlu F., *Abdülhamit'e Verilen Jurnaller*, İst., 1955.

111- Duru K. N., *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İst., 1957.

112- Gözbüyük A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri*, Ank., 1957.

113- Kemal N., *Vatan yahut Silistre*, İst., 1943.

114- Kutay C., *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki*, İst., 1964.

115- Kuran A. B., *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadeleleri*, İst., 1958.

116- *Operatör Cemil Paşa Hatıraları, Canlı Tarihler*, VIII, İst., 1945.

117- Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İst., 1931.

118- Temo İ., İttihat ve Terakki Camiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliyeye Dair Hatıratım, Romanya, Mecidiye, 1939.

119- Tuğay A., *İbret, Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İst., 1961.

120- Uzunçarşılı İ. H., *Namık Kemal'in Abdülhamit'e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar*, "Belleten", 1947, Cilt XI, No:42.

121- Uzunçarşılı İ. H., *Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvis Lütfi Efendinin Bir Risalesi*, "Belleten" 1943, Cilt VII, No:28.

122- Uzunçarşılı İ. H., *1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edileceğine Dair Vesikalar*, "Belleten", 1956, Cilt 20, No: 77.

123- Unat F. R., *Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge*, "Belleten", 1962, Cilt XXVI.

V. AVRUPA DİLLERİNDEKİ KAYNAKLAR

124- Ali Fahri, *Congrés de la Jeune Turquie,* Genève, 1900.

125- Ali Haydar Mithat, *Midhat-pacha, sa vie, son oeuvre,* Paris, 1908.

126- Georgiades D., *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial,* Paris, 1885.

127- Halil Ganem, *Les sultans Ottomans,* Cilt 1-2, Paris 1901.

128- Le General Khéreddine, *Rèformes necessaires aux états musulmans,* Paris, 1868.

129- Midhat-Pacha, *La Turquie, son passè, son avenir,* Paris, 1878.

130- Millingen F., *La Turquie sous le règne d'Abdul-aziz (1862-1867),* Paris, 1868.

131- Moüy C., *Souvenirs d'un diplomate [une essai de régime parlemantaire en Turquie (1876-1878)],* "Revue des deux Mondes", 1900, 1 fevrier.

132- Murad-Bey, *La Force et la Faiblesse de la Turquie. Les coupables et les innocents,* Genève, 1897.

133- *Mustafa Fazıl Paşa'nın Mektubu.*

134- *Stambul und das moderne Türkentum (politische, soziale und biographische Bilder), von einem Osmanen,* Bd-I-II, Leipzig, 1877-1878.

135- Young G., *Cops de droit ottoman,* vol.II, V, Oxford, 1905.

VI. RUSÇA İNCELEMELER

136- Abdullayev İ., Çelovek udivitel'noy sud'bı *(Hayret Verici Yazgısı Olan Bir İnsan)* "Sovetskiy Dagestan" gazetesi, 1968, No: 1.

137- Avni H., *Kak Turtsiya stala polukoloniyey, (Türkiye Nasıl Yarı Sömürge Oldu),* Türkçeden çev.: A. N. Kononov, editör: A. A. Alimov, L., 1934.

138- Aliyev G. Z., *Mladoturetskaya revolyutsiya i vnutrennyaya politika turetskogo pravitelstva v 1908-1918 gg. (Jöntürk Devrimi ve Türk Hükümetinin 1908-1918 Yıllarındaki İç Politikası),* Bakü, 1967.

139- Alimov, A. A., *Bor'ba za konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii* ("Türkiye'de 1876 Meşrutiyet Mücadelesi"), "İstorik-Marksist" dergisi, 1929, Cilt 14.

140- Alimov, A. A., *Revolyutsiya 1908 g. v Turtsii* ("Türkiye'de 1908 Devrimi"), "Probujdenie Azii" ("Asya'nın Uyanışı") derlemesinden M., 1935.

141- Alimov, A. A., *Turtsiya (Türkiye),* "Oçerki po istorii Vostoka v epohu imperyalizma", ("Emperyalizm Döneminde Doğu Tarihi Üzerine Yazılar") derlemesinden M., 1934.

142- Al'kayeva, L. O., *Tvorçestvo Halida Zii Uşaklıgilya, (Halit Ziya Uşaklıgil'in Sanatı,)* M., 1956.

143- Arslanyan D., *Sistema zemlevladeniya v Osmanskoy imperii,* (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Mülkiyeti Sistemi*), Almancadan çeviren N. V. Çebotaryova, redaktör ve önsöz yazarı A. D. Noviçev, L., 1932.

144- Bondarevskiy, G. L., *Bagdadskaya Doroga i proniknoveniye germanskogo imperyalizma na Blijniy Vostok (1888-1903)* (*Bağdat Yolu ve Alman Emperyalizminin Yakın Doğu'ya Sızması),* Taşkent, 1955.

145- Valuyskiy, A. M., *Vosstaniya v Vostoçnoy Anatolii nakanune mladoturetskoy revolyutsii (po materialam moskovskih arhivov)* (*Jöntürkler Hareketi Arifesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanma)* (Moskova Arşiv belgelerine göre), "Turetskiy Sbornik", M., 1958.

146- Valuyskiy, A. M., *K voprosu o sozdanii pervıh mladoturetskih organizatsiy* (İlk Jöntürk Örgütlerinin Kurulması Üzerine), "Uçenie zapiski İV AN SSSR" (SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Bilimsel Notları), Cilt XIV, 1956.

147- Valuyskiy, A. M., *Noviye arhivnıye dokumentı o narodnıh volneniyah v Maloy Azii v period russkoy revolyutsii 1905-1907 gg., (1905-1907 Rus Devrimi Sırasında Küçük Asya'da Halk Ayaklanmaları İle İlgili Yeni Arşiv Belgeleri,)* "Kratkie Soobşçeniya İnstituta Vostokovedeniya" (Doğu Bilimleri Enstitüsü'nden Kısa Bidirimler), XXII, 1956.

148- *Vsemirnaya İstoriya (Dünya Tarihi),* Cilt VI, M., 1959.

149- Vodovozov, B., *Starıy rejim v Turtsii, (Türkiye'de Eski Düzen,)* "Turetskiy Sbornik", Red.: G. M. Bikerman, SPb., 1909.

150- *Voorujonnıye silı Turtsii, (Türk Silahlı Kuvvetleri),* Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, SPb., 1907.

151- Gabidullin, H. Z., *Mladoturetskaya revoltyutsiya (Jöntürk Devrimi),* Moskova, 1936.

152- Gasanova E. Y., İdeologiya burjuaznogo natsionalizma v Turtsii v period mladoturok (1908-1914), (*Jöntürkler Döneminde Türkiye'de Burjuva Milliyetçiliği),* Bakü, 1966.

153- Goloborod'ko N. N., *Turtsiya, (Türkiye),* Moskova, 1912.

154- Gordlevskiy V. A., *Oçerki po novoy osmanskoy literature, (Yeni Osmanlı Edebiyatı Üzerine Denemeler),* "İzbrannıye soçineniya", Cilt II, M., 1961.

155- Gortsev, *Mladoturki i raboçiy vopros, (Jöntürkler ve* İşçi Sorunu), "Sovremennik" dergisi, SPb., Nisan 1912.

156- Deborin, A. M., *Sotsial'no-politiçeskiye uçeniya novogo vremeni, (Yeni Dönemde Sosyo-Politik Öğretiler),* Cilt I, M., 1958.

157- Dolinina, A. A., *Oçerki istorii arabskoy literaturı novogo vremeni, (Yeni Dönem Arap Edebiyatı Tarihi),* M., 1968.

158- Jeltyakov, A. D., *K voprosu o vesternizatsii Turtsii v novoye vremya, (Yeni Dönemde Türkiye'de Batılılaşma Sorunu),* "İstoriografiya i

istoçnikovedenie istorii stran Azii i Afriki", fasikül II, LGU (Leningrad Devlet Üniversitesi) yayını, 1968.

159- Jeltyakov, A. D., ve Petrosyan, Y. A., İstoriya prosveşçeniya v Turtsii (konets XVIII-naçalo XX. *v), (Türk Eğitim Tarihi,* XVIII. yy. sonları-XX. yy. başları), M., 1965.

160- Jeltyakov, A. D., ve Petrosyan Y. A., *Mladoturetskoye dvijeniye v trudah turetskih istorikov, (Türk Tarihçilerinin Yapıtlarında Jöntürk Hareketi),* "Narodı Azii i Afriki" ("Asya ve Afrika Halkları") dergisi, 1965, No:3.

161- İvanov, M. S., İranskaya Revolyutsiya 1905-1911 godov, (*1905-1911 İran Devrimi),* M., 1957.

162- İstoriya Diplomatii, *(Diplomasi Tarihi)* Cilt II, M., 1963.

163- Kâmilev, H., *U istokov sovremennoy turetskoy literaturı (turetskiye pisateli-prosvetiteli vtoroy polovini XIX v, (Çağdaş Türk Edebiyatının Kaynakları) (XIX. yy.'ın İkinci Yarısında Türk Eğitimci ve Yazarları),* M., 1967.

164- K. S., *Turtsiya, (Türkiye),* "İzvestia Şstaba Kavkazskogo voyennogo okruga" ("Kafkas Bölgesi Karargâhından Haberler") dergisi, Tiflis, 1906, No:17-18.

165- Lavrinoviç, Y., *Ekonomiçeskoye polojeniye i finansı Turtsii, (Türkiye'nin Ekonomik ve Mali Durumu),* "Turetskiy Sbornik", Red.: G. M. Bikerman, SPb., 1909.

166- Lutskiy, V. B., *Novaya istoriya arabskih stran, (Arap Ülkelerinin Yeni Dönem Tarihi),* M., 1965.

167- Miller, A. F., *Burjuaznaya revolyutsiya 1908 g. v Turtsii, (Türkiye'de 1908 Burjuva Devrimi),* "Sovetskoye Vostokovedeniye" (Sovyet Doğu Bilimi") dergisi, No:6, 1955.

168- Miller, A. F., *50-letiye mladoturetskoy revolyutsii, (Jöntürk Devriminin 50.Yılı),* M., 1958.

169- Miller, A. F., *Kratkaya istoriya Turtsii, (Kısa Türkiye Tarihi),* M., 1948.

170- Miller, A. F., *Formirovaniye politiçeskih vzglyadov Kemalya Ataturka, (Kemal Atatürk'ün Politik Görüşlerinin Oluşması),* "Narodı Azii i Afriki" ("Asya ve Afrika Halkları") dergisi, 1963, No:5.

171- Miller, A. F., *Mustafa -paşa Bayraktar, (Mustafa-paşa Bayraktar),* M.- L., 1947.

172- Malyukovskiy, M. V., *Naçal'nıy etap musulmanskoy reformatsii v Egipte, (Mısır'da Müslüman Reformunun Başlangıç Aşaması),* "Kratkie Soobşçeniya İVAN SSSR" ("SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nden Kısa Bildirimler"), XVII, 1959.

173- Mandel'ştam, A. N., *Mladoturetskaya derjava, (Jöntürk Devleti) (Tarih-politika denemesi),* M., 1915.

174- Mayevskiy, V., *Turetskaya konstitutsiya, (Türk Anayasası)*, "İzvestiya Ştaba Kavkazskogo Voyennogo Okruga" ("Kafkas Bölgesi Karargâhından Haberler") dergisi, Tiflis, 1908, No:23.

175- Muratov, H., *Rol' Anglii v vostoçnom krizise, (Doğu Bunalımında İngiltere'nin Rolü)*, "İstorik-Marksist" dergisi, Kitap 7, 1940.

176- Noviçev, A. D., *Ekonomika Turtsii v period mirovoy voyni, (Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Ekonomisi)*, M.-L., 1935.

177- Noviçev, A. D., *Oçerki ekonomiki Turtsii do mirovoy voyni, (Dünya Savaşı'ndan Önceki Türkiye Ekonomisinden Notlar)*, M.-L., 1937.

178- Noviçev, A. D., *Turtsiya. Kratkaya istoriya, (Türkiye. Kısa Tarih)*, M., 1965.

179- Noviçev A. D., *Zarojdeniye paboçego i sotsialistiçeskogo dvijeniya v Turtsii, (Türkiye'de İşçi Hareketinin ve Sosyalist Hareketin Doğuşu)*, "Uçenie zapiski LGU" ("Leningrad Devlet Üniversitesi Bilimsel Notları"), Doğu Bilimleri serisi, fasikül 14, L., 1962. 180- Noviçev, A. D., *Ekonomiçeskiye i sotsial'nye sdvigi v Maloy Azii i na Balkanah i naçalo tanzimata, (Küçük Asya ve Balkanlar'da Ekonomik ve Sosyal İlerlemeler ve Tanzimatın Başlangıcı)*, "Sovyet Delegelerinin Balkan Araştırmacıları 1. Kongresinden Bildirdikleri", M., 1966.

181- Ovsyanıy, N. R., *Sovremennaya Turtsiya, (Çağdaş Türkiye)*, SPb., 1877.

182- Osman-Bey, *Turetskoye dervişestvo i dervişi, (Türk Dervişliği ve Türk Dervişleri)*, "Russkiy Vestnik" ("Rus Habercisi") dergisi, Cilt 113, Eylül 1874.

183- Osman-Bey, *Kto budet sultanom posle Abdul-Aziza, (Abdülaziz'den Sonra Kim Sultan Olacak?)*, "Russkiy Vestnik" dergisi, Cilt 112, Temmuz 1874.

184- Petrosyan, Y. A., *"Novıye osmanı" i bor'ba za konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii, ("Yeni Osmanlılar" ve 1876 Meşrutiyet Mücadelesi)*, M., 1958.

185- Petrosyan, Y. A., *K voprosu o haraktere Kuleliyskogo intsidenta 1859 g. i ego mesto v istorii Turtsii, (1859 Kuleli Vakası ve Bunun Türk Tarihindeki Yeri)*, "Narodı Azii i Afriki" dergisi, 1961, No:6.

186- Petrosyan, Y. A., *K harakteristike obşçestvenno-politiçeskih vzglyadov Namıka Kemalya, (Namık Kemal'in Sosyo-Politik Görüşlerinin* Özellikleri*)*, "SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nün Kısa Bildirimleri", XXX, 1961.

187- Petrosyan, Y. A., İz istorii obşçestvenno-politiçeskoy mısli Turtsii v XIX v., *(XIX. yy. Türkiye'sinin Sosyo-Politik Düşünce Tarihinden)*, "SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nün Kısa Bildirimleri", 71, 1964.

188- Petrosyan, Y. A., İz istorii propagandistkoy deyatel'nosti mladoturok v emigratsii, *(Jöntürklerin Yurt Dışından Yaptıkları Propaganda Faaliyetinin Tarihi)*, "Narodı Azii i Afriki" dergisi, 1963, No:4.

189- Petrosyan, Y. A., *K izuçeniyu ideologii mladoturetskogo dvijeniya, (Jöntürk Hareketi İdeolojisi),* "Turkologiçeskiy Sbornik", M., 1966.

190- Petrosyan, Y. A., *K harakteristike osnovnıh çert idologii mladoturetskogo dvijeniya, (Jöntürk Hareketi İdeolojisinin Ana Hatları),* "Blijniy i credniy vostok (istoriya, kultura, istoçnikovedenie)", M., 1968.

191- Petrosyan, Y. A., *Politiçeskaya satira mladoturok, (Jöntürklerde Politik Hiciv),* "Narodı Azii i Afriki" dergisi, 1969, No:6.

192- Pinon, R., *Novaya Turtsiya, (Yeni Türkiye),* Fr.'dan çev.: N. N. Malinovskiy, "Bratskaya pomoşç" ("Kardeş Yardımı") dergisi, 1909, No:6-7.

193- Reutov, N. G., İz istorii zahvata Ki*pra Angliyey, (*İngilizlerin *Kıbrıs*'ı *Ele Geçirmesi),* "Voprosı istorii" ("Tarih Sorunları") dergisi, 1958, No:3.

194- Stambulov, V., Namık Kemal, M., 1935.

195- Senkeviç, İ. G., *Mladoturetskaya revolyutsiya i albanskoye natsional'naya dvijeniya, (Jöntürk Devrimi ve Arnavutluk Ulusal Hareketi,* "Sovetskoe Vostokovedeniye", 1958, No:1.

196- Tatarine, M., *Voennaya revolyutsiya v Turtsii (v oblasti deystvitel'nıh faktov), (Türkiye'de Askerî Devrim),* "Ofitserskaya jizn", 28 Temmuz-10 Ağustos 1908, No:129-130.

197- Tveritinova, S. C., *Mladoturki i Panturkizm, (Jöntürkler ve Pantürkizm),* SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, XXII, 1956.

198- Ter-Arutyunov, A., *Politiçeskiye partii v sovremennoy Turtsii, (Çağdaş Türkiye'de Politik Partiler),* "Russkaya Mısl" Eylül, 1908.

199- Totomiants, V., *Ekonomiçeskaya poçva turetskoy revolyutsii, (Türk Devriminin Ekonomik Temeli),* "Sovremennıy mir", Ekim 1908.

199a-Ubiçini, A. ve de Kurteyl' P., *Sovremennoye sostoraniye ottomanskoy imperii (statistika, pravleniye, administratsiya, finansı, armiya, obşçini nemusul'manskiye i pr.),* SPb., 1877.

200- Tsovikyan, H. M., *Vliyaniye russkoy revolyutsii 1905 g. na revolyutsionnoye dvijeniye v Turtsii, (1905 Rus Devrimi'nin Türkiye'deki Devrim Hareketi Üzerine Etkisi),* "Sovetskoe vostokovedenie", Cilt III, 1945.

200a- Şelkovnikov, B., *Mladoturki kak politiçeskaya partiya i rol' ih v turetskoy armii (po turetskim istoçnikam), (Bir Siyasi Parti Olarak Jöntürkler ve Türk Ordusu İçindeki Rolleri)* (Türk kaynaklarına göre), "Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı Haberleri", 1904, No:1-2.

201- Şpil'kova, V. İ., *Antimonarhiçeskiy zagovor 1859 g. v Turtsii, (Türkiye'de 1859 Monarşi Karşıtı Komplo),* "Problemı vostokovedeniya" ("Doğu Bilimleri Sorunları") dergisi, 1959, No:1.

202- Şpil'kova, V. İ., *Obzor frantsuzskoy literaturı o mladoturetskoy revolyutsii, (Fransız Edebiyatında Jöntürk Devrimi),* "Narodı Azii i Afriki" ("Asya ve Afrika Halkları") dergisi, 1967, No:2.

203- Şabanov, F. Ş., *Gosudarstvennıy stroy i pravovaya sistema Turtsii v period tanzimata, (Tanzimat Dönemi'nde Türkiye'nin Devlet Yapısı ve Hukuk Sistemi),* Bakü, 1967.

VII. TÜRKÇE İNCELEMELER
(212'ye kadar Arap abecesiyle yazılmıştır)

204- Ahmet Refik, İnkılab-ı Azîm, Dersaadet, 1326.

205- Ahmet Saib, *Tarih-i Sultan Murad Hamis (beşinci),* Mısır, El Kahire.

206- Ahmet Saib, *Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı,* Mısır, 1326.

207- Ahmet Saib, *Vakayi Sultan Abdülaziz,* Mısır, 1320.

208- Cudi (izin), *İnkılap Niçin ve Nasıl Oldu,* Mısır, 1909.

209- *Ricali İstatistiki Umumi,* İst., 1930.

210- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri Sultaniyeti,* İst., 1327.

211- Mahmut Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi, Darül Hilafeti Âliye,* 1329.

212- Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,* İst., 1968.

213- Ali Ekrem, *Namık Kemal,* İst., 1930.

214- Baykal, B. S., *93 Meşrutiyeti,* "Belleten", 1942, Cilt VI, No:21-22.

215- Baykal, B. S., *Mithat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü,*"III.Türk Tarih Kongresi", Ank., 1948.

216- Bayur, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi,* Cilt I, kısım I, Ank., 1963.

217- Danişmend, İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* Cilt 4, İst., 1955.

218- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* Cilt 3, İst., 1941.

219- Fındıkoğlu, Z. F., *Auguste Comte ve Ahmet Rıza,* Fakülteler Matbaası, İst., 1962.

220- Hüsrev, İ., *Türkiye'de Köy İktisadiyatı,* İst., 1934.

221- İğdemir, U., *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma,* Ankara, 1937.

222- İnal, M. K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* cüz III, İst., 1942.

223- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi,* Cilt VII, *Islahat Fermanı Devri, 1861-1876,* Ank., 1956.

224- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi,* Cilt VIII, Ank., 1962.

225- Kaynar R., *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,*Ank., 1954.

226- Kızıldoğan, H. S., *Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki-,* "Belleten", Cilt I, 1937.

227- Kuran, A. B., *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler,* İst., 1945.

228- Kuran, A. B., *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki,* İst., 1948.

229- Kuran, A. B., *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele,* İst., 1956.

230- Kuntay, M. C., *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında,* Cilt I-II (kısım I), İst., 1949.

231- Mardin, Ş., *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908,* Ank., 1964.

232- Nüzhet S. (Ergün), *Türk Gazeteciliği (1831-1931),* İst., 1931.

233- Sarc, O. C., *Tanzimat ve Sanayimiz,* "Tanzimat", I, İst., 1940.

234- Sungu, İ., *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,* "Tanzimat", I, İst., 1940.

235- Şakir, Z., *Büyük Türk İnkılabı,* I. Kitap, İst., 1956.

236- Tanyol, C., *Prens Sabahattin,* "Sosyoloji Dergisi", İst., 1949, No:4-5.

237- Tepedelenlioğlu, N. N., İlan-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han, İst., 1960.

238- Tökin, F. H., *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965,* İst., 1965.

239- Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler,* İst., 1952.

240- Tunaya, T. Z., *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* İst., 1960.

241- Tütengil, C., *Prens Sabahattin, (1877-1948)* "Sosyoloji Dergisi", İst., 1949, No:4-5.

242- Uzunçarşılı, İ. H., *Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası,* "Belleten", 1944, Cilt VIII, No:29.

243- Uzunçarşılı, İ. H., *V. Murat'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen İ. Skalyeri-Aziz Bey Komitesi,* "Belleten", 1944, Cilt VIII, No:30.

244- Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları,* Ank., 1950.

VIII. AVRUPA DİLLERİNDE İNCELEMELER

245- Vlahov, T., *Bılgariya i mladoturskata revolyutsiya,* (Bulgaristan ve Jöntürk Devrimi) "Sofya Üniversitesi Yıllığı" Cilt LIX, kitap III, İstoriya, Sofya 1965.

246- Dmitrov Str., *Za politikata na turskite liberal'ni krıgove v naveçeraeto na aprilskoto vosstanie. Aprilskoto vosstanie. ("Nisan Ayaklanması Arifesinde Türk Liberal Çevrelerinin Politikası ve Nisan Ayaklanması (1876-1966)",* Sofya, 1966.

247- Tatarlı İbrahim, *Hudojestveni metodi i literaturni napravleniya v novata turska literatura v neyniya naçalen stadiy na formirane (prosveşçenskiyat realizm) ("Yeni Türk Edebiyatının Ön Oluşma Aşamasında Sanat Metotları ve Edebiyat Yönetimleri"),*-"Godişnik Sofiyskaya universitet" ("Sofya Üniversitesi Yıllığı"), Cilt LXI, 2, 1967.

248- Akyüz, K., *Les Jeunes turcs et les réformes dites du Tanzimat*, "Trudı XXV Mejdunarodnogo kongressa vostokovedov" ("XXV. Uluslararası Doğu Bilimciler Kongresi Çalışmaları"), Cilt II, M., 1963.

249- Babinger, F., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

250- Berard, V., *La mort de Stamboul*, Paris, 1913.

251- Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.

252- Bianconi F., *La question d'Orient devoilée ou la Verité sur la Turquie*, Paris, 1876.

253- Charmes, G., *L'avenir de la Turquie (le panislamisme)*, Paris, 1883.

254- Cuinet, V., *La Turquie d'Asie*, Cilt I-IV, Paris, 1891-1895.

255- Davison, R. H., *Reform In The Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, 1963.

256- Devereux, R., *The First Ottoman Constituional Period*, Baltimore, 1963.

257- Engelhardt, E., *La Turquie et la Tanzimat*, vol. I-II, Paris, 1884.

258- Fesch, P., *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris 1907.

259- *Geschichte des* islamischen Länder, Dritter Abschnitt, Neue Zeit, Leiden-Köln, 1959.

259a-Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, vol V., London, 1909.

260- Jonquière de la A., *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'au traité de Berlin*, Paris, 1881.

261- Imhoff, *Die Entstehung und der Zweck des comites für Einheit und Fortschritt* (Die Welt des Islams, Bd. I, H. 3-4, 1913).

262- Léouzan, L., *Midhat-Pacha*, Paris, 1877.

262a-Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1965.

263- Mandelstam A., *Le sort de l'Empire Ottoman*, Lausanne-Paris, 1917.

264- Mardin, Ş., *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962.

265- Ramsaur, E. E., *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, New Jersey, 1957.

266- Rizas, G., *Abdul-Hamid, Sa vie politique et intime. 33 ans de tyrannie*, Constantinople, 1909.

267- Rougon, R., *Smyrne* (situation commerciale et economique), Paris, 1892.

268- Schweiger-Lerchenfeld A., *Serail und Hohe Pforte*, Wien-Pest-Leipzig, 1879.

269- Stern, B., *Jungtürken und Verschwörer*, Leipzig, 1901.

Dizin

Abdülhamit (Sultan) 12, 64, 66, 78, 92-94, 99-102, 104, 109, 110, 112-114, 128, 132, 154-156, 158, 162, 165, 171-173, 175-185, 187-192, 194, 195, 200-206, 209-216, 219, 220, 223-225, 227, 231, 237, 239, 242, 243, 249, 250, 257-259, 269-271, 274, 276-278, 280, 281, 286, 287, 294, 297, 303, 304, 308, 311, 318, 320, 327, 333, 339, 346, 347, 356, 363
Abdülhamit Ziya Bey 64, 65, 92, 136
Agâh Efendi 47, 56, 67, 79
Ahd-i Osmani Cemiyeti 237, 279
Ahmet Mithat Efendi 53, 67, 87, 94, 109, 168
Ahmet Mithat Paşa 67, 77, 88, 90-110, 117, 127, 129, 136, 143, 144, 148, 151, 203, 211, 229, 268
Ahmet Rıza 15, 187, 188, 192-194, 200-204, 209, 210-216, 218, 221, 225, 229, 230, 232, 234, 235, 255, 256, 263, 271, 272, 275, 281, 285-288, 292-296, 303, 305, 306, 362
Ahmet Saip 34
Akıldan Bela 199
Akil Muhtar 186, 189
Akyüz, Kenan 137, 364
Ali Fahri 222, 223, 229, 357
Ali Haydar Mithat 137, 162, 229, 246, 357
Alimov, A. A. 14, 191, 357
Ali Paşa 65, 68, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 85, 86, 135, 136, 217, 234
Ali Suavi 64-66, 73, 76, 77, 79, 82-86, 113, 117, 123, 126, 137, 138, 142, 144, 147, 152, 183, 363
Aliyev, G. Z. 14, 357
Aluş Ağa 186
Anadolu 306
anayasa devrimi 17
Anayasal Rejim Üzerine Mektuplar 121
Armeniya 279
Asya'nın uyanışı 10, 349
Aşar 156
Ayetullah Bey 63, 67, 78
Ayna 59

Barthélemy Gecesi 320
Basiret 98, 217
Basiret uş-Şark 217
Bayur 16, 17, 205, 254, 261, 271, 294, 319, 321, 329, 362
Beberuhi 219, 220, 355
Berkes, Niyazi 52, 53, 54, 68, 121, 364
Berlin Muhtırası 91
1908 Devrimi 16, 146, 163, 266, 268, 290, 305, 309, 315
1856 Paris Antlaşması 232
1848 Devrimi 55
1876 Anayasası 201, 210, 214, 224, 231, 235, 237-239, 261, 263, 265, 284, 312, 313, 325, 327, 331-333, 340, 342, 345, 346
1878 Berlin Antlaşması 181, 232
I. Enternasyonal 80, 87
Bondarevskiy, G. L. 14, 170, 358
burjuva devrimi 14, 17, 182, 349, 350
Byron 177

Can Verir Cemiyeti 247, 248, 250
Cemal Bey 217, 322, 323
Cemaleddin Afgani 180
Cemil Paşa 81, 176, 356
Cemiyet-i İnkılabiye 238
Comte, Auguste 192, 193, 285, 305, 362
Condorcet 86
Corneille 177
Cyrano de Bergerac 177
Çernik, İ. 26, 27, 30
Çırağan Olayı 113
Çihaçev, P. A. 31

Damat Mahmut Paşa 224, 225, 226, 229
Davison, R. H. 18, 55, 62, 64, 67, 68, 79, 80, 364
despotizm 125, 132, 143, 177, 280, 333
Devereux 18, 94, 96, 102, 110, 111, 364
Doğru Söz 254
Doktor Nâzım 234, 267, 330, 340
Doktor Nihat Reşat 235
Doktor Rıfat 235
Doktor Sabri 235
Dolab 219, 220, 355
Dürzi 39

Ebuzziya Tevfik 52, 62, 63, 68, 69, 78, 87, 88, 89, 91, 127, 192, 355, 356
Emile 86, 120
Enkaz 119
Ergin, Osman 175, 362
Ermeni Devrim Federasyonu 273, 279
Eşitsizliğin Doğuşu Üzerine Söylev 120
feodal-dinci gericilik 110
feodal-saltçı 9, 16, 47, 48, 74, 114, 115, 125, 153, 157, 171, 202, 204, 219, 221, 228, 230, 238, 239, 254, 255, 263, 270, 280, 282, 286, 294, 314, 339, 343, 345, 348, 349, 350
Feryad 242, 244, 356
Fuat Paşa 65, 68, 82, 173

Gabidullin, H. Z. 14, 358
Geçmişte ve Gelecekte Türkler 143
Genç Türkiye Partisi 73, 80
Gibb, E. 59, 364
Goloborodko, N. 159, 252
Gordlevskiy, V. A. 63, 78, 358
Gülhane Hatt-ı Şerifi 48, 49, 50

Hadika 88
hafiye 172
Halil Ganem 193, 210, 213, 215, 216, 229, 303, 357
Halil Hırkai Şerif 208
Halil Şerif Paşa 75, 85, 134
halk devrimi 294
Hamidiye Alayları 179
Hamlet 177
Hasanova, E. Y. 14
Hayrenik 279
Hayrettin Paşa 122, 123, 139, 140, 177
Hoca Kadri 217, 229, 293
Hristiyan 38, 54, 69, 127, 143, 149, 150, 156, 179, 193, 194, 196, 232, 250, 258, 276, 308, 320, 323, 326, 328, 336
Hugo, Victor 86, 177
Hürriyet 80, 82-85, 118, 119, 120, 122, 125, 128, 131-134, 136, 144, 149, 152, 199, 264-267, 334, 355, 356, 362, 363
Hüseyin Avni 33, 91, 189, 195
Hüseyin Cahit 221
Hüseyin Daim Paşa 52, 79
Hüseyin Hilmi Paşa 320
Hüseyin Tosun 235, 251
Hüseyin Vasfi Paşa 79, 84, 137

II. Meşrutiyet 356
I. Süleyman 140
İbrahim Şinasi 50, 54, 56, 59, 64, 152, 183
İbrahim Temo 15, 184-86, 190, 192, 211, 215, 218, 229, 256
İbret 87, 88, 89, 119, 123, 134, 146, 147, 149-151, 356
İçtihad 295
İhtilalci Askerler 184
İshak Sükûti 184-186, 190, 192, 216, 217, 294
İsmail Canbulat Bey 264
İsmail Hakkı Bey 264
İsmail Hüsrev 33
İsmail Kemal 229, 235, 236
İsmail Paşa 68, 267
İstikbal 85, 356
İttihat 84, 93
İttihat ve Terakki Cemiyeti 11, 15, 191-193, 195, 196, 199, 200, 202, 209, 212-214, 217, 218, 235, 237, 256, 257, 264, 271, 272, 281, 294, 318, 323, 333
İttihat ve Terakki Partisi 11, 299, 341

Jeltyakov, A. D. 14, 19, 153, 358, 359
Jöntürkler ve 1908 İhtilali 215
jurnal, jurnalcilik 172

Kanun-i Esasi 217
Kanunların Ruhu 86, 124
Karal, Enver Ziya 16, 142, 167
Kırım Savaşı 31, 32, 38, 51, 130
Kızıl Arşiv 16, 354
Konsolosluğun ve İmparatorluğun Tarihi 140
Kuleli Vakası 37, 52, 53, 54, 79, 360
Kuntay, M. C. 64, 73, 82, 136, 363
Kuran, Ahmet Bedevi 15, 16, 17, 18, 52, 53, 61, 118, 122, 123, 184, 190, 195, 208, 217, 218, 234, 261, 264, 266, 293, 314, 315, 356, 362, 363
Kuzey Kafkasya Dağlıları Arasında *(Bir Liselinin Günlüğünden)* 199

Lamartine 55, 86
La Patrie 214
La Tartuffe 86
L'Eclair 216
Lenin, V. İ. 13, 21, 39, 154, 169, 235, 241, 243, 340, 342, 349, 350, 352
Le Nord 73, 76
Lewis, B. 12, 364

Londra 47, 48, 81, 82, 84, 85, 105, 150, 181, 185, 217, 236, 279, 292

Mahmut Celaleddin Paşa 105
Mahmut Raif Efendi 47
Malam, Y. D. 25
Mardin, Şerif 12, 17, 54, 55, 57, 59, 61, 63, 64, 72, 118, 120, 123, 133, 145, 294, 299, 363, 364
Marksist-Leninist 13
Maruni 39
Marx, K. 13, 24, 29, 43, 114, 115, 122, 352
Mazzini 81
Mebuslar Meclisi 96, 97, 107, 111, 113, 114, 134, 139
Mehmet Ali Paşa 217, 234
Mehmet Cemil Paşa 81
Mehmet Murat 283, 299, 356
Mehmet Necip Paşa 66
Mehmet Rauf 178
Memduh Bey 66, 67
meşrutiyet 9-16, 18, 47, 49, 51-54, 62, 66, 75, 76, 83, 86, 87, 90-93, 99, 114, 116, 117, 122, 124, 125, 128, 132-135, 139, 140, 142, 143, 148, 182, 196, 220, 254, 272, 284, 285, 288, 290, 292, 293, 295, 300, 301, 318, 331, 333, 339, 345
Meşrutiyet Hükümeti 93
Meşveret 193, 194, 198, 200-202, 205, 208, 209, 211, 213, 216, 218, 235, 255-258, 268, 272, 276, 279, 285, 286, 303, 304, 327
Miller, A. F. 11, 14, 15, 19, 180, 182, 245, 253, 296, 312, 359
Millingen, F. 36, 52, 357
Mirat 59, 67
Mithat Paşa *bkz* Ahmet Mithat Paşa
Mizan 199, 200, 202, 205, 208, 211, 213, 214, 215, 283, 299, 303, 304
Mizancı Murat 198
Moliére, J.B. 56, 86
monarşi 47, 50, 54, 62, 74, 76, 86, 108, 116, 125, 132, 148, 207, 234, 275, 283, 285, 288, 289, 293, 295, 346
Montesquieu 86, 119, 124, 125
Mordtmann, A. D. 24, 25, 26
Mşak 25
Muhbir 66, 73, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 126, 137, 138
Muratov, H. İ. 14, 360
Mustafa Asım Paşa 66, 78
Mustafa Celaleddin 139
Mustafa Fazıl 15, 68, 69, 72, 79, 234, 357
Mustafa Fazıl Paşa 68, 69, 72, 79, 234, 357
Müslüman 36, 37, 38, 39, 44, 56, 61, 70, 71, 75, 82, 90, 92, 97, 98, 99, 109, 110, 111, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 139, 143, 144, 145, 146, 171, 175, 177, 179, 180, 190, 194, 196, 197, 204, 214, 220, 232, 242, 250, 252, 253, 254, 258, 259, 260, 278, 293, 296, 299, 300, 308, 316, 319, 324, 326, 335, 339, 341, 359
Müslüman Federasyonu 252, 253

Nafiye Temo 15, 218, 256
Namık Kemal 15, 55, 58, 59, 64-67, 69, 73, 76-89, 91, 93-96, 100, 104, 117-125, 127-129, 132-138, 142, 144-149, 151, 152, 177, 183-185, 211, 283, 307, 356, 360-363
Nayt, E. F. 179, 181, 228, 315, 317, 322, 330, 354
Niyazi Bey 15, 317, 318, 321-324, 326, 327-330
Noviçev, A. D. 14, 15, 43, 155, 157, 358, 360

Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti 337
Osmanlı Bankası 32, 163, 165, 166, 167, 190, 311
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 264, 267
Osmanlı Tarihi 199, 362
Ömer Naili Paşa 66, 78

Palgrev, C. 24, 26
Paris Komünü 80, 87, 88
parlamentarizm 52, 285
Potemkin 242, 243, 255
Prens Lütfullah 226, 228, 229
Prens Sabahattin 15, 224, 226, 228-231, 234-237, 251, 252, 255, 260, 263, 264, 271, 272, 275, 281, 287-293, 296, 297, 305, 308, 355, 356, 363
proleter 342

Racine 177
Ramsaur, E. 11, 18, 19, 186, 194, 211, 212, 215, 265, 364
Razmig 279
Recaizade Ekrem Bey 67
Renan, A. 55
Rousseau 86, 120, 124, 125, 177
Rusya Dış Politika Arşivleri 16

Saadet 189
Sami Paşazade Sezai 178
Sancak 234
Sandanskiy, Yane 324, 335, 336, 338, 340
sansür 175, 177
Satvet Lütfi 236, 238, 251
Schiller 177
Serveti Fünun 178
Shakespeare 177
Sheel, Helmut 50
sivil itaatsizlik 137
Sovyet 13, 15, 155, 180, 342, 359, 360
Srvandzyan, Garegin 21
Sultan Abdülaziz 34, 68, 81, 84, 105, 131, 135, 136, 186, 242, 356, 362
Sultan Abdülmecid 51
Sultan Abdülmecit 37, 105
Sultan Murat 78, 113
Şair Evlenmesi 56, 58, 59
şarkiyatçı 24
şeriat 49, 53, 119-122, 135, 137, 197, 220, 293
Şeyh Ahmet 53, 54
Şpilkova, V. İ. 14, 52, 53

Tahsin Paşa 203, 242, 320, 356
Tamara, V. S. 47
Tanpınar 56
Tanzimat 11, 18, 20, 40, 46, 48, 49, 54, 55, 63, 129, 132, 147, 175, 362, 363, 364
Tarih-i Umumi 199
Taşnaksutyun 269, 271, 272, 279
Teplov 22, 354
Terakki 252, 260, 279
Terakki ve İttihat Cemiyeti 234, 235, 255, 258, 259, 263, 266, 267, 285, 289, 290, 296, 299, 302, 307, 308, 313, 318, 319, 321, 322, 327, 328, 330, 332
Ter-Arutyunov, A. 252, 253, 361
Tevfik Fikret 178, 221
Times 144
Tolstoy 177
Topal Osman Paşa 64
Toplumsal Sözleşme 124, 125
Tunalı Hilmi 216, 217, 221, 222, 224, 294, 356
Tunaya, T. Z. 12, 15, 18, 50, 63, 153, 192, 195, 196, 210, 234, 236, 238, 251, 256, 261, 276, 313, 363
Türkiye'de 1876 Meşrutiyet Mücadelesi 14, 357
Türkiye'de 1908 Devrimi 14, 357
Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi 199
Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? 288
Tveritinova, A. S. 14, 361

Ubicini, A. 95
Uşaklıgil, Halit Ziya 171, 172, 178
Utarit 63, 67
ümmeti Osmaniye 143, 144

Vakit 93, 223
Valuyskiy, A. A. 14, 247, 270, 358
Vatanseverler Birliği 63
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 265, 266
Vatan yahut Silistre 89, 148, 356
Venedik Taciri 177
V. Murat 91, 92, 94, 187, 363
Voltaire 86, 119, 125, 177
Vorontsov, A. R. 47

Yarbay Zeki 235
Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu 57
Yeni Osmanlılar Cemiyeti 62, 63, 64, 65, 67, 68, 82, 83, 86, 90
yurtseverlik 11, 59, 89, 144, 151, 207, 235, 297, 298, 322

Ziya Paşa 15, 66, 74, 77-80, 82-86, 94, 95, 100, 104, 117, 119, 120, 124-126, 136-138, 141, 147, 148, 150, 152, 177, 183-185
Zinovyev 241, 247, 249, 312, 341
Zola, Emile 177
zulüm devri 155, 171, 174

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk örgütlü muhalif hareketi olan Jöntürkler kimlerdi? 1908 Devrimi'ne giden yolda nasıl bir rol oynadılar, siyasi hedefleri nelerdi? Cumhuriyet'in ilanına ve sonrasındaki politik ve sınıfsal mücadelelere nasıl bir etkileri oldu? Yuriy Aşatoviç Petrosyan, bütün bu sorular ekseninde Jöntürk hareketi tarihinin temel dinamiklerine ışık tutuyor.

Çalışma, bir yandan XIX. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarına yayılan meşrutiyet hareketinin siyasal yapısına ve XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarındaki Jöntürk eylemlerine odaklanırken; öte yandan Jöntürk hareketinin toplumsal tabanını, hedeflerini, siyasal programını, önderlerinin düşünce yapısını ve hareketin kaydettiği gelişmeleri gözler önüne seriyor. Yazar, Jöntürklerin, gizli toplantılarla başlayan örgütlenme deneyimlerinden, sultanla açıktan açığa pazarlık yapmalarına değin geçen mücadele sürecini tarihsel materyalizm penceresinden ortaya koyuyor.

Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi, Türk halkında ulusal bilincin doğuşunu yansıtan ve aynı zamanda Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinde emperyalizmin ekonomik ve politik yayılmasına karşı ilk itirazı ifade eden Jöntürk hareketinin, diğer bir deyişle burjuva devrimci düşünce yapısının ve burjuva devrimine giden yolun tarihî belgeseli olma özelliği taşıyor.

22 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-172-105-7
9 786051 721057
Yordam Kitap